

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

**XVIII. YÜZYILDA OSMANLILARDA VEBÂ: ÖRNEK BİR ÇALIŞMA OLARAK
GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN “MİCENNETÜ'T-TÂ'ÛN VE'L-
VEBÂ' ” İSİMLİ ÇALIŞMASI**

DOKTORA TEZİ

ERTUĞRUL TAN

KASIM-2016

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

**XVIII. YÜZYILDA OSMANLILARDA VEBÂ: ÖRNEK BİR ÇALIŞMA OLARAK
GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN “MİCENNETÜ'T-TÂ'ÛN VE'L-
VEBÂ' ” İSİMLİ ÇALIŞMASI**

DOKTORA TEZİ

Ertuğrul TAN

Tez Danışmanı: Prof.Dr. Temel ÖZTÜRK

KASIM-2016

TRABZON

ONAY

Ertuğrul TAN tarafından hazırlanan XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn ve'l- Vebâ' " isimli çalışması, adlı bu çalışma 09/12/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim dalında **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Başkan)

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK (Danışman)

Prof. Dr. Sevgi ŞAR (Üye)

Prof. Dr. Ahmet ACIDUMAN (Üye)

Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ (Üye)

Yukarıda imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. 17/02/2017

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEŒEN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Ertuğrul TAN

09/12/2016

ÖNSÖZ

Bu çalışma esas olarak iki temel konu üzerinedir. Birincisi; XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşamış belli başlı hekimlerden biri olan Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin, hayatı, eserleri ve Sultan II. Bayezid döneminde yaşamış olan Musevi asıllı Hekim İlyas b. Abram'dan tercüme ettiği *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ*' adlı risâle üzerinedir. Bu risalede yer alan vebâ hastalığının; teşhisi, tedavi yöntemleri, hastalık bulaşmadan alınması gereken tedbirler, Hekim İlyas'ın yazdığı Arapça nüshayla karşılaştırılarak ortaya konmuştur. İkincisi ise, XVIII. yüzyılda vebâ hastalığının Osmanlı coğrafyasındaki seyri ve etkileridir. Bu kısımda, arşiv belgeleri, Osmanlı vakanüvislerinin verdiği bilgilerle birleştirilmiştir.

Literatüre bakıldığında vebâ ile ilgili çalışmaların çok eksik kaldığı, özellikle de XVIII. yüzyılda derin bir boşluk olduğu görülür. Bu çalışmayla, alandaki boşluğu doldurmaya yönelik bir katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Bu tez çalışmasında, yurtiçinde ve yurtdışında önemli çalışmalarıyla tanınan, çağımızın önemli bilim insanlarından Prof. Dr. Esin Kâhya'nın bu alandaki eksikliği görüp beni bu çalışmaya yönlendirmesi ve çalışmanın her aşamasında gerek metot, gerek kaynak açısından tezimin takibinde yardımcı olması sebebiyle kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Yine eksiklerimi giderip, tezi bu aşamaya getirmemde yardımcı olan danışman hocam Prof. Dr. Temel Öztürk'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamın başından beri desteklerini esergemeyen ve bu günlere gelmemde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Çetin Aykurt hocama ayrıca müteşekkirim. Çalışmamda yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Ömer Subaşı ve Yrd. Doç. Dr. Şuayip Toprakseven'e, tezimi gözden geçirmeme yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Ali İrfan Kaya ve oda arkadaşım Arş. Gör. Taner Çolak'a, Fransızca metinleri okumamda bana yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Ayşe Çelebioğlu'na ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak çalışmam boyunca kendilerine ayırmam gereken zamanı, çalışmayla geçirmeme sabır gösteren eşim Ayşe Banu TAN'a ve biricik oğlum Yağız'a ayrıca minnettarım.

Kasım 2016

Ertuğrul TAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	IX
ABSTRACT	X
KISALTMALAR LİSTESİ	XI

GİRİŞ.....	1-24
------------	------

BİRİNCİ BÖLÜM

1. VEBÂNIN XVIII. YÜZYILDA OSMANLI COĞRAFYASINDAKİ SEYRİ	25-65
1.1. Tanımı ve Türleri.....	25
1.2. Salgın Olması.....	27
1.3. Tedbirleri	28
1.4. Tarihçesi.....	30
1.4.1. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Vebâ	32
1.4.2. Osmanlılar Döneminde Vebâ	34
1.5. XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ	37
1.6. İslam Tıbbında Vebâ Çalışmaları	55

İKİNCİ BÖLÜM

2. GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ ...	66-105
2.1. Hayatı	66
2.1.1. Gevrekzâde ve Ailesi.....	66

2.1.2. Medrese Hayatı.....	70
2.1.3. Ordu Hekimbaşısı Olması.....	73
2.1.4. Hekimbaşılığı.....	74
2.1.5. Sultan Abdülhamid’i Tedavi Meselesi	77
2.1.6. Hekimbaşılıktan Azli ve Halep Mevleviyeti	79
2.1.7. Edirne Kadılığı ve Mekke-i Mükerrerme Payesi Alması.....	82
2.1.8. Vefatı ve Mezarı	84
2.2. Eserleri	85
2.2.1. Netîcetü’l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti’l-Bikriyye	86
2.2.2. Dürretü’l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye.....	88
2.2.3. Risâle-i Tıbbiyye	90
2.2.4. Nîkrîs Risâlesi (Risâle-i Nîkrîsiyye).....	91
2.2.5. Mürşidü’l-Libâs fî-Terceme-i İspagorya	92
2.2.6. Firâsetnâme.....	94
2.2.7. Aslû’l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl	95
2.2.8. Er-Risâletü’l-Düstûriyyetü’l-Hamsiyye.....	96
2.2.9. Risâle fî-İskorbüt	97
2.2.10. Zübdetü’l-Kühliyye fî-Teşrihi’l-Basariyye	97
2.2.11. Er-Risâletü’l-Mûsikîyye Mine’d-Devâi’r-Rûhâniyye	98
2.2.12. Vekâyi’nâme.....	99
2.2.13. Terceme-i Risâle-i Ledüniyye	100
2.2.14. Terceme-i Menâkıbü’l-Ârifîn	101
2.2.15. Gevrekzâde Hâsan Efendi Mecmû‘ası.....	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MİCENNETÜ’T-TÂ’ÛN VE’L-VEBÂ’	106-147
3.1. Risâlenin Mahiyeti, Konusu ve İçerisinde Yer Alan Tedaviler.....	106
3.1.1 Vebâ ve Tâûnun Tarifi ve Sebepleri	112
3.1.2. Vebâ ve Tâûnun Belirtileri	116
3.1.3. Vebâ Hastalığından Korunma Yöntemleri	118
3.1.3.1. Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar.....	118
3.1.3.2. Kullanılması Gereken Terkipler ve İlaçlar.....	120
3.1.3.2.1. Galenos Hapı	121
3.1.3.2.2. Avrupalı Doktorların Hıfz Macunu	121
3.1.3.2.3. Tiryâk-ı Kebîr ve Tiryâk-ı Fâruk	122
3.1.4. Vebâ ve Tâûnun İlaçları ve Yardımcı Tedavi Yöntemleri	123
3.1.4.1. Kalbi Takviye Etmek İçin Terkib.....	123
3.1.4.2. İhtikan ve Kan alma	124
3.1.4.3. İhtikan Şerbeti	125
3.1.4.4. Susuzluk İlacı	125
3.1.4.5. Kan Alma (Fasd) Uygulandıktan Sonra Uygulanacak Tedâvî Yöntemleri	126
3.1.4.6. Hekim İlyas’ın İlacı.....	127
3.1.4.7. Vebâ Ateşi İçin Terkib	128
3.1.4.8. Vebâ ve Tâûnda Alınması Gereken Gıdalar	128
3.1.5. Tartışılan Vebâ ve Tâûn Konuları	130
3.1.6. Müellifin Son Değerlendirmesi	138
3.2. Risâlenin Genel Değerlendirmesi	138
3.2.1. Risâlede Geçen Şahıs İsimleri	141
3.2.2. Risâlede Geçen Kitap İsimleri	142
3.2.3. Risâlede Geçen Droglar	143

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. RİSÂLENİN TRANSKRİPSİYONU VE TIPKI BASIM.....	148-211
4.1. Transkripsiyon	148
4.2. Tıpkı Basım.....	182
SONUÇ	212
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	216
SÖZLÜK	231
EKLER	263
ÖZGEÇMİŞ	268

ÖZET

Bu çalışmada ilk olarak; arşiv kayıtları ve kroniklerde yer alan bilgiler temel alınarak, neredeyse imparatorluğun yıkılışına kadar Osmanlı topraklarına musallat olmuş vebâ illetinin, XVIII. yüzyılda Osmanlı sınırları içerisinde görüldüğü bölgeler ve bu bölgelerde yol açtığı tahribatın boyutları verilmiştir. İkinci olarak; XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşamış, belli başlı hekimlerden biri olan Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin tâûn ve vebâ hastalıklarını konu edinen, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* adlı eseri incelenmiştir. Bu incelemeyle, XVIII. yüzyılda hastalıkla mücadelenin ne seviyede olduğu, kullanılan tedavi yöntemleri ve hastalıkla mücadelede alınan tedbirlerin neler olduğu ortaya konmuştur.

Bu araştırma, başlıca dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; vebâ hastalığının tanımı, yayılma şekilleri, tarihçesi ve vebânın XVIII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasındaki seyri verilmiştir. İkinci bölümde; Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin, ailesi, medrese hayatı, bulunduğu mevkiler, hekimbaşılık görevi ve aldığı pâyelerin araştırılmasının yanı sıra, tercüme ettiği veya yazdığı eserler de incelenmiş ve bu eserler hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde ise; Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* adlı risâlesinin, mahiyeti, konusu ve içerisinde yer alan tedaviler incelenmiş, risâlede yer alan ilaçlar ve yardımcı tedavi yöntemleri verilmiştir. Ayrıca risâlenin içerisinde yer alan şahıs isimleri, risâlenin kaynakları ve hastalığın tedavisinde kullanılan droglar listelenerek risâlenin genel değerlendirmesi yapılmıştır. Son olarak dördüncü bölümde ise; risâlenin transkripsiyonu tıpkı metinle birlikte verilmiştir.

Bu dört başlık altındaki çalışmanın genel tespiti; XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında vebâ hastalığının dağınık bir yayılımının olduğu ve tedavisinde çok büyük gelişmeler sağlanamayıp Orta Çağ'da kullanılan usullere benzerlik gösterdiğiidir.

Anahtar Sözcükler: Hekimbaşı, Gevrekzâde Hâfız Hasan, Osmanlı, Vebâ, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*

ABSTRACT

In this study, it has been firstly given the regions where plague that pestered the Ottoman lands until almost the collapse of the empire were seen within the Ottoman borders and the level of the destruction caused in these regions in the 18th century based on archival records and the information contained in the chronicles. Secondly, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* including the subject of the pestilence and plague written by Chief Physician Gevrekzâde Hâfiz Hasan Efendi who was one of the major physicians lived in the Ottoman Empire in the 18th century has been examined. With this examination, what level of the fight against disease, the treatment methods used and the measures taken in the struggle against disease have been revealed.

This research consists of four main parts. In the first chapter, the definition of plague disease, the way of spread, the history and the course of plague in Ottoman geography in the 18th century has been given. In the second chapter, in addition to being researched of Gevrekzâde Hâfiz Hasan Efendi's family, the life of the madrasa, the positions he was in, medicine duty, and the honour he received and the works he translated or wrote are also examined and information about these works have been given as well. In the third chapter, the nature, the subject and the treatments in the inside of booklet of called *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* written by Gevrekzâde Hâfiz Hasan Efendi have been examined and the medications in the booklet and assisted treatment methods have been given. In addition, the names of the persons in the booklet, the sources of the booklet and the drugs used in the treatment of the disease are listed and the general evaluation of the booklet has been made. Finally, in the fourth chapter, the transcription of the booklet has been given just as in text.

The general finding of this work within these four headings; plague spread dispersedly in the Ottoman lands throughout the 18th century and that the treatments were not very much developed and similar to the methods used in the middle ages.

Keywords: Chief Physician, Gevrekzâde Hafiz Hasan, Ottoman, Plague, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*

KISALTMALAR LİSTESİ

AE.	: Ali Emiri Tasnifi
AE. SMHD. I	: Ali Emiri Mahmut I.
AE. SAMD. III	: Ali Emiri Ahmed III
AE. SMST. III	: Ali Emiri Mustafa III.
AE. SABH. I	: Ali Emiri Abdülhamid I
AE. SSLM. III.	: Ali Emiri Selim III.
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AKMB.	: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
AÜDTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Bas.	: Basımevi, Baskı, Basım
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C. AS.	: Cevdet Askeriye
C. BH.	: Cevdet Bahriye
C. DH.	: Cevdet Dâhiliye
C. HR.	: Cevdet Hâriciye
C. EV.	: Cevdet Evkâf
C. ML.	: Cevdet Maliye
C. SH.	: Cevdet Sıhiyye
C. SM.	: Cevdet Saray Mesâlihi

C. ZB.	: Cevdet Zaptiye
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DKRZ. d.	: Bab-1 Defteri Küçük Ruznamçe Kalemî
Düz.	: Düzenleyen
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
HAT.	: Hatt-ı Hümayun
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İE. SH.	: İbnü'l-Emin-Sıhhiye
İTÜ.	: İstanbul Teknik Üniversitesi
K.K, d.	: Kamil Kepeci Defter
Km.	: Kilometre
M.	: Miladî
ö.	: Ölüm
s	: Sayfa
TAED.	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Derneği
TATAV	: Tarih ve Tabiat Vakfı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TSMA, E.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Emanet
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınevi, Yayınları, Yayıncılık
Yb.	: Yabancı Tasnif
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları
YTY.	: Yeni Türkiye Yayınları

GİRİŞ

Mısır'ın doğusunda konumlanmış olan liman şehri Pelusium'da, M.S 541 yılında aniden öldürücü bir enfeksiyon hastalığı ortaya çıktı. Bu vebâ hastalığıydı. Tarih boyunca insanlığın karşılaştığı felaketlerden en yıkıcı olanıydı.¹ Akdeniz'den çıkan ticaret gemileri aracılığıyla tüm dünyaya yayılmıştı. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda, Osmanlı Devleti kurulmadan önce de var olan bu hastalık; Osmanlı Devleti yıkılana kadar da varlığını sürdürmüştü. Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı en büyük doğal afet vebâ hastalığıydı. Çünkü vebâ hastalığı gösterdiği etkilerle, sosyal ve iktisadi hayatı felç ediyordu. İnsanlar bu hastalık sebebiyle derin travmalar yaşıyor, hastalığa yakalanma korkusuyla topraklarından, mülklerinden vazgeçerek göç etmek zorunda kalıyorlardı. Gittikleri yerlerde sosyal ve ekonomik düzen bozulduğu gibi, terk ettikleri yerlerde de yaşanan sıkıntıyı derinleşiyordu. Topraklarında kalan kişiler karınlarını doyurmakta bile zorluk çekerken, bir de devletin toprak için belirlediği vergiyi ödemek zorunda kalıyorlardı. Bu durum, XVIII. yüzyılda ekonomisi zaten bozulmuş olan devleti büsbütün zorluyordu. Bahsi geçen sıkıntı sarmalı içerisinde, Osmanlı'nın uzman hekimleri hastalıkla mücadele için uzun uğraşlar veriyor, yazdıkları risâlelerle hastalığın tedbir ve tedavisi için, hem meslektaşlarını, hem de halkı bilinçlendirmeye çalışıyorlardı. Bu hekimlerden birisi de Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'dir. Hasan Efendi, I. Abdülhamit döneminde memleketi kuşatan vebâ salgınlarına önlem alabilmek amacıyla, yaklaşık iki asır önce Musevi asıllı Hekim İlyas tarafından Arapça olarak kaleme alınan, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ* adlı risaleyi, bir takım ilaveler de yaparak tercüme etmiştir. Hekim İlyas, II. Bayezid döneminde ortaya çıkan çok şiddetli vebâ salgınında, yaptığı tedavilerde başarılı olduğu için, II. Bayezid'in emriyle tecrübelerini bu kitapta toplamıştır. Kitapta vebâ hastalığının teşhisi, tedavi yöntemleri, hastalık bulaşmadan alınması gereken tedbirler, hastalıkta kullanılan ilaçlar gibi bilgiler, Hekim İlyas'ın yazdığı Arapça nüshayla da karşılaştırılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dönem içerisinde vebânın yerini görebilmek için siyasi durum hakkında bilgi aktararak, akabinde vebânın yol açtığı

¹ Lester K. Little, "Life and Afterlife of the First Plague Pandemic", Lester K. Little (Ed.), **Plague and the End of Antiquity (The Pandemic of 541-750)**, New York: Cambridge University Press, 2007, s. 3.

ekonomik ve sosyal tahribatla birlikte, Gevrekzâde'nin *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* isimli risalesi ayrıntılı olarak incelenmiştir.

18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde belirgin bir şekilde siyasi, idari, iktisadi, içtimai, ticari ve askeri bakımdan duraklama ve arkasından da devletin bütün kurumlarında bozulma ile bir çözülme görülmüştür. Köprülüler döneminde bazı alanlarda kısmen tekrar bir canlılık görülmesine rağmen, 1683-1699 yılları arasında gerçekleştirilen II. Viyana kuşatması Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısındaki ilk büyük mağlubiyeti olmuştur. 1683 Viyana bozgununu izleyen on altı yıl süresince Osmanlı Devleti, tarihinin ilk ve en büyük toprak kayıplarını verdiği Karlofça Antlaşması'nı 1699'da Kutsal İttifakın Katolik kanadıyla imzalamış ve Rusya ile de 1700 yılında İstanbul Antlaşması yapılmıştır. Gerçekten de XVII. yüzyılı Osmanlılar için hem içerde, hem de dışarıda en buhranlı yılların yaşandığı bir dönem olarak kabul edilir.²

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl sonlarında başlayan gerileme devresi, XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Rusya ve Avusturya karşısında alınan yenilgiler, seferlerin uzaması İspanya, Portekiz, Hollanda ve İngiltere gibi Avrupa devletleri tarafından kervan yollarına alternatif olarak deniz yollarının açılması gibi sebeplerle, ekonomik açıdan sıkıntılar başlamış, imparatorluğun iktisadi kaynakları daralmıştır. Bu gelirlerden yoksun kalan Osmanlı Devleti, temelden sarsılmıştır.³

Karlofça Antlaşması'ndan sonra II. Mustafa'nın devlet işlerinden uzaklaşması, Edirne'ye çekilerek orada uzun süre kalması, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin uygulamaları ve on altı yıl gibi uzun süreli savaşlardan ötürü ekonominin bozulmuş olmasının yanı sıra, soygun ve baskınların artmış olması; devlet adamlarının, komutanların ve özellikle de reyanın tepkisini çekmiştir. Bu durum cebecilerin etkili olduğu bir isyanı ortaya çıkartmıştır. Bu isyancılara, isyanı bastırmak için giden yeniçeriler ve ulema da katılınca; isyan büyüyerek Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin öldürülmesine ve bir ay içinde de padişahın tahtından olmasına kadar olaylar uzamıştır.⁴ İsyancılar II. Mustafa'yı

² M.Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", Hasan Celal Güzel ve diğerleri (Ed.), **Türkler**, XII, Ankara: YTY, 2002, s. 479.

³ Bedi N. Şehsuvaroğlu ve diğerleri, **Türk Tıp Tarihi**, Bursa: Taş Kitapçılık, 1984, s. 112.

⁴ Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-1789)", Sina Akşin (Ed.), **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)**, III, İstanbul: Cem Yayınevi, 2009, s. 49-52.

tahttan indirip, yerine III. Ahmed'in tahta çıkmasını sağlamışlardır. Edirne Vakası diye adlandırılan bu olay, halkın ve devletin ne kadar zor durumda olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu olay II. Mustafa'nın Karlofça barışından hemen sonra başlattığı mali, askeri ve idari düzenlemeleri yarıda bırakmıştır.

Sultan II. Mustafa, kültürlü ve zeki bir padişahtı. Hat sanatındaki mahareti ile ün salmıştı. Zarif kişiliğiyle de herkesin takdirini kazanan Sultan II. Mustafa, 31 Aralık günü vefat etti. Onun yerine geçen Sultan III. Ahmed, yangınların, kasırgaların, depremlerin su baskınlarının ve vebânın, milletin üzerine çöken felaketleri içerisinde tahta çıkmıştır.⁵ Sultan III. Ahmed, asilerin himayesinden çabucak sıyrılmayı bilmiş ve asilerin elebaşlarını idam ettirmiştir. Yeniçerilerin ve cebecilerin cesetlerinden binlercesi denizlere atılmıştır.⁶

Osmanlı Devleti'ne karşı kutsal ittifakta yer alan Rusya, İstanbul Antlaşması'yla Azak Kalesi ve çevresini alarak kendisine Karadeniz yolunu açmıştır. Bu sırada İsveç Kralı Charles (Demirbaş), Poltova savaşında Rusya'ya yenilerek Osmanlı'ya sığınmış ve Sultan III. Ahmed, Charles'i Ruslara teslim etmemiştir. Bu gelişme ile Rusya ve Osmanlıların arası açılmış; Ruslar, Osmanlı topraklarını taciz etmeye ve Hristiyan halkı kışkırtmaya başlamıştır.⁷ Karadeniz'de yayılcı bir politika izleyen Rusya'ya, Bâbiâlî, 20 Kasım 1711 yılında Kırım Hanı Devlet Giray'ın da teşvikleriyle harp ilan etmiştir. Rus Çarı Petro Tuna'ya kadar inip, Rumeli'deki Hristiyan ahaliyi isyana teşvik ederek, çıkacak karışıklıktan istifade etmek üzere planını yapmıştır. Boğdan'a girip, Prut boyunca Tuna kıyılarına inmekte iken, Rus ordusu hiç beklemediği bir anda Türk kuvvetleriyle karşılaşmıştır. 20 Temmuz 1711 günü, bütün Rus ordusu, Çar ile birlikte kuşatılmıştır. Sadrazam Baltacı Mehmed Ali Paşa, Rusların sulh için müracaatta bulunması üzerine, önce bu isteği kabul etmemiş; ancak Rusların, Azak Kalesi'ni ve diğer kaleleri vereceğini taahhüt etmesi üzerine barış yapılmasını kabul etmiştir.⁸ Rusya'ya karşı başarılı olunarak imzalanan Purut Antlaşması'yla, Azak Kalesi ve çevresi geri alınca, Karlofça Antlaşması'yla kaybedilen yerlerin de geri alınabileceği umudu doğmuş ve bu durum Venedik ve Avusturya ile yeni bir savaşa girilmesinde de etkili olmuştur. Osmanlı Devleti

⁵ J. Von Hammer, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, II, (Çev. M. Batu Müftüoğlu), Ahmet İzci ve diğerleri (Ed.), İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 548.

⁶ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)**, V, (Çev. Nilüfer Epeçeli), Kemal Beydilli (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009, s. 246.

⁷ Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, 11.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s. 199.

⁸ Mücteba İlgürel, "III. Ahmed", Kenan Seyithanoğlu (Ed.), **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, XI, İstanbul: Feza Gazetecilik, 1992, s. 117-118.

Rusya ve Venedik'e karşı başarılı olmuşsa da Avusturya karşısında alınan yenilgilerin sonucunda, bir kez daha kayıplara razı olup, Pasarofça Antlaşması'nı imzalamıştır.⁹ 1718'de İmzalanan Pasarofça Antlaşması'na göre, Temeşvar'ın, Belgrat'ın ve Eflak'ın da bir kısmı elden çıkmıştır. Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, kayıplarını geri alma umudunu kaybeden Osmanlı Devleti, dış siyasetinde barışçı bir tutum benimsemiş, Osmanlı Devleti'nde Türk rönesansı da denilen, yeni bir devir olan Lale Devri başlamıştır. Pasarofça ile barış tesis edilir edilmez, önce Viyana'ya, akabinde ise 1721'de Paris'e, uygarlık ve eğitim vasıtalarını baştan aşağıya incelemek üzere büyükelçiler gönderilmiş ve yine bu dönemde matbaa kurulmuştur.

İlk defa Avrupa'nın örnek alınarak ıslahatların yapıldığı bu barış dönemi, İran'a karşı doğu sınırında çıkan savaşla son bulmuştur. İran tahtında bulunan Şah Hüseyin'in zayıf kişiliği sebebiyle, hükümdarlığının son senelerinde huduttaki muhtelif aşiretler kendisini tanımaz hareketlere başlamışlardır. İran'daki bu karışıklıklar ve Şirvan'da bulunan Sünni halkın kötü muamele gördüklerini söyleyerek Osmanlı'dan yardım istemesi üzerine, üç cepheden İran'a sefer harekâtı başlatılmıştır. Burada önemli muvaffakiyetler elde edilmiştir. Şah Tahmasb'ı himayesine alan Rusya ile Osmanlı Devleti arasında gerginlik oluşmuş, iki devlet 1724 yılında İstanbul Antlaşması'yla Kafkasya'daki İran topraklarını paylaşmışlardır.¹⁰ Ancak Şah Tahmasb'ın İran içindeki birliği sağlayarak İstanbul Antlaşması'nı tanımaması, Osmanlı Devleti'nin topraklarına yönelerek Hemedan, Tebriz, Ferehan, Yezdicurd gibi önemli merkezleri işgal etmesi, Osmanlı halkının tepkisini çekmiş ve yönetime olan güvenini zayıflatmıştır. Burada alınan yenilgi, Lale Devri'nden hoşnutsuz olan, kendilerinden toplanan vergilerin saray ve köşkler yapımına, lale bahçelerinin süslenmesine harcandığını düşünen kişilerin, bir isyana kalkışmasına neden olmuştur. 28 Eylül 1730'da başlayan isyanın elebaşı Patrona Halil'den ötürü, bu isyan Patrona Halil İsyanı olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu iktisadi, siyasi ve sosyal hayattaki çalkantıların sonucu olarak ortaya çıkan bu isyan, Damat İbrahim Paşa'nın katlini ve Padişah III. Ahmed'in tahttan feragatini beraberinde getirmiş ve Lale Devri sona ermiştir.¹¹

⁹ Kunt, a.g.m., s. 57.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, V, Ankara: TTK Basımevi, 1998, s. 184-192.

¹¹ Songül Çolak, "Patrona Halil Ayaklanması'nı Hazırlayan Şartlar ve İsyanın Pây-ı Tahttaki Etkileri", Hasan Celal Güzel ve diğerleri (Ed.), **Türkler**, XII, Ankara: YTY, 2002, s. 526-529.

III. Ahmed'in tahttan ayrılmasından sonra, I. Mahmut padişah olmuştur. Onun dönemi, devletin çöküş çağına denk gelmişse de devlet, onun saltanatı sırasında hiçbir toprak kaybına uğramamıştır. Ancak dış siyaset oldukça hareketli geçmiştir. 1718'deki Pasarofça barışından itibaren ve 1722'den sonra süregelen İran savaşları sırasında, Osmanlılar batı sınırlarında bir çatışmaya girmekten kaçınmaya özen göstermişlerdir. Fakat İran savaşının durakladığı 1736-1739 arasında, Osmanlı Devleti Avrupa cephesinde, Avusturya ve Rusya ile savaşa girmek zorunda kalmıştır. Polonya tahtına geçecek kişinin seçimi, Avrupa'da gerginliğe neden olmuştur. Osmanlı Devleti bu seçime karışmak istemese de Rusya'nın tavırları, Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiştir. Fakat Osmanlılar, barışı korumaya kararlı olduğu için, Rusya'nın davranışlarına sessiz kalmıştır. Polonya sorunu kapandıktan sonra, Rusya bu sefer de Osmanlı-İran savaşı dolayısıyla Kafkas cephesine inmekte olan Kırım Kuvvetleri'nin, sınırı aştığı iddiası ile Osmanlı Devleti'ni suçlamıştır. Rusya, Prut yenilgisinden sonra imzalanan antlaşmayı değiştirmek, tekrar Azak'ı ele geçirip Karadeniz'e inmek amacı doğrultusunda; Osmanlıya karşı harekete geçmek için Avusturya ile de anlaşmıştır. Bu durumda, Osmanlı Devleti ne kadar barışı korumaya özen gösterse de kendini korumaktan kaçınmamıştır. Savaş, Rusların Azak baskını ile başlamıştır. Ruslar, Azak'ın yanında, Kırım'ı da istila etmişlerdir. Avusturya'nın, Rusya'nın yanında savaşa katılmasıyla, Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'ne ağır şartlarda bir barış kabul ettirmek istemeleri üzerine, barış sağlanamamıştır. Üç koldan; Eflak, Bosna ve Sırbistan'a saldıran Avusturya, Bosna valisinin direnişi karşısında tutunamamış ve ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Avusturya, kazandığı diğer yerlerden de çekilmek zorunda kalmıştır. Avusturya'nın çekilmesi üzerine Rus orduları da geri dönünce, Osmanlı Devleti 1738'de Tuna boyunca ilerlemiş ve bu cephede iki yıl üst üste kazanılan başarılarından sonra, yirmi yıl önce kaybedilen Belgrad'ı kuşatmaya girişmiştir. Osmanlıların bu şaşırtıcı gücü ve kararlılığı karşısında Avusturya, Belgrad Antlaşması'yla, Pasarofça'da kazandığı yerleri bırakmak zorunda kalmış, yalnız kalan Rusya ise herhangi bir kazanım elde edemeden barışa mecbur olmuştur.¹² 1738 sonları ve 1739 yılının başlarında, vebâ salgını ordunun içinde kendini göstermiştir. Avusturya ordusunda ciddi kayıplar olmuş, ölümler

¹² Kunt, a.g.m. , s. 62-63.

yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu sebeple Avusturyalılar, askeri hududa 1900 km'lik bir karantina hattı çekmek zorunda kalmışlardır.¹³

I. Mahmut, amcası III. Ahmed'in başlattığı ıslahatlara devam etmiştir. Bu dönemde Sultan devlet işlerini, batılılaşma ve reformlardan yana olan sadrazam ve vezirlere devretmiştir. Sultan I. Mahmut, Avrupa orduları karşısında askeri bir ıslahat yapmadan zafer kazanmanın kolay olmayacağını anlamıştır. I. Mahmut, askeri sınıfı Avrupa'daki usullere göre dizaynetmek için, İbrahim Müteferrika¹⁴ tarafından kendisine sunulan *Usulü'l-Hikem fi-Nizamü'l-Ümem* adlı eserden etkilenmiştir. I. Mahmut bu amaçla, Osmanlı'ya iltica etmiş ve Ahmed Paşa ismini almış olan *Comte de Bonneval*'i, Eylül 1731'de huzuruna kabul ederek, topçu birliklerinin Avrupaî yöntemlerle ıslah edilmesi görevini vermiştir.¹⁵ Osmanlıların Humbaracı Ahmed Paşa olarak tanıdığı *Comte de Bonneval* askerlik sanatındaki başarılarıyla şöhretliydi. Osmanlı orddusuna Batıda kullanılan modern savaş tekniklerini getirmeye çalıştı. 1735 yılında düzenlediği Humbaracı ocağı ile Avrupa tarzı yenilik uygulamasını ilk olarak başlatmıştı.¹⁶ Bunlara ilaveten, modern yapılanmanın gereksinimi, başarılı ve çağdaş topçu ocağı için gerekli bir mühendis okulu olan, *Hendesehane* kurulmuştur. Bu, Avrupaî tarzdaki Osmanlı kurumlarının ilk örneği olarak kabul edilebilir. I. Mahmut sayesinde, Lale Devri'nde başlatılan kültürel faaliyetler daha da pekiştirilmiş, şair, yazar ve sanatçılara yardım edilmiştir. İstanbul'da halk kütüphaneleri açılıp, ülkenin her yerine görevliler gönderilmiş, önemli kitap ve el yazmaları toplatılmıştır. Devrin uyanış ve aydınlanma hareketine paralel olarak, kâğıt ihtiyacını karşılamak için Yalova'da ilk kâğıt fabrikası kurulmuştur. Bu üretime ek olarak Fransa, Venedik ve Polonya'dan da kâğıt ithal edilmesi, padişahın yenilikçiliğinin yanı sıra

¹³Hakan Karagöz, **1737-1739 Osmanlı Avsturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.93.

¹⁴ Lale Devri ile birlikte Osmanlılar Avrupa'ya özellikle askeri alanda olmak üzere her alanda açılmış ve Avrupai tarz yenilikler yapılmaya başlanmıştı. teknik eğitim ve mühendislik dallarında var olan boşlukları giderebilmek için XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa kökenli uzmanların istihdam edildiği görülmektedir. Macar Muhtedisi olan İbrahim Müteferrika da Avrupa'nın düşüncelerini, bilgilerini, teknolojilerini getiren, matbaanın kurulmasına yardımcı olan mühtedi uzmanların öncüsüydü. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Avrupalılar'ın İstihdam Edilmesi" Seyfi Kenan (Ed.) **Erken Klasik Dönemden XVIII. yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat-Karşılaşma ve Etkileşim**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, s. 421.

¹⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara: TTK Basımevi, 1996, s. 48-49.

¹⁶ Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı " Feza Günergün (Ed.), **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, I, İstanbul: 1995, s.209-210.

Osmanlı'yı modern ve çağdaş dünya devleti haline getirme gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir.¹⁷

13 Aralık 1754'te ağabeyi I. Mahmut'un vefatı üzerine tahta III. Osman çıkmıştır. Bütün hayatı kapalı olarak sarayda geçtiği için çok asabi, kararsız ve şüpheli bir yapıya sahipti. Baron dö Tot, III. Osman'ı, asabi, zayıf karakterli, sabırsız ve son derece de mütecessis olarak tavsif etmiştir.¹⁸ III. Osman devri kısa ve hadisesiz bir devir olmuştur. Sadece hudut mıntıklarında basit bazı gaileler meydana gelmişse de bunlar fazla büyümeden bastırılmıştır. Mısır'da kölemenlerin nüfuzu artmıştır. I. Mahmud döneminde yapımına başlanan Nuruosmaniye Camii tamamlanarak, 5 Aralık 1755 tarihinde ibadete açılmıştır. Bu devirde İstanbul'da büyük tahribata sebep olan iki yangın çıkmıştır. III. Osman, XVIII. yüzyıl padişahları arasında en kısa süreli tahtta kalan padişah olmuştur. Dönemi ıslahatlar ve politika açısından pasif geçmiştir. 1757 de vefat etmiştir.¹⁹

III. Mustafa tahta geçtiği zaman, ülke yönetimi Köprülülerle karşılaştırılabilecek bir Sadrazam olan Ragıp Paşa'nın elinde bulunmaktaydı. Ragıp Paşa, geleneksel yapılarla batılılaşma arasında bir uyum kurmaya çalışmıştır. Ayrıca Ragıp Paşa, dış politikada Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca izleyeceği denge siyasetinin başlangıcını yapmıştır. Avusturya ve Rusya'ya karşı dayanabileceği bir devlet olan Prusya ile anlaşarak denge kurmaya çalışmıştır.²⁰ XVIII. yüzyılın başlarından beri dünya siyasetinde önemli rol oynayan Habsburg ve Rus İmparatorluklarının, Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareketleri, Osmanlı Devleti için en büyük tehlikeyi oluşturmuştur. Aynı zamanda Osmanlı devlet kurumları iyice zayıflamaya başlamış ve görünüşte devletin geleneksel yönetim mekanizması hala varlığını korusa da yetkiler, en merkezi vilayetlerde bile nüfuzlu ailelerin eline geçmiştir. 1768 yılında başlayan Rus seferi ile zor durumda kalan hükümetin ayanlara olan müracaatı, bunların nüfuzunu daha da artırmıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında başlayan savaş, Osmanlı Devleti'nde 30 yıldır süregelen barış dönemini sona erdirmiştir. Bu savaşa neden olan gelişme ise, Lehistan meselesi olmuştur. 1763'te Leh Kralı Ogüst'ün ölmesi üzerine, yerine Çariçe II. Katerina tarafından Ponyatovski kral seçtirilmiştir. Bununla yetinmeyen Çariçe, Rus sınırlarının düzeltilmesi için, bir kısım Leh

¹⁷ Yalçınkaya, XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789), s. 490.

¹⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s. 337.

¹⁹ Mücteba İlgürel, " III. Osman ", Kenan Seyithanoğlu (Ed.), Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XI, İstanbul: Feza Gazetecilik, 1992, s. 147-150.

²⁰ Sander, a.g.e., s. 203-204.

topraklarının Rusya'ya terki gibi, kabul edilemez şartlar öne sürmüştür. Lehistanlılar, Rusya'nın isteklerine ve seçtikleri krala tepki göstermişlerdir. Yer yer birlikler kurarak, mukavemete başlamışlardır. Ruslar, Lehistan'a girip kendi güdülerinde bir meclis seçtirmek ve asileri cezalandırmak için harekete geçmişlerdir. Osmanlı'ya sığınanları da Rus kuvvetleri tarafından, Osmanlı'nın sınırlarını tanımaksızın sınırı aşırıp öldürülmüşlerdir. Bununla da kalmayıp, Kırım'da Müslüman halka da tecavüzde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti, Belgrad'da elde ettiklerini korumak için, kesin bir barış ve tarafsızlık politikası takip etmiştir. Bu sebeple; ne Avusturya veraset savaşları, ne de yedi yıl savaşları sırasında bu politikayı terk etmemiştir. Bunu gören Rusya, Lehistan'ın iç işlerine karışmaktan geri durmamıştır. Ancak Rusya'nın son hareketleri sabrı taşıracak mahiyete girmiş, bu sebeple Rusya'ya savaş ilan edilmiştir.²¹ Savaş, Osmanlı Devleti'nin ordusunun ve donanmasının hazır olmadığı böyle bir dönemde, 31 Ocak 1769'da Kırım Hanı Giray'ın Rusya'ya akını ile başlamıştır. Ruslar, Osmanlılara göre daha hazır durumdaydılar. 1770'de Ruslar, Eflak ve Boğdan'ı tamamen işgal etmişlerdir. Tuna Kalesi'nin de düşmesi üzerine, Rusların önlerinde Bulgaristan üzerinden İstanbul'a ilerlemelerini engelleyecek hiçbir güç kalmamıştır. 1770'te 6-7 Temmuzu birbirine bağlayan gecede Rus gemilerinin, Çeşme limanına sığınmış olan Osmanlı gemilerini ateşe vermesiyle, bütün Doğu Akdeniz Rusların saldırısına açık hale gelmiştir. Kırım'da da Katerina, Nogaylar ve Tatarlar arasında ikilik çıkarıp, Sahip Giray'ı başa getirmiştir. Böylece, Kırım'daki Osmanlı varlığını fiilen sona erdirmiştir. Ruslar, kendi hâkimiyetleri altında muhtar bir Tatar devleti kurmuşlardır. III. Mustafa'nın, Osmanlı-Rus savaşına karşı çıktığı için azlettiği Muhsinzâde Mehmed Paşa'yı Sadrazamlığa getirmesiyle, iki tarafın da arzusu üzerine altı aylık bir mütareke imzalanmıştır. Rusya'nın umulandan fazla başarılar kazanması üzerine, Prusya ve Avusturya harekete geçmişlerdir. 25 Haziranda Rusya ile birlikte Lehistan'ı paylaşmışlardır. Buradan kazanılan toprakların II. Katerina'yı tatmin edip, Osmanlı Devleti'nden toprak kazanma isteğini azaltacağını düşündüler. Ancak bu paylaşım bile Katerina'nın Osmanlı'dan toprak koparmaya çalışmasını engelleyememiş, bu sebeple bu iki devlet Katerina'ya itiraz eder olmuşlardır. Bundan böyle Osmanlıların kaderi, Avrupa devletleri arasındaki kuvvet ve menfaat dengelerine kalmıştır.²² Rusya'nın bu denli güçlenmesi işlerine gelmeyen Avusturya ve Prusya'nın arabuluculuk yapmasıyla, 1771'de ateşkes sağlanıp bir mütareke dönemine giren Osmanlı ve Rusya, Bükreş'te ateşkes

²¹ Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, V, Ankara: TTK Basımevi, 2011, s. 2562-2563.

²² Yalçınkaya, **XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)**, s. 496-499.

şartlarını görüşmeye başlamışlardır. Ancak Osmanlı Devleti Kırım'ın elden çıkmasını kabul etmediği için, savaş yeniden başlamıştır. Osmanlı Devleti, Silistre Kalesi'nde ve Varna'da yaptığı savunmalarla, Rus ordusunu bozguna uğratmıştır. Osmanlı Devleti, bundan cesaret alarak 1774'te Şumlu'da karşı saldırıya geçildiyse de ordusu bozguna uğramıştır. Bu sırada III. Mustafa vefat etmiş ve yerine, Sultan I.Abdülhamid padişah olmuştur. Savaş durumunun değişmemesi üzerine Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır.²³ Aslında bu uzun savaş, Rusya'yı da yormuş, mali güçlerini tüketmiştir. Rus halkı da ağır vergiler altında ezilmiştir.²⁴ Rusya'daki Don Kazakları'nın, *Buhaçef*'in komutası altında isyan etmelerinin yanında, vebâ hastalığının şiddetle devamı, beklenilmeyen bu kadar büyük kazanca rağmen Rusları barışa zorlamıştır.²⁵

III. Osman'ın yerine geçen III. Mustafa, yenilikçi düşünceye sahip bir padişah olmuştur. Aynı şekilde Sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın da ıslahatçı kişiliği, Macar asıllı Baron dö Tott'un çalışmaları; III. Mustafa zamanında, Osmanlı Devleti için önemli ıslahatların yapılmasını sağlamıştır. Bu dönemde, topçu ocağı ıslah edilerek Hasköy'de modern bir top dökümhanesi açılmış, Avrupa tarzında Sürat Topçuları Ocağı kurulmuştur. Deniz subayı yetiştirmek amacıyla, Deniz Mühendishanesi açılmıştır. Çeşme baskınında kaybedilen deniz gücünün yerine, yeni bir donanma inşa edilmiştir.²⁶ Mali alanda en önemli ıslahatlardan biri olan ve temeli iç borçlanma esasına dayanan Esham Sistemi getirilmiştir. Fransızcadan, matematik ve astronomi ile ilgili eserler tercüme edilmiştir. Yine Sultan III. Mustafa zamanında İstanbul'da yetişen Abbas Vesim, Osmanlı tıbbında önemli yeri olan eserler kaleme almıştır.²⁷

Osmanlı Devleti, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşmaya göre Kırım Tatarları bağımsız olmakla kalmamış, Azak, Kerç, Yenikale ve Kılburun'un yanı sıra; Aksu ile Özi arasındaki bölgeyi ve her iki Kabartay bölgesini de almışlardır. Kırım ile olan irtibat, sadece halife etkisiyle kültürel olarak devam edecektir. Çarıçe, Osmanlı Devleti'nin her yerinde konsolosluklar kurabilecek, savaş tazminatı olarak; Bâbıâli, 1777 yılına kadar on beş bin kese akça

²³ Sander, a.g.e., s. 205.

²⁴ Sertoğlu, a.g.e., s. 2605.

²⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s.422.

²⁶ Hüseyin Yurdaydın, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)", Sina Akşin (Ed.), **Türkiye Tarihi : Osmanlı Devleti (1600-1908)**, III, İstanbul: Cem Yayınevi, 2009, s. 304.

²⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi Literatürü", Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, II, İstanbul: Feza Gazetecilik, 1999, s. 423-428.

ödeyecektir. Bu antlaşmadan sonra Rusya, Osmanlı Devleti'nin iç işlerinde söz söyleme hakkını da elde etmiştir.²⁸ Arazi olarak fazla kayba uğramayan Osmanlı Devleti; Eflak ve Boğdan'ı Ruslar'dan teslim almış olmalarına rağmen, Ruslar, Eflak ve Boğdan beylerinin haklarını koruyabilecek ve istedikleri yerlerde de konsolosluk açabileceklerdir. Antlaşmanın Osmanlı Devleti için en tehlikeli maddesi de Rusların, Ortodoksların hamisi sıfatını almış olmalarıdır. Bu maddeler sebebiyle, antlaşma Osmanlı Devleti için hezimet olmuştur.²⁹

Ruslar, Kaynarca'da bağımsız olan Kırım Tatarlarını beklenildiği üzere rahat bırakmamıştır. Kırım'da nüfuzunu artırmak için büyük paralar dökerek taraftarlarını çoğaltmaya çalışmışlardır. Bu şekilde elde ettikleri taraftarlar vasıtasıyla, Devlet Giray Han idaresinden şikâyetçiler ortaya çıkarmış ve bu bahane ile Kırım'a asker sevk etmişlerdir. Devlet Giray Han ise İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştır. Yerine, Katerina'nın yaverliği ile taltif edilmiş olarak Şahin Giray getirilmiştir. Bu durum ve Şahin Giray'ın uygulamaları, Kırım halkı tarafından nefretle karşılanmış, muhalifler de Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Osmanlı Devleti bu müdahaleleri protesto ederek, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ihlal edildiği gerekçesiyle, 1778 Nisanında savaşa karar vermiştir. Ancak yapılacak savaşta olası toprak kayıpları yüzünden zarar görebilecek olan Avusturya'nın araya girmesi ve Fransa'nın arabuluculuğuyla, Aynalıkavak Tenkihnâmesi imzalanarak savaş ortamı engellenmiştir. Diğer taraftan; Osmanlı Devleti kuzeyde Kırım meselesiyle uğraşırken, doğuda da bir savaşla meşgul olmuştur. İran, Nadir Şah'ın katlinden sonra iç karışıklarla çalkalanmış, neticede Kerim Han 1753'e kadar tüm İran'a hâkim olmuştur. İran'ın sınır kentlerinden biri olan ve Yurtluk Ocaklık sistemiyle idare edilen Baban Sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa'nın, azledildikten sonra bunu kabul etmeyip İran'a kaçması üzerine olaylar büyümüş ve Mehmed Paşa'yı himaye eden Kerim Han ile Osmanlı Devleti karşı karşıya gelmiştir. İran, Kırım meselesinde Osmanlı'ya düşmanlık eden Rusya ile ittifak antlaşması imzalamıştır. 1779'da Kerim Han'ın vefat etmesiyle, Osmanlı Devleti için çok tehlikeli olan bu ittifak gerçekleşmemiştir. Osmanlı üzerindeki emelleri bitmeyen Rusya, Lehistan'a yaptığı gibi Osmanlı Devleti'ni de parçalama fikrini, yanına Avusturya'yı da alarak gerçekleştirmek istemiştir.³⁰ Osmanlı Devleti iki ayrı düşmanla üç cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Avusturya'ya karşı

²⁸ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)**, IV, (Çev. Nilüfer Epçeli), Kemal Beydilli, (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009, s. 414-415.

²⁹ Hammer, a.g.e., s. 604.

³⁰ Sertoğlu, a.g.e., s. 2615-2618.

Muhadiye ve Şebeş muharebelerini kazansa da sadrazam kadar ordunun da yetersizliği ve düşman kuvvetlerinin kış mevsiminde de savaşa devam etmesi nedeniyle; Hotin ve Yaş gibi önemli kalelerini kaybetmiştir. Savaşın üçüncü cephesinin merkezi Karadeniz'di ve burada Gazi Hasan Paşa komutasındaki birlikler, Özi önlerinde Ruslara karşı başarısız olmuşlardır. Özi, Ruslar için çok stratejik bir noktada bulunmaktaydı. 17 Aralık 1788'de Özi'nin Ruslar tarafından işgal edilip, 25.000 masum sivil insanın katledilmesi, XVIII. yüzyıl Avrupa tarihinin en büyük katliamlarından biri olmuştur. Bu katliam hem Avrupa'da derin tesirler yaratmış, hem de Osmanlıları büyük bir yeise düşürmüştür. İsveç ve İngilizler, bu hâdiseden sonra Rusya'ya tepkisini ciddi anlamda göstermişlerdir. Özi'nin kaybedilmesiyle hastalanıp yatağa düşen Sultan I. Abdülhamid 6 Nisan 1789'da vefat etmiştir.³¹

I. Abdülhamit döneminde, ıslahat ve yenileşme alanındaki faaliyetlerde önceki dönemlere göre büyük bir artış olmuştur. XVIII. yüzyıl padişahları arasında en güçlü ıslahatçılardan biri olarak hem devletin kurtulması için ıslahatlara ihtiyaç duyduğunu fark ederek bazı ıslahatlara öncülük yapmış hem de kendinden önce başlatılan yenileşme hareketlerini devam ettirmiştir.³²

III. Selim tahta çıktığında, Osmanlı Devleti 1787 yılında Rusya ile ve bir yıl sonra da Avusturya'nın da bu savaşa dâhil olmasıyla, Avusturya'yla da bir savaşın içine girmiştir. Ruslar, stratejik öneme sahip Özi ve Hotin kalelerini zapt edince, Amcası Sultan I. Abdülhamid'e felç inmiş ve ölümü bundan olmuştur.³³ Ancak bu kez Polonya, Prusya ve Fransa'da çıkan karışıklıklar yüzünden, Ruslar ve Avusturyalılar öncekiler kadar şiddetli bir baskı uygulayamamışlardır. Sonuçta Osmanlı Devleti, 1791-92 yılları arasında Avusturya ile Zıştovi'de ve Rusya ile Yaş'ta birer barış antlaşması imzalamayı başarmıştır. Bu antlaşmalar, öncekilere nispeten daha hafif şartlar içermiştir.³⁴ Daha savaş sona ermeden, III. Selim, ıslahat sorununa el atmıştır. 1791'de Zıştovi'nin ardından Ebû Bekir Ratip Efendi'yi, Viyana'ya elçi göndermiştir. Ratip Efendi döndüğünde, Avrupa'daki toplum hayatı ve askeri sistem hakkında 500 sayfa kadar tutan, ayrıntılı bir sefaretname

³¹ Yalçinkaya, **XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)**, s. 507-508.

³² Yalçinkaya, **Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Avrupalılar'ın İstihdam Edilmesi**, s. 425-426.

³³ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", Sina Akşin (Ed.), **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)**, III, İstanbul: Cem Yayınevi, 2009, s. 78-79.

³⁴ Lewis, a.g.e., s. 39.

yazmıştır.³⁵ Bunun yanında, başta Sadrazam olmak üzere ülkenin ileri gelen devlet adamlarından, devletin zaaf nedenleri ve alınması gereken ıslahat tedbirleri hakkında görüş istenmiştir. III. Selim'e, bu konuda 22 kişi layiha sunmuştur. Bu raporlarda, ileri sürülen görüşlerin ağırlık noktası, askeri alana yönelik ıslahatlar olmuştur. III. Selim'in yaptığı ıslahatlara, genel olarak Nizam-ı Cedid Islahatları adı verilmiştir. Bunlar içinde; eyalet yönetimi, eyaletlerin vergilendirmesi, hububat ticaretinin kontrolü ve diğer idari-mali konuları içeren yeni düzenlemeler yer almıştır. Başlangıçta yeni sistemin düzenlemelerine genel olarak verilmiş olan Nizam-ı Cedid tabirinin, zaman içerisinde neredeyse sadece yeni kurulan askeri birlikler için kullanılır olması ilginç ve dikkat çekicidir.³⁶ Bu ıslahatlardan en önemlisi; Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn ve Mühendishane-i Bahr-i Hümâyûn okullarının geliştirilmesi ve bu okulların eğitim kadrolarında yabancı uzmanlara yer verilmesidir. Yine bu dönemde Fransızca, devletin ilk resmi yabancı dili haline getirilmiştir. İlk defa Avrupa ülkelerinde daimi elçilikler açılmıştır. Ayrıca resmi devlet matbaası kurulmuştur. Nizam-ı Cedid yenilikleri, özellikle de yeni kurulan askeri birlikler, Yeniçerilerin hoşuna gitmemiş, ayrıca halkın üzerine yeni vergilerin yüklenmesi, ilmiye sınıfının ıslahatları hoş karşılamaması gibi nedenlerle; Kabakçı Mustafa isyanı çıkmıştır. Bu isyan sonucu, yapılan yenilikler ortadan kaldırılarak, III. Selim tahttan indirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, devlet kurumlarının yozlaşmadan kurtulması ve toplumsal yapının değiştirilmesi ihtiyacı, belirgin bir şekilde ortada olan bir durumdu ve bu değişim eski sistemden farklı olmalıydı. Bu yeni oluşturulacak sistemin; 'Nizam-ı Cedid' olarak faaliyete geçmesi lazımdı. Ancak İmparatorluğun içinde bulunduğu şartlar; bu yeni düzenin hayata geçirilmesine imkân tanımamıştır. Lale Devrinde askeri birlik manasında tekrar kullanılmaya başlanan bu düşünce; ancak çıkışından 100 yıl gibi uzun bir süreden sonra faaliyete geçmiştir. Buna rağmen bazı alanlarda yeni düzenin ilk adımları, cılız da olsa atılmıştır.³⁷ Osmanlı yöneticilerinin yaptığı ıslahatlar hakkında bilgi veren İngiliz Büyükelçisi Sir Robert Ainslie (1776-1794) 25 Aralık 1794 tarihli raporunda, bazı devlet yöneticilerinin reformların yapılmasına öncülük ettiğini ancak hizmetlinde bulunan

³⁵ Akşin, a.g.m., s.78-79.

³⁶ Lewis, a.g.e., s. 59-60.

³⁷ Yalçınkaya, XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789), s. 479.

kişilerin gönülsüzce davranışları ve muhalif kişilerin disiplinsizliklerini sebebiyle reformların aksadığını söylemiştir.³⁸

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İslahatlar ve Tıp

XVIII. yüzyıl boyunca Rusya ve Avusturya ile yapılan zorlu savaşlar, Osmanlı Devleti'ni çok ciddi bir durumla karşı karşıya bırakmıştır. Öyle ki, Osmanlı yöneticilerini sadece eski kurumları yenileme ve ihlalleri sistemden ayıklamayı değil, aynı zamanda Avrupa'daki benzerlerini örnek alan yeni kurumların ve uygulamaların sisteme eklenmesi sürecini de içeren reformları başlatmaya zorlamıştır.³⁹ XVIII. Yüzyıl, Batıda Aydınlanma Çağı olarak adlandırılmış olsa da; daha çok XVII. yüzyıla kadar belirli bir düzeye gelmiş ve belli bir yolda ilerleyen bilimin, kendi yolunda seyrettiği ve daha önceki dönemdeki yapılanmanın rahatlığı içinde meyvelerin toplandığı bir dönem olmuştur. Bu dönem, akıl çağıdır ve aklın prensiplerini temel alan düşünce sistemleri geliştirilmiştir. Bilimsel olarak deney ve gözlemin, bilimsel çalışmalarda temele alındığı bir dönemdir. Yapılan bilimsel çalışmalar, teknolojinin desteğiyle ivme kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda beliren batı etkisi, XVIII. yüzyılda artarak devam etmiştir. Bu değişim süreci içerisinde, Osmanlıların çeşitli kurumlarında önemli değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Özellikle de savaşlarda alınan peş peşe yenilgiler, askeri alanda bazı yeniliklerin yapılması zorunluluğunu ortaya koymuştur.⁴⁰

XVIII. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nde ilk köklü ıslahat hareketleri başlamıştır. Bu ıslahatlar sınırlı bir değişimdi, duraksayarak ilerlemiş ve yer yer, yenileşme hareketlerinin Osmanlı devlet düzenini tamamen zayıflatacağını ileri sürenlerle de karşılaşmıştır. Bu sebeplerden dolayı, XVIII. yüzyılda yenileşme hareketleri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Aynı zamanda yenilikçilerin büyük çoğunluğu, elde ettikleri başarıların meyvesini toplayamadan, bu teşebbüslerini hayatlarıyla ödemek zorunda kalmışlardır.

³⁸ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (1794-1795) Ve Osmanlı Devleti Hakkındaki Görüşleri", Halil İnalıcık ve diğerleri (Ed.), **Osmanlı Araştırmaları**, XVIII, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1998, s.211.

³⁹ Besim Özcan, "Sultan III. Selim Dönemi İslahat Hareketleri (Nizâm-ı Cedîd)", Hasan Celal Güzel (Ed.), **Türkler**, XII, Ankara: YTY, 2002, s. 609.

⁴⁰ Esin Kâhya, "On Sekizinci Yüzyılda Yaşamış Belli Başlı Hekimlerden Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Haz.), **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi (İstanbul 3-6 Kasım 2010), Bildiri Kitabı**, İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2010, s. 26.

Ancak onların açtıkları yolları izleyen sonraki ıslahatçılara model olup, tecrübe ve deneyimlerini bırakmışlardır.⁴¹

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde kaydedilen en önemli gelişmelerden birisi matbaadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi İstanbul'a döndükten sonra, İbrahim Müteferrika ile birlikte matbaayı kurmaya teşebbüs etmiştir. Onların bu teşebbüsüne karşı çıkanlar olsa dahî yaklaşık 25 kişi desteklemiş ve sonuçta matbaa kurulmuştur. Aslında bu Osmanlı'da kurulan ilk matbaa değildir. Daha önce İstanbul'da, 1492'de Osmanlıya göç eden Yahudiler, onlardan sonra da 1627'de Ermeniler bir matbaa kurmuşlardı. Osmanlı tarihinde, 1718'de Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Avrupa ülkeleriyle bir barış dönemine giren Türklerin matbaa kurması, XVIII. yüzyılı bulmuştur. Matbaanın kurulması için, Sadrazam İbrahim Paşa'ya bir mektup yazılarak izin istenmiş, III. Ahmet kendisine durumu ileten İbrahim Paşa'ya izin vermiştir. Bu izne göre matbaada sadece; sözlük, felsefe, astronomi, mantık ve diğer bilimsel eserler basılabilmıştır. Dini içerikli eserlerin, bir başka ifadeyle; hadis, fıkıh, kelâm, tefsir, Kur'ân gibi eserlerin basılması yasaktır. Bunun sebebi, hattatlık mesleğine matbaa dolayısıyla zarar gelmesini engellemektir. Bu koşullar altında kurulan matbaada ilk basılan eser, bir sözlük olan *Van Kulu Lügati* (1727) olmuştur. Bilindiği gibi, her ne kadar başlangıçta matbaada belirli eserler, sınırlı sayıda basılsa da bu bile kitapların ucuzlamasını sağlamıştır. Ayrıca nüsha olarak artması, kitap teminini rahatlatmıştır. Bu dönemde, *Van Kulu Lügati*'nin yanında, *Aristo*'nun *Fizik*'i de yayımlanmıştır. Matbaada basılan önemli eserler arasında *Cihannüma* da vardır.⁴² Müteferrika zamanında 14 yıl içinde, toplamı 23 cilt tutan 17 eser basılmıştır. Bunların 11 tanesi tarih, 3 tanesi dil, 3 tanesi faydalı bilimler üzerinedir. Watson'un hesaplamalarına göre; toplam baskı adedi 13.200'dür. Kitapların bazıları 1.200, bazıları 1.000, bazıları 500 nüsha olarak basılmıştır.⁴³

Sultan III. Ahmed sadece matbaayı desteklemekle kalmamış, aynı sırada çeviri faaliyetlerinin başlamasına da yardımcı olmuştur. Lale Devri'nde, Batı uygarlığını bir model olarak kabul eden Osmanlı Devleti'nde, Osmanlı entelektüelleri yabancı dil olarak Fransızca ve İtalyanca öğrenmeye başlamışlardır. Erken tarihlerde İtalyancanın tercih edilmesinin belli başlı sebebi, İtalya'nın en yakın Batı ülkesi olmasıdır. XVIII. yüzyılda

⁴¹ Yalçinkaya, **XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)**, s. 480-481.

⁴² Esin Kâhya ve Ayşegül D. Erdemir, **Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 192-193.

⁴³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 62.

bazı zengin aileler, kendi olanaklarıyla çocuklarını İtalya'ya eğitim için göndermişlerdir. Bunlar arasında, üç defa başhekimlik görevini üstlenmiş olan Mustafa Behçet ve erkek kardeşi Abdülhak Molla da vardır. Her ikisi de Batı bilim ve kültürünün Osmanlılara taşınmasında önemli rol oynamışlardır. Mustafa Behçet Efendi, Batı anlamında Tıp okulunun kurulmasında önderlik ederken, kardeşi Abdülhak Molla da kurulan okulda müdür olarak görev almıştır.⁴⁴ Damat İbrahim Paşa, 25 kişilik bir komisyon kurarak, Bedreddin Aynî'nin *İkdü'l-Cümân* adındaki tarihiyle, *Handmir*'in *Habibü's-Siyer*'ini ve daha başka bazı eserlerin Türkçeye çevrilmesini emretmiştir. Bu zamana kadar devlet eliyle yürütülen bir çeviri faaliyetine rastlanılmamıştı. Aralarında ünlü şair Nedim'in de bulunduğu komisyonda, Yanyalı Esat Efendi de bulunmuştur. Esat Efendi, İbrahim Paşa'nın emriyle *Aristo*'nun *Fizik* kitabını çevirmiştir. Genellikle bu dönemde yapılan çeviriler tam, kelime kelime çeviriler değildir. Yazar uygun gördüğü yerlerde, konuyla ilgili kendi fikirlerini de ilave etmiştir. İlk çeviriler, genellikle Batı dillerinden değil, Arapça ve Farsçadan yapılmıştır.⁴⁵ Çeviri faaliyetlerinin yoğunlaştığı alanların başında, tıbbi çalışmalar gelmiştir. Daha II. Murat (1421-1451) döneminde Osmanlı hekimleri, batı kaynakları ile ilişki kurma fırsatı bulmuş, yabancı ülkelere gidemeyen hekimlerimiz dahî Batıdan İtalya'nın Paduva, Salerno gibi ünlü tıp fakültelerinden gelen yabancı hekimlerle ilişki kurarak, batı dillerinde yazılmış birçok değerli eseri tanımışlardır.⁴⁶

1665 yılında, Viyana'yı ve Güney Almanya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Viyana'daki hastanelerden, hekimlerden ve bu şehirdeki hijyen nizamnâmelerinden büyük bir övgü ile bahsetmiştir. Buradan Osmanlıların, Avrupa'daki ilim, teknik, hatta tıp ve hastanecilik alanındaki ilerlemelerden haberdar olunduğu görülmektedir.⁴⁷

Bu dönemde batıdan yapılan tercüme eserler, klasik Osmanlı tıp dünyasına yeni bir şekil vermeye başlamıştır. İlk tıbbi cereyanlar içinde, Osmanlı tıbbını en çok etkileyen *Paracelsus* akımı olmuştur.⁴⁸ Bu dönemdeki tıp anlayışına; Tıbb-ı Cedîd adı verilmiştir.⁴⁹

⁴⁴ Kâhya ve Erdemir, a.g.e., s.192.

⁴⁵ Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970, s.142-143; Esin Kâhya, "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", **Erdem**, III/VIII, Ankara: TTK Basımevi, 1987, s. 492.

⁴⁶ Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 108.

⁴⁷ Arslan Terzioğlu, "Tersane-i Âmire'deki Tabibhane'den Gülhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması", **Türk Tıbbının Batılılaşması, Gülhane'nin 90. Kuruluş Yıldönümü Anısına Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Ankara ve İstanbul'da 11-15 Mart 1988)**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, s. 24.

⁴⁸ Paracelsus (ö.1541) tarafından XVI. yüzyılda ortaya atılmış olan ve evrenin esas olarak, aynı temel yapıya sahip olduğu anlayışına dayanmaktadır. Buna göre: Gök cisimleri ile cansız âlem, cansız âlemle de canlı âlem arasında birebir bir münasebet kurmak mümkündür. Yani kimya prensiplerine dayanarak canlıyı

Bu anlayışın öncüsü olan Hekimbaşı Halepli Salih bin Nasrullah,⁵⁰ bu yüzyılda *Th. Paracelsus*'un⁵¹ *Tıbb-i Kimya*'sının Latince'den Arapçaya çevirmiş ve daha sonra da Osmanlıcaya çevirileri yapılmıştır. Bu eserin çevirisini yapan belli başlı hekimlerden biri de Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'dir. Gevrekzâde, bu tercümeyle *Mürşidü'l-Libâs fi-Terceme-i İspagorya* ismini vermiştir. XVIII. yüzyılda Ömer Şifaî ve özellikle de Bursalı Ali Münşi, Abbas Vesim gibi isimler, bu akımı devam ettirmişlerdir. Latince'den yoğun çevirilerin başladığı bu dönemde, Hekimbaşı Hayatizade (ö.1692 ?) *Resâ'ilü'l-Müsfiyye fi Emrâzi'l-Müşkile* adlı eserini, batılı yazarların Latince eserlerinden istifade ederek yazmıştır.⁵² Yine Bursalı Ali Münşi'nin, Alman hekim *Michael Ettmüller*'in ilaçlarla ilgili yaptığı *Chemia Experimentalis Atque Rationalis Curiosa* adlı eserinin tercümesi olan *Kurâdatü'l-Kimyâ* çevirisiyle, *Adrian von Mynsich*'ten yaptığı *Tercüme-i Akrabâdîn* çevirisi ve Kınakına ve İpek akuna monografileri, bu dönem Batı tıbbının, Osmanlı tıbbı üzerindeki etkisini göstermektedir. Hekimbaşı Vesim Abbas Efendi'nin, Galata'daki yabancı hekimlerle olan sıkı ilişkileri sonucu, doğu ve batı tıbbı üzerine hazırladığı ve tıbbı iyi anlayabilmek için fizik, mekanik ve deneysel kimya bilgisinin gerekli olduğunu savunan eseri *Düstürü'l-Vesîm fi Tıbbi'l-Cedîd ve'l-Kadîm*; Osmanlı tıbbına yaptığı özgün katkılar ve Batılı anlayışa geçiş dönemine verdiği yönle, XVIII. yüzyıl Osmanlı tıbbının en önemli yapıtlarından biri sayılmaktadır. Diğer tıbbi eseri, Petro adlı hekimin yardımıyla Gorgios'un kompeze ilaçlar konusundaki eserinden alıntılar yaparak ve kendi deneyimlerini eklediği, ilaç formüllerini ihtiva eden *Vesîletü'l-Metâlib fi 'İlmü't-*

açıklamak mümkündür. Canlıların yapısı da temelde kimyasal esaslara dayandığı için, ondaki fenomenleri de temelde kimyasal esaslara göre açıklamak gerekir. Dolayısıyla yapı, kimyasal temellere dayalı olduğuna göre onda meydana gelen hastalıklar da esas itibarıyla kimyasal olgular olmalıydı. Buna göre tedavi kimyasal prensiplere dayalı olmalıydı, yani Paracelsus o güne kadar tedavide yaygın olarak kullanılan bitkisel ve hayvani kökenli maddeler yerine, civa ve civa bileşikleri, kükürtlü bileşikler ve çeşitli tuzlar gibi inorganik kökenli tedaviyi önermekteydi., Kâhya ve Erdemir, a.g.e., s. 208.

⁴⁹ Sabahattin Aydın, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış", Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I, İstanbul: Biofarma, 2006, s. 30.

⁵⁰ İbn Salom lâkabıyla tanınmış Salih b. Nasrullah el-Halebî (ö.1080/1669) Paracelsus'un iatroşimi (ilaç yapımı) ile ilgili olan eserini Latince aslından çevirmiş ve ismini *Tıbb-ı Cedîd al-Kimyai* olarak belirlemiştir. Bursalı Mehmet Tahir Ömer Şifa-i b. Şeyh Hasan'ın bunu Latince'den Türkçeye çevirdiğini yazmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, III, A.Fikri Yavuz ve İsmail Özen (Ed.), İstanbul: Meral Yayınevi, 1975, s. 229.

⁵¹ Paracelsus, asıl adı Aureolus Philippus-Theophrastus-Bombastus von Hohenheim (ö.1541) olan İsviçreli, Kimyager ve aynı zamanda Hekim'dir. Adıvar, a.g.e., s.107.

⁵² Hayatizâde, bir Musevi dönmesi olup asıl adı Moche Ben Raphael'dir. Beş bölümden meydana getirdiği eserin önsözünde illet-i merâkiyye ile sevâ-i merâkiyye hastalıklarının halk arasında yaygın olduğunu ancak Arap ve Fars hekimlerinin bu iki hastalığı ayırt edemediklerinden ve İslâmî tıp literatüründe hummâ-yı redide'den çok bahsedildiği halde tedavisi bulunmadığı, pilika ve maraz-ı Efrenc hastalıklarına hiç yer verilmediği için batı kaynaklarını kullanarak bu risâleyi yazdığını söyler. Ayrıca Hayatizâde Hekimbaşılık derecesine kadar yükselmiştir. Mahmut Tokaç, "Türkçe Tıp Yazmaları" Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I, İstanbul: Biofarma, 2006, s. 176.

Terâkib'dir. Tarihçi Subhi Efendi'nin oğlu Hekimbaşı Abdülaziz Efendi'nin, bir elçilik tercümanının yardımıyla çevirdiği XVIII. yüzyıl Avrupa'sının büyük hekimlerinden Hollandalı Prof. *Boerhaave*'nin, 1709'da yayınladığı *Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in Usum Doctrinae Domestica* adlı kitabını, *Kıta'ât-ı Nekâve fî Tercümeti Kelimât-ı Boerhâve* adıyla tercüme etmiştir.⁵³ Bu kitap, Avrupa tıbbına ait ilk derli-toplu eser olmanın yanı sıra, Harvey'in kan dolaşımı tarifini açık olarak vermesi ve *anevirzma*, *flegmon*, *gangren*, *iskorbüt*, *mania*, *melankolia*, *pletora*, *rahitis*, *rumatizma* gibi Latince tıbbi terimleri aynen ihtiva etmesi açısından da önemli olduğu gibi, hekimliğimizin batılılaşma yolunda attığı adımları da göstermektedir.

Jenner'in 1798'de *An Inquiry Into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* adlı eserle kendi buluşunu dünyaya tanıttığından üç yıl sonra 1801'de, İtalyan Guiseppe Marshall tarafından *Vajuolo Vaccino* adıyla çevrilen İtalyanca tercümesinden, aynı yıl içinde Mustafa Behçet Efendi tarafından tercümesi yapılmıştır. Burada çiçek aşısının, İngiliz Devleti'nin Osmanlı'ya gönderdiği elçinin eşi olan, Lady Mary Montague aracılığıyla, Avrupa'ya yayılmasından da bahsetmek gerekir. Osmanlı'nın aşıcı kadınları, çiçek geçiren çocukların irinlerinden aldıkları aşığı, çiçek geçirmemiş çocukların kol ya da bacaklarını çizerek, üzerine koydukları bir ceviz kabuğuyla kapatmaktaydılar. Bu yöntemle aşılanan çocuklar çiçek hastalığını çoğunlukla daha hafif atlattırmaktaydılar. *Lady Montagu*, bu usulü Avrupa'ya yazdığı mektuplarda anlatarak, aşının oralarda da uygulanmasını sağlamıştır. Bu, içinde bazı komplikasyonları barındırsa da o günkü şartlar altında, belli bir oranda koruyuculuğu da olan bir aşıydı. Çiçek hastalığının kesin çaresi XVIII. yüzyıl sonunda *Jenner* tarafından bulunana kadar en geçerli yöntem buydu. *Jenner*, inek çiçeğinden aldığı materyalle aşılama usulünü keşfetti. Böylece yan etkiler giderildi ve yüzyıllar sonra çiçek hastalığının yeryüzünden silinmesine giden süreç başladı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında batı kaynaklarından yapılan çevirilerin artması, kahve, kinin, ipekuna gibi yeni drogların ülkemizde yayılması, civanın frengi tedavisinde kullanılması gibi yenilikler, tıp alanındaki batılılaşmanın kanıtıdır.⁵⁴ XVIII. yüzyılda görülen bu çeviri faaliyetleri, hekimlerin en başından beri yeniliklere açık olduğunu göstermektedir. Hekimlerimiz bu dönemde sadece batı dillerinden değil, Farsça ve Arapçadan da çeviriler yapmaya devam etmişlerdir. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin

⁵³ Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 108-109.

⁵⁴ Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 108; Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, 2010, s. 322-325; Gülten Dinç, "Osmanlı Tıbbı (1299-1827)", **Tıp Tarihi ve Etiği Ders Kitabı**, İstanbul: İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 2007, s. 93-94.

Dürretü'l-Mensûriyye fi-Tercemeti Mansûriyye ismini verdiği, Ebû Mansûr Hasan b. Nuh el-Kumrî'ye ait ateşli hastalıklar hakkında bilgi veren kitabını tercüme etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin başına bela olan vebâ illetiyle alakalı, İlyas b. Abram adlı Musevi asıllı hekimin yazdığı *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* adlı eseri, kendi tecrübelerini de ekleyerek tercüme etmiştir. Yine *Aslü'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Îlâkî'nin *el-Fusûl fi-Külliyâtî't-Tıp* adlı eserini genişleterek yaptığı tercüme de bu faaliyetlere örnektir.

Osmanlı tıbbı, XVII. yüzyıl sonlarında itibaren batıya büyük ölçüde açılrsa da Osmanlı tıbbının temelinde İslam vardır. Ancak Türklerde, İslam öncesinde de bir hekimlik müessesesi olduğunu da unutmamak gerekir. Uygurların, Karamanlıların, Orta Asya ve Çin tıbbının mirası, özellikle Selçuklular döneminde Tıbb-ı nebevî ve takip eden yıllarda, İslâm kültürü potasında karışmış ve kendine özgü yapısı olan bir tıbbî anlayış ortaya çıkmıştı. Ebû Bekir er-Râzi'den İbn-i Sînâ'ya, Hacı Paşa'dan Sabuncuoğlu Şerafeddin'e giden oluşum çizgisinde olgunlaşan bu tıp anlayışı, asıl mayayı meydana getirmektedir. Bu temel, Osmanlı klasik tıbbını oluşturan temeldir.⁵⁵ Osmanlı bilim hayatında, tıbbın her zaman ayrı bir yeri olmuştur. Astronomi, matematik, felsefe ve tıp, genellikle birbiriyle yarışan, hatta iç içe geçmiş bilim dallarıydı. Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesiyle, sosyal ve siyasi hayatla birlikte kültürel, yani bilimsel alanda da batı etkisi kaçınılmaz olmuştur. Bu dönemde yürütülen bilimsel çalışmalar ve tıp uygulamalarında, Batı etkisi kendini göstermiştir.

Bu yüzyılda, hükümet tarafından ele alınan konulardan birisi de eğitim meselesi olmuştur. Ordunun başarısız olması, askerın eğitim ve teknik yönden ne kadar başarısız olduğunu göstermiştir. İşte bu sebeple; XVIII. yüzyılda bazı yeni okullar açılmıştır. Bunlardan ilki, I. Mahmud zamanında 1734'te açılan Hendesehânedir.⁵⁶ Bunda İbrahim Müteferrika'nın, *Usûlü'l-Hikem fi-Nizâmî'l-Ümem* adıyla sunduğu, içerisinde Avrupa Devletleri'nin siyasi sistemlerinden, Avrupa ordularının teknik özelliklerinden ve onların örnek alınmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti için oluşturacağı faydadan önemle bahsetmiş olduğu eserin katkısı olmuştur. III. Mustafa zamanında da Osmanlı Ordusunun, Avrupa orduları karşısında yetersiz kaldığı görülmüş, bunun üzerine *Mühendishane-i Hümayûn* adıyla, Osmanlı topçularını yetiştirmek için, 1773 yılında bir okul açılmış ve İstanbul'daki

⁵⁵ Aydın, a.g.m., s. 27.

⁵⁶ Kâhya, **Osmanlılarda Bilim**, s. 492.

Fransız elçisinin damadı Macar soylularından Baron dö Tott, bu okulda öğretmenlik yapmıştır. I.Abdülhamid zamanında 1776'da bu okul, *Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn* adı ile yeniden düzenlenmiştir. Fizik ve mantık konusunda eserleri bulunan Gelenbevî İsmail Efendi de bu okulda öğretmenlik yapmıştır. Bu okulda eğitim dili Fransızcadır; eğitim süresi ise dört yıldır. İlk başta bu okula alınan öğrencilerden, herhangi bir ön eğitim almış olmaları istenmemiştir. Fakat daha sonra, öğrencileri Dârü'l funûn'dan sonra bu okula almaya başlamışlardır.⁵⁷ III. Selim ise, önce çağdaş ilme ve tekniğe uygun olarak yetiştirilen Avrupa ordularına karşı koyabilmek için Tophane'yi ıslahı düşünmüş, Fransa ve İsveç'ten mühendisler getirterek fabrikalar tesis etmiştir. Fakat daima yabancı mühendislerin ilim ve tekniğine muhtaç olmanın doğru olmadığını düşünen devlet, bilgi ve teknik alanında başarılı subaylar, askeri mühendisler yetiştirmek için, o zamana göre modern bir matematikçi ve topçu okulu kurmaya karar vermiştir. Zaten padişah tahta çıkar çıkmaz, Eyüp'te Bahariye köşküne Enderun ağalarından ve eski okulda yetişen kabiliyetli öğrencilerinden bazılarını toplayarak, 1792'de *Mühendishane-i Sultani* adıyla bir okul kurdurmuştur. Bu okul, 1793'te Kumbaracılar kışlasına taşınarak genişletilmiştir. O zamanlar bir dereceye kadar boş olan Hasköy cihetindeki arazi, tatbikat sahası olarak seçilmiştir. 1794 yılında *Mühendishane-i Berr-i Hümayûn* kurulmuş, okulun nizamları ve eğitimi III. Selim'in fermanıyla düzenlenmiştir. Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn dersleri ile Mühendishane-i Sultani dersleri birleştirilmiştir.⁵⁸ Bu yüksekokullarda, Avrupa'dan getirtilen uzmanların yanında, fen ve teknik dallarında ihtisas sahibi olmuş Türk hocalar da ders vermektedir. Avrupa'nın fen bilimlerinden faydalanmak için tercümanlar bulunmaktaydı. Kara mühendishanesi için, özellikle batı dillerinden tercüme edilmiş eserleri ihtiva eden, dört yüz ciltlik bir kütüphane hazırlanmıştır. Bu devirde Avrupa'ya öğrenci gönderilemedi ise de; İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi büyük devletlerin başkentlerine gönderilen elçilik memurlarına, yabancı dil öğrenmeleri ve onların gelişmelerini sağlayan hususlar hakkında bilgi toplamaları emredildi. Ordu ve donanmanın işine yarayacak önemli eserlerden Türkçeye çevrilmiş olanların basımını sağlamak için, faaliyeti durmuş olan Mütferrika matbaası yeniden işler hale getirilmiştir.⁵⁹

XVIII. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde nazari ve tatbikî bilimlerle ilgili eğitim ve öğretim veren yegâne kuruluşlar, yukarıda söz konusu edilen okullar ve büyük ölçüde

⁵⁷ Kâhya, *Osmanlılarda Bilim*, s. 493.

⁵⁸ Adıvar, a.g.e., s. 187.

⁵⁹ Özcan, a.g.m., s. 677-678.

sistemleri ve müfredatları bozulmaya başlamış olan medreselerdir. Bu dönemin bilim adamları; ya bu okuldan mezun olmuş, ya orada yetişmiş, ya da orada öğretmenlik yapan kişilerdir. Yaptıkları çalışmalarla XVIII. yüzyıl bilim dünyasını aydınlatmaya çalışmışlardır. Bunlardan biri; bu yüzyılın önemli matematikçilerinden olan Kalfazade İsmail Çınarî idi. O da Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da hocalık yapmıştır. Bazıları Arapça olmak üzere, çeşitli matematik kitapları yazmıştır. Bu kitaplardan biri de astronomiyle ilgili olan *Kitâb el-Merâsîd* adlı kitaptır. Çınarî, bilimin sadece teorik yönüyle ilgilenmemiş, aynı zamanda teknik yönüyle de ilgilenmiştir.⁶⁰ Çınarî, Yirmisekiz Mehmed Çelebi aracılığıyla İstanbul'a getirilen *Gian Dominique Cassini*'nin astronomiyle ilgili olan zîclerini⁶¹, *Tuhfe-i Behic-i Raşini Terceme-i Zic-i Kasini* adıyla, Fransızcadan Türkçeye çevirmiştir.⁶²

Yine bu dönem âlimlerinden, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da baş hocalık yapmış olan Hüseyin Rıfkı Tâ mânî, çağdaş batı biliminin Osmanlılara aktarılmasında öncülük etmiştir. Hüseyin Rıfkı'nın en önemli çalışmalarından biri *Usûl-i hendese'dir*. Bu eser, İngiliz matematikçisi *Bonnycastle'in Eukleides'in Elementler*'inin düzeltilmiş bir uyarlamasının çevirisidir. Diğer bir eseri de *Mecmû'atü'l Mühendisîn*, devrinde yazılmış matematik kitaplarının en önemlilerinden biridir. Fizikle ilgili olan bu eserde, mekanik ve meridyen yayının ölçülmesi gibi konular bulunmaktadır.⁶³

XVIII. yüzyılda yaşamış, yaşadığı yüz yılda ve daha sonra da etkin olmuş bilim adamlarımızdan birisi de Erzurumlu İbrahim Hakkı'dır. O, daha ziyade dini bilimlerle ilgilenmişse de; aynı zamanda astronomi, matematik, biyoloji ve tıpla ilgilenmiştir. Ansiklopedi türündeki eseri *Ma'rifetnâme*'nin başında basit matematik bilgileri vardır. İbrahim Hakkı astronomiyle ilgili açıklamalarında; Kopernik sisteminin yanı sıra, Batlamyus sistemini de vermiştir. Eser, Osmanlı'daki, her iki sistemi karşılaştırmalı olarak veren ilk eser olarak önem taşır.⁶⁴ Eserde bundan sonra, insan anatomisi, kısaca organların işleyişi, o günkü deyimiyile *menâfiü'l-a'zâ*, canlıların gelişimi ve şiir şeklinde kıyafetname kısmı yer alır. Kitabın en ilginç yanlarından biri herhalde bu kısımdır ki; yazar İbrahim

⁶⁰ Kâhya, **Osmanlılarda Bilim**, s. 494.

⁶¹ Zic-Zeyc: Yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetvellere verilen isimdir. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 21. Baskı Ankara: Aydın Kitabevi, 2004, s. 1186.

⁶² Adıvar, a.g.e., s. 181.

⁶³ Sevim Tekeli ve diğerleri, **Bilim Tarihine Giriş**, 8. Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012, s. 290.

⁶⁴ Kâhya ve Erdemir, a.g.e., s. 198.

Hakkı burada, insanın çeşitli organlarının ve kısımlarının gösterdiği özelliklere dayanarak, onların kişilikleriyle ne gibi bir münasebete sahip olduğunu belirlemeye çalışmaktadır.⁶⁵

Yine bu dönem belli başlı bilim adamlarımızdan biri de Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'dir. İyi bildiği Arapça ve Farsçasıyla, telif ve tercüme eserler kaleme almıştır. Yapıtlarının başında, 1794'te yazılan *Neticetü'l-Fikriyye fi Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye* adlı, gebelik, çocuk hastalıkları ve çocuk bakımından söz eden kitabı gelir. Şaban Şifai adlı hekimin, bir asır önce yazdığı *Tedbîrü'l-Mevlid* kitabından sonra kadın ve çocuk hastalıkları üzerine yazılmış ikinci kitaptır.⁶⁶ Bundan başka önemli yapıtlarından biri olarak; Gevrekzâde, Paracelsus'un Sâlih bin Nasrullah tarafından Arapçaya çevrilen, *Tıbb-ı Cedîdü'l Kimya'yı* adlı eserini, Türkçeye tercüme etmiştir. Bu esere, *Mürşidü'l-Libâs fi Terceme-i İspagorya* ismini vermiştir. Yine Ebû Mansur Hasan bin Nuh'un, *Gunâ ve Münâ* adlı ateşli hastalıklardan bahseden eserini Türkçeye çevirmiştir. Dönemin salgın hastalığı olan vebâ hastalığıyla ilgili olarak, döneminde nadir müstakil eserlerden biri olan, İlyas b. Abram'dan kendi tecrübe ve bilgilerini de ekleyerek yaptığı *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ* isimli eseri vermiştir. Gevrekzâde Batıya açılışın başladığı bu dönemde, geleneksel İslam tıbbının son temsilcisi olarak kabul edilebilir.⁶⁷

Amaç, Yöntem ve Kaynak Değerlendirmesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çeşitli tasniflerde yer alan belgeler ve XVIII. yüzyıl boyunca görev almış vakanüvislerin kayıtları kullanılarak, vebâ vakalarının tarihleri, hastalığın görüldüğü bölgeler ve vebânın yol açtığı ekonomik ve sosyal tahribatı göstermek bu çalışmadaki temel amaçlardan biridir. Ayrıca Daniel Panzac'ın 1700-1850 yılları arasında Osmanlı'da meydana gelen vebâ vakalarını verirken kullandığı konsolos raporlarında yer alan veriler de elde edilen bilgilerle karşılaştırılmıştır. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin tercüme ettiği Hekim İlyas'a ait olan *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ* adlı risâle, orijinal risaleyle birlikte değerlendirilerek, hastalığı iyileştirmede kullanılan tedavi yöntemleri, kullanılan ilaçlar, hastalık bulaşmadan alınabilecek tedbirlerin neler olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin ailesi, aldığı

⁶⁵ Kâhya, **Osmanlılarda Bilim**, s. 496.

⁶⁶ Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, V, **Gevrekzâde Hasan Efendi**, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1984, s.2362.

⁶⁷ Ahmet Hakkı Turabi, **Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Mûsikî Risâlesi**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005, s.42; Ali Haydar Bayat, **Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, Ankara: AKMB Yayınları, 1999, s. 127-128.

görevler, hekimliği, hekimbaşılığı, yazdığı veya tercüme ettiği eserler hakkında da bir bölüm oluşturulmuştur.

Osmanlı'da vebâ hastalığı üzerine yapılan çalışmalara bakılırsa; 2008 yılında Nükhet Varlık tarafından Chicago Üniversitesi'nde yapılan, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)* adlı tez çalışması, bu konuyla ilgili önemli bir boşluğu dolduran çalışmalardan biridir.⁶⁸ Yine Nükhet Varlık'ın *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience, 1347- 1600*, adlı çalışması, Cambridge Üniversitesi tarafından 2015'de yayımlanmıştır.⁶⁹ 2009'da, *The Black Death in Early Ottoman Territories 1347-1550*, adlı tez çalışması, Gisele Marien tarafından Bilkent Üniversitesinde hazırlanmıştır.⁷⁰ 2014 yılında, *19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar*, adlı tez çalışması Fatma Yıldız tarafından yapılmıştır.⁷¹ Bizim çalışmamızda sıkça başvurduğumuz kaynaklardan biri olan, Daniel Panzac'ın *1700-1850 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Vebâ*, adlı çalışması da son derece önemlidir.⁷² Ancak temel olarak konsolosluk kayıtları kullanılan bu çalışmada, Osmanlı arşivlerinden hiçbir şekilde faydalanılmamış olması çalışmayı eksik bırakmaktadır.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatı ve eserleri de çeşitli çalışmalara konu olmuştur. *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye* adlı eserinin çocuk hastalıklarıyla ilgili bölümü, Süheyl Ünver ve Nur Teknik tarafından 1935 yılında incelenmiştir.⁷³ Yine aynı eser 2016 Nisan ayında Şaziye Dinçer Bahadır tarafından incelenmiştir.⁷⁴ Bu inceleme, risâlenin çeşitli varaklarından seçilmiş vaka örnekleri üzerinedir. *Risâle-i Tıbbiyye* adlı eserinin birinci bahsi olan kafa travmaları, Nil Sarı

⁶⁸ Nükhet Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Chicago University, 2008.

⁶⁹ Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience, 1347-1600*, Cambridge University, 2015.

⁷⁰ Gisele Marien, *The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1550*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara: 2009.

⁷¹ Fatma Yıldız, *19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi, 2014.

⁷² Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Vebâ 1700-1850*, (Çev. Serap Yılmaz), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

⁷³ Süheyl Ünver ve Nur Teknik, "Gevrekzâde Hâfız Hasan: Çocuk Hastalıkları Eserinde Şahsi Müşahedeleri", *Tıp Tarihi Arkivi*, I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1935.

⁷⁴ Şaziye Dinçer Bahadır, "18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Metni: "Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/ XLIII, Nisan 2016.

tarafından, 1981 yılında incelenmiştir.⁷⁵ *Nikrîs Risâlesi (Risâle-i Nikrîsiyye)* Rengin Bütün tarafından 1981 yılında incelenmiştir.⁷⁶ *Zübdetü'l-Kühliyye fî-Teşrihi'l-Basariyye* adlı eseri, Süheyl Ünver tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir.⁷⁷ Ünver'den sonra ise Nil Sarı, Zülfikar Aydın ve Mehmed Yıldırım tarafından da III. Tıp Tarih Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.⁷⁸ 2005 yılında, *Er-Risâletü'l-Mûsikiyye Mine'd-Devâi'r-Rûhâniyye* adlı eseri Ahmed Hakkı Turabi tarafından Doçentlik tezi olarak hazırlanmış ve kitap olarak yayımlanmıştır.⁷⁹ Gevrekzâde'ye ait notlar niteliğinde olan *Mecmua* adlı eser ise, Süheyl Ünver tarafından incelenmiştir.⁸⁰ Çalışmamıza konu olan *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* adlı eser ise, gerek bölüm olarak, gerekse genel olarak Hekim İlyas'ın oluşturduğu Arapça nüsha da dâhil hiçbir incelemeye konu olmadığından, araştırılmasının ehemmiyeti öne çıkmaktadır. Bu kıymetli eseri incelemek de bize kısmet olmuştur.

Böyle bir çalışmada, kaynak kullanımı açısından boşluğu doldurabilecek orijinal nitelikli materyal söz konusudur. Bunların genel olarak izahı çalışmamın arka planını da güçlü kılmaktadır.

Arşiv Kayıtları

Tıp tarihiyle ilgili yapılan çalışmalar, çoğunlukla müellif eserleri üzerinden yapılmaktadır. Osmanlı Tarihi araştırmalarının tümünde olduğu gibi, bu alanda da Osmanlı arşiv kayıtlarının ne kadar önemli olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Ancak sağlıkla ilgili konuları içeren sıhhiye defterleri, tamamlanmamış olan tasnif çalışmaları sebebiyle araştırmaya kapalıdır. Bu durum sağlıkla ilgili araştırmaları eksik bırakmaktadır. Bizim yaptığımız çalışma da bundan nasibini almıştır. Vebâ vakalarının sosyal ve ekonomik etkileri olması sebebiyle *İbnü'l-Emin-Sıhhiye* ve *Cevdet Sıhhiye* tasnifleri başta olmak üzere; Hatt-ı Hümayunlarda, *Cevdet Askeri*, *Mali*, *Bahriye*, *Dâhiliye*, *Zaptiye*, *Hâriciye*,

⁷⁵ Nil Sarı, "Gevrekzâde Hâfız Hasan ve Kafa Tramvaları Hakkındaki Bilgisi", **I.Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Kongresi (Tıp-Dişhekimliği-Eczacılık Tarihi) Bildiriler**, II, İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1981.

⁷⁶ Rengin Bütün, "Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendinin "Nikris Risâlesinin" Tanıtılması", **I.Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (Tıp-Dişhekimliği-Eczacılık Tarihi) Bildiriler**, II, İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1981.

⁷⁷ Recep Uslu, **Tarihten**, Yayımlanmamış Çalışma, İsam, İstanbul: 1977, s.17.

⁷⁸ Nil Sarı ve diğerleri, "Gevrekzâde Hâfız Hasan ve "Zübdetü'l-Kühliyye fî Teşrihi'l-Basariyye", **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (20-23 Eylül 1993)**, İstanbul: TTK Basımevi, 1993.

⁷⁹ Turabi, a.g.e, 2005.

⁸⁰ Süheyl Ünver, **Ser-etibbâ-yı Hâssa Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Mecmû'a'sı Seçmeleri**, Süleymaniye kütüphanesi, Süheyl Ünver nr.658.

Evkaf tasniflerinde vebâ vakalarına rastlanılmıştır. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin aldığı görevler ve hayatıyla ilgili bilgi almak için de arşiv kayıtları taranmış, BOA, *Ali Emiri Selim III, Ahmed III, Mustafa III, Abdülhamid I*, tasniflerinde, *Kamil Kepeci Defter ve Bab-ı Defteri Küçük Ruznamçe Kalemi* defterlerinde hekimbaşılık ve kadılık yaptığı dönemlerle alakalı veriler bulunmuştur. Ayrıca kadıların göreve başlama kayıtlarının yer aldığı İstanbul müftülüğünde yer alan meşihat arşivinde, tarik defterleri ve Anadolu ve Rumeli kazaskerliği defterleri taranmış ancak defterlerde olan boşluklar sebebiyle bu arşivden herhangi bir veri elde edilememiştir.

Yazma Eserler

Yazma eseler de arşiv kayıtları gibi son derece önemli, birinci elden kaynaklardandır. Çalışmamızın önemli bölümünü, yazma eserlerin incelenip değerlendirilmesi almıştır. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin eserleri ve hayatı bölümü incelenirken; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Millet Kütüphanesi gibi çeşitli kütüphanelere dağılmış olan Gevrekzâde Hasan Efendi'ye ait nüshalar incelenmiş ve ilk elden orijinal bilgiler elde edilerek, eserlerin nüshalarını karşılaştırma fırsatı yakalanmıştır. Çalışmamızın temelinde yer alan *Micennetü't-Tâ'un ve'l-Vebâ* isimli yazma, tek nüsha olarak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde, Hekim İlyas'a ait olan aynı isimli Arapça risâle de Süleymaniye Kütüphanesinde tesbit edilmiştir.

Müellif Eserleri

Çalışmamızda Ahmet Cevdet Paşa, Ahmed Bâdî Efendi, Bursalı Mehmet Tahir, gibi Osmanlı Tarihçileri'nin eserlerinden ve XVIII. yüzyılda vakanüvislik yapmış olan Câbî Ömer Efendi, Râşid Mehmet Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, Sadullah Enveri, Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi, Subhî Mehmed Efendi, Ahmet Vâsıf Efendi gibi müelliflerin eserlerinden, hem vebâ hastalığı konusunda hem de Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin hayatıyla ilgili önemli bilgilere rastlanmıştır. Bunlardan başka Taylesanizâde Abdullah Efendi'nin 1785-1789 yılları arasındaki dört yıllık olayları anlatan eserinden ve Suriyeli Şeyh Ahmet El Bedirî El Hallâk'ın günlüğünden de istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. VEBÂNIN XVIII. YÜZYILDA OSMANLI COĞRAFYASINDAKİ SEYRİ

1.1. Tanımı ve Türleri

Tarih boyunca toplumların karşılaştığı en önemli felaketlerden biri, salgın hastalıklardır.⁸¹ Milyonlarca insanı yok eden, göçlere sebep olan, tarım ve hayvancılığı gerileten, kıtlığa sebep olan salgın hastalıkların içinde en yıkıcı olanı ise vebâdır. Vebâ, *pasteurella pestis* veya *yersinia pestis* adlı bir mikro-organizmanın neden olduğu, bulaşıcı ve ateşli bir hastalıktır. Bu mikro-organizmanın insanlara, farelerin vücutlarındaki pirelerden bulaştığı anlaşılmıştır.⁸²

Batıda *plague/peste/black death* olarak tanımlanan hastalık, Osmanlı'da *tâ'ûn* ve *vebâ* olarak iki türlü adlandırmaya sahipti.⁸³ Bu iki kullanım, birbirlerinin yerine çoğu zaman geçmekteyse de Arapça olan ve İslam dünyasında daha çok kullanılan *tâûn* kelimesi, hıyarcıklı vebâ türü için, vebâ kelimesi ise, içeriği tam olarak bilinmeyen bütün salgın hastalıkları ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Ahmed Cevdet Paşa “Vebâ maraz-ı âm yani umûmî bir hastalıktır. Tâûna vebâ denildiği gibi, bazen vebâyâ dahî tâûn denilür”, şeklinde nakletmektedir.⁸⁴ Bazı müfessirler, Kur'ân'da Hz.Mûsâ'ya inanmayan Firavun ve

⁸¹ Salgın hastalıkların nedenleri eski uygarlık dönemlerinden itibaren hekimlerin ilgilendiği önemli konulardan biri olmuştur. Tıbbın babası sayılan Hippokrates (M.Ö.460-377) bu tip hastalıkların nedeni olarak bataklıklar ve buralardan çıkan kirli buharla bozulan havayı göstermiştir. Ünlü Hekim Galenos (M.S.130-210) ise bu fikri benimseyip kirli havanın vucuda girip vücuttaki sıvı dengesini bozduğunu söyleyerek bunun için miazma tabirini kullandı. Miazma teorisi Germ teorisi yani hastalık yapıcı mikrop teorisi geliştirilene kadar oldukça kabul gördü. XIX. yüzyılda L.Pasteur ve R.Koch ile iş arkadaşları bulaşıcı hastalıkların sebebinin mikroplar olduğunu ispat etmişlerdi. Buna göre her bulaşıcı hastalığın ayrı bir mikrobu bulunmaktaydı. Mesala; tifo hastalığı, tifo basili ile vebâ hastalığı, vebâ basili ile sıtma, plasmodiler ile gibi, Hügo Braun, **Bulaşıcı Hastalıklar**, (Çev. Ziya Öktem), Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s.10; 1894 yılında Fransız Bilim adamı Alexandre Yersin tarafından, vebâ hastalığına, *Yersinia pestis*, adı verilen basilin yol açtığı ve hastalığın hıyarcıklı, septisemik ve akciğer vebâsı diye çeşitli türleri olduğu saptanmıştır. Bkz. Nühket Varlık, “Tâ'ûn”, **DİA**, XL, İstanbul: TDV., 2011, s.175.

⁸² Hastalığa yakalanan kemirgenler, özellikle de fareler öldüklerinde, vücutlarında bulunan pireler dağılarak bu mikrobu insanlara bulaştırmışlardır. Nuran Yıldırım, “Salgın Afetlerinde İstanbul” Said Öztürk (Ed.), **Afetlerin Gölgesinde İstanbul**, İstanbul: İstanbul Kültür Aş., 2010, s. 111.

⁸³ Sözlükte “yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek ” anlamlarındaki ta'n kökünden türeyen tâûn bazı dil bilimciler göre bulaşıp yayılan her türlü hastalığın adıdır.

⁸⁴ Nalan Turna, “İstanbul'un Vebâ İle İmtihanı: 1811-1812 Vebâ Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, **Studies of the Ottoman Domain**, I (I), 2011, s. 2-3; Bayat, **Tıp Tarihi**, 2010, s. 266.

Mısırlıların üzerine gönderildiği bildirilen tufan, çekirge, haşere, kurbağalar ve kan gibi musibetler için kullanılan *ricz* kelimesini, tâûn olarak açıklamışlardır. Hz. Peygamber, tâûnun önceki milletlerden bir guruba ve İsrail oğullarına ceza olarak (*Ricz*) gönderilen bir hastalık olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Eskiler vebâ tabiriyle bütün bulaşıcı hastalıkları kastederler; tâûn tabiriyle de bugün bizim vebâ, bilhassa hıyarcıklı vebâ dediğimiz bulaşıcı hastalığı anlarlar. Vebâî, yani bulaşıcı hastalıkların başında da bilhassa korkunç pandemilerle insanlığı titreten vebâ, kolera ve sarı hummâ gelir.⁸⁶ Süheyl Ünver'e göre, vebâ yabancı literatürdeki *Peste*'nin de karşılığı değildir. Bulaşıcı hastalıkların birçoğu grip, tifo, paratifo ve diğerleri, vebâ adıyla bilinir. Peste, tâûndur. Tâûn bulaşması yangına benzer, savlet ettiği yerlerde çok tehlikeli ölümcül şekilde yayılır, demiştir.⁸⁷ Buradan anladığımız; her vebâ tâûndur ama her tâûn vebâ değildir. XVIII. Yüzyılda, vebâ ve tâûn tabirlerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmekle birlikte; tifüs, çiçek, frengi, terimlerinin de ayrı bir bulaşıcı hastalık olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Vebâ hastalığının üç türü vardır. En çok görülen ve büyük salgınlara neden olan hıyarcıklı vebâ (bubonik vebâ) enfeksiyonlu bir pirenin ısırmasıyla başlar; koltuk, kasık ve boyun bölgelerindeki lenflerde iltihaba bağlı şişmeler yapar, ardından ciltte siyah lekeler oluşturur ve yüksek ateşinde eşlik ettiği bu vebâ, birkaç gün içinde ölüme sebebiyet verirdi. Vücudu kararttığı için, Orta Çağ'da *Kara Ölüm* adı verilmiştir. İltihaplı vebâ (Septisemik vebâ) ise, derinin morarması ile başlar, çok kısa sürede deri kararır, hastalık belirtilerin görülmeye başladığı gün hasta ölürdü.⁸⁸ Akciğer vebâsı (Pnömonik vebâ) ise, pireden bulaşmıyordu. İnsandan insana aktarımdı. Yayılımı da çok hızlıydı. Enfeksiyonlu kişinin öksürmesiyle, vebâ mikrobu akciğerlere yerleşip; balgam, öksürük, nefes darlığı, morarma ve burundan kan gelmesi gibi belirtilere yol açıyordu. Bu şekilde belirti gösteren insanları, yirmi dört saat içerisinde öldürüyordu.⁸⁹

⁸⁵ Eski Ahid'in bazı yerlerinde İsrailoğulları'nın isyankâr davranışlarının, Allah'ın gazabını üzerlerine çektiği, bu sebeple vebâ ile cezalandırıldıkları ifade edilir. Varlık, **Tâ'ûn**, s.175.

⁸⁶ Bedi N. Şehsuvaroğlu, **Türkiye Karantina Tarihine Giriş**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1957, s. 42.

⁸⁷ Süheyl Ünver, **Tıp Tarihimiz Yıllığı I** (52), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1966, s. 56.

⁸⁸ Yıldırım, a.g.e., s.111-112.

⁸⁹ Andrew Nikiforuk, **Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, (Çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s.71-72.

1.2. Salgın Olması

Bulaşıcı hastalıklar, adından da anlaşıldığı üzere yayılmaya çok elverişli olan, mikroplu hastalıklardır. Bunların en tehlikeli olanı ise vebâdır. Vebâ, dünyadaki yayılımını her türlü insan müdahalesinden bağımsız olarak, sadece belirli kemirgen türlerinden kaynaklanan bir süreçle sürdürmekteydi. Bu kemirgenlerin en tehlikelisi olan *Meriones Persicus*, 12-18 cm arasında değişen boylarda olur ve hastalığa karşı çok hassastır. Bu *Meriones* türü, diğer türlerden farklı olarak hastalığa çok dayanıklıydı. Sadece %3 gibi düşük bir ölüm oranına sahiptir. Bu dayanıklı kemirgenler, hastalığı yayma konusunda çok kabiliyetlidir. Öldüklerinde üzerlerinde bulunan bakteri taşıyan pireler dağılıp, hastalığı daha çok yaygınlaştırır. Ayrıca cesetlerinde bulunan vebâ mikrobu, toprak üzerinde veya öldükleri yuvada sıvılaşır ve canlılıklarını yıllarca koruyabilirlerdi. Daha fazla miktarda görülen ama vebâ mikrobuna karşı, daha dayanıksız kemirgen türleri, bu korunmuş vebâ mikrobunu içlerine çekip hastalığı hemen kaparlardı. Açık havada veya toprak üzerinde, hastalığı kapmış pirelerini de bırakarak ölürlardı. Yayılım bu döngüyle, devam edip gidiyordu. Bu şekilde yayılıma sahip olan yerler, sürekli vebâ odağı olan yerlerdir. Geçici vebâ odaklarında ise, su halkalarındaki gibi yayılım vardır. Vebâ, pireler aracılığıyla kemirgenden kemirgene yayılır, tarla farelerine veya evcil kemirgenlere, onlardan da insana bulaşır. En çok bilinen fare türü olan ve gemilerde seyahat edebilen, vagonlara, silolara hanelere saklanan siyah fareler (*Rattus rattus*), vebâ merkezinden çok uzakta olan bir yere de bu hastalığı taşıyabilirlerdi. Bu kemirgenlerden bakteri alan insan, diğer bir insana, genellikle öksürük yoluyla bulaştırırdı. Ancak bahsettiğimiz yıllarda hijyen şartları çok zayıf olduğu için, insan asalaklarıyla da bulaşmanın yaygın olması ihtimali kuvvetlidir.⁹⁰

Genel olarak salgın hastalıkların yayılma şekline, Grekçe olan adlarla ya Epidemi (*Epidemie*) veya Endemi (*Endemie*) denir. Bunların her ikisinde de halk demek olan demos kelimesi vardır. Epidemi deyince, birdenbire çıkan, pek çok kimseyi hasta eden ve halk arasında çok yayılan bulaşıcı hastalıklar anlaşılır. Bulaşıcı hastalık, küremizin bir kısmına tamamen yayılırsa, buna da Pandemi (*pandemie*) denir. Kıvılcımdan yangın çıkabileceği gibi, Endemilerden de Epidemi meydana gelebilir.⁹¹ Vebânın bulaşıcı bir hastalık olduğu tespiti, Hippokratés (M.Ö. 460-337) ve Galenos'dan (M.129-201) itiparen farklı şekillerde

⁹⁰ Daniel Panzac, a.g.e, s. 42-43.

⁹¹ Braun, a.g.e., s. 1.

ifade edilmiştir. Yine Peygamber Efendimizin (s.a.v) de “Bir yerde tâûn çıktığını duyarsanız oraya girmeyiniz, bulunduğunuz yerde tâûn çıkmışsa oradan ayrılmayınız” hadîs-i şerifi, tâûn hastalığının bulaşıcı bir hastalık olduğuna açık bir delildir.⁹²

Salgın hastalıklar bazen Pandemi halinde yayıldığı halde, başka bir zaman Endemi halinde kalır. Yahut birdenbire parlar ve çok çabuk söner. Bu çeşitli durumlar için bir sebep bulunamaz. Ancak fakirlik ve kirliliğin, bulaşıcı hastalıkları beraberinde getirdiği bilinen bir durumdur. Kötü yapılmış suyolları, kirliliği içme suları salgınların yayılmasını kolaylaştırır. Zengin memleketlerde temiz içme suları, kanalizasyon sistemleri yapılmış, diğer hijyen gereklilikleri de yerine getirilmiştir. Bu tedbirler salgın hastalıkların yayılımını engellemiştir. Özellikle XIX. yüzyıla kadar insanlar, daha çok toprak üzerine yapılmış kulübelere oturdukları için, vebâyı taşıyan farelerden, altı toprakla temassız ve taştan yapılmış evlere kıyasla daha çabuk etkilenmişlerdir. Barınma olanakları gibi, beslenme imkânlarının da kısıtlı olması, vebâ karşısında insanları zayıf bırakmıştır. Deprem, sel ve kıtlık gibi felaketler, insanların bu türden olanaklarını elinden aldığı için, salgın hastalıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını kolaylaştırmıştır. İlerleyen dönemlerde kolera hastalığına tedbir olarak, temiz içme sularının sağlanması düşünülmüş, bu tedbir diğer salgın hastalıkların da ortadan kalkmasını sağlamıştır.⁹³

1.3. Tedbirleri

Bulaşıcı olması sebebiyle bu hastalığa tedbir almak, tedavi geliştirmek oldukça zor olmuştur. Hekimler, uzun süre bu hastalığa yakalanma korkusuyla hastaları tedavi etmekten kaçınmıştır. Ancak hastalığın çok ciddi boyutlara ulaşmasıyla, üzerine eğilmeye mecbur kalmışlardır. Vebâlı bir hastayı tedavi yapacakları zaman, kendilerini hastalıktan korumak için vücutlarını örten elbise ve eldiven giyip, içi balsam dolu gaga şeklindeki burun kesesi denilen maskeler takmışlardır.⁹⁴ Bir yandan hastalığın teşhisini, diğer hastalıklarla olan benzerliklerini ve alınması gereken tedbirlerin neler olabileceğini araştırmışlar; bir yandan da koruyucu tedbirlerle hastalığa yakalananları toplumdan uzaklaştırılarak, yayılımını durdurmaya çalışmışlardır. Hastalığa yakalananlar ise, kimileri çare bulamadığı için sıkıntı içerisinde, kimileri de ilahi bir hastalık olarak görmüş olduğu

⁹² Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 41.

⁹³ Braun, a.g.e., s. 4-5.

⁹⁴ Nil Sarı, “İlkçağda Tıp”, **Tıp Tarihi ve Etiği Ders Kitabı**, İstanbul: İ.Ü.Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 2007, s. 43.

için, biraz daha rahat bir şekilde ölümü beklemişlerdir. Edward Racinsky vebâ salgınında Osmanlı halkının durumunu şöyle anlatmaktadır:

Vebâ karşısında ölüm korkusuna kapılan Avrupalılar, şehri bir an evvel terk etmeye çalışır ya da evlerine kapanarak tanıdıklarıyla ilişkiyi keserler, İstanbul'da oturan yabancılar da bu durumdaydı. Oysa Türkler, kaza ve kadere inandıkları için böyle bir tehlike karşısında Allah'ın takdiri diyorlardı. Şu var ki Müslümanların en acılı günlerinde bile kendilerine hâkim olabildiklerine hayran kaldığımı belirtmeden geçemeyeceğim, Müslüman tevekkül eder ve sorana *kismet* deyip geçer.⁹⁵

Batıda ve Osmanlı toplumunda, hastalığa yaklaşım ve tedbirler aynı şekilde olmamıştı. Osmanlı tıp anlayışında hastaların rehabilitasyonu toplum içinde yapılmış, bu yapılırken de toplum sağlığını korumak için gerekli önlemler yetersiz de olsa alınmıştı. Toplum sağlığı önemli görülmeyle birlikte, bireyin feda edilmesi gibi bir açmaza düşülmemişti. Bu hastalar için miskin tekkeleri ve cüzzam haneler kurulmuştu. Hastalığa yakalanan kişiler, kendi evlerinde, toplumsal mekânlardan uzak kalmak şartıyla kalabilmişlerdi. Avrupa ülkelerinde ise cüzzam ve vebâ gibi hastalıklara yakalanmış kişiler toplumdan kovulmuş, toplumsal hayattan tamamen koparılarak, psikolojik olarak da zor durumda bırakılmışlardı.⁹⁶

Osmanlı insanlarındaki kader anlayışı, hastanın ve toplumun psikolojik durumunu sağlam tutmakla birlikte, insanları belirli noktalarda rahatlığa itip, tedbirsiz davranmalarını da beraberinde getirmişti. Mesela Avrupa şehirlerinde vebâlinin geride bıraktığı eşyalar ve elbiseler derhal yakılırken, Osmanlı insanları bunları hiç düşünmeden kullanmışlardı. Ulema, İslam'da yer alan anlayışın bu şekilde olmadığını, hadîs-i şeriflerin bu konuda yanlış tefsir edildiğini, hem saraya hem de halka anlatmakta zorlanmıştı. Kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak, şüphesiz teslimiyetçiliği emretmiyordu.⁹⁷

Avrupalılar 1377 yılında Adriyatik kıyılarında, Ragusa şehrinden başlayarak çeşitli şehirlerde karantinalar kurmuşlardı.⁹⁸ Özellikle Doğudan gelen gemiler, limanlarda tecrit edilmişlerdi. Bir yandan salgınla mücadele edebilmek için karantina önlemleri alınırken,

⁹⁵ Edward Raczynski, **1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyâhat**, (Çev. Turan Kemal), İstanbul: 1001 Temel Eser Tercüman Yayınları, 1980, s. 54.

⁹⁶ Aydın, a.g.m., s. 38.

⁹⁷ Raczynski, a.g.e., s. 55.

⁹⁸ Karantina, sözlükte yolcuların gözetim altında tutulma süresi demek olan ve İtalyanca kırk anlamına gelen *Quarantena* kelimesinden gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde bu tabirin yerine daha çok usûl-i tehaftuz tabiri kullanılmıştır, Gülден Sarıyıldız, "Karantina", **DİA**, XXIV, Ankara: TDV, 2001, s. 463.

diğer yandan da hastalar üzerinde yapılan incelemeler neticesinde, bir takım tedavi yöntemleri ve koruyucu tedbirler geliştirilmiştir.⁹⁹

Osmanlı toplumunda da mücadele hiç yoktu denemez. 1446 yılında II. Bayezid zamanında İlyas b. Abram'ın yazdığı risâlede, bu hastalıkta o yıla kadar edinilen Batılı ve İslam hekimlerinin hepsinin bilgilerine yer verilmişti. Ayrıca hastalığı tedavi etmeye çekinen hekimlere, hastalığa, kader ve kaza açısından yaklaşan halka da tavsiyeler verilmişti. Bu risâleler, hastalık yok olana kadar yazılmaya devam edilmiştir. Vebâ ile mücadelede, halkı bilgilendirmek amacıyla yazılan bu risâlelerde; kan almak, müşhil vermek, pis havayı arındıracak tütsüler yakmak, macun sürmek tavsiye ediliyordu. Bir takım dini vecibeler de vebâ dönemlerinde yerine getiriliyordu.¹⁰⁰ XVIII. Yüzyılda, Osmanlı limanlarına gelen gemilere karantina da uygulanmıştı. Ayrıca halk da hastalığa bakış açısını zamanla değiştirmiştir. Osmanlı halkı teslimiyetçiliği bırakıp, vebâ ile mücadeleye başlamıştı. Bir ayda iki üç mahalle değiştiren bile oluyordu.¹⁰¹

XVII. yüzyılda Osmanlı ve Avrupa'da çok fazla can alan çiçek hastalığına karşı, Osmanlı hekimlerinin kullandığı aşılama yöntemi, batıya örnek olmuştu. Batı dünyası, İstanbul'dan bilgiler aktaran *Dr. Emanuel Timoni*'nin ve İngiliz elçisinin eşi *Lady Mary Wortley Montagu*'nun yazılarıyla, ilk kez bu konu hakkında Doğu metodu denilen bazı şeyler öğrendi.¹⁰²

1.4. Tarihçesi

Mısır'ın, Nil Deltası'nın doğusunda konumlanmış olan liman şehri Pelusium'da, miladi 541 yazında aniden öldürücü bir enfeksiyon hastalığı ortaya çıktı. Hızlı bir şekilde doğu kıyılarından batı kıyılarına, Gazze'den İskenderiye'ye doğru yayıldı. Buradan sonra

⁹⁹ Sarı, **İlkçağda Tıp**, s. 43.

¹⁰⁰ *Vebânın def'i için minârelerde Süre-i Dühan ve Süre-i Ahkaf okunmağa tulû'u'l-ferden akdem, fermân olunup, mehâkim-i selâseye kayd ve Üsküdar'da on câmi'a fermân ile taraf-ı şer'den erbâbına sipâriş ve tar[af]-ı Mülûkânedden okuyanlara yedi bin gurusı ihsân, on beş câmi' hademesine, Üsküdar mollası tarafından elli gurusı verilüp sâirleri kıyâs ile taraf-ı şer'den i'tâsı tahrîr olundu.* Câbî Ömer Efendi, **Câbî Târihi**, II, Mehmet A. Beyhan (Ed.), Ankara: TTK Basımevi, 2003, s. 905-906; *Veba hastalığının ortadan kalkması için camilerde Ahkâf sûresinin okunması İstanbul kadısı fazîletlü Efendi Bi emri Hudâ-yı Hak tâ'ûn hastalığı kesret üzere olup mütemâdi oldukda cevâmi'-i şerîfede süre-i Ahkâf-ı şerîfe kırâatine müdâvemet ile müddet-i kalîlede mündefi' olduğu mütehakkık olmağla mukaddemâ câmi'lerde ne vakitle [ve] ne vechile kırâat oluna gelmiş [ise] yine ol vechile kırâat eylemek üzere tenbîhi lâzım gelenleri getirip gereği gibi tenbîh ve te'kid eylesiz deyi buyruldu. Fî 15 Zilka'de sene [1]138. İstanbul Şer'iyeye sicili*, c.21, nr:24, s.40.

¹⁰¹ 1227 yılında İstanbul'da bir vebâ salgını zuhûr etti yaklaşık 1200 kişi vefât etti. *Vebâ hastalığı bir rûte kesret buldu ki, ekser-i nâs, ... vesvese üzere olmayan kimesneler dahî bir ayda iki ve üç mahalle nakletmiştir.* Câbî Ömer Efendi, a.g.e., s. 900.

¹⁰² Ayşegül Demirhan, **Kısa Tıp Tarihi**, Bursa: Bursa Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 88.

Roma'nın başkenti Constantinople (İstanbul)'a, oradan da Suriye, Anadolu, Yunanistan, İtalya, Fransa, İberya ve Kuzey Afrika'ya yayıldı. Akdeniz'e sınırı olan hiçbir ülke bundan kaçamadı. Vebâ, nehirleri ve vadileri takip ederek, iç bölgelere de sokularak, uzak doğuya kadar ulaştı. Oradan İran'a ve uzak kuzey taraflarına doğru diğer bir deniz yoluyla karşılaşılarak, İngiltere adalarına kadar gitti. İlkçağlardan XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam eden bu dalgalardan, özellikle üç tanesi dünyanın şahit olduğu en büyük vebâ salgınlarıdır.¹⁰³ Bunların ilki, Bizans İstanbul'unda ortaya çıkan Jüstinyen vebâsı, miladi 542'den başlayarak, VIII. yüzyıl ortalarına kadar aralıklarla devam eden bu vebâ salgını, Bizans tarihçisi Prokopius şöyle anlatır:

Vebâ dönemi boyunca cenaze gömme işlemlerinde, geleneksel ve bütün dinsel kurallar göz ardı edilmişti. Artık ölümler önceden olduğu gibi kalabalık bir topluluk tarafından mezarlığa getirilmiyordu; tabut kullanımına son verilmişti. Dualar okunmuyor, şarkı türünden ilahiler söylenmiyordu. Eğer ölümler omuzlarda İstanbul'un denize bakan sahil bölgesine taşınırsa yeterli sayılıyordu. Cesetler orada üst üste kayıklara fırlatılıyordu. Kayıkların nereye gittiği önemli değildi; yönünü dalgalar ve akıntı belirliyordu.

Prokopius, vebânın ikinci ayına doğru günde 5000 kişinin öldüğünü, ayın sonuna doğru ise ölü sayısının günde 10.000'in üzerine çıktığını belirtir.¹⁰⁴

İkincisi, Kara Ölüm (The Black Death) İlk salgından, XIV. yüzyıla gelinceye kadar, çok büyük kayıplara yol açan vebâ salgınına rastlanmamıştı. Ancak Kara Ölüm, XIV. yüzyılda kısa sürede bütün eski dünyayı etkisi altına almış ve aralıklarla, XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Kara Ölüm, 1330'larda Asya steplerinden başlayıp, 1347'de İpek yolu boyunca ilerlemiş ve oradan da ticaret kervanları aracılığıyla, İslam coğrafyasına ulaşmıştır. Yayılımına denizden de devam ederek, Ön Asya ve Akdeniz havzası üzerinden, İslam Dünyası'nın büyük bir kısmını etkisi altına almıştır. Çok ağır geçmiş olan ilk 1347-1352 döneminden sonra, yaklaşık her on yılda bir yeniden tekrar etmiştir.¹⁰⁵

Kara Ölümün ardından gelen salgınlarda vebâ hastalığı; Venedik, Ragusa gibi Avrupa'nın Akdeniz'deki limanlarından, Osmanlıya giden ticaret gemileri yoluyla İslam dünyasına taşınmış ve liman şehirlerinden iç bölgelere yayılmıştır. XV. yüzyılda ve XVI.

¹⁰³ Lester K. Little, a.g.e., s. 3.

¹⁰⁴ Prokopius, *İstanbul'da İsyân ve Vebâ*, (Çev. Adil Calap), İstanbul: Lir Yayınevi, 2002, s. 243-245.

¹⁰⁵ Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, s. 11-12.

yüzyılın başlarında genellikle hastalığın izlediği yol; Akdeniz havzasından batıya ve doğuya doğru olmuş, İslam dünyasını etkileyen bu salgınlar, XVI. yüzyıl başlarından itibaren yeni alanlara kaymıştır. Akdeniz havzası sınırını geçen vebâ; Balkan yarımadasını, Karadeniz havzasını, Kafkasya'yı, Orta Asya'yı, Kızıldeniz'i ve Hint Okyanusu'nu da içine alarak daha karmaşık bir yayılım alanı bulmuştur. Etkisi giderek artan salgınlar, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İslam dünyasında yaklaşık her yıl görülmüştür. Bütün XVII. yüzyıl boyunca bu düzende devam eden salgınlar, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda seyrelmekle birlikte, devamlılığını sürdürmüştür. Üçüncü büyük vebâ dalgası ise, 1896-1914 yılları arasında ortaya çıkan Bombay vebâsıdır.¹⁰⁶ Vebâ salgınının son olarak görüldüğü yer 1970'lerde Hindistan olmuştur.

1.4.1. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Vebâ

Anadolu toprakları Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi gördüğü için, yüzyıllar boyu salgınlar eksik olmamıştır. Anadolu'da ilk olarak Hititler devrinde, varlığı metafizik öğelere bağlanan vebâ salgınları görülmüştür. Hükümdar II. *Mursili*'nin (M.Ö. 1375-1335), babasının işlediği günah sebebiyle ortaya çıktığına inandığı, Hatti ülkesinde yıllarca sürerek kitleleri yok eden vebâ salgınına durdurması için, fırtına tanrısına yazdığı vebâ duası, insanoğlunun ilk edebi metinlerinden biridir.¹⁰⁷ Sonraki yıllarda Bizans İstanbul'unda ortaya çıkan ve Jüstinyen vebâsı olarak adlandırılan, M.S. 542'den başlayarak VIII. yüzyıl ortalarına kadar devam eden vebâ salgını, Anadolu'daki en büyük salgındır. Rakamlar net olmasa da sadece İstanbul'da 16 bin civarında kişinin ölmesi, tahribatın boyutları hakkında bilgi vermektedir. Bizanslı tarihçi Skylitzes, 1032 yılında Anadolu'nun; Kapadokya, Paphlogonia, Armeniakon Theması ve Honoriad bölgelerinde büyük salgınlar vardı, şeklinde bilgi vermektedir.¹⁰⁸ Yine Bizanslı tarihçiler, 1078 yılında İstanbul'da çok büyük bir vebâ salgınından şöyle bahsetmektedir:

İnsanlar gerçek anlamda açlıktan ölüyorlardı, sanki bunlar yetmezmiş gibi ardından vebâ çıktı. Sonuçta pek çok insan birbiri ardına öldü; öyle ki canlı kalanlar ölüleri gömmeye yetişemiyordu. Bu ölümler o kadar çok sayıdaydı ki sık sık birden çok kişiyi (çoğu kez aynı

¹⁰⁶ Varlık, *Tâ'ûn*, s. 176.

¹⁰⁷ Sarı, *İlkçağda Tıp*, s. 27.

¹⁰⁸ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, (Çev. John Wortley), New York: Cambridge University Press, 2011, s. 364.

tabut içinde beşi yahut altısı bir arada hiçbir özen göstermeden rastgele bir yük, yahut hayvan leşi taşıyıcı gibi) tek bir tabut içinde gömdüler ve meydanlar cesetlerle doluydu.¹⁰⁹

Ebu'l Ferec, 1078'de Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Constantinople'de (İstanbul), I. Süleyman Şah ile Botaneiates'in İstanbul'u kuşattıkları bir sırada, büyük bir vebâ salgını ortaya çıktığını söylemektedir. Bu salgında kilisenin dolması üzerine, cesetler kilisenin denize açılan kapısından denize atılıyordu, diye nakletmektedir.¹¹⁰ 27 Şubat 1092-25 Şubat 1093 tarihleri arasında, Urfalı Mateos'un verdiği bilgiye göre, büyük bir salgın çıkmış, papazlar ölümleri gömmeye bile vakit bulamamış.¹¹¹ Yine Simbat da bütün memlekette ölümün (vebâ) zuhur ettiğini, ölü sayısının çok olduğundan ve bunları defnetmenin zorluklarından bahsetmektedir.¹¹²

I. Haçlı seferi sırasında Antakya şehri ve çevresinde bir kıtlık, arkasından da salgın hastalık ortaya çıkmıştı. Şehri kuşatan Haçlı ordusu, açlıktan Müslüman askerlerin gömülü cesetlerini çıkarıp yemişler, bunun ardından askerler arasında salgın hastalık ortaya çıkmıştır.¹¹³ Danişmend Hükümdarı Melik Muhammed'in Malatya'ya hükümdar olduğu dönemlerde, başta küçük çocuklar olmak üzere, çok sayıda insanı öldüren vebâ salgını ortaya çıkmıştır. Ebu'l Ferec'in naklettiğine göre, I. Mesud (1153) zamanında çıkan salgında, 12.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Yine bu hükümdar döneminde, Selçuklu başkenti Konya'da ve Çukurova'da da salgınlar görülmüştür. III. Haçlı seferi sırasında (1189) sıcaklık ve açlık sonucu ortaya çıkan vebâ dolayısıyla, Frank ordusu büyük kayıplar vermiştir. Yine, Alâeddin Keykubat döneminde (1221) Konya'da, 1244'de Malatya'da vebâ salgınları ortaya çıkmış ve büyük tahribatlara neden olmuştur.¹¹⁴

¹⁰⁹ Ioannis Zonarae, **Epitomae Historiarum, Libri XIII-XVIII**, Theodorus Büttner-Wobst (Ed.), Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1897, s. 714-715; Ioannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, (Çev. Bilge Umar) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 148.

¹¹⁰ Gregory, Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, I, (Çev. Ernsat A. Wallis Budge ve Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK Basımevi, 1998, s. 328.

¹¹¹ Urfalı Mateos ve Papaz Grigor, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (Çev. Hrant D.Andreasyan ve M. Halil Yınanç), Ankara: TTK Basımevi, 2000 s. 177.

¹¹² Başkumandan Simbat, **Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)**, (Çev. Hrant D.Andreasyan) İstanbul: TTK Basımevi, 1946, s. 45.

¹¹³ Fedâ Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Vebâ Salgınları", **AÜDTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, XV,(XXVI), Ankara: 1991, s. 45.

¹¹⁴ Arık, a.g.m., s. 43-49; Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 267; Ömer Subaşı, "XI.Yüzyılda Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler", **TAED**, LIV, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, 2015, s. 505-535.

1.4.2. Osmanlılar Döneminde Vebâ

Avrupa'dan Akdeniz'e giden gemiler nedeniyle, Osmanlı gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan bir devletin sınırları içerisinde vebâ, oldukça tehlikeli ve uğraştırıcı olmuştur. Kaynaklar, 1346-1351 yılları arasında hüküm süren, tarihin en korkunç salgını olan Kara vebânın, Kırım üzerinden İstanbul'a geldiği konusunda hemfikirdir.¹¹⁵ Avrupa nüfusunun üçte birini (25 milyon kişi) yok eden bu salgın sırasında, İmparator Kantakuzen de bir oğlunu kaybetmiştir. 1351'den sonraki dönemlerde, şiddeti azalan hastalık, 1466'da İstanbul'da tekrar ortaya çıkmıştır. Yaz ortasında o kadar şiddetlenmişti ki ölüm fazlalığından defin işlemi yapacak kimse bulunamamıştır. Şehrin ahalisi şehri terk etmiştir. Kara Ölüm, II. Bayezid Arnavutluk seferindeyken şiddetini artırmış, ölüm haberlerini alan II. Bayezid, Hammer'e göre Arnavutluk'ta, Hayrullah Efendiye göre ise Edirne'de birkaç ay kaldıktan sonra İstanbul'a dönebilmiştir.¹¹⁶ Gevrekzâde, İlyas b. Abram'dan nakille, Sultan Bayezid Han saltanatı zamanında İstanbul'da bir deprem meydana geldiğini, sonrasında ise tâ'ûn ve vebânın ortaya çıktığını, İstanbul'da bulunan tabiplerin çoğunun, tâ'ûn ve vebânın tedavisinde aciz kalmış olduklarını söyler.¹¹⁷ Halil İncalcık'ın verdiği bilgiye göre, bu salgında her gün 600 kişi ölmüştür ve dört yıl içinde vebâ, ticareti durdurma noktasına getirmiştir.¹¹⁸ Karada ve denizlerde tılsımların olduğundan ve bu tılsımlardan birinin Bayezid-i Veli Hamamı'nın yerinde dikili olup, Gezbazya adlı kâhin tarafından vebâ için tılsımlanmış olduğunu söyleyen Evliya Çelebi; Sultan Bayezid'in o sütunu yıkıp yerine hamam yapmış olduğunu ve bu sütunun yıkıldığı gün Bayezid-i Veli'nin bir oğlunun vebâdan ölmüş olduğunu nakleder. Sonrasında ise, İstanbul'u vebânın istila etmiş olduğunu söyler.¹¹⁹ 1453-1517 yılları arasında fetihlerin çoğalmasıyla birlikte şehirler büyümüş, nüfus çoğalmış, ticari etkileşim artmış, iskânlar ve göç hareketleri yoğunlaşmıştır. Bunlar, vebâ enfeksiyonunun yayılmasını kolaylaştıran faktörlerdi. Bu dönemde Osmanlı topraklarında vebâ, hem

¹¹⁵ Bizanslı tarihçiler Kara Ölüm'ün, Kırım'dan güneye doğru yol alarak Trabzon'a ve oradan da İstanbul'a geldiğini düşünmektedirler. İstanbul'dan ise Marsilya'ya ve oradan Avrupa'nın geri kalanına ulaştığı görüşünde birleşmişlerdir. bkz. Heath W.Lowry, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", Halil İncalcık ve diğerleri (Ed.), **The Journal of Ottoman Studies** (Osmanlı Araştırmaları), XXIII, İstanbul: Enderun Yayınevi, 2003, s. 98. Kara ölüm 1346-1351 yılları arasında çok şiddetli olmakla birlikte çok geniş bir coğrafyada yayılım bulduğu için yok olması XIX. yüzyılı bulmuştur.

¹¹⁶ Yıldırım, a.g.m., s. 113.

¹¹⁷ Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 1299, 1210, vr. 1b.

¹¹⁸ Halil İncalcık, "İstanbul: Türk Devri", **DİA**, XXIII, Ankara: TDV, 2001, s. 236.

¹¹⁹ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyâhatnamesi: İstanbul**, I(V), Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (Ed.), İstanbul: YKY, 2008, s. 34.

karada Balkanlar'a, hem de deniz boyunca Anadolu'ya uzanmıştı.¹²⁰ Salgına elverişli ortam sebebiyle, XV. yüzyılda toplamı 50.000 kişiye ulaşan, büyük ölümler yaşanmıştı. Halil İnalçık'ın verdiği bilgiye göre, XV. yüzyıl İstanbul nüfusu yaklaşık 100.000'dir. Buradan hareketle, sadece 1466'daki salgından, aşağı yukarı nüfusun yarısının öldüğü görülmektedir.¹²¹ 1468, 1469-1472 ve 1475 yıllarında, yani sekiz yıllık sürede şehir vebâ tarafından adeta kuşatma altına alınmıştır.¹²² XV. yüzyılın son dönemlerini kapsayan Osmanlı arşivlerindeki belgelere göre, 1490-1493 arası dönemde de şiddetli vebâ salgınları olmuştur. Evliya Çelebi, Sultan II. Selim (Sarı Selim) zamanında çok büyük bir vebâ salgını çıktığını, bu salgında İstanbul'un yirmi yedi kapısından her gün üçer bin cenaze çıkması üzerine, Sultan Selim'in tâûnu yok etmek için, halkı Kadir gecesi Ayasofya'ya dua etmek için topladığını söylemiştir.¹²³ Özellikle 1516'da Suriye'nin ve 1517'de Mısır ve Kutsal toprakların fethi, vebâ için çok önemli bir kırılma noktası olmuştur. Bu fetihlerden sonra Hint ticaret yolunun kontrolü Osmanlı'ya geçmiş ve Osmanlı topraklarına yapılan göçler sebebiyle, yeni salgın dalgaları kaçınılmaz hale gelmiştir. XV. ve XVI. yüzyıllarda Akdeniz havzasındaki vebâ, bölgeler arası ticari hareketliliğin artması sonucu, hızlı bir şekilde daha geniş alanlara yayılmıştır. Arap yarımadası, İran, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz arasındaki ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan Osmanlı Devleti, vebâ salgınlarının yayılmasını kolaylaştıran bir bağlantı noktası haline gelmiştir. Fetihler sonucunda da imparatorluk nüfusu çok artmış, eski ticaret ve haberleşme yollarına yenileri eklenmiştir. Aynı dönemde ortaya çıkan ya da gelişen birçok şehir merkezi ve hızla artan nüfus da salgınlar için uygun ortam hazırlamıştır.¹²⁴ Halil İnalçık'ın verdiği bilgiye göre; 1511, 1526, 1561, 1584, 1586, 1590, 1592, 1599 tarihlerinde, İstanbul'da vebâ salgınları olmuştur.¹²⁵ XVI. yüzyılın ortalarında imkânı olanlar, şehri terk etmişlerdir. Vezir-i azam Ayas Paşa da 1539'da vebâyâ kurban gitmiştir. İslami inançlara uyularak mezar taşına şehit yazılmıştır. Sürüp giden vebâ salgınları nedeniyle, ikamete açık yerlerde defin işlemleri dahî yasaklanmıştır. Yine 1591 ve 1592 senelerinde hüküm süren vebâ karşısında, İstanbullular dükkânlarını kapatmış, Okmeydanı ve Alemdağı'nda duaya çıkarak, bu afetin sona ermesini niyaz etmişlerdir. Bu salgında Padişah III. Murad, vebâ salgını sebebiyle tutukluları affetmiş ve sarayını terk edip Boğaziçi'ndeki kasırlarına

¹²⁰ Varlık, **Disease and Empire**, s.14.

¹²¹ Lowry, a.g.m., s.124.

¹²² Turna, a.g.m., s. 12.

¹²³ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 93.

¹²⁴ Varlık, **Disease and Empire**, s. 11-19; Varlık, **Tâûn**, s. 176.

¹²⁵ İnalçık, a.g.m., s. 236.

çekilmiştir. Hayrullah Efendi, 1618 yılında önce sel felaketi, arkasından büyük bir tâûn çıktığını nakleder. İstanbul, 1637 ve 1655'te şiddetli tâûn salgınlarıyla sarsılmıştır.¹²⁶ Halil İncılık, 1625, 1637, 1648, 1653, 1673 tarihlerinde İstanbul'da vebâ olduğunu ve ölüm rakamlarının 1592 ve 1648'de günde 1000 kişi, 1792'de günde 3000 kişinin öldüğünü söylemiştir.¹²⁷ Evliya Çelebi de IV. Murat (1623-1640) zamanında, günde 70.000 kişi öldüğünü söyler.¹²⁸ Yine bu dönemde Râşid tarihine yansıyan bilgilerde, eski Sadrazamlardan Melek Mehmed Paşa'nın 1073 (1662/1663)'de tâûn hastalığından öldüğü belirtilmektedir.¹²⁹ Râşid 1677 yılında, "Bi emrillâh-i te'âlâ asâkir-i islâm'a hummâ-yı muhrika ve vebâ gibi emrâz-ı redîe istila edüp katı mücâhidîn-i dîn şehâdet-i hükmiyye ile âzim-i nüzhet-sarây-ı illiyyîn oldular" demektedir.¹³⁰

Vebâ, 1720'lerde Avrupa'da çok etkilidir. Marsilya'da 50,000 kişiyi, yani şehrin nüfusunun yarısını yok etmiştir. 1738-1739 Osmanlı-Avusturya savaşı sırasında vebâ salgını kendisini göstermiş, orduda ölümler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu sebeple Avusturyalılar, askerî hududa 1900 km'lik karantina hattı çekmek zorunda kalmışlardır.¹³¹ Bu hattın etkisiyle vebâ, yavaş yavaş Hıristiyan dünyasından çekilmiştir. Bu hattı kurmak için, Slav köylülerine yılda 5 ay zorunlu askerlik görevi verilmiş, yaklaşık 7000 asker kullanılmıştır. 1728 den sonra başlatılan ve 145 yıl süren karantina uygulamasıyla, Avrupa ile Osmanlı'yı ayıran unsur; Avrupa'da olmayan vebânın Osmanlı'da olmasıydı. Avrupa'ya artık dış geçiremeyen vebâ, XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarında hüküm sürmeye devam etmiştir.¹³² Nejat Göyünç, XVIII. yüzyılda Diyarbakır'da vebâ dolayısıyla halkın çok sıkıntılı günler geçirdiğini, 1712 ve 1762'de ve yüzyılın sonunda üç büyük vebâ salgını görüldüğünü ve pek çok kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmiştir.¹³³ Özellikle I. Abdülhamid döneminde vebâ, zirve noktasına çıkmıştır. Daha önce, II. Bayezid döneminde de böyle bir salgın görülmüştür.¹³⁴ İstanbul'da; 1765, 1792, 1812, 1837, 1845, 1847 ve 1865 yıllarında, salgın hastalıklar büyük nüfus kaybına neden olmuştur. 1812 salgınında toplam 150.000 kişi, bir başka rivayete göre de 200-300 bin kişi hayatını kaybetmiştir.

¹²⁶ Yıldırım, a.g.m., s. 114.

¹²⁷ İncılık, a.g.m., s. 236.

¹²⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 344.

¹²⁹ Râşid Mehmet Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **Târîh-i Râşid ve Zeyli**, III, Abdülkadir Özcan ve diğerleri (Ed.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2013, s. 22.

¹³⁰ **Târîh-i Râşid ve Zeyli**, s. 113.

¹³¹ Karagöz, a.g.e., s. 93.

¹³² Ömür Ceylan, **Ölümün Unutulan Adı Vebâ**, İstanbul: Kapı Yayınları, 2005, s. 2; Panzac, a.g.e., s. 22.

¹³³ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", **DİA**, IX, Ankara: TDV, 1994, s. 468.

¹³⁴ Kâhya, **Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi**, s. 28.

1838 yılında karantina kararı alınmış olup, 1839'da da Karantina Nazırlığı kurulmasına rağmen istenilen sonuç alınamamıştır. Çünkü dindar halk karantinaya karşı çıkmıştır.¹³⁵

1.5. XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ

Salgınlar, toplumu her yönden etkileyen ve toplum üzerinde büyük tesir gösteren afetlerdendir. Salgınlar nedeniyle, insanlar ya canlarından oluyor yahut hastalığa yakalanma korkusuyla göç etmek zorunda kalıyordu. Bu da, toprakların işlenememesi, dolayısıyla işsizlik, açlık gibi sorunları beraberinde getiriyordu. Osmanlı Devlet'inde, vebâ hastalığının manevi tesirleri altında ezilen reaya, ilaveten; avarız, nüzül, evlâd-ı fatihân, cizye vesair tekâlifler altında maddi olarak da eziliyor, içinde buldukları durumu kadılar aracılığıyla merkeze bildirip, vergi muafiyeti ve avarız hânelerini düşürme gibi taleplerde bulunuyorlardı. Devlet-i Aliyye tarafından genelde olumlu karşılanan bu talepler, Osmanlı arşivlerindeki çeşitli tasniflerde yer almıştır. Bu türdeki belgelerden, vebâ hakkında çok ayrıntılı bilgi alınamasak da bunlar, hangi tarihlerde ve hangi odalarda vebâ olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu belgelerin bazılarında, vebâda hayatını kaybedenlerin sayısı ve vebânın boyutları gibi bilgileri de alabilmekteyiz. Çalışmamızda bu kayıtları kullanarak, XVIII. yüzyılda vebâ hastalığının Osmanlı topraklarındaki seyrini aktarmaya çalıştık. Ayrıca yüzyıl boyunca görev almış vakanüvislerin kayıtlarıyla destekleyip, Daniel Panzac'ın verdiği yüzyıla ait konsolosların raporlarıyla da karşılaştırmaya çalıştık.

1693-94 (H.1105) yılında Basra'da, kıtlık ve vebâ hastalığı istilâsıyla reâyânın çoğu helâk olmuş. Ayrıca sel felaketi sebebiyle mahsulleri de ziyan olduğu için, perişan duruma düşmüşlerdir. Hazîne-i âmire'ye göndermeleri gereken, 100.000 kuruşun tamamını ödemeye güçleri olmadığı için, 100.000 kuruştan, 25.000 kuruşun azaltılmasını istemişlerdir.¹³⁶

1694-95 (H.1106) yılında, *Bi takdîrillâhî te'âlâ* Belgrad'da büyük bir vebâ ortaya çıkmış, kendilerine hastalık bulaşmasından korkan halk, kaleden taşınmak için Belgrad muhafızı Ali Paşa'yı sıkıştırmışlardır. Ali Paşa'nın buna izin vermekte direnmesi ve bazı hoş gitmeyen hareketleri sebebiyle, kendisinden şikâyetçi olan asker taifesi, paşayı şehit

¹³⁵ İnalçık, a.g.m., s. 236-237.

¹³⁶ *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, s. 445.

etmişlerdir. Bunun üzerine Rumeli valisi olan Hüseyin Paşa, kale muhafazasına tayin olunmuştur.¹³⁷

1702 yılında Misivri Kazası'nda¹³⁸ toplanması gereken 3500 kile arpa, avâriz¹³⁹ ve nüzül¹⁴⁰ bedelinin, bölgede çıkan büyük tâ'ûndan, halkın çoğu ölmüş olduğu ve kalanların ise fakir hâle düştükleri için 3500 kile¹⁴¹ arpanın 1500 kilesinin azaltılması istemişlerdir. Bu talepleri üzerine 1000 kile indirim yapılarak, avâriz ve nüzülleri 3500 kileden 2500 kileye indirilmiştir.¹⁴² Misivri'de avâriz ve nüzül bedellerinin neredeyse yarısının azaltılmasının istenmiş olmasından ve büyük tâûn ifadesinden, bu salgının bölgede oldukça etkili olduğunu anlıyoruz. Panzac salgınların izlediği yolları anlatırken, Balkanlarda hastalığın 1718'de Boğdan'dan başlayıp, Tuna Vadisi boyunca ilerleyişini sürdürüp, oradan Bulgaristan Vidin'e ulaşmış olduğunu söyler.¹⁴³ Ancak bu belgeden, 1702 tarihinde Bulgaristan'a vebânın ulaşmış olduğunu görmekteyiz. Bu yanlışlığın nedeni, Panzac'ın da ifade ettiği şekliyle, muhtemelen XVIII. yüzyıla ait konsolosluk kayıtlarındaki boşluklardır.

1703 senesinde Yenipazar Kazası'nın¹⁴⁴ Ahmed Paşa Mahallesi'nde, Allah'ın emri olan vebâdan ahalisinin çoğu vefat etmiştir. Bu sebeple ahali, 7 avâriz hanesinden¹⁴⁵ bir miktarının azaltılmasını istemiştir.¹⁴⁶

1704 yılında, Şehir Kazası'na bağlı Mürselli isimli karyede¹⁴⁷ 8 hane ve 4 avâriz hanesi vardır. Lâkin üzerlerine tâûn illeti musallat olduğundan, ahali hem ölümler, hem de firarlar sebebiyle, vergi hane sayılarının azaltılmasını istemişlerdir.¹⁴⁸

¹³⁷ **Târîh-i Râşid ve Zeyli**, s. 595.

¹³⁸ Bugünkü Bulgaristan'ın Burgaz ilinin ilçesidir.

¹³⁹ Avarız: Vaktiyle her mahalleden olağanüstü durumlarda alınan vergidir. Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Raşit Gündoğdu ve diğerleri(Haz.), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014, s. 741.

¹⁴⁰ Nüzül: Askerlerin konaklama masrafı için alınan vergidir.

¹⁴¹ Kile: 30 kilograma tekabül eden tahıl ölçüsüdür.

¹⁴² BOA. **İE. SH**, 2/133.

¹⁴³ Panzac, a.g.e., s. 81.

¹⁴⁴ Bugünkü Bilecik ilinin ilçesidir.

¹⁴⁵ XV. ve XVI. yüzyıllarda bir avarız hanesi gerçek haneye eşdeğerken, XVII. yüzyıl ve sonraki dönemlerde birden fazla haneye eşdeğer olmuştur. Bu haneler tespit edilirken bir takım kriterlere bakılırdı. Mıntıkânın zenginliği büyük etken olmakla birlikte, halkın; şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmaması da bu kriterlerdendir. Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", **İA**, II, İstanbul: MEB, 1979, s.14-17.

¹⁴⁶ BOA. **İE. SH**, 2/140.

¹⁴⁷ Belgede kaza ismi olarak Şehir kazası ve Şehirköy kazası, olmak üzere iki kullanımı mevcuttur. Şehirköy Osmanlı kaynaklarında Şarköy olarak da geçer, bugünkü Sırbistan, Bulgaristan sınırındadır., Machiel Kiel, "Şehirköy", **DİA**, XXXVIII, Ankara: TDV, 1994, s. 454.

¹⁴⁸ BOA. **İE. SH**, 2/149.

1705 yılında Gümülcine, Karasu Yenicesi, Ahîçelebi ve Çağlayık kazalarındaki¹⁴⁹ Yahudi ve Hristiyan ahalinin cizyelerini toplamaya gitmiş olan cizyedar Musa Ağa, bölgedeki vebâ salgınından, kaza ahalisinin bir kısmının dağılmış, bir kısmının da ölmüş olması sebebiyle, 3000 cizye evrakından 687'sini tahsil edememiştir.¹⁵⁰ Birbirine yakın 5 kazada hastalığın görülmesi, 3000 kişiden 687'sinin de ölmüş olması, vebânın büyük boyutlara ulaştığını göstermektedir.

1712 yılında Isparta Kazası'nın Sav isimli karyesinin 6,5 avâriz hanesi olup, karye büyük bir vebâyla sarsılmış olduğundan, halkın çoğu hayatını kaybetmiş, kalanlar ise perişan olmuştur. Bunun üzerine Kadı Efendi, 6,5 olan haneden 3,5 avâriz hanesinin azaltılmasını istemiştir. Ancak merkezden gelen emir doğrultusunda, 3,5 değil, 1,5 avâriz hanesi kaldırılmıştır.¹⁵¹ Yine aynı yıl, Ankara Kazası'na bağlı Nenek Karyesi'nde ortaya çıkan tâûn sebebiyle, karye ahalisinin çoğu dağılmış veya ölmüştür. Bu sebeple 6 avâriz ve nüzül hanesinin, 3 haneye düşürülmesi, 1 hanesinin ise, sadece bir avâriz hanesi olan Yakub Karyesi'ne aktarılması istenmiştir.¹⁵² Aynı ayın içerisinde Edremid Kazası'na bağlı Karga Karyesi'nin ahalisi de birkaç seneden beri üzerlerine tâûn müstevli olduğundan, 7 vergi hanesinden, 2 hanesinin azaltılmasını talep etmişlerdir.¹⁵³ Nejat Göyünç de vebâ salgınlarından, Diyarbakir eyaletinin oldukça sıkıntılı günler yaşadığını, 1712 ve 1762'de ve bir de yüzyılın sonunda üç büyük vebâ salgını görüldüğünü, pek çok kişinin de hayatını kaybettiğini belirtmektedir.¹⁵⁴ Bu kayıtlardan 1712 yılında Isparta, Ankara, Diyarbakır ve Edremid'te, vebâ ve tâûn salgınlarının var olduğunu görmekteyiz.

1719 yılında Tırnova, Yenişehir ve Tırhalada Nahiyesi'nde¹⁵⁵ vebâ salgını çıkmış, nahiyelerde bulunan ahalinin çoğunun ölmesi veya başka yerlere dağılması sebebiyle, 1800 cizye kâğıdı, cizyedar Sadullah Efendi'nin elinde kalmıştır. Kalan evrakın, kâğıtsız reaya arasında dağıtılması istenmiştir.¹⁵⁶ 1800 cizye kâğıdının elde kalması, vebânın bu bölgedeki tahribatının ne denli büyük olduğunu göstermektedir.

¹⁴⁹ Ahîçelebi ve Çağlayık: Selanik şehrinde, Yenice-i Karasu: İskeçe'de yer almaktadır.

¹⁵⁰ BOA. İE. SH, 2/141.

¹⁵¹ BOA. İE. SH, 2/160.

¹⁵² BOA. İE. SH, 2/150.

¹⁵³ BOA. AE. SAMD. III, 151/14895.

¹⁵⁴ Göyünç, a.g.e., s. 468.

¹⁵⁵ Tırnova: Bugün *Tyrnavos* Yunanistan'ın bir ilidir.

¹⁵⁶ BOA. İE. SH, 2/182.

1724 yılında, Halep Muhassılı Osman zide mecduhu, Divan-ı Hümâyûn'a arzuhal gönderip, 1719-20 (H.1132) senesine mahsup olan Eyalet-i Halep cizyesini, vebâ salgını sebebiyle zımmilerin tamamının göç etmiş olması ve tüccarların gidip gelmesinin kesintiye uğramış olması gibi sebeplerle toplayamadığını bildirmiştir. Halep Muhassılı Osman'ın arzuhaline binaen gönderilen fermanda, 1719-20 (H.1132) senesine ait Halep cizyesinin, evraksız bulunan zımmilere verilerek cizyelerinin tahsil olunması, evraklı olunanlara ise eziyet edilmemesi istenmiştir.¹⁵⁷

1725-26 (H.1138) *Bi emrillâhi te'âlâ* son dört mevsimdir, İstanbul ve havâlisinde zuhur eden tâûndan, halkın çoğu büyük acılar çekmiş, kimisi vefat ve nice kimselerde yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Hastalık, can korkusu saldığı için herkeste görünür bir şekilde perişanlık meydana gelmiş, Beşiktaş Sarayı dâhil her yanı korku salmıştır. Büyük mîrâhûr vekili olan Mühürdâr Hasan Ağa da herkese ızdırıp veren vebâdan hissedâr olarak, (İstanbul'da) mübtelâ olduğu bu öldürücü hastalıktan kurtulamamıştır.¹⁵⁸

1726-27 (H.1139) Rumeli Kadîaskeri olan Uşşâkizâde Seyyid Abdullah Efendi vebâdan hastalanmıştı. Abdullah Efendi, Muharrem ayının 29. perşembe günü hastalığı nedeniyle fenalaşıp vefat etmiştir. Abdullah Efendi, Keskindede mezaristanına defnedilmiş, yerine Feyzullah Efendi geçmiştir.¹⁵⁹ Bu kayıttan, 1138 senesinde İstanbul'da görülen salgınların, 1139'da da etkinliğini koruduğunu görmekteyiz.

1729 yılında Girit Adası'na isabet eden tâûn salgını yüzünden, ehl-i cizyeden birçok kişi kaçmış veya telef olmuştur. Bu sebeple cizye evrakları, tahsil edilememiştir.¹⁶⁰ Aynı yıl içerisinde Ayıntab Kazası'na bağlı Battalhöyük Karyesi 1,5 hane ve Küçükmasara Karyesi ise buçuk hane avârıza bağlı olup, birkaç seneden beri de ahalisinin bazıları tâ'ûna yakalanmıştır. Bu sebeple karye ahâlilerinin avârız vesair tekâlifleri ödemeye gücü kalmamıştır.¹⁶¹ Ayıntab (Antep) kazasında çıkan vebâ, Panzac'ın kayıtlarına da yansımıştır. Panzac'ın 1729'da Halep'teki Fransa konsolosundan aktırdığı bilgide, konsolos: "Kürt dağlarında vebâ çıktı, Halep'e yaklaşık 40 km uzaklıktaki Kilis'e kadar ilerledi" Konsolos iki ay sonra ise; "Halep'te vebâ görüleli bir ay oluyor. Hastalık, vebânın üç aydır oldukça

¹⁵⁷ Tuğba Dağtekin, **Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri 1720-1725**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 61.

¹⁵⁸ **Târîh-i Râşid ve Zeyli**, s. 1505-1506.

¹⁵⁹ **Târîh-i Râşid ve Zeyli**, s. 1512.

¹⁶⁰ BOA. İE. SH, 2/191.

¹⁶¹ BOA. İE. SH, 2/190.

şiddetli seyrettiği Kilis'e, bu bölgeye sığınan Yahudiler tarafından bulaştırılmıştır” demektedir.¹⁶² Panzac'ın kayıtlarına göre, yine bu sene içerisinde Antalya Elmalı'da ve Manisa'da da vebâ salgını vardı.¹⁶³ Bu kayıtlardan, 1729 yılında Girit ve Antep'te salgınların olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Antep'te olan salgının, 1729'dan birkaç sene öncesinde de görüldüğü anlaşılmaktadır.

1733 yılında Yenice-i Karasu Kazası'na bağlı köy ve kasabalarda, tâûn sebebiyle ölenlerin taksimine dair, Kadı Musa Efendi'nin ilamı vardır.¹⁶⁴ Aynı sene Filistin'i kavuran bir salgın daha olmuştur. Lâl hummâ isimli bu hastalık büyük bir olasılıkla tifüstür.¹⁶⁵

1734 yılında Viranşehir Kazası'nın Kuruyaka Köyü'nde,¹⁶⁶ reayanın bir kısmı vebâdan ölmüş ve bir kısmı da firar etmiştir. Kalan reayanın, hane avâızlarını ödeyemeyecek durumda olması sebebiyle, reayaya merhameten hane avâızları Ovacık Köyü'ne kaydırılmıştır.¹⁶⁷

1738 yılında vebâ salgını, 1738-1739 Osmanlı-Avusturya savaşı sırasında kendisini göstermiştir.¹⁶⁸ 1738'de Osmanlı, Avusturyalılardan; İrşova, Semendire ve Ada-i Kebir kalelerini ele geçirmiş, Belgrad Kalesi ise bir sonraki sefer yılına bırakılmıştır. Rus cephesinde ise, Kılburun ve Özi kaleleri, askerlerin ateşli hastalıklardan ve vebâdan dolayı telef olması nedeniyle, Ruslar tarafından boşaltılmıştır.¹⁶⁹ 1739 yılına ait olan belgede ise, Ruslar Hotin Kalesi'ne geldiği ve Bender Kalesi'ne¹⁷⁰ de asker sevk etmeleri ihtimal dâhilinde olduğu için, Bender Kalesi'ne asker takviyesi gerekli görülmüştür. Lakin Bender'de tâûn ve vebâ artmış olduğundan, bu takviye hemen yapılamamıştır.¹⁷¹

1741 yılında Bilecik Kazası'na bağlı Ayvacık Karyesi'nde, Köprülü Mehmed Paşa Vakfı¹⁷² ve Karasu'nun tamamında, 269 menzil alınırken, 1741 senesinde vebânın kesreti

¹⁶² 1 Mayıs 1729 tarihli mektup: **A.D. B.D.R. 200E 33h**'den aktaran Panzac, a.g.e., s. 44-45.

¹⁶³ Panzac, a.g.e., s. 57-59.

¹⁶⁴ BOA. **AE. SMHD. I**, 194/15200.

¹⁶⁵ Panzac, a.g.e., s. 20, Kışım görülen bir hastalık olan tifüs 1814'te tanımlanmıştır.

¹⁶⁶ Viranşehir Kazası: Diyarbakır Eyaletine bağlı, bugün Şanlıurfa'da bulunmaktadır.

¹⁶⁷ BOA. **C.ML**, 530/21726.

¹⁶⁸ Karagöz, a.g.e., s. 93.

¹⁶⁹ Ragıp Paşa, **Fethiyye-i Belgrad**, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Nr. 672, vr. 6-7'den aktaran Karagöz, a.g.e., s. 58.

¹⁷⁰ Hotin Kalesi ve Bender Kalesi Osmanlı döneminde Özü Eyaleti'nde bulunmakla beraber, bugün Modovya- Ukrayna bölgesi içerisindedir.

¹⁷¹ BOA, **C.AS**, 1007/44069.

¹⁷² Bugünkü 3000 km karelik alanda bulunan kervansarayın olduğu yer, yani Vezirhan beldesi, Vakıf karasu vadisinde bulunmaktadır.

dolayısıyla ahalinin çoğu ölmüş veya kaçmış, kalanlar ise perişan olmuştur, bu sebeple menzil miktarının azaltılmasını istemişlerdir.¹⁷³

1751 yılında, İstanbul'da 10 saat boyunca devam eden fırtınalar görülmüş ve rüzgârlar eksik olmamıştır. İstanbul suları selden hendekler oluşturmuştur. Kasım Paşa deresinde dâhi sel sebebiyle sular taşmıştır. 165 adet menzil ile 6 adet fırın ve 60 dükkân külliye yerlerinden sökülmüştür. Sel beraberinde büyük bir tâûn ve vebâ getirmiş ki; çok analar ağlayıp, çok haneler kapanmış. Öyle ki; bir hanede Zeyd ölünce Amr vâris olmuş, akabinde Amr dahî vefat edip, Bekr vâris olmuş, o dahî vefat etmiş ve Beşr vâris olmuştur.¹⁷⁴

1758 yılında, Şam Valisi Mehmed Paşa yanına Ahmed Beşe b. Kaltakçı'yı, Mehmed Ağa b. Deli'yi ve Pekmezoğlu'nu alarak teftişe çıkmışlar. Mehmed Paşa ve beraberindekiler Nablus'a vardıklarında, vebâ (tâûn) sebebiyle Ahmed Beşe b. Kaltakçı ölmüş, zira Cemaziyelâhırde hafiften başlayan vebâ; Recep, Şaban aylarında artmış, Ramazan Bayramı'ndan 2 gün önce ve 2 gün sonra, Dımaşk'ta 1000 civarında cenaze çıkmıştır. El Bedirî, "Bu salgın, öyle büyüktü ki, Amvas tâ'ûnundan (Hz. Ömer dönemindeki vebâ salgını) beri duyulmamış bir vebâydı" demektedir. El Bedirî zilhicce ayının ortasında, devrin allamesi olan Şeyh Ahmed b. Suvar'ın, bu dönemde ortaya çıkan vebâ salgınında hayatını kaybetmiş olduğunu söylemektedir.¹⁷⁵

1759 senesi için El Bedirî: " Bu sene yağmur boldu; vebâ' alıp başını gidiyordu. Bu vebâ¹⁷⁶ had safhada artmıştı. Meyveler azalmıştı, pahalılık ise artmıştı" demektedir.¹⁷⁷ Bu seneden sonra, 1760 ve 1761 senelerindeki olayları da anlatan yazar; deprem, sel, kıtlık anlatılarını verirken, vebâdan bahsetmemiştir. Bu ilk etapta salgının bittiğini akla getirmektedir. Ancak 1760 senesine ait olan arşiv belgesinden, vebânın devam ettiğini görmekteyiz. Buna göre 1760 yılında Trablusşam (Lübnan)'da ve Şam'da büyük bir

¹⁷³ BOA, C.ML, 113/5013.

¹⁷⁴ Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi, **Mür'i't-Tevarih (Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Tarihi)**, I, (Çev. M. Münir Aktepe), İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981, s. 159-160; Sel, kimyası bozulmuş olan durgun suları taşımak suretiyle bunu insanlarla hemdem eder. Sel felaketinin arkasından tâûn ve vebâ gibi illetlerin görülmesi bu sebeplerlerdir.

¹⁷⁵ Şeyh Ahmet El Bedirî El Hallâk, **Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762: Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar**, (Çev. Hasan Yüksel), Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, s.174-175.

¹⁷⁶ El-Bedirî vebâ tabirini kullandıktan sonra parantezde taûn tabirini vermiş yani iki hastalığı birbirinden ayırma gitmemiştir. O sebeple burada olan vakanın taûn mu vebâ mı olduğu net değildir. Ancak belgede vebâ olarak verilmiş olmasından, tabirlerin birbirinin yerine kullanıldığı anlaşılıyor.

¹⁷⁷ El Bedirî El Hallâk, a.g.e., s. 177.

deprem olmuş, sonrasında tâûn ve vebânın gittikçe artması sebebiyle zor durumda kalan Mehmed Paşa, dönebilmek için merkezden 50.000 kuruş istemiştir.¹⁷⁸ Bu kayıtlardan 1758-1760 yılları arasında Şam ve civarında, salgınların olduğunu bilinmektedir.

1763 yılında Rusya imparatoriçesinin tahta geçişini Devlet-i Aliyye'ye bildirmekle görevli olan Prens Dolguruki (?), Bender'de ortaya çıkan vebâ hastalığını haber almış olduğu için, buradan geçmeye cesaret edememiş ve Hotin yolunu kullanmıştır.¹⁷⁹ 1739 tarihli belgede de Bender'de vebâ salgını olduğunu görmüştük, 1763'te de bölgenin halen salgınların etkisinden kurtulamamış olduğu görmekteyiz.

1764 yılında, vebâ sebebiyle Adana'da ahalinin çoğu kaçmıştır. Ancak bir süre sonra ahalinin bir kısmı geri dönmüştür. Bu sebeple, 1764 yılına ait cizye evraklarını noksansız olarak dağıtılarak, bedellerinin tahsil edilmesi için, Adana kadısına ve mütesellimine hüküm yollanmıştır.¹⁸⁰ Bu belgeden gördüğümüz şekliyle, salgın tehlikesi boyunca göç eden insanlar, tehlike geçince yurtlarına geri dönmektedirler. Adana'daki durumda, geri dönmelerinin hükümet tarafından bilinmesi salgının etkili bir salgın olduğunu göstermektedir. Panzac'ın aktardığı bilgiye göre; 1765 kışında Adana'nın kuzeyindeki dağlarda vebâ çıkmış ve hastalık ilerleyip şehre girmiştir.¹⁸¹ Panzac'ın Fransa'nın İskenderun konsolosundan aktardığı bu bilgi ile arşiv kayıtları arasında en az birkaç yıllık fark vardır. Düşük bir ihtimal de olsa, arka arkaya çıkmış iki ayrı vebâ salgını olabilir. Yine 1764 yılında, Kıbrıs Adası'nda da reayanın çoğu tâûn istilası sebebiyle ölmüş, bazıları da civar yerlere dağılmış ve perişan olmuşlardır. Cizyelerinin azaltılmasını ve mahsuller için verdikleri, diğer vergilerin de düzenlenmesini istemişlerdir.¹⁸² Halil İnalçık, İstanbul'da 1765 senesi için de vebâ salgını olduğunu söylemektedir.¹⁸³

1769 yılında Hotin'den ayrılan askerler, İsakcı'ya doğru yola çıkmış ancak İsakcı'da da vebâ ortaya çıktığından askerlerin çoğu; akçeye, ulufeye, tımara bakmadan buradan firar etmişlerdir.¹⁸⁴

¹⁷⁸ BOA, C.ML, 698/28549.

¹⁷⁹ BOA, C.HR, 15/702.

¹⁸⁰ BOA, C.ML, 172/7294.

¹⁸¹ Panzac, a.g.e., s. 57.

¹⁸² BOA, AE. SMST. III, 272/21770.

¹⁸³ İnalçık, a.g.m., s. 236.

¹⁸⁴ TSMA, E, 2380/137'dan aktaran Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, "Arşiv Belgeleri" Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, II, İstanbul: Biofarma, 2006, s. 321.

1777 yılında, Anadolu'nun orta kolu nihayetine vaki olan kazalarda bulunan yeniçeri vesair askerlerin toplanıp, harbe kadar askerlerin yolundan ve yurtlarından ihracı ve görev yerlerine sevki istenmektedir. Ereğli Karaman Kasabası'nın ahalisi, bu zamana kadar verilen emirlerin hepsini yerine getirdiklerini ancak bu defa mübaşir tayin olunan Silahtar Hacı Süleyman Ağa mübaşeretiyle, en az 10.000 nefer istenilmiş olduğunu; kıtlık, tâûn ve vebâ sebebiyle, asker olanların çoğunluğunun vefat etmiş, hasta olup arda kalanların da durumları perişan olduğu için bu rakamın azaltılmasını istemişlerdir.¹⁸⁵ Panzac konsolosluk kayıtlarından aldığı bilgilerle, kaynaklarımızda 1773'ten 1778'e kadar Osmanlı topraklarında vebâ yoktu, demektir.¹⁸⁶ Ancak arşivden ulaştığımız bu kayıt, Ereğli (Konya Ereğlisi) ve Karaman'da vebâ salgını olduğunu göstermektedir. İstanbul için vebâ tarihleri olarak, ilk önce 1751 ve 1770'i veren Panzac'ın devamında verdiği bilgide; 1778 tarihinde Galata'da ve İstanbul'da birlikte görülür, demektir.¹⁸⁷ Aynı yıl İstanbul için Dubrovnik Konsolosu, günde 400 kişinin öldüğünü söylemiş, Venedik Balyosu aynı dönemde vebânın yalnızca yabancıların yaşadığı Pera'da değil, Boğaz köylerinde de görüldüğünü belirtmiştir.¹⁸⁸

10 Temmuz 1778'den itibaren, ölü sayısının günde en az 1000 kişi olduğu tahmin edildiğini söyleyen Panzac, 7 Ağustos'ta Dubrovnik konsolosu ölü sayısını 15.000; 16 Ağustos'ta Pausadet 160.000; 12 Eylül'de Dubrovnik konsolosu'nun ise 200.000 kişinin öldüğünü söylediğini ve bunların tahmini rakamlar olduğunu belirtir. 1780'de ise İstanbul'da hemen hemen bütün yıl vebâ görüldüğünü söyler.¹⁸⁹

Panzac'ın bu şekilde verdiği bilgiyi, Vâsıf Efendi de verdiği örneklerle teyit etmektedir. 1778'de Rumeli kazaskeri olan, Dürrîzâde merhumun oğlu Nurullah Efendi, cuma dîvânında rahatsız ve keyifsiz bir şekilde kendi isteğiyle görevinden ayrılmış, evine döndüğünde rahatsızlığının sebebinin, yaygın olan *illet-i Hummay-i Vebâ'î* olduğunu söylemişler. Nitekim Nurullah Efendi, Cumâdelâhir başlarında hayatını kaybetmiştir.¹⁹⁰ Yine aynı yıl, İstanbul kadılığından ayrılan Hasan Paşazâde Mehmed Said Efendi, yalisında ikamet ederken İstanbul'a müstevli olan vebâ salgınından birkaç mahal

¹⁸⁵ BOA, AE. SABH. I, 220/14516.

¹⁸⁶ Panzac, a.g.e., s. 21.

¹⁸⁷ Panzac, a.g.e, s. 22-112.

¹⁸⁸ Pausadet'in 2 Temmuz 1778 tarihli mektubundan aktaran Panzac, a.g.e., s. 22.

¹⁸⁹ Pazac, a.g.e., s. 22.

¹⁹⁰ Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr**,(Çev. Mücteba İlgürel), Ankara: TTK Basımevi, 2014, s. 118.

değiştirmiş ancak *Allah'ın istediği bir şeye hiçbir şey engel olamaz* mefhumunca tâûna yakalanmış, gittikçe güçsüzleşip ruhunu teslim etmiştir.¹⁹¹ Buradan insanların can korkusuyla salgın olan yerlerden, sürekli bir kaçış halinde olduklarını gözlemliyoruz.

1778-79 (H.1192) Donanma-yi Humâyûn Kefe'ye ulaştığında, tedarikini görmek için münasip bir yer ararken, bu hâl Rusyalıları endişeye sevk etmiş, vebâdan sakınarak devlet askerinin dışarı çıkmasını istememişlerdir.¹⁹² Bu senelerde başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı Devleti içerisinde devam eden vebâ salgınının, dışarıda da biliniyor olması salgının ne boyutta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bunun sadece bahsi geçen dönemle veya Osmanlı Devleti'yle alakalı bir tedbir olmadığını da söylemek gerekir. Çünkü vebâ sadece Osmanlı topraklarında değil, hemen her yerde kol gezdiği için, tüm devletler bu konuda hassastı. Vebâ salgınlarının şiddetlendiği zamanlarda karantina tedbirleri alınmış, özellikle vebâ taşıyıcısı olmaları sebebiyle, dışarıdan gelen gemilere şüphayla bakılmıştır. Gemiler, sadece ayrıştırılmış ve dezenfekte edilmiş yerlerde kontrollerden geçirildikten sonra, içerisindeki insanların çıkabilmesine veya eşyaların çıkarılmasına izin verilmiştir. Osmanlı'da da XVIII. yüzyılda bunun örnekleri olmakla birlikte, karantinaya teşkilatlı bir şekilde geçiş XIX. yüzyılı bulmuştur.

1780 yılında Hicaz bölgesinde ciddi bir vebâ salgını görülmüş, Mekke-i Mükkerreme ve Medine-i Münevvere'de hummâ-yı vebâiyye sebebiyle, Muharrem ayının ilk gününden, Ramazan ayına kadar, 12.000'den fazla kişi vefat etmiş, bunların içinden devlet vazifesinde olanların bildirilmesi istenmiştir.¹⁹³ Mekke ve Medine bölgesindeki bu salgının büyük boyutlara ulaştığını, verilen rakamlar göstermektedir.

1781 yılında Venedik Konsolosu'nun mektubuna göre; 1781'de 80 bin kişinin yaşadığı Selanik'te, günde 300 kişi öldüğünü belirtmektedir.¹⁹⁴

1783 yılında vuku bulan vebâ sebebiyle, İstanbul'da reayanın ekserisi bir anda perişan olmuş, bu karışıklık ortamında düzenlenmesi gereken beş bin kuruşluk cizye evrakı da kaybolmuştur.¹⁹⁵ Yine aynı yıl için, Karasu Karyesi'ne¹⁹⁶ yerleşen Rus askerinin bir

¹⁹¹ Ahmet Vâsıf Efendi, a.g.e., s. 122.

¹⁹² Ahmet Vâsıf Efendi, a.g.e., s. 131.

¹⁹³ BOA, C.EV, 192/9580.

¹⁹⁴ Venedik Konsolosu'nun mektubu: A.S.V. Sanita B 380'den aktaran Panzac, a.g.e., s.26.

¹⁹⁵ BOA, C.ML, 306/12456.

¹⁹⁶ Kırım'da bulunmaktadır.

kısmı, ilkbahara yakın, Mayıs ayı gibi tâûn ve vebâya yakalanmışlar. Gerçi Kefe'de o günlerde büyük bir tâûn salgını yoktu. Ancak gerek Kefe ve gerek Cezîre-i Kırım'da belirli bölgelerde vebâ eksik olmazdı.¹⁹⁷ Aynı yıl Bosna Eyaleti'nde vebâ salgını hüküm sürdüğü için, bir yıl önce yapılan zam miktarının tahsilinin, bir yıl için ertelenmesine karar verilmiştir.¹⁹⁸ Yine aynı yıl için Venedik konsolosunun, Venedik Sağlık İdaresi'ne yazdığı mektupta, vebânın yaz ayları boyunca Saray Bosna'da Türklerden, günde 100 civarında can aldığını yazmıştır.¹⁹⁹

1784 yılına ait belgede, Mısır'da Said taraflarının bir süredir kapatılmış olduğu için, bir seneden beri zenci esir gelmediği, mevcut olanların da vebâ hastalığı sebebiyle öldükleri konu edilmiştir.²⁰⁰ Burada Said tarafının kapatılmış olması, karantina tedbirlerinin uygulandığını akla getirmektedir. Sürekli vebâ odağı olan Mısır'la ilgili ulaştığımız arşiv kayıtlarında, XVIII. yüzyılda ilk vebâ tarihi 1784'te ki bu vakadır. 1784 tarihinden sonra belgelerde görüldüğü şekliyle Mısır, vebânın en şiddetli geçtiği yerlerden biri olmuş ve yüzyılın sonlarına doğru şiddetini artırmıştır. Aynı yıl içerisinde Gerson'da²⁰¹ da vebâ vakaları görülmüştür. Gerson'da bulunan askerler, vebâ hastalığına yakalanmış, çoğu helâk olmuş ve kalanlar da eski mahallerine gönderilmiştir.²⁰²

1785 yılında İzmir'de, Serasker Vezir-i mükerrer Seyyid Mehmed Paşa maiyetinde gerekli hizmeti yerine getirmekte istihdam edilecek, Ali Ağa kullarından 50 nefer süvari asker yollanması istenmektedir. Ancak bundan önce İzmir'de ortaya çıkan vebâ sebebiyle, İzmir'in hâli eski durumuyla kıyas edilmeyecek durumda perişan olduğundan, af ve inayet istenmiştir.²⁰³ Yine bu yıl Fransa Konsolosu, 1785 başına kadar vebânın girmediği Suriye'de şiddetli vebâ görüldüğünü aktarmaktadır. 9 Mayıs'ta Sayda'nın Fransız konsolosu şöyle yazar:

Beyrut'a salgın, Mısır ve Suriye'nin bütün vebâlı kıyı kentleriyle olan sıkı ilişkisi yüzünden bulaştı. Genel kanı, hastalığın Dimyat'tan yükleme yapılan Venedik gemisinin, geçen Nisan ayında Beyrut'a gelmesiyle taşınmış olduğudur. Geminin kaptanı ve kâtipi hâriç tüm mürettebatı, yolculukta ve varış yerine ulaştıktan sonra bu korkunç hastalıktan ölmüştür.

¹⁹⁷ T SMA, E, 1028/3'den aktaran Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, a.g.e., s. 335-356.

¹⁹⁸ BOA, C.ML, 600/24762.

¹⁹⁹ Dubrovnik'teki Venedik Konsolosundan Venedik Sağlık İdaresi'ne yazılan 21 Ağustos tarihli mektup: A.S.V. Santina B 555'den aktaran Panzac, a.g.e., s. 28.

²⁰⁰ BOA, HAT, 29/1361.

²⁰¹ Bugünkü Ukrayna-Kırım arasında bir yer.

²⁰² BOA, HAT, 26/1254 C.

²⁰³ BOA, C.AS, 951/41311.

Geminin yükü boşaltılırken hiçbir önlem alınmamış ve ne bu insanlar, ne de mallar temizliğe tabi tutulmamıştır. Hükümetin bu salgına karşı gerekli donanıma sahip olmaması sebebiyle, hastalık Beyrut'ta yayılmıştır. Önce çürümeye yol açan habis hummâ olarak görülürse de daha sonra ne olduğunu belli edecek şekilde gelişmiştir. Hastalığa yakalananlarda hıyarcık ve kabarcıklar görülmüştür. Bu durum, hastalığın vebâ olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmaz.²⁰⁴

1786 yılında, Suriyeli bir vakanüvis olan Muhammed Râgıp et-Tabbâh'ın belirttiğine göre, Haziran başında dört günde 1400 kişi toprağa veriliyordu.²⁰⁵ 1786'da Fransa'nın Trablusşam konsolosu, 2 Nisan'da ölüm sayısının günde 12 ila 20 kişi arasında olduğunu ve 8 Nisan'dan itibaren ise, günde en azından 50 kişinin öldüğünü, bunun geçen senenin üç katına tekabül ettiğini söylemektedir.²⁰⁶ 1786 yılında Fransa'nın Akka Konsolosu, Akka'da²⁰⁷ görülen vebâ vakasını şu şekilde anlatır:

Akka'da (...) ortalığı kasıp kavuran vebâ, bu ayın beşinde, bu iskeledeki (Kıbrıs) sahil kasabası Larnaka'da bir reaya evinde görüldü. Ana, baba, çocuklar ve bir akraba olmak üzere; on kişilik bir aileden, bugüne kadar on kişiyi sırayla alıp götürdü. Tüm halk; Türk, Rum ve Frenkler, ondan (vebâdan) şaşkına döndüler ve korunmak için önlem alıyorlar. Biz de bu amaçla, aramızda para toplayarak hastalığın bulunduğu bu evin önünde bir muhafız tutuyoruz. (...) Türkiye'de artık pek güvenilir olmayan bu önlemler, yine de hastalığın yayılmamasını sağladı.²⁰⁸

1788 yılında 3000 reayası ile Esmâ Sultan'ın uhdesinde bulunan Sakız Adası'nda, vebâ salgını sebebiyle, bu seneye mahsus olan 25.000 kuruş cizyeyi toplayacak kimse çıkmamıştır.²⁰⁹ Yine aynı sene içinde, Çatalca Kazası'nda vebâ zuhur etmiş olduğu için, ahali miriyeden muaf tutulmuştur.²¹⁰ Aynı yıl vezir kethüdâlığından ayrılan Süleyman Ruhî Ağa, kethüdâlıktan ma'zul olduğu gün, ateşli hummâ vücudunu istilâ edip, Zi'lka'de'nin 23. günü (25 Ağustos 1788-Pazartesi) kethüdâlıktan azlinin 4. gününde İstanbul'da vefat etmiştir.²¹¹

²⁰⁴ Sayda'daki Fransız Konsolos'unun 9 Mayıs 1785 tarihli mektubu: **A.N. A.E. B' 104**'den aktaran Panzac, a.g.e., s. 32.

²⁰⁵ Muhammed Ragıp el- Tabbah, **A'lâmü'n-nübela bi-tarih Halebi's-sahba**, IV, Halep: 1925, s. 367'den aktaran Panzac, a.g.e., s. 35.

²⁰⁶ 2 ve 8 Nisan tarihli mektuplar: **A.C.C.M. J 1046**'dan aktaran Panzac, a.g.e., s. 33-34.

²⁰⁷ Akka: Osmanlı döneminde Sayda Eyaleti'ne bağlı olmakla birlikte, bugün İsrail şehridir.

²⁰⁸ Konsolosun 16 Mart 1786 tarihli mektubu: **A.C.C.M. J 1114**'ten aktran Panzac, a.g.e., s. 34.

²⁰⁹ BOA, **C.SM**, 165/8270.

²¹⁰ BOA, **C.DH**, 147/7339.

²¹¹ Sadullah Enveri, **Enveri Tarihi**, III, (Çev. Ümmügülsüm Filiz Bayram) Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 444.

1789 Livadiye ve İzdin’de,²¹² hızlıca 5000 kantar peksimet pişirilmesi için, kantarı 2,5’şardan olan, kile hesabı gereği 12.500 kile buğday, buğdayın kilesi de 50 akçeden hesaplanarak, mukataası miriye bedeli olarak istenmiştir. Bi-emrillâhi tealâ beldelerde, bir seneden beri devam eden vebâ hastalığı sebebiyle, ahalinin çoğu dağılmış ve perişan olmuştur. Bu sebeple, ahali ödenmesi gereken miktarın düşürülmesini istemiştir.²¹³ Aynı yıl içerisinde, Basra’da tâûn salgını sebebiyle vefat eden tüccarın mirasının müsadere olunmaması istenmiştir.²¹⁴ Yine bu yıl, Malatya’da vuku bulan vebâ sebebiyle askerlerin çoğu ölmüştür. Bu sebeple güzide 500 nefer süvarinin tedariki ve çeşitli levazimatlarının, Malatya Mutasarrıfı Seyyid Ahmed Paşa tarafından karşılanması istenmiştir. O da tedariki sağlayabilmek için, silahtarı Yusuf Ağa’yı yakın mahallere göndermiştir. Yusuf Ağa, Şaban-ı şerifin 20. günü yola çıkmış ancak memur olarak gönderildiği; Ayıntap, Kilis ve Maraş taraflarında da durumun diğer bölgelerden farksız olması sebebiyle, asker toplayamamıştır.²¹⁵ Bu kayıtlardan 1789 yılında; Livadiye’de ve İzdin’de, Malatya, Ayıntap, Kilis ve Maraş taraflarında vebâ ve tâûn hastalıklarının var olduğunu görüyoruz.

1791 yılında Mısır İskenderiye’inde sakin tüccardan bir kişi, ortaklarına yolladığı mektupta vefat eden Mısır emirlerinin isimlerini yazmıştır. Bu isimler arasında, Şeyhü’l-beled İsmail Bey’le birlikte, 9 Mısır Beyi ve sair zabitanlardan isimleri de yer almıştır.²¹⁶ Yine aynı tarihli bir diğer mektupta; Allah’ın hikmeti olarak bu sene Mısırdaki vuku bulan vebâ salgınında; adam, kadın, çocuk 300.000’den fazla kişi öldü ve sadece İsmail Paşa’nın dairesinde 100 kişi öldü, denmekle ilk mektuptaki bilgiler bir kez daha teyit edilmiştir. Bunun üzerine 1792 yılında İsmail Paşa’nın yerine, Osman Bey tayin edilmiştir.²¹⁷ Yine aynı olayı anlatan bir başka belgede ise, zuhur eden bu büyük vebâ nedeniyle Mısır’da karışıklık çıkmış olduğundan, merkeze bir vakitten beri gönderilen mallar ve helvan akçeleri gönderilmemiştir.²¹⁸ Akçeler ve mallar, Şeyhü’l-beled İsmail Bey’de kalmıştır. İsmail Bey ve diğer bazı Mısır ümerası vebâ hastalığından vefat etmiş olduklarından, gerek İsmail Bey’in gerek diğer ümeranın zimmetinde olan mal-ı miriye zaptı için, Vali İzzet Bey görevlendirilmiştir.²¹⁹ Ayrıca çok fazla ölüm olduğu için, gerekli vergiler

²¹² Bugün Yunanistan’da bulunmaktadır.

²¹³ BOA, C.AS, 882/37877, s.1-5.

²¹⁴ BOA, HAT, 5/174.

²¹⁵ BOA, C.SH, 28/1395.

²¹⁶ BOA, HAT, 1412/57500.

²¹⁷ BOA, HAT, 1399/56283; BOA, HAT, 209/11213.

²¹⁸ BOA, C.DH, 35/1722.

²¹⁹ BOA, C.ML, 52/2431.

toplanamamış yazmaktadır.²²⁰ Bu kayıtlardan, 1791 yılında Mısır'ı şiddetli bir salgının kasıp kavurduğunu görmekteyiz.

1791 yılında Mora Adası'ndaki Anapoli Kalesi'nde, Muhafız Ohrili İsmail Paşa kulları, kalelerinde zuhur eden tâûn ve vebâ illeti sebebiyle, kale halkının çoğunun ölmüş olduğunu ve kale hizmetinde olanlardan hayatta kalanların da perişan olduklarını ve bu sebeplerle can korkusu taşıdıkları için, tayin olmak istediklerini söylemişlerdir.²²¹

1792 yılında Talanda Kazası'ndan²²² gönderilmeyen 50 nefer kalyoncunun,²²³ zecriyeleri olan 2.365 guruş vergi ve İzdin Kasabası'nda 1215 guruşa mukabil olan kaloncu zecriyeler için, vebâ hastalığı sebebiyle perişan olan ahali, ödeyemeyeceklerini bildirmişlerdir.²²⁴ Aynı tarihte, Diyarbakır ve Rakka'da da vebâ salgını görülmüştür.²²⁵ Rakka'da ortaya çıkan vebâ salgınıyla birlikte kıtlığında baş göstermesi sebebiyle, 1792 yılında hiç vergi alınmamış, 1793 senesinde ise verginin ancak yarısı alınabilmiştir.²²⁶ Halil İncalık, 1792 yılı için İstanbul'da da günde 3000 kişinin öldüğü bir vebâ salgınının görüldüğünü nakleder.²²⁷

1793 yılında Adana'da 1208 yılına mahsuben eyalet-i Adana'nın mütesellimi olan Mehmed Ağa, birkaç seneden beri devam eden vebâ salgınında, halkın çoğu ölmüş veya firar etmiş olduğundan, cizyelerini tahsil edememiştir. 1794 yılındaki mütesellimin tahsilatı 12.882 buçuk, 1795 yılında ise 9.300 buçuk kuruş olmuştur.²²⁸ Buradan Adana'da ki salgının 3 senedir devam edip, azalan vergi rakamlarından göçün devam ettiğini görmekteyiz. Aynı yıl, Alasonya Kazası'nda ortaya çıkan vebâ salgınında, Alasonya'ya tayin edilmiş 28 kalyoncudan bir kısmı da vefat etmiştir.²²⁹

1795 yılında, Rusçuk ve Yeröğü taraflarında²³⁰ zuhur eden vebâ dolayısıyla halkın bir kısmı ölmüş, bir kısmı da kaçmış olduğundan cizye vergisi tahsil edilememiştir.²³¹

²²⁰ BOA, C.DH, 145/7243.

²²¹ BOA, C.AS, 389/16081.

²²² Yunanistan'da bulunan Talanti Kasabası olması muhtemeldir.

²²³ Osmanlılarda yalnız savaş zamanlarında çalışmak üzere her yıl belli bölgelerden toplanan deniz eridir.

²²⁴ BOA, C.AS, 170/7439, s. 4.

²²⁵ BOA, C.DH, 33/1613.

²²⁶ BOA, YB.04, 5/1.

²²⁷ İncalık, a.g.e., s. 236.

²²⁸ BOA, C.ML, 94/4218, s. 1-3.

²²⁹ BOA, C.BH, 32/1533.

²³⁰ Rusçuk: Bulgaristan'da il, Yeröğü (*Giurgiu*): Romanya'da il, bu iki il sınır komşusudur.

²³¹ BOA, C.ML, 66/3047, s. 1-4.

1796 yılında Rodos Adası'nda yaptırılmakta olan kalyon-ı humâyûn için, İstanbul'dan 10 nefer kalfa ve bir nefer kalafat ustası istenmektedir. Her nefere 40 para ve ustaya da 60 para, bina emini tarafından verileceği söylenmiştir. Önceden, bir nefer ustaya 25; 10 nefer kalfaya 20'şer kuruş verilmekteydi. Rodos adası tarafında olan kalafatçıların, çoğu bu sene vebâdan vefat etmiş olduğu için, İstanbul'dan usta istenmiştir.²³² Bu kayıtlardan, vebâ hastalığının işçilere verilen ücrete dahî etki ettiğini görüyoruz. İşçilerin maaşı üç misline çıkarılmıştır. Aynı sene, Kili'de olan vebâ salgını sebebiyle amele bulunamadığı için, yapılması gereken inşaat yapılamamıştır.²³³

1796 yılında topçuların hastaları için, Taksim'de Tophane-i Amire Bimarhanesi kurulmuştur. Tophane cerrahbaşısının hazırladığı listede, Şubat-Mart 1796'da Tophanede yatan hastaların çoğunun vebâlı olduğu görülmektedir. Vebâlılara ve yaralılara kullanılan ilaç ve sargılık astar, köhne tiftik, keten bezi gibi malzemeye, 134 kuruş ödenmiştir. Bu listeye göre en çok görülen hastalık hummâ, sonra frengi, onu da vebâ takip etmiştir.²³⁴

1798 yılında Kandiye'ye²³⁵ sürgün olarak götürülen Selanikli Osman'ı, Girit'te vebâ salgını çıktığı için, Kuşadası'ndan ileri götürmemeleri istenmiştir.²³⁶

1799 yılında birkaç seneden beri vebâyla sarsılan Hanya²³⁷ halkı perişan hale düşmüş, ayrıca Hanya Kalesi'nde harb erbabından olan kalyoncuların çoğu da vebâdan telef olduğu için, asker kıtlığı baş göstermiştir. Bu sebeple, Hanya Sancağı'ndan gönderilmesi istenilen mühimmat ve neferatın affi istenmiştir.²³⁸ Hanya'da olan salgının büyümesi sebebiyle, Hanya Kalesi muhafazasına memur olanların kimisi çiftliklerine, kimisi köylerine dönmüş, kalanlar ise zor durumda kalmışlar ve kalenin muhafazasına devam edebilmek için, 2 adet orta gemi istemişlerdir.²³⁹ Aynı sene İskenderiye ve Mısır'da vebâ hastalığı çok şiddetlenmiş, ahâlden ve husûsân Fransalı ve Yahûdî tâifesinden birçok kişi telef olmuştur.²⁴⁰

²³² BOA, C. BH, 18/890, s. 1.

²³³ BOA, C.AS, 169/7412, s.1.

²³⁴ BOA, C.SH, 18/855'den aktaran Nuran Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar ve Hastaneler Kurumları: Sağlık Tarihi Yazıları-I**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 382-384.

²³⁵ *Heraklion* Girit Merkezinde il, (Yunanistan).

²³⁶ BOA, C.ZB, 13/635.

²³⁷ Girit'in merkezinde bir il. (Yunanistan).

²³⁸ BOA, C.AS, 986/43058.

²³⁹ BOA, HAT, 153/6431.

²⁴⁰ BOA, HAT, 245/13801.

Panzac'ın, Fransa konsolosunun sağlık idarecileriyle olan yazışmalarından verdiği bilgide, değişik kıyılardan gelen kalyoncuların sağlık durumları nasıl olursa olsun, karaya hemen çıkıp, uzun süredir göremedikleri şehir ve köylerdeki tanıdıklarıyla görüşmek için sabırsızlandıkları belirtilir. 1796'da bir Osmanlı gemisinin, en bulaşıcı ve öldürücü türden olan bir vebâyı, Hanya'ya getirişlerinin de bu şekilde gerçekleşmiş olduğu söylenir.²⁴¹ Hanya'yla ilgili ulaştığımız, 1799 yılına ait arşiv kayıtlarında da birkaç seneden beri Hanya'da vebânın devam ettiği belirtilmektedir.²⁴²

1800 yılında Diyarbakır Eyaleti'nde Hani, Atak, Tercil ve Besni kulları ile Şarki Aşireti Beylerinin her birinin 300 askerle Ordu-yı humâyûna katılmaları emir olunmuşsa da vebâ hastalığından perişan oldukları, Diyarbakır Valisi olan İbrahim Paşa tarafından bildirilmiştir.²⁴³ Aynı yıl içerisinde, Ankara Kazası'nda Cebbarzâde Süleyman Bey marifetiyle ihracı ferman buyurulan 5 adet serdengeçti bayrağının,²⁴⁴ müstevli olan vebânın artması, bayraklara kayıt olunan kişilerin ölmesi sebebiyle, vergilerinin affedilmesini istemişlerdir.²⁴⁵

Kaynaklardaki bu verilerden, Osmanlı topraklarında XVIII. yüzyıl boyunca vebâ vakalarının eksik olmadığını görüyoruz. Bu vakaları araştırırken, incelediğimiz ve temel kaynağımız olan arşiv belgelerine yansıyan vebâ vakaları, münferit vakalar olmayıp, en az bir köyü etkileyecek boyuta ulaşıncaya, bir arşiv kaydına konu olabilmektedir. Çünkü bu kayıtlar, kadılar, muhassıllar veya mütesellimler tarafından, salgın vakaları bir yerleşim biriminin sosyo-ekonomik düzenini tamamen bozacak boyuta ulaştığı zaman, merkeze bildirilen arzuhallerden oluşmuştur. Ayrıca dönemin vakanüvislerinin kayıtlarından elde ettiğimiz verilerin içerisinde, münferit vebâ vakaları görülmekle birlikte, bunları diğer kaynaklardaki verilerle birleştirdiğimizde, etkin salgınların parçaları mahiyetinde olduklarını görmekteyiz. Örneğin Vakanüvis Vasıf Efendi, Rumeli kazaskeri olan

²⁴¹ Panzac, a.g.e, s. 74.

²⁴² BOA, C.BH, 212/9882, s. 1.

²⁴³ BOA, C.AS, 401/16540, s.1.

²⁴⁴ Serdengeçti kavramı önceleri akıncı birlikler için kullanılırken, daha sonraları yençerilerden düşman içine dalan veya kuşatma altındaki kaleye giren fedailer için kullanılırdı. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren ocak düzeninin bozulması ve savaşların uzaması askere olan ihtiyacı arttırmış, yeniçeriler arasından gönüllü olanların serdengeçti alınması başlamıştır. Serdengeçtilerin bayrak adı verilen 120 kişiden oluşan birlikler etrafında toplanmışlardır. Yeniçerilere ilaveten taşrada eyalet ve sancaklardan da serdengeçti alınmaya başlanmıştır. Ocaktan görevlendirilen kişiler gittikleri yerlerde serdengeçti bayrakları açarlar ve talip olanların kayıtlarını yaparlardı. Abdülkadir Özcan, "Serdengeçti", **DİA**, XXXVI, Ankara: TDV, 2009, s. 554-555.

²⁴⁵ BOA, C.AS, 822/34975.

Dürrîzâde merhumun oğlu Nurullah Efendi'nin, 1778'de vebâ hastalığından vefat ettiğini söyler.²⁴⁶ Ancak salgının boyutları veya salgında ölen diğer kişiler hakkında bilgi vermez. Ama Dubrovnik Konsolosu'unun, aynı yıl İstanbul için verdiği bilgiden, günde 400 kişinin ölmüş olduğunu öğrenmekteyiz.²⁴⁷ Bunun sebebi vakanüvislerin genelde önemli şahsiyeterin başına gelmiş olaylara odaklanmasıdır. Buradan, münferit olan bu aktarımların da aslında salgın dönemlerini gösterir özellikte olduğunu görüyoruz.

Yüzyıl boyunca belirli aralıklarla görülen vebâ vakalarının etkinliği, belirli dönemlerde çok yıkıcı boyutta olmuştur. Örneğin 1758'de Şam'da çıkıp, 14 yıl boyunca devam eden büyük vebâ salgınında, El-Bediri'nin aktardığına göre, her gün 1000 civarında cenaze çıkmaktaymış. El-Bediri, bu salgının Amvas tâûnundan (Hz. Ömer döneminde vuku bulan bir vebâ salgını) beri duyulmamış bir vebâ vakası olduğunu söyleyerek,²⁴⁸ 1758'den 1762 yılına kadar devam eden bu salgının ne boyutta olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüzyılda görülen salgınların en şiddetlilerinden birisi de kutsal topraklarda çıkmıştı. 1780 yılında Mekke ve Medine'de, Muharrem ayının ilk gününden Ramazan ayının sonuna kadar geçen sürede, 12.000'den fazla kişi vefat etmiştir.²⁴⁹ Özellikle de 1777 yılından itibaren, neredeyse yüzyılın sonuna kadar vebâ vakaları, hiç aralık vermeden devam etmiş ve ciddi tahribata yol açmıştır. Yine 1786'da, Suriyeli bir vakanüvis olan Muhammed Râgıp et-Tabbâh'ın belirttiğine göre, Haziran başında günde 1400 kişi toprağa veriliyordu.²⁵⁰ Mısır'da ise yüzyılın sonlarına doğru (1791-93) çok şiddetli vebâ salgını yaşanmış, öyle ki Mısır valisi, ailesi, yönetici zümre hepsi vebâdan ölmüş ve bunun sonucunda Mısır'da ciddi iç karışıklıklar yaşanmıştır.²⁵¹

Vakaların, Osmanlı coğrafyasında genelde çok dağınık bir seyri olmakla birlikte, vebâ vakalarının birbirine yakın bölgelerde aynı tarihlerde görüldüğü de olmuştur. Örneğin 1712 yılında vebâ vakalarının görüldüğü yerler: İstanbul, Edremit, Ankara ve Diyarbakır'dır. Buna göre Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna vakalar görülmüştür. Muhtemelen bu bölgelerin arasında kalan ve yakın olan vilayet, sancak ve kazalar da bu

²⁴⁶ Ahmet Vâsıf Efendi, a.g.e., s. 118.

²⁴⁷ Pausadet'in 2 Temmuz 1778 tarihli mektubundan aktaran Panzac, a.g.e., s. 22.

²⁴⁸ El Bedirî El Hallâk, a.g.e., s. 174-175.

²⁴⁹ BOA, C.EV, 192/9580.

²⁵⁰ Muhammed Ragıp el-Tabbah, a.g.e., s. 367'den aktaran Panzac, a.g.e., s. 35.

²⁵¹ BOA, HAT, 1412/57500.

salgından nasibini almıştır. Bu verilerden hareketle 1712 yılında, Anadolu'nun büyük kısmının salgının etkisi altında kalmış olduğunu söyleyebiliriz.²⁵²

Vebâ bu yüzyılda ülkeler arasında yayılımını, özellikle liman kentlerinden sürdürmüştür. Çünkü vebâ hastalığına yakalanmış bölgelerin limanlarında olan gemiler, salgından kaçarken hastalığı da beraberlerinde gittikleri şehirlere götürmüşlerdir. Bu sebeple liman şehirleri, vebâ vakalarının yüzyıl boyunca görüldüğü yerler olmuşlardır. Bu yüzyılda saptadığımız yaklaşık 80 vebâ noktasının büyük çoğunluğu liman şehridir.

Genelde sosyal ve ekonomik etkileriyle ön plana çıkan vebâ salgınları, 1738 yılında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşta siyasi durumlara da etki etmiştir. Ruslar vebâ salgını sebebiyle, Kılburun ve Özi'den çekilmek zorunda kalmıştır. Avusturyalılar ise askerî hududa karantina hattı çekmek zorunda kalmıştır. Aynı savaş içerisinde Osmanlı askerleri de salgın sebebiyle oldukça zorlanmıştır. Rusların Bender Kalesi'ne asker sevk etme ihtimali olduğu için buraya asker takviyesi gerekli görülmüştür. Ancak Bender'de tâûn ve vebâ şiddetini artırmış olduğundan, bu takviye hemen yapılamamıştır.

Vebâ hastalığı daha çok gemiler aracılığıyla taşındığı için; tersane, gemi ve liman çalışanları, vebâ hastalığından en çok etkilenen meslek gurubundan olmuşlardır. Örneğin 1796 yılında, Rodos adası tarafında olan kalafatçıların çoğu vebâdan vefat etmiş olduğundan, İstanbul'dan usta istemek zorunda kalınmıştır.²⁵³ Yine 1799 yılında birkaç seneden beri vebâyla sarsılan Hanya Kalesi'nde kalyoncuların çoğu vebâdan öldüğü için, deniz eri sıkıntısı çekilmiştir.²⁵⁴

Başkent İstanbul da bu yüzyıl boyunca vebâ vakalarının eksik olmadığı yerlerden biri olmuştur. Özellikle bazı salgınların İstanbul üzerinde çok yıkıcı tesirleri olmuştur. Bunlardan birisi, 1751 yılında İstanbul'da görülen salgındır.²⁵⁵ Bu salgın için Fındıklızâde, tâûn-ı kebir veya vebâ-yı müfrit ifadesini kullanmıştır.²⁵⁶ Yine 1778 yılında İstanbul'da baş gösteren büyük salgında, 10 Temmuz 1778'den itibaren ölü sayısının günde en az 1000 kişiye, 2 Eylül tarihine gelinceye kadar ise toplam ölü sayısının 200.000'e ulaşmış olduğu

²⁵² BOA. İE. SH, 2/160; BOA. İE. SH, 2/150; BOA. AE. SAMD. III, 151/14895.

²⁵³ BOA, C. BH, 18/890, s.1.

²⁵⁴ BOA, C.BH, 212/9882, s. 1.

²⁵⁵ Yine Panzac da daha önceki tarihlerde İstanbul'dan başka memleketlere giden vebâlî gemilerden bahsetse de İstanbul için verdiği ilk vebâ tarihi 1751'dir. Panzac, a.g.e., s.71.

²⁵⁶ Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi, a.g.e., s. 159-160.

tahmin edilmektedir.²⁵⁷ Bu rakamlar biraz abartılı olmakla beraber, vebâ vakalarında olabilecek rakamlardı. Çünkü 1466 yılında İstanbul'da olan salgınlarda, nüfusun yarısının öldüğü tahmin edilmektedir. Vakanüvis Vasıf Efendi'nin verdiği bilgiye göre de bu salgında, İstanbul kadılığından ayrılan Hasan Paşazâde Mehmed Said Efendi ve Dürrîzâde merhumun oğlu, Nurullah Efendi hayatlarını kaybetmişlerdir.²⁵⁸ Yine 1783 yılı, İstanbul'da çok şiddetli bir vebâ salgın yılı olmuştur. İstanbul'da genel vebâ yıllarına bakacak olursak, arşiv kayıtlarından ve vakanüvislerin kayıtlarından ulaştığımız tarihler; 1712, 1725, 1726, 1727, 1751, 1765, 1778, 1779, 1781, 1783, 1788 tarihleridir. Panzac'ın konsolos kayıtlarından ulaştığı tarihler; 1705, 1726, 1746, 1751, 1765, 1770, 1778, 1780, tarihleridir.²⁵⁹ İstanbul için İsmail Yakıt'ın Osmanlı Divan şiirleri ve Osmanlı mezar taşları üzerinde bulunan şiirlerden tespit ettiği tarihler ise vebâ vakalarından olarak; 1710, 1712, 1740, 1750, 1801, tâûn olarak; 1795, 1796, 1797, 1798, 1802, 1803 yıllarıdır.²⁶⁰

Bu yüzyılda, Anadolu da vebâ vakalarından nasibini almıştır. 1712 yılında vebânın görüldüğü yerler; İstanbul, Edremit, Ankara ve Diyarbakır olmuştur. Yani Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna vebâ vakaları vardır. 1764 yılına gelindiğinde vebâ Akdeniz'dedir. Adana civarlarında salgınlar görülür. Bir yıl sonra ise Marmara'da İstanbul'da ortaya çıkmıştır. 1777 yılında ise İç Anadolu'da, Ereğli ve Karaman'ı vurmuştur. Panzac konsolos kayıtlarından aldığı bilgilerle, 1773'ten 1778'e kadar Osmanlı topraklarında vebâ yoktu demiştir.²⁶¹ Ancak arşivde ulaştığımız bu bilgiden 1777 yılında Ereğli (Konya Ereğlisi) ve Karaman'da vebâ vakalarının çıkmış olduğu görülmektedir.²⁶² Yine bu sene Malatya'da Antep ve Kilis ve Maraş'ta vebâ vakaları vardı. 1792 yılında ise Diyarbakır ve İstanbul'da şiddetli vebâ salgınları ortaya çıkmıştır. 1800 yılında da Diyarbakır Eyaleti'nde ve Ankara'da vebâ vakaları görülmüştür.

Osmanlı'nın önemli coğrafi yerleşimlerinden biri olan Balkanlar'da da bu yüzyılda salgın hastalıklar eksik olmamıştır. Arşiv belgelerinden edindiğimiz verilere göre, Balkanlar'da olan salgınların görüldüğü tarih ve yerlere bakacak olursak: 1694-95 (H.1106) yılında Belgrad'da, 1702 yılında Misivri Kazası'nda. 1705 yılında Gümölcine,

²⁵⁷ Panzac, a.g.e., s. 22.

²⁵⁸ Ahmet Vâsıf Efendi a.g.e., s.118-122.

²⁵⁹ Panzac, a.g.e., s.183.

²⁶⁰ İsmail Yakıt, "İstanbul'da Meydana Gelen Salgın Hastalıklardan Ölenlere Düşürülen Tarihler", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Haz.), **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi (İstanbul 3-6 Kasım 2010) Bildiri Kitabı**, İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2010, s. 456-461.

²⁶¹ Panzac, a.g.e., s. 21-48.

²⁶² BOA, **AE. SABH. I**, 220/14516.

Karasu Yenicesi, Ahîçelebi ve Çağlayık kazalarında, 1719 yılında Tırnova, Yenişehir'de. 1729 yılında Girit Adası'nda, 1733 yılında Yenice-i Karasu Kazası'na bağlı köy ve kasabalarda, 1763 yılında Bender'de. 1769 yılında İsakçı'da, 1783 Karasu Karyesine, 1784 Gerson'da, 1788 yılında Sakız Ceziresi (Sakız Adası Yunanistan), 1789 Livadiye'de ve İzdin'de, 1791 yılında Mora Adasında olan Anapoli Kalesi'nde, 1792 yılında Talanda (Talanti) Kazası'nda. 1793 Alasonya Kazası'nda, 1795 yılında Rusçuk ve Yeröğü taraflarında, 1796 yılında Rodos Adası'nda, 1797-99 yıllarında Hanya'da salgınlar vardı. Panzac'ın verdiği vebâ yıllarına bakacak olursak; 1722-23'te Arnavutluk ve Yukarı Makedonya odaklarında hastalık varken, Hersek ve Karadağ odaklarında olmamış, 1766-67'de bu bölgelerde hastalık çıkmış ama Makedonya'yı hiç etkilememiştir. 1782-83'de Arnavutluk'ta hiçbir şey yokken, hastalığın şiddetli olduğu yer Hersek olmuştur. Vebâ 1714'ten 1805'e kadar, 92 yılda, Selanik'te 24 kez sinyal vermiş. 1722 ve 1724'te Manastır ve Üsküp'te ortaya çıkmış, 1706-1720, 1737-39, 1753-1772, 1783-86, 1794-1798 yıllarında ise Eflak ve Boğdan'da görülmüştür.²⁶³

Arap Yarımadası'nda görülen salgınlar için arşiv belgelerine, kronik kayıtlarına ve Panzac'ın verdiği bilgilere birlikte bakacak olursak; 1693-94 (H.1105), 1786, 1789 yıllarında Basra'da. 1724 yılında Halep'te, 1780 yılında Mekke-i Mükkerreme ve Medine-i Münevvere'de. 1784, 1785, 1791-1793 yıllarında Mısır'da, 1785 Beyrut'da; 1785, 1786'da Suriye'de, yine bunlardan başka olarak; Şam, Dimaşk, Lübnan, Akka ve İskenderiye, salgınların görüldüğü yerlerden olmuşlardır.

1.6. İslam Tıbbında Vebâ Çalışmaları

İslamiyet ortaya çıktığı sırada, Arabistan'ın kuzeyinde güçlü bilim ve felsefe merkezleri bulunmaktaydı. İslam medeniyeti, dinin yayılmasıyla birlikte Cüdişapur'da gelişmiş bir tıp okulu ve hastaneyle, büyük bir bilim ve araştırma merkezi olan İskenderiye'de ise, Antik Mısır ve Yunan medeniyetleriyle karşılaşmıştı. İslam'ın yayılmasıyla birlikte, bu medeniyetlerin İslam medeniyetine aktarım süreci başlamış ve esas olarak Abbasiler döneminde kurulan Beytü'l-hikme sayesinde bu zirveye ulaşmıştır. Beytü'l hikme'de, diğer medeniyetlerin oluşturdukları eserler toplanmıştır. Burada toplanan eser sayısı, Orta Çağ dünyasında hiçbir yerle kıyaslanamayacak kadar çok olmuştur. Burada tıp bilimleri, Halife Mansur'un Cüdişapur'dan getirttiği Hintli

²⁶³ Panzac, a.g.e., s. 28.

hekimlerin kontrolünde olmuş ve bu hekimlerin telkiniyle birçok tıbbi eser tercüme edilmiştir. 200 yıl kadar süren bu tercüme döneminde; Hippokrates, Galenos, Efesli Rufus, Dioskorides, Oribasius gibi Yunan; Susruta, Caraka, Vagbhata, Zantâh ve Canakya gibi Hint hekimlerin eserleri Arapçaya aktarılmıştır.²⁶⁴ Bu döneme kadar İslam tıbbı, gelebileceği son noktaya varmış ve neredeyse tıp alanında doruğa ulaşmıştır. Bu şekilde büyük bir zenginlik elde eden İslam medeniyetinin, Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya gelen Selçukluların fetih hareketleriyle, Batı Anadolu'da İznik'e kadar uzanan sahada, yeni bir devlet ortaya çıkmıştı. Fakat bu devlet, medeniyet olarak beş asırdır devam eden İslam medeniyetinin bir uzantısıydı. Ayrıca devletin bünyesinde bulunan bütün halklara ait bir tıp bilgisi vardı. Aslında bu bir Selçuklu tıbbı değil, İslam tıbbının Selçuklu topraklarındaki uzantısı idi. Selçuklular zamanında Ali İbn Abbas el-Ahvazi, İbn-i Sînâ, el-Birunî, İbnü't-Tilmîz, Ebu'l-Berekât el-Bağdadî, Saîd İbn Hibbetullah, İbn Cezle gibi tabiplerle, hemen hemen aynı dönemde hüküm süren Eyyubiler zamanındaki Abdülatif el-Bağdadî'den Mühezzebüddin'e onlarca tabip bu dönemde yaşamıştı. Bu dönemde Selçuklular, Artukoğulları, Eyyubiler, Atabekler, Mengücekler'in Dahvar ve İbnü'n-Nefis'e kadar sayabileceğimiz emir ve hükümdarları tarafından kurulan Şam, Kahire, Mardin, Divriği, Kayseri, Kastamonu, Tokat, Amasya, Sivas, Konya, Alanya ve Antalya'daki; mâristan, bimâristan, dârür râhe ve dârüşşifâlarında yetişen tabipler, İbn-i Sînâ'ya gelinceye kadarki dönemde yaşayan büyük tabiplerin eserlerini kullanmış ve İslam medeniyetinden faydalanmışlardı. Bu topraklarda kurulan Osmanlı Devleti ise, gerek Anadolu Selçuklu tıbbi gelenekleri, gerekse dönemin kültür merkezleri olan Suriye, İran, Türkistan ve Mısır'dan gelen bilim adamları sayesinde, İslam medeniyetinin zenginliğinden faydalanarak tıbbi anlayışını geliştirmiştir. Osmanlı ilim adamları ve tabipleri, tıp alanındaki problemlerin çözümünü VI.-VIII/X.-XIV. yüzyıllarda telif edilen İslam tıbbına dair klasik eserlerde aramışlardır.²⁶⁵ Ayrıca 1492'de İspanya'dan sürülüp Osmanlıya sığınan Yahudiler arasında; İspanyol, Portekiz, İtalyan asıllı hekimler de bulunmaktaydı. Bu hekimlerin oluşturdukları eserler sayesinde, Batı tıbbından da Osmanlıya aktarımlar olmuştu. Osmanlı hekimleri sayesinde, İslam medeniyetine Arapça ve Farsça tıbbi eserlerin yanında, Türkçe eserler de kazandırılmış ve Türkçe de tıp dili

²⁶⁴ Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 204-205.

²⁶⁵ Ahmet Ağırakça, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tıp Eserleri ve Dayandıkları Kaynaklar", **Journal of Islamic Research**, VI, Rotterdam: Islamic University Europe, 2013, s. 37-39.

olmaya başlamıştır.²⁶⁶ İslam medeniyeti tıbbi zenginliğini oluşturulan bu eserlerde göstermiş, hemen hemen her konuda, tıbbi ilgilendiren her alanda İslam âlimleri ve tabipleri tarafından eserler oluşturulmaya çalışılmıştır. İslam hekimlerini meşgul eden konulardan biri de hemen her dönemde görülen, vebâ ve tâûn salgınları olmuştur. Tarih boyunca toplumların karşılaştığı en önemli felaketlerden biri olan bu salgın hastalıklar üzerine, çok sayıda eser oluşturulmuştur. İslam âlimleri bu eserlerde; hastalığın belirtilerini, vebâ hastalığının önlemi için alınacak tedbirleri, vuku bulduğu zaman kullanılması gereken ilaçları, vebâ ve tâûnla ilgili dini kaynaklarda yer alan önemli bilgileri açıklamaktadırlar. Ayrıca bu eserler, vebâ tarihlerini göstermesi bakımından da önemlidirler. Çünkü genellikle hastalığın çıktığı dönemlerde, devlet büyüklerinin isteğiyle ya da hekimlerin tecrübelerini aktarmak istemesiyle oluşturulmuşlardır. Burada yazılan bu risâleler ve haklarında ulaşabildiğimiz kadarıyla bilgi vermeye çalıştık. Bu eserler içerisinde, önemli olarak tespit edebildiklerimiz aşağıdaki gibidir:

Bezlü'l-Mâun fi Fadli't-Tâ'ûn, İbn Hacer el-Askalanî (ö.852/1449), Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 00880m, IX. yüzyılda yazılan bu eser, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, vebâ hastalığının geçmiş ümmetler için azap olduğu ancak Ümmet-i Muhammed için rahmet olması bahsi vardır. İkinci bölümde vebâ ve tâûnun tarifi, diğer bölümlerde de vebâ hastalığı olan beldelere girip çıkma ve vukuundan sonra alınması gereken tedbirler vardır. Bu eseri Ahmed İsâm Abdülkadir el-Kâtib, 1991 yılında Riyad'da yayımlamıştır.²⁶⁷

Devâü'l-Emrâz, Sakızlı İsa Çelebi, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1023, 1644 yılında, İsa Çelebi tarafından yazılan bu kitap, müstakil bir tâûn hastalığı risâlesi olmasa da 362 bölümden oluşan bu eserde, tâûn hastalığıyla ilgili ayrıntılı bilgiler vardır.²⁶⁸

El İbâ an Mevâki'il Vebâ', İdris bin Hüsamüddin Ali el-Bitlisi, 1513-14 (H.919), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1682-018; Eser TSMK, A.1471'de; *Risâletü'l İbâ an Mevâki'il Vebâ'* olarak kayıtlıdır. 93 vr, Bu eserinde İdris-i Bitlisi, vebâ konusunda teslimiyetçi bir tavır benimsenilmemesi gerektiğinden ve alınması gereken tedbirlerden

²⁶⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim (Kaynaklar Işığında Bir Keşif)**, İstanbul: Nesil Yayınları, 2003, s. 243-244.

²⁶⁷ İsmail Kurt, **Hadislerde Vebâ' ve Korunma Yolları: Bezlü'l- Mâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde**, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 2-9.

²⁶⁸ Tokaç, a.g.e, s. 176.

bahsetmektedir.²⁶⁹ Eser I. Mahmut zamanında (1730-1754), Muhammed Sâlih Bitlisi tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁷⁰

El-Fevâid El-Hayrîye, Kızılhisarlı Ali Hayri, TSMK, R.1692, 55vr Türkçe, Tahminen XVIII. asırda yazılmıştır. Vebâ hakkındaki bu risâle, 1089 (1678-79) yılında berhayat olan Kızılhisarlı Ali Hayri'nin eseridir. Kızılhisar'da vebâ salgınına ortaya çıktığı zaman, bazı ahabları tarafından hastalık hakkında bir eser yazması talep edilmesi üzerine yazılmıştır, bu risâle tıbbi olmaktan çok dini bir takım vesaya ve rivayati içermektedir.²⁷¹

El-Mâûn fî Mes'ele't-Tâ'ûn, Osman b. Musa el-Eskişehiri, TSMK, H557. Bu risâlede, vebâ hastalığı bir mahalleyi veya köyü istila ettiğinde, burada yaşayan insanların nasıl davranması gerektiğinden, hastalığın sârî olup olmadığından, hastalıkla alakalı Hadîs-i şerîfler ve fıkıh âlimlerinin bu konudaki sözlerinden bahsedilir. Ayrıca tâûn ve vebâ hastalığı arasındaki farklar ve benzerlikler risâlede etraflıca anlatılmaktadır.²⁷²

Et-Tıbbu'l-Mesnûn fî Def'i't-Tâ'ûn, Edîb Şihabüddin Ahmed b. Yahya b. Ebi Bekir b. Abdülvâhid b. Ebi Hacle et-Tilmisânî (ö.776/1375) tarafından kaleme alınan eser, İrlanda Chester Beatty kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser on beş varaktan oluşmaktadır. Tilmisânî de vebâ hastalığından vefat eden âlimlerdendir.²⁷³

İthâfu'l-Munsifin ve'l Udebâ'i bi Mebahisi'l-İhtiraz Ani'l Vebâ', Hamdan b. Osman Hoca, 1837-38 (H.1253), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuh 5660, Hamdan Hoca'nın risâlesi ya da raporu sayılan ve Hamdan Hoca tarafından Arapça yazılan bu eser, II. Mahmut'un isteği üzerine yine Hamdan Hoca tarafından Türkçeye çevrilerek, II. Mahmut'a sunulmuştur. İslam ulemasının geleneklerine uygun olarak, hamdele (Yani Allah'a hamd) ve salveden (Peygambere salâvat) sonra, kitabın konusu; asırlardır insanlığın başına musallat olup, toplu ölümlere sebep olan vebâ hastalığına karşı alınması gereken modern tedbirlerin, dinen caiz olduğunu ispatlamak üzere yazılmıştır. Kitabın isimi Arapça

²⁶⁹Birsan Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vebâ Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", **Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, XIX, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi, 2013, s. 21.

²⁷⁰ Abdülkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisi", **DİA**, XXI, Ankara: TDV, 2000, s. 488.

²⁷¹ Fehmi Edhem Karatay, **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu**, I, İstanbul: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1962, s. 577.

²⁷² Tokaç, a.g.e., s. 171.

²⁷³ Kurt, a.g.e., s. 3.

kısımında İthafu'l-Üdeba, Türkçesinin başında da Sena'l İthaf yazılması literatürde farklı isimlerde geçmesine sebep olmuştur.²⁷⁴

İzhârü'n-Nebâ fî Su'âli ref'i'l Vebâ', Alemüddîn Sâlih b. Ömer b. Raslan el-Kinânî (ö.868/1464), Esad Efendi 1414-006, Salih Efendi, Kahire'de on üç yıl baş kadılık yaptı. Daha çok İslam fikhıyla ilgilenen Raslan, bu eseri muhtemelen bölgede patlak vermiş bir vebâ salgını neticesinde yazmıştır.²⁷⁵

Kitâbu'z-zahîre fî'ilmî't-tıp, Sâbit İbn-i Kurre, ilk başta Sâbiî dinine mensubken, daha sonra İslam'ı kabul edip, o günkü İslam dünyasının önde gelen adamlarından biri oldu. Sâbit İbn-i Kurre (221-288) Harranlıdır. Eserinin 26. bölümünde ateşli hastalıklar hakkında, Grek tıbbından o güne kadar yazan her bilgiyi değerlendirmektedir. Hummanın o güne kadar bilinen bütün türlerini ele alıp, sebeplerini ve tedavi yöntemlerini anlatır. 27. bölümü de vebâya ayırmıştır. Vebânın yayılması, bulaşıcılığı ve tedavi yöntemlerinden bahsetmektedir.²⁷⁶

Rebi'u's-Selâme, eser Ankaralı Hekim Nidâ'î tarafından Sultan II. Selime sunulmuştur. Eser vebânın ilaçlarından tedavisinden ve vebâ hastalığında alınması gereken tedbirlerin neler olduğu hakkında bilgi vermektedir.²⁷⁷

Risâle-i fî't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ', Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn-i Kemal Paşa, Süleymaniye kütüphanesi, Aşir Efendi 430-37, *Risâle Şafiye Lidde ve Turyak littagun ve'l Vebâ'*, İbn-i Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 2802-020, İbn-i Kemal, Osmanlının en meşhur şeyhü'l-İslâmlarındandır. Eserini muhtemelen II. Bayezid zamanında, İstanbul'da ortaya çıkan vebâ salgını neticesinde yazmıştır. II. Bayezid'in, tılsım tâûnu önler mi, sorusu üzerine de ayrı bir vebâ risâlesi yazmıştır. *Risâle-i Tılsım* Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3782, İbn-i Kemal aynı

²⁷⁴ Zekeriya Kurşun, “ Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca ” Zekeriya Kurşun ve Haydar Çoruh (Ed.), **Tarihimizden Portreler Osmanlı Kimliği**, İstanbul: Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Derneği, 2013, s. 52.

²⁷⁵ Mustafa Uzunpostalcı, “ Bulkinî, Sâlih b.Ömer”, **DİA**, VI, Ankara: TDV, 1992, s. 412.

²⁷⁶ Ahmet Ağırakça, **İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. yüzyıla kadar)**, İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2004, s. 125.

²⁷⁷ Ahmet Acıduman, “Ankaralı Hekim Nidâ'î ve ünlü eseri Menâfi'ü'n-Nâs: XVI. yüzyıldan çocuk hastalıkları ve tıbbî deontolojiye bir bakış” Murat Yurdakök ve diğerleri (Ed.), **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, 56, 2013, s.154.

konuda, *Râhatü'l-ervah* adlı bir risâle daha yazmıştır.²⁷⁸ *Râhatü'l ervah*'ın *Risâle fi't Tâ'ûn*'la aynı kitap olması muhtemeldir.

Risâle-i fi't-Tâ'ûn, 1200 H. Tarihinde Şam'da vuku bulan Tâ'ûn Hakkında, Ahmed bin İsmail, Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar 0126-05. Risâlenin isminden, 1200 tarihinde Şam'da bir vebâ salgını olduğunu ve bunun bir risâleye konu olacak kadar büyük olduğunu görmekteyiz.

Risâle-i fi't-Tâ'ûn, Kadem-zâde Mehmed b. Ahmed tarafından istinsah edilmiştir. 1660-61 (H.1071), Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin 926/2 (115b-127a), vebâ dini bakış açısıyla ele alınmıştır. Vebâdan korunma yollarını gösteren duaları içerir.²⁷⁹

Risâletü'ş- Şifa li- Edvai'l-Vebâ, İsamüddin Ahmed b. Mustafa et-Taşköprizade, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 075-01, aynı eser TSMK, E.H.1829'da dahî bulunmaktadır. Kahverengi meşin mukavva kapaklı, ebru kaplı mukavva ciltlidir. Vebâ hastalığının tedavisiyle ilgilidir. Ebussuud Efendi, 1580'de Taşköprülüzâde'nin bu risâlesini telhisen tercüme etmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli 416, vr.180a-189b Taşköprülüzâde, XVI. yüzyılın önde gelen ilim adamlarındandır.²⁸⁰ Asıl adı İsamüddin Ahmed olan Taşköprülüzâde, 2 Aralık 1445 tarihinde Bursa'da doğmuştur. Medrese tahsilinden sonra kendini ilme vermiş ve eserlerini daha çok dini noktayı nazara alarak vermiştir. Pozitif ilimlerle, kişilere faydalı olması şartıyla ilgilenmiştir. Fayda vermeyen ilimleri gerekli görmemiştir.²⁸¹ Vebâ hastalığıyla ilgilenmesi de bu sebeple olsa gerektir. Çünkü vebâ salgınları, insanların karşısında en aciz ve bilgisiz kaldığı durumlardan birisidir.

Tabâbet, Nuh b. Abdülmennan (ö.1707) Süleymaniye, Yazma bağış 3141. Nuh Efendi. IV. Murat döneminde Hekimbaşılık yapmış ve dönemindeki bulaşıcı hastalıklarla yakından ilgilenmiş, başta frengi olmak üzere; döneminde görülen bulaşıcı hastalıkların tedâvîlerinin nasıl yapılacağını, hazırlanacak reçetelerin nasıl olacağı hakkında bilgi vermiştir. Bu kitabında Nuh b. Abdülmennan, bulaşıcı hastalıkların tedavisinde kullanılacak tedavi örneklerini vermekte ve vebâ hastalığının tedavisinde daha çok limon

²⁷⁸ Saraç, a.g.e., s. 31.

²⁷⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Tıbbi Bilimler Literaürü**, III, İstanbul: IRCICA, 2008, s. 1910.

²⁸⁰ M.A. Yekta Saraç, **Şeyhülislam Kemâlpaşazade, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri**, İstanbul: Risale Basın Yayın, 1995, s. 31.

²⁸¹ Fahri Unan, "Taşköprülüzâde ve Mevzûât el-'Ulûm'u", Yavuz Unat (Ed.), **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji (Makaleler)**, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010, s. 131-138.

gibi ekşi besinleri önermektedir. Nuh, vebânın tedavisinde kan almayı da bir tedavi şekli olarak vermektedir. Kan alındıktan sonra hastaya şeker ve nar suyu verilmesini önermiş, ayrıca hastaya müşil içerilmesinin de tehlikeli olacağını belirtmiştir.²⁸²

Tedbîrü'l-Mevlûd, Şaban Şifâî, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşirağa 345. Bu kitap da tâûn hastalığı hakkında müstakil olmayan eserlerdendir. Ancak risâlede, tâûn ve hummâ hastalıkları hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Kitap genel olarak; doğum ve çocuk hastalıkları hakkındadır ve bu konudaki ilk müstakil eserdir.²⁸³

Tercüme-i Risâle-i fi't-Tâ'ûn, adlı eser İdris-i Bitlisi'nin eserinin tercümesi olabilir.

Ümdetü'l-Üdeba fi Def-i Tâ'ûn ve'l-Vebâ', Muhammed b. Ahmed Şerefüddin eş Şafii eş-Şebusteri, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 387-02.

Vasfû'd-Deva fi Keşfi Âfâti'l-Vebâ', Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bistami (ö.858/1454), Nadir Eserler Kütüphanesi, Arapça eserler 3158, yazarın ismi Süleymaniye Kütüphanesi'nde Abdurrahman Muhammed b. Ali el-Antakî olarak geçmektedir. İsmi tam olarak, Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Antakî el-Hanefî (ö.858/1454), şeklindedir.²⁸⁴

Bu eserlerden başka, içeriği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız eserler de mevcuttur. Bu eserlere bakacak olursak:

Cihazü'l-Ma`cun fi'l-Halasi Mine't-Tâ'ûn, Süleyman Sa`deddin Efendi Müstakimzade (ö.1202/1788), Nadir Eseler Kütüphanesi, Türkçe 6698, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1329-03.

Cüz'ün fi'ma Verade min Ahbari't-Tâ'ûn, Calalüddin b. Abdurrahman b. Ebûbekr b. Muhammed es-Süyuti, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3553-013.

Cüz'ün fi't-Tâ'ûn, Tâcüddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi es-Sübki (ö.771/1370) müellifin kendisi de bir Cuma gecesi vebâ sebebiyle vefat etmiştir.²⁸⁵

²⁸² Esin Kâhya ve diğerleri, “ Hekimbaşı Nuh Efendi ve Çalışmalarının Değerlendirilmesi, Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Haz.), **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi (İstanbul 3-6 Kasım 2010), Bildiri Kitabı**, İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2010, s. 327-328.

²⁸³ Tokaç, a.g.e., s. 177.

²⁸⁴ Kurt, a.g.e., s.4.

²⁸⁵ Kurt, a.g.e., s. 3.

Dersaadette 15 Mayıs 1317'de zuhûr eden vebâ hakkında istatistik, 39 vr. Nadir Eserler Kütüphanesi, TY09081, ; 390X240 mm.

Dua-i Tâ'ûn, el-Yafii Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah b. Es'ad b.Ali, Süleymaniye Kütüphanesi, Kemankeş 300-010.

Ed-Derecetü'l-Münife fi'l-Vebâ'i'ş-Şerife, es-Suyuti-ebü'l-Fadl Celeleddin Abdurrahman b. Ebû bekir Muhibbuddin, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa 343-010.

Ed-Dürrü'l Meknûn fi'l Kelâmi Alet't-Tâ'ûn, Şihabüddin Ahmed b. Muhammed el-Mekki el-Hanefî el- Hamevî, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab 1147-010.

Et-Taan ve't-Tâ'ûn, Ebû Said Muhammed b. Mustafa el-Hadimi, Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazmalar, 2952.

Et-Taan ve't-Tâ'ûn, Rahmedullah, 610 sürre, Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazmalar, 2952.

Funûnü'l Mesnun fi'l Vebâ'i ve't-Tâ'ûn, İbn Abdü'l Hadi-Yusuf b. El-Hasan Cemaleddin, Fatih 3591.

Fünûnü'l-Manûn fi'l-Vebâ' ve't-Tâ'ûn, Cemaleddin Yusuf b. Hasan b. Ahmed b. Abdülhadi el-Hanbeli, TSMK A. 633, Arapça,110 vr.

Fünûnü'l-Münûn fi'l-Vebâ' ve't-Tâ'ûn'dan seçmeler, İbn Abdü'l-Hadi-Yusuf b. El-Hasan Cemaleddin, Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 3281.

Hallü'l-Hıba li-İrtifa'i'l-Vebâ', Veliyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ed-Dîbâcî el-Millevi 1373, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2783, İ. İsmail. Hakkı 3672-073.

Mâ Revâhü'l-Vaûn fi Ahbari't-Tâ'ûn, Ebü'l-Fadl, es-Süyuti, İsmail Asım b. Muhammed Efendi Reisülküttab Çelebizade ö.911/1505, Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazmalar, 959.

Makâle fi-Beyani'l-Firari Mine't Tâ'ûn ve'l-Vebâ', Şihabüddin Ahmed b. Muhammed el-Mekki İbn Hacer el-Heytemi, (ö.974/1567), Esad Efendi 2483-004.

Makâle fi'l-Vebâ', Kosta b. Luka el-ba' Lebekki, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2103-001.

Mâ-Yef'alühü el-Etubbâü ve'd-Dâûn li Def'i Şerri't-Tâ'ûn, Şeyh Mer'î b. Yusuf b. Ebi Bekr b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Yusuf b. Ahmed el Keremî el- Makdisî (ö.1033/1624).

Mebhaş-i Tâ'ûn, Muhammed b. Bistam b. Rüstem el-Hoşabi el Kesteli el-Vani, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 220-017.

Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ', İlyas b. Abram el-Yahudi, 28-42 205x116, 150x68mm.

Müdafaa-i Vebâ', Mirza Muhammed Mehdi, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki 849.

Rahatü'l Ervah fi Ahvali't-Tâ'ûn, Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn-i Kemal Paşa,

Risâle-i fi Fevaidi-l Müteallika bit- ta'ni ve't-Tâ'ûn, Zeyneddin b. İbrahim el-Mısri İbn Nüceym, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim 531-011.

Risâle-i fi Ma-Dabatahu Ehlü'n-Nakl fi Haberi't-Ta'n ve't-Tâ'ûn, Zeyneddin b. İbrahim el-Mısri İbn Nüceym, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 3694-010.

Risâle-i fi tahkik amri'l-Vebâ' ve'l-İhtiraz, Mesihi İsa b. Yahya, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2095-004.

Risâle-i fi Telhisi Mebhasit Tâ'ûn, Hasan b. Abdullah Karahani, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi 1857-05.

Risâle-i fi'l İhtirazân el-Vaba ve't-Tâ'ûn, Hamavi Şihabüddin Ahmed b. Muhammed, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi 04336.

Risâle-i fi'l Vebâ' ve't-Tâ'ûn, Kadı Asker Muhammed b. Hüseyin, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Buhari 327-003.

Risâle-i fi't Ta'ni ve't-Tâ'ûn, Zeyneddin b. İbrahim el-Mısri İbn Nüceym, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 580-03, Çelebi Abdullah 399-010.

Risâle-i fi't-Tâ'ûn, Ömer b. İbrahim b. Takiyyüddin, Mustafa b. Hüseyin Paşa Defterdar Na'ti, ö.1238, Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazmalar, 4815.

Risâle-i fi't-Tâ'ûn, Ömer b. İbrahim b. Takiyyüddin, 26 vr., Tarihi: 1238, Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazmalar 4815.

Risâle-i fi't-Tâ'ûni ve'l-Vebâ', Zeyneddin b. İbrahim İbn Nüceym el-Mısri, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 845-025.

Risâle-i Tâ'ûn, 22 vr., Nadir Eserler Kütüphanesi, TY06762, ; 216X150 mm.

Risâleti fi'l Vebâ'i ve Devaihi ve İlacihi / Risâle-i ve'l-Vebâ'i ve Daihi ve İlacihi, Ahmed b. Muhammed el-Abbasi, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa 337-007.

Risâletü'n Tâ'ûn ve'l Vebâ', Zeyneddin b. İbrahim İbn Nüceym el-Mısri, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 838-010.

Sırrü's-Saun li defi't-Tâ'ûn, Kemalzade Şeyh Mustafa b. Mumammed el-Halebi, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 2798-004.

Su'al ve Cevab fi't-Tâ'ûn, Muhammedü'l-Bekri el-Sıddıki, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1872-004.

Tahkiku'z-Zunûni bi Ahbâri't-Tâ'ûn, Şeyh Mer'î b. Yusuf b. Ebi Bekr b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Yusuf b. Ahmed el Keremî el-Makdisî (ö.1033/1624), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3567-03.

Tâ'ûn Vebâ'name, Süheyl Ünver, Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Defter 00662.

Telhisu Mâ-Revâhü'l-Vaûn fi Ahbari't-Tâ'ûn, Üveys b. Muhammed el-Alaşehirli Veysi, es-Süyuti, Ebü'l-Fadl, ö.911/1505, Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazmalar, 1476.

Tercüme-i Risâle-i fi'l-Vebâ', Abdülğani b. İsmail b. Abdülğani ed-Dimaşki en-Nablusi, Nadir eserler Kütüphanesi TY 07137.

Tercüme-i Risâle-i fi't-Tâ'ûn, Abdülgani b. İsmail b. Abdülgani ed-Dimaşki en-Nablusi, 1143/1731, Nadir Eserler Kütüphanesi 1555.

Tercüme-i Risâle-i fi't-Tâ'ûn, Yusuf b. Abdullah er-Ruhavi Nabi ö.1143/1731, Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazmalar, 1555.

Tercüme-i Risâle-i Tâ'ûn, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed b. Mustafa b. Halil Taşköprizade, (ö.968/1560), Nadir eserler Kütüphanesi, TY02037, Neva-yi Uşşak, 34 vr. ;189X120 mm.

Cünnetü'l-Eşbah Beyyene fiha'l-Menafii'l-Vebâ', Bistami Abdurrahman b. Muhammed, Süleymaniye Kütüphanesi, M Hilmi F Fehmi 131-002.

Hısnü'l-Vebâ' Tercüme-i Risâleti'l-İba an Mevakii'l-Vebâ', Muhammed Salih el-Bitlisî, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad efendi 2466 - Esad Efendi 2484 - Nadir Eserler Kütüphanesi TY06753 - TY07053, 107 vr. ; 230X145 mm, 927/1520, 1233, 91 vr.

İKİNCİ BÖLÜM

2. GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

2.1.1 Gevrekzâde ve Ailesi

Kaynaklarda Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmamasına rağmen, Gevrekzâde'nin 1794 yılında tercüme ettiği *Dürretü'l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserinin önsözünde, bu esnada 69 yaşında olduğunu görmekteyiz. Buradan yola çıkarak, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin 1727 tarihinde dünyaya geldiği sonucuna varılabilir.²⁸⁶

Birçok çalışmada ve kütüphanelerdeki kataloglarda Gevrekzâde ismi; *Kürek-zâde*, *Garsunizâde*, *Kürk-zâde* veya *Körükzâde Gürkzâde* şeklinde okunmuştur.²⁸⁷ Ancak Gevrekzâde'nin, *Mürşid-i Libas fî-Tercüme-i İspagorya* eserinde *Gevrekzâde* olarak harekelenmesi bu belirsizliği çözmüştür.²⁸⁸

Ali Haydar Bayat, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin İstanbul'da doğduğunu söylemektedir.²⁸⁹ Esin Kâhya da aynı şekilde, Gevrekzâde'nin İstanbul'da dünyaya geldiğini belirtir.²⁹⁰ Bursalı Mehmed Tahir tarafından verilen İstanbullu olduğu bilgisi de bu kaynaklardaki bilgiyi teyit etmektedir.²⁹¹ Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin baba adı konusunda ise ihtilaflar vardır. Şöyle ki; Bursalı Mehmed Tahir, *Tabib âlimlerinden olup*

²⁸⁶ Turabi, a.g.e., s. 27; *Dürretü'l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserin iki nüshası bulunmaktadır. Bizim incelediğimiz nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi nr.1489'da bulunan nüshadır. Bu nüshada bu şekilde bir bilgiye rastlayamadık daha önce aynı nüshadan dipnotla bilgi aktaran araştırmacılardan da iş yoğunlukları sebebiyle bilgi alamadık. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsünde bulunan nüsha ise müzede devam eden tasnif çalışmaları sebebiyle araştırmacılara kapalıdır. Bu sebeple bu nüshayı inceleme imkanımız olamadı.

²⁸⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III, Mümin Çevik ve Dündar Günday (Haz.), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1973, s. 358; Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., s. 211.

²⁸⁸ Gevrekzâde, *Mürşidü'l-Libâs fî-Terceme-i İspagorya*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY7085, vr. 2b; Gevrekzâde, *Mürşidü'l-Libâs fî-Terceme-i İspagorya*, Millet Kütüphanesi, AETıp nr.114, vr.109 b, (Eser Millet Kütüphanesinde *Dürü'l-Mensur fî-Tercemeti'l Mensur* olarak yanlış kaydedilmiştir.); Uslu, *Tarihten*, s. 10.

²⁸⁹ Bayat, *Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.126.

²⁹⁰ Kâhya, *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi*, s. 27.

²⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., s. 211.

İstanbulu Abdullah Efendi'nin oğludur, demiştir.²⁹² Yine Osman Şevki Uludağ da babasının adını Abdullah olarak vermiştir.²⁹³ Mevcut kaynakların birçoğunda Gevrekzâde'ye atfedilen Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa, nr.395 te kayıtlı olan *Gâyetü'l-Müntehâ fi Tedbîri'l-Merzâ Terceme-i Paraklisûs* adlı eserin 1-a varağında, baba adı Abdullah olarak zikredilmektedir. Ancak bu eser Gevrekzâde'ye ait olmayıp, aynı eseri tercüme etmiş olan Hasan b. Abdullah'a; yani Müderris Hasan Efendi'ye aittir.²⁹⁴ Bizim bu çalışmamızda, değerlendirmesini yaptığımız *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* adlı risâlenin ferağ kaydında,²⁹⁵ “Bu risâle Gevrekzâde Hâfız Hasan İbni Ahmedzâde Gevrekzâde eliyle yazıldı” demek suretiyle babasının adının Ahmed olduğu belirtilmektedir.²⁹⁶ Yine Gevrekzâde'nin bir başka eseri olan *Aslül'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*'ün ferağ kaydında da Gevrekzâde künyesini, Gevrekzâde Hâfız Hasan bin Ahmed bin Hasan Gevrekzâde olarak vermektedir.²⁹⁷ Bursalı Mehmed Tahir'i yanıltan durum, muhtemelen Gevrekzâde'nin yaptığı bir tercümeden kaynaklanır. Salih b. Nasrullah Efendi'nin,²⁹⁸ Avrupalı, ünlü kimyager ve hekim olan Paracelsus'un İatroşimi'ye ait eserinin Latince'den Arapçaya yaptığı çeviriyi, hem Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, hem de Tablî Hasan Efendi (Davulcu Hasan) Türkçeye çevirmiştir. Bursalı Mehmed Tahir'in verdiği bilgiye göre; Tablî Hasan Efendi'nin tercümesinin adı *Gayetü'l-Menâ fi Tedbîri'l-Merzâ*, Gevrekzâde Hasan Efendi'nin tercümesinin adı ise *Gayetü'l-Menâ fi Tedbîri'l-Merzâ*'dır. Bu iki eserin de aslında Gevrekzâde ile ilgisi yoktur. Gevrekzâde yaptığı tercüme, *Mürşid-i Libas fi Tercüme-i İspagorya ismini vermiştir*.²⁹⁹ Gevrekzâde *Mürşidü'l-libâs* adlı eserinde: “ Bu kitabı erbab-ı kemalden fen-i tıp ile meşgul olan çok kimselerin tercüme ve tahrir ile açıkladıklarını söyler, lakin bu fakir pür taksir Gevrekzâde dimekle meşhur Hâfız

²⁹² Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., s. 211.

²⁹³ Osman Şevki Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi**, İlder Uzel (Haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.182; Dipnot olarak vermese de kaynaklarında Bursalı Mehmed Tahir'i veren Osman Şevki Uludağ'ın bu bilgiyi Bursalı Mehmed Tahir'den aldığı açıktır.

²⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dinar, Tıbb-ı Cedîd Yazmaları Üzerine Tespitler, **Turkish Studies**, v.7/4, Fall 2012, p. 1541-1546; Recep Uslu, “Hasan Efendi Gevrekzâde”, **DİA**, XVI, Ankara: TDV, 1997, s. 316-317; Uslu, **Tarihten**, s.15; Turabi, a.g.e., s. 48.

²⁹⁵ Ferağ kaydı, çoğunlukla bir eserin kim tarafından ve hangi yıl, ay, gün veya gecede yazıldığı ve saat kaçta bitirildiğine dair kısa bilgiler verir. Genellikle eserin sonunda yer alan kayıtlardır. Orhan Bilgin, **DİA**, XII, Ankara, TDV, 1995, s. 354.

²⁹⁶ Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü Kütüphanesi, nr. TY1299, vr.30b.

²⁹⁷ Gevrekzâde, **Aslül'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T4289, vr.139b.

²⁹⁸ Sâlih bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebî)1656 tarihinde Hekimbaşı atanmış yaklaşık on üç yıl süreyle vefat edene kadar bu görevini devam ettirmiştir. Bayat, **Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, s.69.

²⁹⁹ Gevrekzâde, **Mürşidü'l-Libâs fi-Terceme-i İspagorya**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY7085, vr.8a.

Hasandır” demektedir.³⁰⁰ Mevcut karışıklığın, hem kişilerin isimlerinin benzer olmasından, hem de aynı eserin tercüme edilmesinden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin babası hakkındaki en ayrıntılı bilgiyi, *Sicill-i Osmânî*'de Mehmed Süreyya vermektedir. Süreyya: “Gevrekzâde Ahmed Efendi meşhur cerrah olup 20 Rebî'ül-âhir 1178 de (17 Ekim 1765) vefat edip Silivrikapıya defnedildi ” demektedir. Ancak Mehmed Süreyya, hakkında bilgi verdiği Ahmed isimli meşhur cerrahın, Gevrekzâde'nin babası olduğu konusunda tam emin değildir. Onu emin kılmayan sebep, Gevrekzâde'nin babasının ismini bilmemesidir. Bu sebeple Gevrekzâde Ahmed için, Reisü'l Etıbbâ Hasan Efendi'nin babası olabilir demiştir.³⁰¹ Bizzat istinsah ettiği eserlerden babasının adının Ahmed olduğu konusunda kesin bilgiye sahip olduğumuz, ayrıca ulaştığımız kaynaklarda da Gevrekzâde Ahmed ismini kullanan başka bir kimseye rastlamadığımızdan bu kişinin Gevrekzâde'nin babası olan Gevrekzâde Ahmed olduğunu söyleyebiliriz. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendiyle aynı meslekten olmaları da bu ihtimali güçlendirmektedir. Gevrekzâde'nin başka akrabalarından *Sicill-i Osmânî*'de Mustafa Gevrekzâde'den bahsedilmektedir. 20 Receb 1196'da (1 Temmuz 1782) vefat etmiş ve Gevrekzâde'nin babası olan Ahmet Efendi'nin yanına defnedilmiş, denmektedir.³⁰² Mehmed Süreyya, bu kişi için de Gevrekzâde'nin babası olabilir demektedir. Ancak bu konu, yukarıda tartışmasını yaptığımız şekilde, Gevrekzâde Hâfız Hasan'ın babasının, Gevrekzâde Ahmed Efendi olduğu bilindiğine göre; Gevrekzâde Mustafa, muhtemelen Gevrekzâde Hasan Efendi'nin amcası veya kardeşidir. Bir diğer Gevrekzâde'ye ait olarak da; 1200 Zilka'de tarihli bir arşiv belgesinde, beş nefer mülazımın etıbbadan Mülazım-ı evvel bulunan Gevrekzâde Mehmed Efendi'nin dükkân açabilmesi için verilmiş izin yazısı bulunmaktadır.³⁰³ Gevrekzâde Mehmed Efendi'nin de diğer Gevrekzâde ailesi mensupları gibi hekim olması, bu kişinin de bu ailenin yakın bir üyesi olduğunu akla getirmektedir. Gevrekzâde'nin kardeşi, oğlu veya yakın akrabalarından biri olabilir.³⁰⁴ Gevrekzâde, dedesinin isminin de kendisi gibi Gevrekzâde Hasan olduğunu, *Aslül'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl* eserinin ferağ kaydında söylemektedir. Gevrekzâde bu eserde kendisini,

³⁰⁰ Gevrekzâde, *Mürşidü'l-Libâs fî-Terceme-i İspagorya*, vr. 7a.

³⁰¹ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I, Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.175.

³⁰² Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.1165.

³⁰³ BOA, C. SH, 28/1383, s.1.

³⁰⁴ 1200 Zilka'de tarihinde alınan bu izin, Hekimbaşının onayıyla olurdu. Gevrekzâde'nin Hekimbaşı olduğu tarih 1200 Rebî'ül-evvel olduğu için, bu kişiye izin Gevrekzâde Hâfız Hasan tarafından verilmiştir.

Gevrekzâde Hâfız Hasan bin Ahmed bin Hasan Gevrekzâde olarak tanıtmaktadır.³⁰⁵ Gevrekzâde'nin *Mecmû'a* adlı eserinin kapağında yer alan 1208 tarihli bir notundan, Ahmed adında bir oğlu da olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁶ 1220 tarihli bir arşiv belgesinde ise, Gevrekzâde Muhammed Efendi adında bir doktorun ismi geçmektedir.³⁰⁷ Aynı meslekten olması ve isminin Gevrekzâde olması, bu doktorun da Gevrekzâde'nin akrabalarından olma ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca Süheyl Ünver, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin *Mecmû'a* isimli eserini değerlendirdiği yazmasında, "Mehmed Emîn Ebû'l-Hayr³⁰⁸ hesapça Gevrekzâde'nin kayınpederi" yazmıştır.³⁰⁹

Gevrekzâde tasavvufla da ilgiliydi ve *Mecmû'a* adlı eserinden Nakşibendiye ve Bayramiyye tarikatlarına intisap ettiği anlaşılmaktadır. Gevrekzâde'nin *Mecmû'a* adlı eserinde, Şâbânîye tarikatıyla alakalı olarak kullandığı ifadeler,³¹⁰ onun tasavvufa intisabını göstermektedir.³¹¹ Ayrıca Gevrekzâde İmam-ı Gazzâlî'nin, *İlm-i Ledüniyye* isimindeki eserini tercüme etmiştir. Bu tercümeden de Celvetiyye tarikatına ilgi duyduğu anlaşılmaktadır.³¹² Ali Nutki Dede'nin Yenikapı Mevlevîhâne'si Şeyhi iken, Mevlevîhâne'ye bağlı olan dervişlerin künyelerini tuttuğu defterde, Gevrekzâde Hâfız Hasan da vardır. Bu defterdeki kayıtlardan, Mevlevî tarikatına mensup olduğunu anlıyoruz.³¹³ Ayrıca Gevrekzâde'nin, Ahmed Eflâkî tarafından toplanıp telif edilmiş olan Mevlânâ'nın eserini tercüme etmiş olması ve *Menâkübü'l-ârifin'de* anlattığı şekliyle, Halep Mevleviyeti dönüşü, Konya'da Mevlânâ'yı ve diğer Mevlevî büyüklerinin kabirlerini ziyarete gitmesi ve *Ben fakir Hazreti Mevlânâ'nın hastası ve hâk-pâi'yım* demesi, bu tarikata yakınlığını ve bağlılığını göstermektedir.³¹⁴

³⁰⁵ Gevrekzâde, *Aslü'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T4289, vr. 139b.

³⁰⁶ Uslu, *Tarihten*, s.11.

³⁰⁷ BOA, C. SH, 27/1329, s.1.

³⁰⁸ Gevrekzâde'nin hocalarından olan Müneccimbaşı Mehmed Emin olması muhtemeldir.

³⁰⁹ Süheyl Ünver, *Ser-etübbâ-yı Hâssa Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Mecmûa'sı Seçmeleri*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süheylünver nr.658 vr.2a.

³¹⁰ *Kad vaka 'a'l-ferâğ ve itmâmi hâzihi'r-risâleti's-şerîfe an yed-i Gevrekzâde Hâfız Hasan hâdimü'l-fukârâ ve muhibb-i hâk-i pâ-yi Âl-i abâ ve ahkar-ı bendegân-ı etbâ-ı Şâh-ı şehîdân-ı Kerbelâ. Li-sene 1211. Gevrekzâde, Mecmûa*, İBAK, nr. mc_k 434, vr.16a.

³¹¹ Uslu, *Tarihten*, s.11.

³¹² Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., s. 211.

³¹³ Bayram Ali Kaya ve Sezai Küçük (Ed.), *Defter-i Dervîşân*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2011, s. 69-77; Turabi, a.g.e., s. 38.

³¹⁴ Gevrekzâde, *Terceme-i Menâkübü'l-Ârifin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr.511, vr.2a,2b.

Süheyl Ünver yazmasında, Gevrekzâde'yi tanıtırken; “Hekimbaşı, âlim, fâzıl, hey'et-şinâs, hakîm ve tıp târihçisi (Hekimbaşı) Gevrekzâde Hâfız Efendi” demektedir.³¹⁵ Gevrekzâde'nin *Mecmû'a* eserini incelerken, eserde gördüğü ustalık karşısında; “Gevrekzâde'nin Arapçası ve Farsçası, Türkçesi kadar mükemmel” notunu düşmüştür.³¹⁶ Ayrıca şahsi izlenimlerine devam ederek; “Gevrekzâde cidden meclis-ârâ bir insan. Çok hakîmâne konuşuyor, defteri buna misâl ” demektedir.³¹⁷ Gevrekzâde Hasan Efendi, iyi bildiği Arapça ve Farsçasıyla, Doğu kültürüne oldukça vâkıftı.³¹⁸ Hâfızlığını ve medrese eğitimini tamamladıktan sonra, ilgi duyduğu tıp ilmini dönemin ünlü hekimlerinden tahsil etmiştir. Hocaları arasında; İbn Sînâ'nın *el-Kânun fi't-Tıbb* adlı eserini tercüme eden Tokatlı Mustafa Efendi (ö. 1782) ile damadı Hekim İsmail Efendi, Hekimbaşı Kâtipzâde Mehmed Refî'(ö.1769) ve Hekimbaşı Müneccimnaşızâde Mehmed Emin (ö.1774) bulunmaktaydı.³¹⁹

2.1.2. Medrese Hayatı

Osmanlı medreselerinde, belirli bir tahsilden sonra icazet, mülâzemet ve beratla ders veren kimselere müderris denilirdi. Medreselerdeki dersleri gören talebe, *Sahn-ı semân* veya *Süleymâniye* seviyelerinde gördüğü tedristen sonra mezun olurdu. Anadolu'da vazife alacaksa Anadolu Kazaskeri'nin, Rumeli'de vazife alacaksa Rumeli Kazaskeri'nin muayyen günlerindeki meclislerine devam edip, *Matlâb* denilen deftere (Ruznâme) mülâzim kaydedilirdi. Sırası gelinceye kadar beklerdi ki buna mülâzemet deniliyordu. Sırası geldiğinde ise, en aşağı derecedeki *Haşiyeye-i Tecrid*³²⁰ medreselerinden birine 20 akçe ile müderris tayin edilerek, müderrisliğe geçerdi. Daha sonra Otuzlu, Kırklı, Ellili derecelerine ulaşır, ardından bizzat kazaskerin de bulunduğu bir ilim heyeti huzurunda yapılan imtihanda başarılı olursa, Sahn müderrisliğine yükselirdi.³²¹ Hekimlik mesleğini seçenler ise, ilk defa Kanûnî döneminde sistemleştirilen³²² tıbbi tedrisattan geçerdi. Usta

³¹⁵ Ünver, *Ser-etıbbâ-yı Hâssa Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Mecmû'a'sı Seçmeleri*, vr.1a.

³¹⁶ Ünver, *Ser-etıbbâ-yı Hâssa Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Mecmû'a'sı Seçmeleri*, vr.2a.

³¹⁷ Ünver, *Ser-etıbbâ-yı Hâssa Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Mecmû'a'sı Seçmeleri* vr.6b.

³¹⁸ Bayat, *Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.127.

³¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., s. 211; Kâhya, *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi*, s. 27; Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 121.

³²⁰ Kelamla ilgili *Hâşiyetü't-Tecrid* adlı kitabın okutulduğu medreselerdir. Aldıkları 20 akçe ücretlerinden dolayı bunlara Yirmili de deniliyordu, Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, Ankara: 2003, s.330.

³²¹ Mehmet İpşirli, “Müderris”, *DİA*, XXXI, Ankara: TDV, 2006, s. 468.

³²² Süleymaniye medreselerinde Dârü'l-hadîs, tıp, tabiiye, riyaziye ve çeşitli dini, hukuki, edebi tedrisatı yapmak için altı medrese ile hastane ve çeşitli müştemilat kurulmuştu. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara: TTK Basımevi, 1988 s.34. İlk olarak bu dönemde Dârü'ş-şifânın yanında müstakil olarak tıp medresesi kurulmuştu. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, s. 243-244.

çırak usulü dışında tamamen dönemin bilimsel kaynaklarına dayalı eğitimin yapıldığı medresede, tıp öğrencileri uygulamalı derslerini, medreselerin yanında bulunan Dârü’ş-şifâ’da tamamlıyorlardı. Öğrenciler, sabahtan öğleye kadar müderrislerin belirlediği plan ve program çerçevesinde derslerini alır, okunması gerekli olan kitapları okurlardı. Öğleden sonra ise tatbikat için Dârü’ş-şifâ’ya geçerlerdi.³²³ Hastaların istirahatleri de burada sağlanıyordu. Zamanın en usta tabipleri burada idi.³²⁴ Tıp medreselerinde müderrislik esasları şu şekildeydi; Sağlam zekâ ve duyu organları ile vasıflanmış, mantık ilminin inceliklerini bilen, beden ilminin bütün ayrıntılarına vâkıf, tıp öğrencisine geçmiş hekimlerin tespit ettiği kurallardan derlenmiş ve onlardan geriye kalmış tıbbî bilgileri öğretme hususunda gayretle çalışıp, şifa için seçilmiş ve belirlenmiş kaideleri öğretmeye önem vererek derslerine devam edecek, bunlar dışındaki hususlarda da yardımcı olacak ve günlük olarak kendisine 20 akçe verilecektir.³²⁵ Bağımsız tıp medreselerinin kurulmasıyla, XVI. yüzyılda birçok hekim yetişmiştir. Burada yetişen hekimler, başkentte ve birçok şehirde kurulmuş hastanelerde vazife alıyorlardı.³²⁶ Her sene vebâdan, sıtmadan, bulaşıcı olan veya olmayan birçok hastalıktan memleketi kurtarmaya çalışıyorlardı. Çoğu zamanlarını seferî durumda geçirmeye mecbur olan ordunun yaralarını sarmak, orduyu hastalıklardan korumak için uğraşıyorlardı.³²⁷ Bu hekimlerin ulaşabilecekleri en önemli görev, Hassa hekimliği idi. Bu görevden sonra da en üst makam olarak Hekimbaşılık vardı.³²⁸ Müderris hekimler de diğer müderrislerle aynı şekilde yükselme esaslarına tabiydi. XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren düzenlenen payelere göre, mülâzemetten sonra müderris, **iki hariç olarak**; İbtida-i hâriç (Birinci hâriç), İkinci hâriç, **iki dâhil olarak**; İbtidâ-i dâhil (Birinci dâhil), İkinci dâhil, **iki Sahn olarak**; Musıla-ı Sahn, Sahn, **iki altmışlı olarak**; İbtida-i altmışlı, Hareket-i altmışlı; **Musıla-ı Süleymaniye, Süleymaniye ve Darü’l- hadîs** ile birlikte on bir paye olan bu sisteme, Musıla-i Süleymaniye ve Süleymaniye medreseleri arasında Hamise-i Süleymaniye adı altında yeni bir paye daha eklenmiştir. Bu on iki payeli bu sistem II. Meşrutiyet’e kadar sürmüştür.³²⁹ Müderrislerin, medreselerde kalış müddetleri de farklılıklar arz etmekteydi. Bir müderris,

³²³ Yasin Yılmaz, “Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi, Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I, İstanbul: Biofarma, 2006, s. 293-295.

³²⁴ Uludağ, a.g.e., s.119.

³²⁵ Yasin Yılmaz, a.g.m. s.295.

³²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim**, s. 243-244.

³²⁷ Uludağ, a.g.e., s.120.

³²⁸ Erhan Afyoncu, “Osmanlı Hekimbaşılıkları ve Hassa Hekimleri”, Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I, İstanbul: Biofarma, 2006, s. 95.

³²⁹ İpşirli, **Medrese**, s. 330.

bulunduğu seviyeden üst payedeki bir medreseye terakki ederken, şayet münhal bir medrese mevcut olup, başka istekli de yoksa hemen tayin edilirdi. Birden fazla istekli bulunması hâlinde, imtihan açılır, bu imtihan, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri huzurunda çoğunlukla İstanbul'da Zeyrek, Ayasofya ve Vefa camilerinde yazılı ve sözlü olarak iki merhalede yapılırdı.³³⁰

Gevrekzâde'nin müderrisliğe başlaması ve aşamalarıyla ilgili önemli bilgilere, Taylesanizâde Abdullah Efendi'nin eserinde rastlıyoruz. Bu eserdeki bilgilere baktığımızda, ilk olarak Gevrekzâde'nin müderrisliğe başladığı tarihin 1769-70 (H.1183) olduğunu görmekteyiz.³³¹ Gevrekzâde'nin ilk olarak müderrisliğe başladığı 1769-70 tarihlerinden itibaren, 1786 yılına kadar, iki hâriç ve iki dâhil mertebelerini kat etmişti. 1786 yılında ise, iki Sahn ve iki Altmışlı mertebelerini elde etmişti.³³² 1786-1787 yılları arasında Gevrekzâde'nin terakkisinin çok hızlı olduğunu görüyoruz. On yedi yılda iki Hâriç ve iki Dâhil mertebelerini kat etmişken, bir yıl içerisinde iki Sahn ve iki Altmışlı mertebesini kat etmiştir. Ayrıca tıp hekimliği yönünden de ilerlemesinin sonuna bu yıl içerisinde ulaşmış ve Hekimbaşı olmuştur. Bir yıl sonra, 1787 yılında Musıla-i Süleymaniye müderrisliğine yükselmiştir.³³³ Gevrekzâde, müderris sayısının fazla olması sebebiyle, XVIII. yüzyılda Musıla-i Süleymaniye ve Süleymaniye medreseleri arasına eklenen, Hamise-i Süleymaniye mertebesine 1788 senesinde yükselmiştir. Yüzyılın ilk

³³⁰ Cahit Baltacı, **XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s.29.

³³¹ Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi, Müderrislik ve çeşitli yerlerde Kadılık görevlerinde bulunmuştur. 1785-89 yıllarını anlatan tarihini de Kadılıkları döneminde yazmaya başlamıştır. Dört yıllık olayları içine alan tarihi tek nüsha olarak Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr.2158'de bulunmaktadır. Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi, **İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)**, (Çev. Feridun M. Emecen), İstanbul: TATAV, 2003, s. 7,11, Taylesanizâde Tarihi arşiv vesikalarındaki tarihlerle uyumu sebebiyle oldukça güvenilirdir.

³³² Taylesanizâde, Gevrekzâde'yi ilk olarak Rebiü'lahir 1200 de Ser-etibbâ-i hâssa olduğunu tevcih ederken: Saray-ı hümayûn tabîplerinden müderrisîn-i kîramdan Mûsıla-i Sahn Müderrisi olarak tanıtmaktadır. Taylesanizâde, a.g.e., s. 130. 1200 21 Cumadelula tarihinde ise Ser-etibbâ-i hâssa Gevrekzâde Hasan Efendi, Harici, Sahn Medresesi, Mûsıla-i Sahn olarak vermektedir. Taylesanizâde, a.g.e., s. 138. Mûsıla-i Sahn Müderrisliği ise Sahn medreselerinin bir derece altında olup seksen sekiz müderrislik itibar edilmişti. Mûsıla-i Sahn'ın aşağısındaki Hareket-i Dâhil müderrisliği 32, İptida-i Dâhil müderrisliği 48, Hareket-i Hariç 40 olup İstanbul müderrisliklerinin iptidası olan İptida-i Hâriç müderrisliğinin adedi muayyen değildi, artar ve eksilirdi. İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s.281. Yine Taylesanizâde 1200 Şevval de Altmışlı, Ser-etibbâ-i hâssa Gevrekzâde Hasan Efendi Saniye-i Kasımpaşa medresesi Harici olarak vermektedir. Taylesanizâde, a.g.e., s. 158. 1200 Zilka'de ayında ise takaüd olarak, Hareket-i Altmışlı, Hekimbaşı Hasan Efendi bil itpar, harici olarak vermektedir. Taylesanizâde, a.g.e., s. 166.

³³³ 1201 Receb ayında ise Es-seyyid Fahreddin Efendi ile İznikli Hâfız Mustafa yerine Mûsıla-i Süleymaniye'ye Gevrekzâde Hasan Efendi ve İmam-ı Şehriyari Derviş Mehmed Efendi atanmış onların yerine ise Hareket-i Altmışlı tebdil olunup İbtida-i Altmışlıya Ahıskalı Süleyman Beyefendi ile Ali Paşa hafidi Suedâ Beyefendi atanmıştır. Taylesanizâde, a.g.e., s. 199. Mûsıla-i Süleymaniye Müderrisliği Hamise Müderrisliklerinden bir derece aşağıdadır. Terfi ederse Hâmise-i Süleymaniye müderrisi olur. Eğer yukarıki müderrisler kendilerine teklif olunan mahreç mevleviyetini istemezlerse bu dereceli medrese teklif edilirdi.

yarısında düzenlenen, müderrislik payelerinden ikinci en yüksek paye olan, Süleymaniye Müderrisliğine ise 1789 yılında ulaşmıştır.³³⁴ Bundan sonra da Halep kadılığına atanmış, kadınların görev yerlerinde bulunmasıyla ilgili yapılan düzenleme gereği, Halep'e giden Gevrekzâde müderrisliğe devam edememiştir.

2.1.3. Ordu Hekimbaşısı Olması

Osmanlı Devleti'nde Saray-ı Hümâyûn tabibi veya Hassa hekimleri, Hekimbaşının direktifleri doğrultusunda Padişah ve ailesiyle, saray halkının sağlığıyla ilgilenir, savaş zamanlarında orduda görev yaparlardı. Orduda bulunan diğer hekimleri koordine etmekle görevli olan hassa hekimleri, ordu hekimbaşısı olurlardı. Sefere gitmekle yükümlü olduğu hâlde, gitmeyen tabip görevinden azledilirdi.³³⁵ Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi de Saray-ı Hümâyûn tabiplerinden biri olarak, 1766/67 tarihinde Rusya seferine katılmak üzere, ordu hekimbaşısı olarak görevlendirilmiştir.³³⁶

Gevrekzâde, birkaç yıl çalıştığı bu görevi sırasında orduda yaygın olan dizanteri salgınında hastalara tedavi için, sadece süzölmüş torba yoğurdu yemelerini tavsiye etmiş ve bunda başarısız olmuştur. Bundan dolayı Bedi N. Şehsuvaroğlu, Gevrekzâde için, "Doğu kültürü ve dilbilimi bakımından oldukça kuvvetli olmasına rağmen Gevrekzâde'nin tıbbi nosyonu o kadar kudretli olmasa gerektir ki ordugâhın etrafı dizanteriden Karaca Ahmed Mezarlığı'na dönmüştü" demek suretiyle Gevrekzâde'yi eleştirmektedir. Çünkü bundan elli yıl önce, Bursalı Ali Münşî'nin (ö.1733) dizanteri tedavisinde Altın otu (*ipecacuanha*) tavsiye etmesine rağmen, Gevrekzâde'nin bu monografiden haberi yoktur, demiştir.³³⁷ Ancak bu münferit anekdot onu başarısız yapmaz, nitekim *Neticetü'l-Fikrîyye fî Velâdeti'l-Bikriyye* eserinde, verdiği örneklerden yola çıkarsak göreceğimiz şey,

³³⁴ 1203 Şevval ayının 17. Cuma günü hâlâ Ser etibbâ-i hâssa Gevrekzâde Hasan Efendi Süleymaniye Müderrisi bulunup, Hekimbaşıktan azl ve Halep-i şehba kazası kendüye tevcih-i hümâyûn olunup yerine Hâne-i hassa tabiplerinden Hareket-i Dâhil müderrisi hekim Sadık Efendiye ferve-i samur ilbas ve Ser-etibbâ-i hâssa olmuşlardır. Taylesanizâde, a.g.e., s. 400. Süleymaniye Müderrisliği: Dârü'l-hadîs'ten bir derece aşağı olup dört müderrisliktir ve Süleymaniye Camii yakınındadır. Buradan terfî eden müderris Dârü'l-hadîs müderrisi olur. Dârü'l-hadîs kendisine teklif edilen mahreç mevleviyetini kabul etmezse o zaman bu Süleymaniye müderrislerinin kıdemlisine teklif olunurdu. İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı**, s.281.

³³⁵ Afyoncu, a.g.m., s. 95.

³³⁶ Gevrekzâde'nin ordu hekimbaşılığı ile ilgili Sicill-i Osmânî'de Hasan Efendi (Hâfız) Gevrekzâde Tabîp olup 1180'de (1766/67) ordu hekimbaşılığına atandı, demektedir. Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, II, Nuri Akbayan ve Seyit Ali Kahraman (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 623. Yine Ahmed Bâdî Efendi Fenn-i tıpta mahâreti olduğundan 1180'de ordu hekimbaşısı oldu demektedir. Ahmed Bâdî Efendi, **Riyâz-ı Belde-i Edirne (20.yy'a kadar Osmanlı Edirne'si)**, II/I, (Çev. Niyazi Adıgüzel ve Raşit Gündoğdu), Edirne: Trakya Üniversitesi Yayını, 2014, s. 1288.

³³⁷ Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s.121; Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 313.

Gevrekzâde'nin çok defa, hastaların tedavilerine çareler bulmuş ve tedavi edilemeyen hastaları tedavi etmiş olduğudur.³³⁸ Ayrıca henüz müderrislik mertebesine ulaşmamış olan Gevrekzâde'nin, hassa hekimi ve ordu hekimbaşısı olması, onun tıp alanında iyi bir hekim olmasıyla ilgilidir. Sonrasında Hekimbaşılığa kadar yükselmesi de bunun göstergesidir.

Katibzâdeye ait Başvekâlet Sıhhiye Dosyası N.47'de 1183 [1766-1768]'de Hassa hekimlerinden Mehmed Emin'in, dokuz akçelik görevinin kaldırılmasıyla boşalan yevmiyenin, beş akçesinin Hasan Efendi'ye tevcihi konusunda bir tahrir vardır. Gevrekzâde bu göreve on dört yıl devam etmiştir.³³⁹ Ancak Gevrekzâde, *Dürretü'l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserinin girişinde, 1183 tarihinden beri birkaç sene bu görevde kaldığını belirtir. Gevrekzâde seferden döndükten sonra, Hassa hekimliği görevine devam etmiştir. 1786 yılında Hekimbaşı olana kadar bu görevini sürdürmüştür.³⁴⁰

2.1.4. Hekimbaşılığı

Hekimbaşılar ilmiye sınıfından olan, çok iyi yetişmiş, tıp ilmine vakıf, ehliyetli kişiler arasından seçilirlerdi. Sarayın birun halkındandılar. Osmanlı Devleti'nde 1836 yılına kadar; Ser-etıbbâ, Ser Etıbbâ-i Hassa, Riyâset-i-etıbbâ, Riyaset-i-Etıbba-i Sultanîyye, Reisü'l-Etıbba-i Şehriyârî, Ser Etıbba-i Sultanî, Ser Etıbbâ-i Şehriyârî ve daha ziyade Hekimbaşı, 1844'ten sonra ise; Ser Tabîb-i Hazreti Şehriyârî adıyla anılan kişi, hükümdar ve ailesinin özel hekimliği yanında, bütün hekimlerin başıydı. Hekimbaşı olarak, Etıbbâ-i Hassa ismi verilmiş olan saray doktorlarıyla, Osmanlı memleketi dâhilindeki bütün tabip, cerrah ve göz hekimlerinin nezareti görevini üstlenirdi. Kısaca, saray ve devletin sağlık işlerini yürütmekteydi.³⁴¹ Hekimbaşılar, devlet protokolünde önemli bir yere sahiptiler. Osmanlı devlet yapısı içinde sağlık örgütlenmesinin başı olan Hekimbaşılar, bugünkü sağlık bakanını aşan yetkilere sahipti. Çünkü yetkileri kısmen de olsa askerî alana da uzanırdı. Savaş zamanında, eğer Padişah bizzat savaşa katılıyorsa

³³⁸ Gevrekzâde, *Nefticetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi. nr. T7092, Süheyl Ünver ve Nur Teknik, a.g.e, s.116.

³³⁹ Bayat, *Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.126.

³⁴⁰ Gevrekzâde ise *Dürretü'l-Mensur* adlı eserinin girişinde; *Sultân b. Sultân b. Sultân Mustafâ b. Ahmed-nam aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân hazretlerinin evân-ı saltanatlarında vâki Urusya seferi zuhûrunda, 1183 târîh-i hicriyyesinde ordu-yı hümayûn zafer makrûnunda riyâset tabâbet ile ol-cânibe râhî ve birkaç sene ol-hizmet-i celilede müstahdem ve ba'de bu'din tabâbet-i hâssa hüdemâtıyla imrâr-ı zamân ve güzêrân-ı evkât edip vaktâ ki 1200 târihinin Rebîü'l-âhirinde riyâset-i tabâbet ile sülâle-i âl-i Osman ve nevbâve-i hânedân-ı havâkîn-i cihân es-Sultân Ahmed Hân aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân hazretlerinin hizmet-i şahâneleri şerefiyle müşerref oldum*, demektedir. Gevrekzâde, *Dürretü'l Mensûriyye fî -Terceme-i Mansûriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1489, vr. 1b.

³⁴¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara: TTK Basımevi, 1988, s. 364.

Hekimbaşı da katılır; Padişah sefere katılmıyorsa, Hekimbaşı, Hassa tabiplerinden birisini ordu hekimbaşısı olarak atardı. Yani yetkileri Genelkurmay Sağlık Dairesi Başkanlığını da kapsamaktaydı.³⁴²

Topkapı Sarayı'nda *Başlala Kulesi* denilen yerde oturan Hekimbaşların maaşları, günlük 80 akçe idi. Hekimbaşların yevmiyeleri, XVI. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar değişmeyerek, 80 akçe olarak gelmiştir.³⁴³

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hekimbaşlık dönemiyle alakalı çeşitli kaynaklarda, çeşitli bilgi ve tarihler mevcuttur. Hekimbaşların göreve başlama ve bitiş tarihleriyle ilgili oluşturulmuş listelerde, Gevrekzâde'nin 1200 tarihinde Hekimbaşı olduğu konusunda ay olarak farklılıklar olsa da bir ittifak söz konusudur.³⁴⁴ Osmanlı müelliflerinin verdiği tarihlerde ise, göreve başlama tarihi olarak 10 Rebî'ül-âhir öne çıkmaktadır.³⁴⁵ Osmanlı arşivinde bulunan 12 Rebî'ül-âhir 1200 (12 Şubat 1786) tarihli, bir ödeme emriyle ilgili belgede, 12 Rebî'ül-âhir tarihinde Hekimbaşılığa atanan Hekimbaşıya, Padişah

³⁴² Sebhattin Aydın, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış", Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I, İstanbul: Biofarma, 2006, s. 32.

³⁴³ Hekimbaşların maaşların dışındaki bir diğer gelirleri ise arpalıklarıydı. Hekimbaşı arpalığı, Tekirdağ ve Gelibolu gibi yerlerdeydi. XVIII. yüzyılda Gelibolu'da bulunan Hekimbaşı arpalığı 20.958 akçe idi. Hekimbaşlar, ayrıca Padişah ve devlet ileri gelenlerinden yaptıkları tedavi karşılığında bahşiş alırlardı. Afyoncu, a.g.m., s.86. Ayrıca Hekimbaşlar her sene kış, bahar (22 Mart Nevruz) da anber,afyon hülâsası ve sair kokulu nebattan Nevruzîye ismi verilen kırmızı renkli ve kokulu bir mâcun yaparak Nevruz gecesi bunları porselen kaplar içinde ibtida Padişah, Şehzade ve Sultanlara, Kadın Efendilere, Sadr-ı âzama ve devlet ricaline takdim ile mukabilinde hediye alırlardı. Nevruzîyeye takdim eden Hekimbaşıya pâdişah huzurunda kürk giydirilmesi usüldendi. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, s.366.

³⁴⁴ Ali Haydar Bayat Listesi: I. Abdülhamid, Rebîü'l-ahir Başlangıç: 1786) Bitiş: Zilka'de 1203(1789); İlder Uzel Listesi: Gevrekzâde Hasan: I. Abdülhamid, Başlangıç: 1200 (1785) Bitiş: 1203 (1788); Hayrullah Efendi Listesi: I. Abdülhamid, Başlangıç: 24 Rebîü'l-ahir 1200 Müddeti: 3 sene 7 ay 7 gün; Osman Şevki Uludağ: Gevrekzâde Hasan: III. Selim, Başlangıç: Rebî'ül-evvel 1200 (1785) Zilhicce Bitiş: 1203(1788); İzzet Kumbaracıların Listesi: I. Abdülhamid, 1200 (1785). Bayat, **Hekimbaşlık Kurumu ve Hekimbaşlar**.

³⁴⁵ Ahmed Bâdi Efendi 1183 tarihinde âharını tekvil ile Dersaadete gitti. 1200 Rebîü'l-ahirinin 10'unda Ser-tabîb-i pâdişâhî oldu demektir. Ahmet Bâdi Efendi, a.g.e., s.1288; Sicill-i Osmânîde 10 Rebî'ül-evvel 1200'de (10 Şubat 1786)'da Ser-tabib-i Padişahi oldu demektir. Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, II, s. 623; Bursalı Mehmed Tahir 1200(1786) tarihinde Ser-tabib-i Şehriyari (Padişahın baş doktoru) ünvanına nail olmuştur demektir. Bursalı M. Tahir, a.g.e., s. 211; Ahmed Cevdet Paşa ise Rebîü'l-ahirin 10.günü Hekimbaşı Hayrullah Efendi Hekimbaşılıktan azl edilip Gelibolu'ya sürülüp cezalandırıldı. Müderrislerden Gürkzâde Hasan Efendi Hekimbaşı nasbolundu, demektir. A.Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, III, s. 370; Taylesanizâde Abdullah ise 1200 Rebîü'l-ahirin 10. Günü Perşembe Hâfız Hayrullah Efendi Hekimbaşılıktan azl olunmuş yerine de Saray-ı hümâyûn tabiblerinden Müderrisin-i kiram Mûsıla-i sahn müderrisi Gevrekzâde Hasan Efendi Ser-etubbâ-i Hâssa olmuş demektir. Taylesanizâde, a.g.e., s. 130; Vasîf Efendi *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâikü'l-ahbâr'da Hayrullah Efendi azl ve Gelibolu'ya iclâ ve Müderris-i kiramdan Gevrekzâde Hasan Efendi'nin riyaset-i etubba ünvanıyla kadr ü menzileti a'la olunup*, demekte ve tarihi Rebîü'l-ahir 10 Perşembe olarak vermektedir. Ahmet Vâsîf Efendi, **Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr**, (Çev. Mücteba İlgürel), Ankara: TTK Basımevi, 1994, s. 316.

Taylesanizde Abdullah ise *1200 rebî'ül-âhir in 10. Günü Perşembe Hâfız Hayrullah Efendi Hekimbaşılıktan azl olunmuş yerine de Saray-ı hümâyûn tabiblerinden müderrisin-i kiram Mûsıla-i sahn müderrisi Gevrekzâde hasan Efendi Ser-etubba-i Hassa olmuş* demektir. Taylesanizâde, a.g.e., s. 130.

huzurunda giydirilecek samur kürkün bedeli vardır.³⁴⁶ Diğer kaynaklarda yer alan bilgiler de göz önüne alınınca, ödeme emrinin, Hekimbaşılığa atanan Gevrekzâde Hasan Efendi'ye giydirilecek olan samur kürkün bedeli olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁷ Yine 1200 Rebî'ül-âhir tarihli etibba mevaciblerini de içeren Küçük Ruznamçe kalemi defterinde, Etibbâ-i Hassa başlığı altında, Hekimbaşların ve Hassa hekimlerinin yevmiyeleri verilmiştir. Hassa hekimlerinin hangi Hekimbaşının arzıyla tayin edildikleri de yazılmıştır.³⁴⁸ Bu defterde yer alan hekimlerin, Gevrekzâde'nin arzıyla atandıklarını görmekteyiz.³⁴⁹

Yine arşiv kayıtlarından, Gevrekzâde'nin Hekimbaşılık dönemiyle ilgili icraatlarından bazılarını görmekteyiz. Bunlardan biri; 1200 Zilka'de ayında Hekimbaşı olarak Gevrekzâde tarafından, *Gevrekzâde Es-Seyyid Mehmed Arif Efendi'ye* verilen dükkân açma izni,³⁵⁰ bir diğeri ise 1201 Rebî'ül-âhir tarihli, Gevrekzâde tarafından yazılan bir arz³⁵¹ dükkân açma izni verdiği belgeden, tabiplerin dükkân açma izinlerinin de Hekimbaşının kontrolünde olduğu görülmektedir.

Gevrekzâde'nin Hekimbaşılığa atandığı tarih bu çeşitli kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre, 10 Rebî'ül-âhir 1200 senesidir. Gevrekzâde'nin bizzat kaleme aldığı, *Dürretü'l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserinin girişinde de Hekimbaşı olduğu tarihi, 1200 Rebî'ül-âhir olarak vermektedir.³⁵² Yine Mürşid-i libas adlı eserinde, Sultan Abdülhamid Han'ın hizmetinde olduğunu, hayatını kaybetmesiyle de ondan sonra

³⁴⁶ *Arz-ı bendeleridir ki Ser etibbâ-i Hâssa faziletli efendi dailerine hin-i tevcihinde huzur-ı hümâyûn ve ...[çürük] ağa kullarının verdiği mehmur temessüktür... Rûzname-i Humayundan derkenarı Ser-etibbâ-i hâssaefendi ilbas buyurulan çuka feraceye[çürük] .semmurun üçeryüz ellişer guruşa mübayaa oluna geldiği mukayyedir Emr-ü Ferman devletli inayetli sultanum hazretlerindir fi 11 sene 1200. BOA, C.SH, nr.529'dan aktaran, Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, a.g.e., s. 359.*

³⁴⁷ Hekimbaşılara önce pâdişah, sonra sadrâzam huzûrunda hil'at giydirilmesi, Hekimbaşların Bîrûn ricâlinden olmasındandı. Bu merâsim sırasında giydirilen hil'at bol yenli çuha kaplı samur kürk; sarığı ise, sarı zemin üzerine beyaz burma ipek sarılı idi. Bayat, **Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, s.4,5.

³⁴⁸ Afyoncu, a.g.m. s. 87.

³⁴⁹ BOA, D.KRZ, 33399/39 s.76-79; Afyoncu, a.g.m., s. 94.

³⁵⁰ *...Beş nefer Mülâzımın-i Etibbâdan Mülâzım-ı evvel bulunan Gevrekzâde Es-seyyid Mehmed Arif Efendi'nin küşâdine izin virülüp yeri ricâlî kalmağla yerine erbâb-ı isti'dâd ve istihkâkdan işbu bâ'ise arz-ı ubûdiyyet müderrisinden Hâfi Mehmed Efendi'nin beş nefer mülâzımı... olması. Zilka'de sene:1200 Hâfiz Hasan Reisü'l Etibbâ-i Sultânî, BOA, C.SH, 28/1383 s.1.*

³⁵¹ *...Ser etibbâ-i Hâssa Hizmeti Şerifesiyle buyurulduğuma binaen Vazife-i etibbâ-i Hâssadan mutasarrıf olduğum otuz bir akçenin bakî bir akçesini ref'imden müntezireleri Koca David kullarının mutasarrıf olduğu sekiz akçe vazifesine zam ve terfî buyurulmak ricasıyla... Hâfiz Hasan Reisü'l Etibbâ-i Sultânî, BOA, C.SH, 29/1409, s.1.*

³⁵² *1200 târihinin Rebü'l-âhirinde riyâset-i tabâbet ile sülâle-i âl-i Osman ve nevbâve-i hânedân-ı havâkîn-i cihân es-Sultân ibn-i es-Sultân es-Sultân Abdülhamîd Hân ibn-i es-Sultân Ahmed Hân aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân hazretlerinin hizmet-i şahâneleri şerefîyle müşerref oldum demektedir. Gevrekzâde, **Dürretü'l Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1489 vr.1b.*

tahtın varisi olan biraderi Sultan Selim zamanlarında, bir vakit bu görevde bulunduğunu söylemektedir.³⁵³

Gevrekzâde Hekimbaşıliğa Musıla-i sahn müderrisiyken getirilmiştir. Ayrıca Saray-ı Hümâyûn tabiplerindendir.³⁵⁴ Hekimbaşılardan birçoğu, Hekimbaşı olmadan önce müderris silsilesinde üst basamaklarda yer almıştır. Ayrıca bu kişiler, genelde Saray-ı Hümâyûn tabipleri arasından seçilmiştir.

2.1.5. Sultan Abdülhamid’i Tedavi Meselesi

Bu zamana kadarki mevcut çalışmalarda, Gevrekzâde Hâfiz Hasan Efendi’nin azliyle alakalı çok yanlış anlaşılan bir durum olarak, Sultan I. Abdülhamid’i tedavisi meselesi vardır. Mevcut çalışmalarda anlatıldığı şekliyle; I. Abdülhamid Özi Kalesi’nin düştüğünü öğrendiği anda beyin kanaması geçirmiş, durumu ağırlaşan Sultan Abdülhamid’i tedavi etmek için, Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan çağırılmıştır. Hekimbaşı Hasan, Padişahın beyin kanamasını geçirdiğini fark etmeyerek: Efendim nezleniz hareket etmiş, Allah’a emanet bir şeyiniz yoktur, demiştir. Ancak Sultan Abdülhamid, kendi durumunun farkında olarak, Gevrekzâde’nin yüzüne bakmış ve “Hasan Efendi, son hizmetindir, güzelce bak, efendini elinden aldırın” demiş. Gevrekzâde ise ağlayarak huzurdan çıkmıştır. Gevrekzâde, padişahın bu durumunu düzeltemediği için vefatından kısa bir süre sonra azledilmiştir. Mevcut çalışmalarda durum bu şekilde aktarılmaktadır. Bu aktarım Ahmed Cevdet Paşa’ya atfedilir.³⁵⁵ Cevdet Paşa tarihini incelememiz sonucunda aslında bu durumun tam olarak böyle olmadığını gözlemledik; çünkü Ahmed Cevdet Paşa, olayı şu şekilde anlatmaktadır:

Her yıl Receb ayının 12. günü Sürre-i Humâyûn çıkarılması eski adetlerden iken Abdülhamid Han hastalığı nedeniyle bir gün önce çıkarılmasını irade buyurdular. Receb ayının 10. Pazartesi günü (Martın 26.günü), hastalığı ileri derecede olduğundan, çabucak Sürre eminine sürre-yi şerifeyi teslim etmekle beraber, dışarı çıkmak istediler. Yürümeğe gücü yetmediğinden, Kahvecibaşı Mustafa Ağa ile Berberbaşı Mustafa Ağa, koltuklarına

³⁵³ Gevrekzâde, *Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspagorya*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp nr. 249 vr. 1a.

³⁵⁴ Taylesanizde Abdullah ise *1200 rebî’ül-âhir in 10. Günü Perşembe Hâfiz Hayrullah Efendi Hekimbaşıliktan azl olunmuş yerine de Saray-ı hümâyûn tabiblerinden müderrisin-i kiram Mûsıla-i sahn müderrisi Gevrekzâde Hasan Efendi Ser-etibba-i Hassa olmuş* demektir. Taylesanizâde, a.g.e., s. 130.

³⁵⁵ Alıntı yapılan Ahmet Cevdet Paşa İçin verilen künye: Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, 2. Baskısı, Cilt: IV, İstanbul 1309, s.236.

girip yavaş adımlarla şimşirliğe bakan köşke getirdiler. Henüz Sadrazam yerinde dinlenirken, Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa tarafından padişaha iletilmesi için kaymakama gönderilen yazıyı, Karakulak Ağa padişahın bulunduğu yere getirmişti. Çukadar Benli Abdullah Ağa yazıyı alıp, Padişahın eline verdi. Yazıya bakıp, Özi Kalesi'nin durumuna dair olan yere gelince içinden ciğerleri parçalayan bir ah çekerek, elem veren bir inleyişle derhal şiddetli bir nüzül (felç) isabet etti. Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi gelip, Padişah'ın nabzını eline alıp, Efendim Allah'a emanet bir şeyiniz yoktur. Fakat bir parça nezleniz hareket eylemiş, diye nüzülü nezle ile te'vil ederek teselli vermek isteyince; Padişah melül melül Hasan Efendi'nin yüzüne bakarak, "Hasan Efendi, son hizmetindir. Efendine güzelce bak, efendini elinden aldırın " deyince, Hasan Efendi kendini tutamayıp ağlayarak huzurdan çıktı. Sultan I.Abdülhamid'in durumunu soran Bazukada Ağa'ya, Gevrekzâde ümit yok cevabını verdi. Hakikaten Recebin 11. günü şafak sökerken, Sultan I.Abdülhamid ruhunu teslim etti.³⁵⁶

Ahmed Cevdet Paşa'nın anlatılarından da gözüktüyor ki; padişahın gerçek durumunu anlayan Gevrekzâde Hasan, padişahı üzmemek için hastalığını gizleyerek nezlesi olduğunu söylemiş ve padişahın yanından ayrılırken de durumunun ümitsiz olduğunu, Çukada Benli Abdullah Ağa'ya bildirilmiştir.³⁵⁷ Burada Gevrekzâde'nin hekimliğiyle alakalı bir problem görülmemektedir. Gevrekzâde'nin azledilmesi olayına gelince, son hizmetindir denilirken durumunun farkında olan Sultan Abdülhamid'in bu sebeple söylediği sözdür, gerçekte Gevrekzâde'nin azledilmesi kastedilmemiştir. Hekimbaşılığının sona ermesine gelince, padişahın eceliyle ölmesi durumunda bile, hekimbaşılar görevlerinden azledilirlerdi. Ancak padişahın başka sebeplerle tahttan ayrılması durumunda, hekimbaşı görevine devam ederdi.³⁵⁸ Gevrekzâde de Sultan I. Abdülhamid'in vefatından birkaç ay sonra³⁵⁹ azledilmiş ve önemli bir görev olan, Halep mevleviyetine tevcih edilmiştir. Bu bir cezalandırma değil uygulanan bir teamüldür.

³⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, IV, İstanbul: Takvim hâne-i Âmire, 1275, s.208; Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, 1973, s.324-325.

³⁵⁷ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, 1973, s.209.

³⁵⁸ İhsanoğlu, **Osmanlı Bilimi Literatürü**, s. 256.

³⁵⁹ Gevrekzâde, **Dürretü'l Mensûriyye ff-Terceme-i Mansûriyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1489, vr.1b.

Taylesanizâde'nin verdiği bilgiye göre,³⁶⁰ 1203 Receb ayının on birinci günü olan salı günü (7 Nisan), Hekimbaşı Gevrekzâde ve diğer tabipler Sultan Abdülhamid'e pehlivan yakısı uygulamışlardı. Bu inmelerde rahatlatıcı bir ilaç olarak kullanıldığına göre, Sultan Abdülhamid'in tedavîsinde yanlış bir teşhis ve ilaç kullanımı olmamış, aksine durumu bilindiği için rahatlatılmak istenmiştir.

2.1.6. Hekimbaşıliktan Azli ve Halep Mevleviyeti

Devlet yönetiminde ilk dönemlerden itibaren padişahın eceliyle ölmesi durumunda hekimbaşının ihmali veya hatası olduğu düşüncesiyle hekimbaşılar görevlerinden azledilirlerdi. Ancak padişahın halledilmesi veya başka sebeplerle tahttan ayrılması durumunda, hekimbaşı görevine devam ederdi.³⁶¹ Buradan anlaşılan hekimbaşılarının azillerinin, onların başarısız bir hekim oldukları sonucunu gösteren bir veri olmadığıdır. Bu sebeple azledilen hekimbaşılarının çoğu, Padişahın ölümüyle alelacele azledilmez, medresedeki veya bürokrasideki görevlerinde ilerlemeye devam ederlerdi. Hatta büyük mevkilere atananları olurdu. Sultan I.Abdülhamit döneminde Hekimbaşı olan Gevrekzâde, padişahın felç hastalığından ölmesi üzerine, dört ay sonra azledilmiş ve kendisine Halep mevleviyeti tevcih edilmiştir. Yani, Sultan Selim zamanında da görevine bir süre devam etmiştir. Bu durumu, 1794 tarihinde kendi eliyle istinsah ettiği *Dürretü'l-Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye* adlı eserinin önsözünde, Sultan Selim Han İbn-i es-sultan Mustafa Hân hazretlerinin dâhi birkaç ay süresince hizmet-i riyâset-i tabâbetleri unvanıyla çalıştıktan sonra, Halep Mevleviyeti ihsan ve inayet buyruldu, şeklinde dile getirmektedir.³⁶² Yine 1214 tarihinde kendi el yazısıyla yazdığı *Terceme-i Menâkibü'l-Ârifîn*'de, III. Selim saltanatı sırasında kendisine, Halep-i Şehba Mevleviyeti inayet ve ihsan buyrulduğunu belirtmektedir.³⁶³

³⁶⁰ *Salati'l-asr, şevketlü Sultan Abdülhamid Han Efendimiz hazretlerinin mizâc-ı humayunlarına inhiraf vakı' ve nüzul isabet edüp, sâ'at be sa'at müzdad olup, Ser-etibba-i hassa Gevrekzâde Hasan Efendi ve sa'ir bi'l-cümle etibba-i hassalar cem' olup, mualece tedariklerinde olup ve "pehlivan yakısından gayrı da çare olmaz", deyü cümle ittifak eyleyüp, birkaç def'a enselerine yakı-ı mezburu urulup, asla kâr-güzar olmayup. Ol gece ki mah-ı Recebü'l mücerrebin on birinci Salı günü bade salati's-suhb emaneti teslim ve ruh-ı pür-fütüühları aşiyene-i Firdevs-i a'laya vasıl oldu, "İnnalillah ve inna ileyhi raci'un Allahümme ecieni fi-müsibeti ve ahlifi hayran minha.* Taylesanizâde, a.g.e., s.358.

³⁶¹ İhsanoğlu, **Osmanlı Bilimi Literatürü**, s. 256.

³⁶² Gevrekzâde, **Dürretü'l Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1489, vr. 1b.

³⁶³ Gevrekzâde, **Menâkibü'l-Ârifîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr.511, vr. 2b.

Osmanlı devlet düzeninde, ulema sınıfı içerisinde oldukça önemli bir mevki ve vazifesi olan kadılar, imparatorluğun vilâyet ve kazalarında eksiksiz olarak bulunmakta, mahkemelerde yargı görevini yerine getirmekte, idari ve hukuki büyük görevler üstlenmektedirler.³⁶⁴

Hâkimü'ş-şer de denilen kadılar,³⁶⁵ XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıl ortalarına kadar kazaskerler tarafından atanmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, mevleviyet kadılarını tayin yetkisi şeyhülislâmlara devredilmiştir. Diğer kadıları yine kazaskerler tayin ediyordu. Kaza kadılarının görev süreleri iki sene iken, sonradan yirmi aya düşürülmüş, mevleviyet kadılarının görev süresi ise bir sene olarak belirlenmiştir. Görev süresini dolduran kadı İstanbul'a geldiğinde, şayet kaza kadısı ise her Çarşamba günü kazaskerin makamına devam ederdi.

Kadılar, medresede ilmiye tahsilini bitirdikten sonra hemen kadılığa başlamazlardı. Kadı adayları, *mülâzım* adıyla günümüz staj uygulamasının bir benzeri olarak kazasker divanında belli bir süre görev yaparlardı. Mahkemelerin işleyişi, hükümlerin verilmesi gibi kadılık mesleğinin gereklerini öğrendikten sonra, ilk defa kaza kadılığına atanırlardı. Bunun dışında medreseden icazet aldıktan sonra, bir müddet müderrislik yapanlar direkt bir kazaya kadı tayin edilirdilerdi. Kadılık da derece dereceydi. Kaza kadılığı, sancak kadılığı, büyük kadılıklardan olan mevleviyet kadılığı, (Mekke, İstanbul, Edirne, Bursa, Şam) gibi büyük kadılıklardan sonra, kadıların yükseleceği makam kazaskerliktir. Divan üyesi olan kazaskerler yükselirse, şeyhülislâmlık makamına çıkarlardı.³⁶⁶

Kadıların yargılama dışında birçok idari görevleri de mevcuttu. Bunlar; yürütmeye ilgili birçok idari görevin yanı sıra; çarşı pazarı, satılan malları denetleme, fiyatlarını koyma ve kontrol etme gibi, bugün belediyelerin yetki ve sorumluluğunda olan mahalli

³⁶⁴ Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara: TTK Basımevi, 1998, s.110.

³⁶⁵ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul: OSAV,1999, s.407.

³⁶⁶ Baltacı,a.g.e., s.55.

görevleri de yerine getirirlerdi.³⁶⁷ Bu konuda en önemli yardımcıları *İhtisab Ağası* veya *Muhtesib* adı verilen görevlilerdi.³⁶⁸

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kadılıklar düzenlenmiş; Mahreç yani Kudüs, Halep, Havass-ı Refia (Eyüp), Selânik, Yenişehir, Fenar (Tırhala'da), Galata, İzmir, Sofya, Trabzon, Girit kadılıkları üçüncü dereceden kadılık olarak sınıflandırılmıştır.³⁶⁹

Gevrekzâde'nin Hekimbaşıliktan azil ve Halep kadılığına başlama tarihi, Osmanlı müelliflerinin eserlerinde yer alan bilgilere göre 1203 senesidir.³⁷⁰ 1203 tarihli mevacicb defterinde, ataması yapılan hekimlerin yanında yer alan Hekimbaşılardan olarak Gevrekzâde, son olarak Şevval ayında yer almıştır.³⁷¹ Bu tarihten sonra, Hekimbaşıliktan azledildiği anlaşılmaktadır.

Gevrekzâde'nin kadılığa atanmasıyla ilgili ulaştığımız arşiv belgesinde, Ser etibbâ-yı Sultanî Gevrekzâde Hâfız Hasan mevleviyete nail olmakla, yerini hassa tabiblerinden Müderrris Sadık Efendi'ye bıraktığı vurgulanmakta ve tarih olarak 1203 Şevval ayının 17. gününü vermektedir. Diğer arşiv vesikalarından da edindiğimiz bilgilere göre bu tarih, Gevrekzâde'nin Halep kadılığına kesin olarak atandığı tarihtir, diyebiliriz.³⁷²

³⁶⁷ Kadıların diğer görevleri arasında mahallindeki vakıfların şartlarına uygun yönetilmesini, vergilerin kanun hükümlerine uygun toplanmasını denetleme, imam, hatip, vaiz gibi görevlilerin tayinini yapma, para ayarlarının kalpazanlar tarafından bozulmaması için tedbirler alma, has ve tumar arazilerinin teftişi, sefer sırasında ordunun ihtiyaç duyduğu lojistik malzemenin bölgesiyle alakalı olanının temini gibi çeşitli kazai, idari, mülki, askeri vazifeleri de sayılabilir. M. Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, XIX, İstanbul: Beta Yayıncılık, 1996, s.90.

³⁶⁸ Aydın, a.g.e., s.90.

³⁶⁹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s. 99.

³⁷⁰ Sicill-i Osmânîde Zilkade 1203'de (Temmuz-Ağustos 1789) da Halep mevleviyetine verilerek azledildi denmektedir. Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, II, s.623; Hekimbaşıliktan azledildikten sonra Gevrekzâde'ye Zilka'de 1203 (Temmuz-Ağustos 1789) tarihinde Halep Mevleviyeti verilmiştir. Ahmed Bâdî Efendi ise Halep mevleviyeti verilerek 1203 Zilka'desinde azledildi, demektir. Ahmed Bâdî Efendi, a.g.e., s. 1288; Taylesanizâde tarihinde ise *1203 Şevval ayının 17.cuma günü hala Ser-etibbâ-i hâssa Gevrekzâde Hasan Efendi Süleymaniye Müderrisi bulunup Hekimbaşıliktan azl ve Halep-i Şehba kazası kendiyeye tevcih-i humayun olunup, yerine hane-i hassa tabîplerinden Hareket-i Dâhil müderrisi hekim Sadık Efendiye ferve-i samur ilbas ve ser-etibba-i hassa olmuşlardır*. Taylesanizâde, a.g.e., s.400.

³⁷¹ BOA, K.K, 3505/38 s.76; Afyoncu, a.g.m.,s. 94.

³⁷² *Maruz-ı da-i devlet-i aliyeleridir ki Ser etibbâ-i Sultânî Gevrekzâde Hasan Efendi mevleviyetle bekâm olmakla yerini erbab-ı istahkaktan tabîb-i hassa müderrisinden Mehmed Sâdık Efendi dâ'ilerine tevcih buyrulmak mercudur fi 17sene 1203 L.*, BOA, C.SH, 24/1188, s.1.

Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre, kadıların görev yerlerine gitmesi zorunlu tutulmuştur. Bu sebeple Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, İstanbul'dan ayrılıp Halep'e gitmiştir.³⁷³

Gevrekzâde, Halep Mevleviyeti sırasında kendisine verilen görevlerle ilgili, *Vekayinâme* adlı eserinde bilgiler vermektedir. Bu eserdeki bilgilerden, Gevrekzâde'nin başarılı bir kadılık dönemi geçirdiğini ve bu vazifesi sırasında taltiflere mazhar olduğunu görmekteyiz.³⁷⁴ Gevrekzâde, eserde kendisinden bahsederken; *Reîs'ül-etubbâ ve Kâdi-i Halebü'ş-şehbâ sabikan* demektedir. Bu da bize Gevrekzâde'nin, 1204 yılında biten Halep kadılığından, 1211 senesine kadar herhangi bir devlet kademesinde yer almadığını göstermektedir.³⁷⁵

2.1.7. Edirne Kadılığı ve Mekke-i Mükkerreme Payesi Alması

Her sene Dârü'l-Hâdis ve Süleymaniye müderrisleriyle; Hamîse-i Süleymâniye, Musıla-ı Süleymâniye ve Hareket-i Altmışlıdan toplam sekiz müderrisin üzerine birer sene müddetle, Mahreç Mevleviyetlerinden birisi veriliyordu. Bunlar bir senenin sonunda bu görevlerinden ayrılırdı. Bu görevi almış kişiler arasında, her sene dördüne yine bir senelik olmak üzere; Mısır, Şam, Bursa, Edirne payeleri verilir, bir sene sonunda bunlar da görevden alınarak, ikisine Mekke, Medine payeleri ve bunların da görevden alınanlarından birine İstanbul Kadılığı verilirdi. İstanbul Kadılığından alınanlardan birine, Anadolu Sadareti Kazaskerliği verilmek âdet haline gelmişti. Bir müderris, hangi bilim dalına mensup olursa olsun, en yüksek kademeye çıkmakta kendisini aday gösterebilirdi. O suretle ki; tabiplerden birçoklarının, çok defa devletin siyasetini idare edecek makamlara, hatta sadaret makamına kadar yükseldikleri görülmüştür.³⁷⁶ XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren değişikliğe uğrayan mevleviyetlerde Mekke Kadılığına ilaveten, Medine-i Münevvere Kadılığı da İstanbul Kadılığından sonra Haremeyn Kadılığı ismiyle en yüksek derece itıpar olunarak, ondan sonra ikinci derecede olan Bilad-ı Hamse; yani Mısır, Şam, Bursa, Edirne, Filibe Kadılıkları, üçüncü derece olan Mahreç; yani Kudüs, Halep, Havass-ı

³⁷³Ahmed Cevdet Paşa; 1203 Zilkade ortasında Hekimbaşı Kürkzâde (Gevrekzâde) Hasan Efendi'nin kendisine Halep mevleviyeti tevcih olunmuş olup, Efendilere kadıların menasiblarına bizzat gitmeleri bu sırada kararlaştırılan yeni nizam gereği olduğu için birkaç ay içinde Halep'e gitmesi lazım geleceği cihetle Hekimbaşılikten azlolanup yerine müderris ve hasa tabiplerinden Mehmed Sadık Efendi Hekimbaşı tayin edilmiştir demektedir. Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, III, 1973, s.428.

³⁷⁴ Gevrekzâde, **Vekayiname**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr.2436, vr.49a,50b; Gevrekzâde'ye Ankara sofusundan Libas taltif olunmuştur.

³⁷⁵ Gevrekzâde, **Vekayiname**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr.2436, vr.50b.

³⁷⁶ Uludağ, a.g.e., s. 118.

Refia (Eyüp), Selânik, Yenişehir, Fenar (Tırhala'da), Galata, İzmir, Sofya, Trabzon, Girit kadılıkları, dördüncü derece olan; Devriye, yani Bağdat, Antep, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablus-Garp, Beyrut, Adana, Diyarbakir, Rusçuk, Sivas, Çankırı kadılıkları şeklinde dört sınıfa ayrılmış. Bu tertip sonuna kadar devam etmiştir.³⁷⁷ Bununla birlikte, XVIII. yüzyılda hem müderrislik, hem de kadılıkta ihtiyaçtan fazla mezun olması, fetihlerin artık durması, medreselerdeki mütad hizmet sürelerini veya kademelerini geçerek kadı olmak isteyebileceklerin gelebilecekleri mevkilerin yetersiz hale gelmesinin büyük rolü vardır. Kadılıkların sayıları sınırlı, kadıların sayılarının fazla olması, aynı şekilde silsilede yükselmesi gereken müderrislerin, üst medreselerde kadro bulamaması, taliplerin ya buldukları mevkiden bir üst kadılığın payesini almaları gibi veya daha müderrisken, hiç kadı olmadan kadılık pâyesi edinmelerine yol açmıştır.³⁷⁸ Gevrekzâde'nin de Mekke-i Mükerrerme payesi alması bu şekildedir.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Halep'ten İstanbul'a döndükten sonra 1213 (1798-1799) yılında kadar beklemiş ve bu sene *Edirne Mollası* unvanıyla, Edirne Kadılığı'na getirilmiştir.³⁷⁹ Ali Nutkî Dede'nin, (1762-1804) *Defter-i Dervîşân*'daki kayıtları³⁸⁰ ve Ahmed Bâdî Bey de bu bilgiyi teyit etmektedir.³⁸¹ Bursalı Mehmed Tahir de Halep Mevleviyetini müteakiben, Mekke-i Mükerrerme payesi kendisine verildiğini belirtmektedir.³⁸² *Sicill-i Osmânî*'de ise; 1213'de (1798-99) Edirne mollası olduğu, sonra da Mekke payesi aldığı bildirilmektedir.³⁸³ Mevlânâ Hâfız Hasan Efendi (Gevrekzâde), 1213-1214 Edirne mollası oldu. Gevrekzâde'den önce bu makamda, 1211(1797) tarihinde Mevlânâ İsmail Müfit Efendi vardı. Gevrekzâde'den sonra ise yerine, 1214/1799 tarihinde Dağıstanlızâde Mevlânâ İsa Efendi atanmıştır.³⁸⁴

Mezar taşında da; bâ-pâye-i Mekke-i Mükerrerme Edirne'den ma'zulen vedâ-ı âlem-i fâni iden merhum ve mağfûrûn-leh Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, şeklinde yazmaktadır.

³⁷⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s. 99.

³⁷⁸ Fahri Unan, "Pâye", **DİA**, XXXIV, İstanbul: TDV, 2007, s. 193-194.

³⁷⁹ Oral Onur, **Kasr-ı Adl: Edirne Kadıları**, İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları, 1999, s. 125.

³⁸⁰ Yenikapı Mevlevihanesi günlüklerinde "*Kürkzâde Hasan Efendi, Ser-etubbâ-yı sultânî, Edirne Mollası, sene 1213.*" olarak geçmektedir. **Defter-i Dervîşân**, s. 69.

³⁸¹ Bâdî bey, "1213'te Edirne'ye kadı oldu. Ba'de'l-azl 1216'da vefat etti." demektedir.

³⁸² Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s.211.

³⁸³ Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s.623.

³⁸⁴ Onur, a.g.e., s. 148.

Edirne kadısı görevindeyken, arşiv kayıtlarındaki icraatlarından ulaştığımız bilgilerden, 1213 Zilhiccede Mahruse-i Edirne kadısı Gevrekzâde imzasıyla, Fransa üzerine yapılacak sefer için, Emr-î mahruse-i Edirne kazasından mübayisi matlub buyurulan, on iki bin yedi yüz kile arpayı Tekfur Dağı iskelesine zahire lazimesi tedarikâtı hakkında emr ile arzı, vardır.³⁸⁵

Aynı zamanda 1213 (1798-1799) yılında Edirne’de bulunduğu sürede, içinde beş tane risâle bulunan bir eser istinsah etmiştir. Eser bugün TSMK, Hazine Bölümü, 1783 numarada kayıtlıdır.³⁸⁶

2.1.8. Vefatı ve Mezarı

Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi, 1801 tarihinde İstanbul’da vefat etmiştir. Ölüm sebebi bilinmeyen Gevrekzâde için, *Sicill-i Osmânî*’de “1216’da vefat etti Şerifzâde Mehmed Molla civarında medfundur” denmektedir. Bursalı Mehmed Tahir ise aynı bilgiyi vererek, vefatı *Ekl etdi Gevrekzâdeyi açgözlü felek mısra’ı* olmak üzere menkuldür,” şeklinde nakletmektedir.³⁸⁷

Mezar taşı, Üstüvane Şahide 175x102 cm ebattadır. Kabir üzerinde 078x244cm ebatta pehle taşı vardır. Ayaktaşı da üstüvanedir.³⁸⁸ Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin kabri, Sultan V. Mehmed (Reşat)’in (1844-1918) türbesinin karşısındadır. Hasan Hüsnü Paşa caddesinden Boyacı Sokağa çıkan yol üzerindedir. Mezartaşında bulunan yazı ise şu şekildedir:

“Hüve’l-bâkî, Sâbıka Reisü’l-etıbbâi-Sultanî, bâ-pâye-i Mekke-i Mükerreme Edirne’den ma’zulen vedâ-ı âlem-i fâni iden merhum ve mağfûrûn-leh Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi rûhi için el-Fatiha 1216”

³⁸⁵ BOA, AE. SSLM. III, 235/13661, s.1.

³⁸⁶ Turabi, a.g.e., s. 36-37.

³⁸⁷ Bursalı Mehmet Tâhir, a.g.e., s.211; *Ekl etdi Gevrekzâdeyi açgözlü felek. Mısrası*, Dürretü Mensûriyye fi terceme-i Mansûriyye eserinin kapağında yer almaktadır. Gevrekzâde, **Dürretü’l Mensûriyye fi- Terceme-i Mansûriyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1489.

³⁸⁸ Mezar taşları, mezarın baş ve ayak tarafında bulunur ve "şahide" adını alırlar. Baş taraftakine "baş taşı", ayak tarafındakine "ayak taşı" adı verilir. Bazen baş taşı tek başına olabildiği gibi, ikisi beraber de bulunabilir. İslamiyette vefat eden Müslümanın mezarına taş kitâbe ve ayaktaşı dikme geleneği esasen yoktur. İnsanı ölümden sonra anıtaştıran somut taş simgeler ve yapılar meydana getirme düşüncesi, şüphesiz İslamiyet öncesi Türklerin hayat tarzında mevcut olan Ata Kültü’nden ve özellikle Şamanizm inancından gelmektedir. Bu somut simgeler, Türklerin tarih boyunca atalarına, ecdadına ve hatta geçmişine gösterdiği saygının tezahürüdür. Fatma Açık, “Taşkent Şehri Örneğinde Özbekistan’daki Mezar Taşları ve Milli Kimliğe Yansımaları”, **Milli Folklor**, XC, s.177, <http://millifolklor.com/Yayin/90> (20.03.2016).

2.2. Eserleri

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, 1789 tarihinde Hekimbaşılıktan azledildikten sonra, telif ve tercüme tarzında birçok eser kaleme almıştır. Önceleri tasavvuf, daha sonra tıp alanında eserler vermiştir. Yazdığı veya tercüme ettiği eserleri Hekimbaşılıktan azledildikten sonra, belki de yeniden göze girmek amacıyla kaleme alan Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, çalışmalarının çoğunu III. Selim'e sunmuştur. Eserlerinden *er-Risâletü't-Tevhidiyye* hâriç, diğerleri tamamen Türkçedir. En önemli eserlerini, Halep Mevleviyeti görevini yürütmekteyken kaleme almıştır.³⁸⁹

Gevrekzâde'nin eserlerinde, kendi gözlem, tecrübe ve açıklamalarının yer alması dikkat çekicidir. Geleneksel tıbbi benimseyen Gevrekzâde'nin, eski tıbbı olan bağlılığı, tıbb-ı cedid bahanesiyle Osmanlı topraklarında hekimlik yapmaya gelen sahtekârların, İstanbul halkına zarar vermeleri sonucunda pekişmiştir.³⁹⁰ Ancak bu Gevrekzâde'nin Batı tıbbına mesafeli olduğunu göstermez. Gevrekzâde'nin tıbb-ı cedidin öncüsü Paracelsus'un eserine Salih b. Nasrullah'ın yaptığı tercümeyle Arapça'dan Türkçe'ye çevirmesi gerektiğinde Batı tıbbından yararlandığını gösterir. Bu sebeple olsa gerek Arapçayı çok iyi bilen Gevrekzâde, gerektiğinde Batı tıbbından faydalanmakla birlikte Batı tıbbına uzak durmuş ve Batı dillerinden birini öğrenmemiştir. Be sebeple, tercümelerini Arapçadan ve Farsçadan yapan, Gevrekzâde geleneksel hekimliğin son temsilcilerinden biri olarak kabul edilebilir.

Gevrekzâde, yaşamı boyunca yoğun bir şekilde çalışmış ve bu çalışmalarının sonucunda birçok esere, çevirmen, yorumcu ve yazar olarak imzasını atmıştır. Eserlerini oluştururken, zamanın problemlerini çözmeye çalışmış ya da temel başucu kaynağı olması gereken kitapların tercümelerini yaparak, birçok kişinin istifadesine açmıştır. I. Abdülhamid döneminde görülen vebâ vakaları üzerine yapılması gereken tedavileri anlatan bir çeviri yapmış olması, bunun gibi çalışmalarına örnektir. Gevrekzâde, kendi döneminde, popüler olan iatrokimyayı bütün hekimlerin bilmesi gerekliliğine inanarak; Salih b. Nasrullah'ın iatrokimya akımının kurucusu Paracelsus'tan yaptığı çeviriyi, Osmanlı hekimlerinin de istifade edebilmesi için, Arap dilinden Türk diline çevirmiştir. Dönemin tasavvuf akımlarıyla da ilgilenmiş, bu alanda risâleler yazmıştır. Gevrekzâde'nin

³⁸⁹ Turabi, a.g.e., s.42.

³⁹⁰ Nil Sarı ve diğerleri, a.g.e, s. 249.

çalışmalarının çoğu çeviri niteliğindedir. Ancak bu dönemde yapılan çeviriler, birebir çeviri değildi. Çevirmenin yorumunu ve kendi tecrübelerini de içeriyordu. Gevrekzâde'nin çevirileri de bu özellikleri taşımaktaydı.³⁹¹

2.2.1. Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye

Bursalı Mehmed Tahir bu eser hakkında, “Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye beş düstur bir hatime üzerine müretteb” şeklinde bilgi vermiştir.³⁹² Bu eser, kadın doğum hastalıkları ve çocuk hastalıklarıyla ilgilidir. Gevrekzâde bu eserde; fötüs, fötüsün uterusdaki pozisyonu ve şartları hakkında bilgi vermiştir. Bunlara ilave olarak, bu konuda çeşitli hekimlerin düşüncelerini aktarmıştır. Ayrıca bu eserde; doğum, bebeğin beslenmesi, süt ve gece gündüz kalitesi, sütü artıran besinler, müziğin bebek üzerindeki etkisi, bebeğin hareketleri, gelişim süreci, Hippokrates'in bu konudaki düşünceleri, çocuk hastalıkları (suçiçeği, kızamık, vb.) ve bu hastalıkların daha sonra yarattığı sorunlar, düşük ve bu konuda Halife Osman'ın düşünceleri vb. gibi konularda ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Bunların yanı sıra bazı cinsel sorunlar için çeşitli ilaçlar da önermektedir.³⁹³ Eser bir mukaddime, iki bölüm ve bir hatimeden meydana gelmiştir. Bu alanda yazılmış Şa'bân Şifâi'nin *Tebdîrü'l-Mevlûd*'ünden³⁹⁴ sonra, ikinci eser olarak kabul edilir.³⁹⁵

Eserin çocuk hastalıklarıyla ilgili bölümü, Süheyl Ünver ve Nur Teknik tarafından 1935 yılında incelenmiştir. Bu inceleme, risâlenin çeşitli varaklarından seçilmiş vaka örnekleri üzerinedir. Risâlenin 139a varağından Gevrekzâde'den çiçek hastalığı ile ilgili bir alıntı yapılmıştır.

Kaptan-ı derya Hüseyin Paşa'nın çocukken çıkardığı çiçek çok olmayıp seyrekti, lâkin tekrardan çıkardılar. Bu ikinci defa çıkardıkları çiçek, sık ve hummâsı şiddetli olduğu için acıları artmıştı. Fakir teşhis ettikten sonra fâsd³⁹⁶ eyledim, yoksa zuhûr eden busuratin

³⁹¹ Kâhya, **Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi**, s. 30.

³⁹² Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s.211.

³⁹³ Kâhya ve Erdemir, a.g.e., s. 192-193.

³⁹⁴ *Tebdîr'ül- mevlûd*, Süleymaniye Tıp Medresesi Müderrislerinden Ayaşlı Şa'bân Şifâi (ö.1116/1704-705) tarafından kaleme alınmış; tenasül, gebelik, cenin teşekkülü, gebelere ve yeni doğan çocuklara yapılması gereken tedbirler ve çocuk hastalıklarından bahseden eserdir. Karatay, a.g.e., s. 580.

³⁹⁵ Kâhya ve Erdemir, a.g.e., s. 192.

³⁹⁶ Fâsd: Kan almak, kanatmak. Geleneksel İslam tıbbının yöntemlerindedir. Vücutta kan fazlılığını dindirmek veya kanı temizlemek için yapılır.

fazlalığına tahammül edemeyip ölebilirdi. Fasd yapılarak, madde-i demin azalması ve zehrin azalması ile selâmete çıktılar.³⁹⁷

Bunlardan başka Arslan Terzioğlu, eserin çocuk psikiyatrisi yanında, Süheyl Ünver gibi müzikle tedavi bölümünü de incelemiştir.³⁹⁸

Nüshaları:

1- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi nr. 5547, 1212 Şevval, eserin ilk varacağındaki isim satırında eserin adı; Netîcetü'l Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdetü'l Bikriyye olarak geçmektedir.³⁹⁹ Kütüphanede ise, en-Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîri Veladeti'l-Bikriyye olarak kaydedilmiştir. Eser 157 varak ve 21 satırdır. 225x135 ölçüsündedir. 1212 Şevval ayında yazılmıştır. Gevrekzâde eseri oluştururken kullandığı kaynakları açıklarken, Şa'bân Efendi merhumun *Tedbîrî'l-Mevlûd*'ünden, İbn-i Sînâ Reis'in *Kânûn*'undan, Muhammed İbn-i Zekeriya Râzî'nin kitab-ı mu'teberelerinden faydalanarak, 1212 Şevval ayında yazdım,⁴⁰⁰demektedir. Müellif nüshası olmayan bu risâlenin müstensihî, belli değildir. Müstensih, kendiyile alakalı hiçbir bilgi vermemenin yanında, eseri istinsah ettiği tarihi de vermemiştir. 1212 Şevval tarihi, İ.Ü. Nadir eserler kütüphanesinde olan nüshanın tarihidir. Aynı şekilde tarihi değiştirilmeden yazılmıştır.⁴⁰¹

2- İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY7092, müellif nüshasıdır. 230x130 ölçülerindedir. 144 varaktır.⁴⁰² Kitabın kapağına düşülen notta eserin ismi: Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye olarak yazmaktadır. Kitabın tarihi ise 1209 olarak verilmiştir. Eserin içerisinde verilen kitap ismiyle kapakta yazılmış olan isim aynıdır.⁴⁰³ Ancak ferağ kaydında 1212 Şevval tarihi vardır. Eser kontrol edilmeden, yanlış bir tarihleme yapılmış olması muhtemeldir. Eserin gerçek tarihi 1212 şevvaldır. Gevrekzâde eseri, bir mukaddime ve iki makale ve bir hatimeye havi olarak oluşturdu, demektedir.⁴⁰⁴

³⁹⁷ Ünver ve Teknik, a.g.m.,s. 118.

³⁹⁸ Turabi, a.g.e., s.45.

³⁹⁹ Gevrekzâde, *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi nr.5547 vr.2b.

⁴⁰⁰ Gevrekzâde, *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye*, nr.5547, vr. 157.

⁴⁰¹ Gevrekzâde, *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr.T7092, vr.144.

⁴⁰² Kütüphane kayıtlarında eserin yazarı olarak Hasan b. Abdullah verilmiş, doğrusu Hasan b. Ahmed'tir.

⁴⁰³ Gevrekzâde, *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye*, nr.T7092, vr.3b.

⁴⁰⁴ Gevrekzâde, *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye*, nr.T7092, vr.3b.

3- TSMK, Emanet, nr. 1737 Ahmed Hulusi Tarsusî'nin istinsah ettiği 1213 tarihli nüshadır, 140 varaktır.⁴⁰⁵

2.2.2. Dürretü'l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye

İbn-i Sînâ'nın hocası Ebû Mansûr el-Hasan b. Nûh el-Kumri (ö.380/990)'nin bu eseri, oldukça muteber ve müstamel bir eserdir. Eserin aslı Fars diliyle yazılmıştır.⁴⁰⁶ Kâtip Çelebi, el- Ginâ fî't-Tıbb başlığıyla aldığı bu eserin üç makale üzerine yazıldığını, birinci makalede Emraz-ı hâdde'den, ikinci makalede dış hastalıklardan, üçüncü makalede hummâlardan yani sıtmalardan bahsedildiğini kaydetmektedir. Eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshalarından en eskisi; 1265-66 (H.664)'da Merâga'da (Ayasofya nr.3570/3 89b-221b), en yenisi ise; Hoca Hamdullah tarafından 1524-25 (H.931)'te Tebriz'de istinsah edilmiştir (Şehid Ali Paşa nr.2075/1 1b-304a). Eser ayrıca, Ahmed b. Necîb et-Tabîb tarafından, 19 Şaban 788'de Bursa'da ve Recep b. Hamza tarafından da 1503-04 (H.909)'te istinsah edilmiştir. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi tarafından ise; *Dürretü'l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁰⁷

Bursalı Mehmed Tahir bu eserle ilgili şu şekilde bilgi vermektedir:

Gevrekzâde'nin ed-Dürretü'l-Mensuriyye fi-Tercümeti'l-Mansuriyye isminde tıbbi eseri vardır. Hal tercümesinin büyük bir kısmı, ikinci eserinin başında yazmaktadır. Bu eserinde akciğer veremi ile cüzzam hastalığı hakkındaki fikirleri dikkate şayandır.⁴⁰⁸

Eserin kapak notunda: “Sultan Abdülhamid Hân hazretlerinin ve Sultan Selim Hân hazretlerinin Hekimbaşısı olan Gevrekzâde Efendi'nin, *Şemsiye-i Mansuriyye* nam kitabının tercümesidir. İsmi *Dürretü'l Mensûriyye fî-Tercemeti Mansûriyye* va'z olunmuştur” yazmaktadır.⁴⁰⁹ Ancak aynı kapağın alt tarafına, muhtemelen başka bir tarihte düşülen notta, kitab-ı mezkûrunun ismi *Şemsiye-i Mansuriyye* olmayıp, *Guna ve Muna* olduğu ve kitabının müellifinin, merhum Şeyh Ebû Mansur olduğu anlaşılmıştır.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Uslu, **Tarihten**, s. 13.

⁴⁰⁶ Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 107.

⁴⁰⁷ Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s.76-77.

⁴⁰⁸ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 211.

⁴⁰⁹ Gevrekzâde, **Dürretü'l Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1489, (Kapak notu).

⁴¹⁰ Gevrekzâde, **Dürretü'l Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye**, nr.1489, (Kapak notu).

Ayrıca yine aynı kapağın altında, “Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan el-Tabîb Efendi’nin kendi nefesine tercüme eylediği kitabdır, kendi el yazısıyladır” yazmaktadır. Bu da Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan nüshanın, müellif hattı oluşunu göstermektedir.⁴¹¹

Gevrekzâde, “İş bu kitabın tercümesine, 1208 Rebî‘ül-evvelinin on ikinci gününde başlayıp, bazı meşgalelerden dolayı 1209 senesi, Muharremü’l-Haram’ın on beşinci Pazartesi günü bitirdim” demektedir.⁴¹² Gevrekzâde verdiği kenar notunda ise; İş bu tercümenin ismi, *Dürretü’l-Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye* ismiyle tesmiye eylemek münasip görülmüş, demektedir.⁴¹³

Nüshaları:

1- Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr.1489 (Mütercim Hattı), kütüphane kataloğunda eser, el-Ğina ve’l-Müna Tercümesi olarak kayıtlıdır. 157 varak,⁴¹⁴ 49 satır, 470x175 ölçülerindedir.

2- Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, yazma bölümü, nr. 1-42. Eser, 15.5x22.5 ölçüsünde olup, es-Seyyid Muhammed Rızâ tarafından, nestalik hattıyla Zilka‘de 1259 tarihinde yazılmıştır.⁴¹⁵

Millet Kütüphanesi, Aetıp 249 numarada kayıtlı olan *Kitâb-ı Tıpdan Dürri’l Mansur* bu eserin nüshası olmayıp, *Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspagorya*’nın nüshasıdır. İsimlendirilmesi yanlış yapılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi Aetıp 249 numarada kayıtlı olan eser ise, Millet Kütüphanesi’nde bulunan eserdir. Mükerrer kayıt edilmiştir.

Millet Kütüphanesi Aetıp 114 numarada kayıtlı olan, *Dürri’l-Mensur fi Tercemeti Mensur* adlı eser de bu esrin nüshası olmayıp, *Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspagorya*’nın nüshasıdır. Cevat İzgi’nin, “1824-25 (H.1240) tarihinde istinsah edilen, Alî Emiri Türki tıp

⁴¹¹ Gevrekzâde, *Dürretü’l Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye*, nr.1489, (Kapak notu).

⁴¹² Gevrekzâde, *Dürretü’l Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye*, nr.1489, vr.157.

⁴¹³ Gevrekzâde, *Dürretü’l Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye*, nr.1489, vr.1a.

⁴¹⁴ Kütüphanede 167 varak olarak görülmektedir.

⁴¹⁵ Turabi, a.g.e., s. 55. Kütüphanede devam eden tasnif çalışmaları sebebiyle, kaynaklarda verilen demirbaş numaralarıyla eserler bulunamamaktadır. Ancak müstensihinin adıyla yaptığımız taramada, sadece katalog olarak görülebilmektedir.

nr.114'te kayıtlı olan nüsha, *Dürretü'l-Mensûriyye*'nin nüshasıdır" şeklinde verdiği bilgi de hatalı olmuştur.⁴¹⁶

Bu hatalara yol açan sebep ise, Gevrekzâde'nin Mürşid-i libâs adlı eserinde, daha önce tercüme etmiş olduğu *Dürretü'l-Mensûriyye* adlı eserle ilgili bilgi vermesidir.⁴¹⁷

2.2.3. Risâle-i Tıbbiyye

Bu eser, dört bahis üzerine tertip edilmiştir. Birinci bahiste; Teza'za'-i dimâğ, (kafa ve beyin travması) ikinci bahiste 'utas (aksırık); üçüncü bahiste nezle ve zükâm (soğuk algınlığı) ve dördüncü bahiste ise göz hastalıklarından bahsetmektedir. Eser'in birinci bahsi olan kafa travmaları, Nil Sarı tarafından, 1981 yılında incelenmiştir.⁴¹⁸

Nil Sarı'nın birinci bölümle alakalı verdiği bilgilere göre; birinci bölümde Gevrekzâde *teza'zu'* terimini açıklayarak başlar ve Arap dilinde tahrik manasına geldiğini belirtir. Tıpdaki manasının ise; dışarıdan gelen sebeplerden biriyle dimağ uzvunun hareket edip oynaması olduğunu, söyler. Bundan sonraki kısımlarda Teza'zu' nun sebeplerini ve belirtilerini kendi gözlemlerini katarak açıklamaya çalışır. Başta Hippokrates olmak üzere, eski hekimlerden nakiller yapar. Risâlede yer alan teorik bilgiler, çok eskilere dayanan ve değişikliklere uğrayarak gelen bir felsefenin devamıdır. Eski Hint, Mısır, Yunan ve İskenderiye okulunun, İslam tıbbını etkileyen nazariyeleri geleneksel Osmanlı tıbbının da esasını oluşturmuştur. Gevrekzâde de kafa travmaları sonrasında meydana gelen felcin sebeplerini naklederken, eski tıbbî esas almıştır.⁴¹⁹

Nüshaları:

1- TSMK H. 570'de kayıtlı olan eser, aharlı kâğıda yazılmış, 235x142 ölçülerinde ve 92 yapraktır. Sahife talikle 66mm uzunluğunda, 23 satırdır. Ahmed Zihnî eliyle, 1212

⁴¹⁶ İzgi, a.g.e., s.76-77.

⁴¹⁷ Gevrekzâde, Mürşid-i libas adlı eserinde, bu risâleden önce, bedendeki hastalıkların alâmetlerini açıklayan, zamanın hazık doktorlarından Mansuri namıyla şöhret bulmuş hekimin, tedbir ve tedâvileri derinlemesine inceleyip tercüme ettiğini belirtir. Hekim Mansur'dan tercüme ettiği bu eserin isminin ise *Dürretü'l Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye* olduğunu söyler. Gevrekzâde, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspagorya**, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp nr. 249, vr. 1a; Gevrekzâde, **Dürretü'l Mensûriyye fi Terceme-i Mansûriyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.01489, vr.1b; Bu anlatımlar esere yüzeysel olarak bakanları yanıltmış olmalıdır. Mürşid-i Libas'a ait olan nüsha, *Dürretül Mensûr*'un nüshası olarak düşünülmüştür.

⁴¹⁸ Karatay, a.g.e., s. 586; Turabi, a.g.e., s. 57.

⁴¹⁹ Sarı, "Gevrekzâde Hâfız Hasan ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi, s. 48-53.

(1797-98)'de kopya edilmiştir. Serlevha müzehheptir. Cetvelleri yaldızlı. Kırmızı deri ciltlidir.⁴²⁰

2.2.4. Nikrîs Risâlesi (Risâle-i Nikrîsiyye)

Gevrekzâde'nin, Nikrîs hastalığı ile ilgili yazdığı eseridir. Rengin Bütün tarafından 1981 yılında incelenmiştir.⁴²¹ Nikris hastalığı konusunda, 15. asırdan başlanarak tetkik edilen tıp yazmaları arasında müstakil olarak yazılan tek eser, Gevrekzâde'nin bu eseridir.⁴²² Eserde Gevrekzâde hastalığı şu şekilde tanımlar; Nikris olarak adlandırılan bu hastalığın lügat manası *Nikrîs*, çoğulu *Nekâris*'tir. Türk dilinde karşılığı *Ayak zahmeti*, *Ayak Ağrısı*'dır. Farsça'da *Dard-ı Bandt*, Yunanca'da *Yuvagar denir*. Bazıları nikris lafzının Yunan dilindeki ayağın başparmağı manasına gelen *Nâkûrs* tabirinden geldiğini söyler ki bu isabetli olur. Çünkü nikris ayağın başparmağından ortaya çıkar, bundan sonra vücudun çeşitli yerlerinde görünür ve şiddeti artar, çoğunlukla ehl-i kudret ve eshâb-ı servette görülen bu hastalık, fazlaca ıstırap verir. Gevrekzâde, "Müşahade olunan oldur ki bu hastalık fakirlerden çok zenginlere, ahmak ve cahillerden çok zeki ve bilgili kimselere musallat olur, bu da Allah'ın adaletine örnektir. Bir yönden verdiği kemâli başka bir yönden telafi eder" demektedir.⁴²³ Gevrekzâde, Nikris hastalığının klinik teşhis ve tarifini gayet açık ifade etmiştir. Tedaviyle ilgili bölümünde de hazım faaliyetini canlandıran, iç uzuvlara kuvvet veren ilaç ve tedbirlerle hastalığı iyileştirmeye çalışılması gerektiğinden bahisle, uzun ilaç terkibleri vermiştir. Hastaların et dışında her türlü yemekten, fazla tuzlu ve baharatlı olmaması şartıyla istediği kadar yemesinde sakınca yoktur. Ayrıca bu hastalığa yakalananların, alkol almamaları gerektiğini de tavsiye etmiştir.⁴²⁴

Nüshaları

1- TSMK H. 564'de kayıtlı olan eser, aharlı ince kâğıda yazılmış, 245x155 ölçüsünde, 28 yapaktır. Talik hattıyla 70mm uzunluğunda, 23 satır olarak 1216 (1801-1802)'da yazılmış, cetveller kırmızıyla çizilmiş, kahverengi deri ciltlidir. Nikris (Goutte) hakkındadır.⁴²⁵

⁴²⁰ Karatay, a.g.e., s. 586.

⁴²¹ Rengin Bütün, Cerrahpaşa Tıp tarihi yazma kitaplar bölümü no:541'de olan nüshayı, TSMK hazine 564'te kayıtlı olan nüshayla karşılaştırarak, değerlendirmesini yapmıştır.

⁴²² Bütün, a.g.e, s. 94.

⁴²³ Gevrekzâde, **Risâle-i Nikrîsiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1373, vr.1a,1b,2b.

⁴²⁴ Bütün, a.g.m., s. 100-101.

⁴²⁵ Karatay, a.g.e., s. 585.

2- Cerrahpaşa Tıp Tarihi yazma kitaplar bölümü nr. 451, kitabın kapağı mukavva cilt üzerine siyah ipek kumaş kaplı olup, kenar bordürü deridir ve 32 varaktır. 1826 tarihinde istinsah edilmiş olup, müstensihî Nazîfzâde Ahmed Hâmid'dir.⁴²⁶

3- Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1373'te kayıtlı olan nüsha, Mustafa Sâmih tarafından, 1215 Zilka'de de⁴²⁷ istinsah edilmiştir. 26 varak ve 23 satırdır. 218x131 ölçülerindedir.

2.2.5. Mürşidü'l-Libâs fî-Terceme-i İspagorya

Sâlih bin Nasrullah (İbn-i Sellum el-Halebî): Aslen Katolik dönmesi olan ve İbn-i Sellum (Sellum oğlu) olarak tanınan bu ünlü hekim, Şakayık zeyline göre, medrese tahsilinden sonra, Halep Dârüşşifâsı'nda tıp öğrenimine başlamıştır. Mekke-i Mükerrreme, İstanbul kadılıkları ve nihayet Anadolu kazaskerliği gibi, ilmiye mesleğinin de en büyük rütbelerine ulaşmıştır. 1066/1656 da Hekimbaşı olan Salih Efendi, ölünceye kadar mevkiini korumuştur. Latinceye oldukça vakıf olan Nasrullah Efendi, Rönesans'ın öncülerinden olan Hekim ve Kimyacı Th. B. Paracelsus'un, İatroşimi'ye ait olan eserini Latince aslından, o devrin ilim dili olan, Arapçaya çevirmiş ve Tıbb-ı Cedîd al-Kimyâf adını vermişti.⁴²⁸

Gevrekzâde, kimya kelimesinin Yunanca'dan geldiğini söyler ve yeni kimya anlayışı denilen iatrokimya ve bu anlayış üzerine kurulmuş olan medikal tedavi hakkında bilgi verir. Ona göre bazıları bu sanata *Hermesîyye* der.⁴²⁹ Gevrekzâde Hasan Efendi'ye göre, yeni kimyayla ya da bir başka ifadeyle; medikal kimyayla, hastalıkların temel sebeplerini belirtmek mümkündür. Çünkü bu disiplin, aslında tıbbın temelini şekillendirmektedir.⁴³⁰

İatrokimya teorisi olarak adlandırılan bu anlayışı, Salih b. Nasrullah erken tarihli olarak Osmanlı hekimlerine tanıtmaya çalışmış ve XVIII. yüzyılda Batılılaşma hareketleri içerisinde bu görüş yeni taraftarlar bulmuştur. Bunlardan biri de Gevrekzâde Hasan

⁴²⁶ Bütün, a.g.m., s. 94; Uslu, **Tarihten**, s. 18.

⁴²⁷ Gevrekzâde, **Risâle-i Nikrîsiyye**, nr.1373, vr. 26a.

⁴²⁸ Bedî N. Şehsuvaroğlu, **Eczacılık Tarihi Dersleri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970, s.93,94,96.

⁴²⁹ Hermes Trigemistus'tan mülhem olarak, Hermes Trigemistus M.Ö. III. yüzyılda yaşadığı var sayılan bir simyagerdir. O dönemde bu konu ile ilgilenenler bu disiplini bir sanat olarak nitelendirmişler ve daha çok, ona altın, gümüş ve saf metal elde etme sanatı demişlerdir. Kâhya ve Erdemir, a.g.e., s. 207.

⁴³⁰ Esin Kâhya, **Câbir b. Hayyan**, Ankara: TDV, 1995, s. 77.

Efendi'dir. Diğerleri arasında Ömer Şifâî ve Bursalı Ali Münşi'yi zikretmek mümkündür, konuyla ilgili sadece Paracelsus'tan değil, ondan sonra bu cereyanı destekleyen bilim adamlarının eserlerinden de yararlanmışlar; onlardan çeviriler yapmışlardır.⁴³¹

Gevrekzâde bu eserle ilgili şu şekilde bilgi vermektedir:

Bu eser Hekim Parakelsus Cermani'nin *Tıbb-ı Cedîd-i Kimyâvi* namıyla şöhret bulan kitabıdır. Erbab-ı kemalden ve fenn-i tıp ile aşına ve üstad olan çok kimseler tahrir ve tercüme eyleyip ayan beyan etmişler, lakin bu fakir pür taksir ki Gevrekzâde demekle meşhur Hâfız Hasandır. İş bu fenn-i celil-i gaza hizmetinde olanlar ve diğer Müslümanlar için nakdimi ve vaktimi sarf ederek oluşturdum⁴³²

Sultan Abdülhamid Han ve Selim Han zamanlarında Hekimbaşılık yaptığını, bu eserden önce de *Dürretü'l-Mensûriyye* adlı eserinde, hekim Mansur'un verdiği ilaç ve devaları derinlemesine inceleyerek, eserini tercüme ettiğini söylemektedir.⁴³³ Eserin ismi, bütün nüshalarda *Mürşidü'l-Libâs fi-Terceme-i İspagorya* olarak geçmektedir.

Risâlenin 7085 numaraları nüshasının, kapaktan sonraki ilk sayfasında Gevrekzâde tarafından yazılmış bir ilaç reçetesi vardır. Başlığını, *Tecrübe Edilmiş Acı Matbuh Terkibi* olarak vermiştir. Bu terkibi Gevrekzâde, Halep Mevleviyeti sırasında gitmiş olduğu Mısır'dan geri dönüşünde, burada gördüğü vebâ vakalarında, tecrübe etmiş olduğunu söyler. Gevrekzâde'nin, mide ağrısı, gaz sancısı, hummâlar, nezleler, yaralar, baş ağrıları, kalp ve ciğer rahatsızlıklarına iyi geldiğini söylediği terkip şu şekildedir:

Ağaç Kavunu: yarım dirhem

Limon, portakal ve turunç kabukları: yarım dirhem

Papatya ve pelin, duhan otu: yarımşar dirhem

Bu ecza ve devalar kaynatılıp içilir demiştir.⁴³⁴

⁴³¹ Kâhya ve Erdemir, a.g.e., s. 180,181.

⁴³² Gevrekzâde, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspâgoryâ**, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp nr. 249, vr.1a.

⁴³³ Gevrekzâde, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspâgoryâ**, nr. 249, vr.1a.

⁴³⁴ Gevrekzâde, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspâgoryâ**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T7085, (Kapak 1. sayfa).

Nüshaları:

1- Millet Kütüphanesi, AEtıp nr.249, yer no: 616, Meşin kaplı şirazeli, 77 varak, 29 satır, 220x125 ölçülerindedir.⁴³⁵ Ferağ kaydında belirttiğine göre; eser 1235 Zilka'de ayının ortasında, İstanbul'da sakin es-Seyyid Ömer Fikri tarafından istinsah edilmiştir.⁴³⁶

2- Millet Kütüphanesi, AEtıp nr.114, yer no: 610, Meşin kaplı şirazeli, 109 varak, 23 satır, 229x124 ölçülerindedir.⁴³⁷ Eserde; Kitabın mütercimi Reisü'l Hekimi fî devleti Osmaniyye Hâfız Hasan el meşhur bi Gevrekzâde, yazmaktadır. 1240 Recep ayının ortalarında, Ahmed Hamid eş-şehir Bi Nazifzâde tarafından İstinsah edilmiştir.⁴³⁸

3- İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY7085⁴³⁹, 105 varak, 215x125 ölçülerindedir. Eserde; kitabın mütercimi Reisü'l-Hekimi fî devleti Osmaniyye Hâfız Hasan el meşhur bi Gevrekzâde, yazmaktadır. 1240 Zilka'de ayının ortalarında, Ahmed Hamid eş-şehir Bi Nazifzâde tarafından istinsah edilmiştir. Aynı mücelledin içerisinde, Gevrekzâde'nin Firâsetnâme adlı eseri vardır.⁴⁴⁰

4- Mürşid-i Libas'ın Süleymaniye Kütüphanesi, nr. Aetıp 249'da Dürretü'l Mansur ismiyle kayıtlı olan nüshası, Millet kütüphanesinde bulunan eserin kopyasıdır. İki kütüphanede de mükerrer kayıt edilmiştir.

2.2.6. Firâsetnâme

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin, Hekim Paracelsus'tan yaptığı tercümedir. Gevrekzâde bu kitap için şöyle demektedir:

Bu kitap Hekimlerden Tabîbzâde Hasan Efendi'nin *Kânunçe* adlı eserinde zikr ve beyan edilmektedir, lakin merhumun şerhi Arap lisaniyla yazıldığından, kitab-ı tıbbiyenin mütalaasına heveskâr olan zevât için; ben Gevrekzâde Hafız Hasan, bu eseri Türk diline çevirdim.⁴⁴¹

⁴³⁵ Eserin ismi Millet Kütüphanesinde, Kitâb-ı tıptan Dürü'l Mansur olarak yanlış kaydedilmiştir.

⁴³⁶ Gevrekzâde, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspâgoryâ**, nr. T7085, vr.77.

⁴³⁷ Eserin yazarı olarak son sayfada harekeli olarak Gevrekzâde olarak verilse de Kütüphane Kataloğunda Garsunîzâde Hasan Efendi olarak yanlış verilmiş ve Eserin ismi Dürü'l -Mensur fî tercemeti'l mensur olarak yanlış kaydedilmiştir.

⁴³⁸ Gevrekzâde, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspâgoryâ**, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp nr. 114, vr. 109.

⁴³⁹ Kütüphanede eserin ismi "Firaşname: Mürşidü'l-Elibba fi Tercemeti İspağraba" olarak yanlış kaydedilmiştir.

⁴⁴⁰ Gevrekzâde, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspâgoryâ**, nr. T7085, vr. 110a.

⁴⁴¹ Gevrekzâde, **Firâsetnâme**, İ.Ü.Nadir eserler Kütüphanesi, nr.T2695, vr.20; Gevrekzâde, **Firâsetnâme**,

Nüshaları:

1- İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr.7085, vr.131a-143b, 215x125 ölçülerindedir. Eserin tashihi Ahmed Hâmid eş-şehir bi-Nazifzâde tarafından, 1241 senesi, Rebî‘ül-âhir ayının ortasında yapılmıştır.⁴⁴² Bu nüsha, *Mürşidü'l-Libâs* ile aynı mücellid içerisinde yer alır ve 31 varaktır. 110’uncu varakta *Mürşidü'l-Libâs* biter,⁴⁴³ 113a’dan itibaren *Tercüme-i Parâkelsûs Firâsetnâme li-Gevrekzâde* yazılı sayfadan itibaren *Firâsetnâme* başlar.⁴⁴⁴

2- İ.Ü.Nadir Eserler Kütüphanesi, nr.2695’te kayıtlı olan nüshanın kütüphanedeki kaydında ve eserin başlık satırında *Kıyafetname* olarak isimlendirilmektedir.⁴⁴⁵ Ancak nr.7085’te bulunan eserle karşılaştırılınca; bu eserin Gevrekzâde’nin *Kıyafetname* adında yeni bir eseri değil, müstensihin yanlış isimlendirdiği *Firâstnâme*’nin bir nüshası olduğu görülür. Birinci sayfada bulunan kenar notunda, Bu eserin, Paracelsus’un eserinin Gevrekzâde tarafından yapılan tercümesi olduğu, yazmaktadır.⁴⁴⁶ Bu nüsha Cemâziyelahir 1237 yılında, Mehmed Emîn Şerîfzâde tarafından istinsah edilmiştir.⁴⁴⁷

2.2.7. Aslü’l Usûl fî-Terceme-i Kitâb-ı Fusûl

Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Îlâki’nin, *el- Fusûl fî-Külliyâti’t-Tıp* adlı eserinin tercümesidir.⁴⁴⁸ Risâlenin girişinde Sultan Selim Han’a bir methiye vardır.⁴⁴⁹ Gevrekzâde, bu eseri tanıtırken, kitabı telif eden kişinin, Ebû Ali bin Hüseyin bin Sînâ’nın talebelerinden olan Şerafeddin Mehmed bin Yusuf İlâki olduğunu⁴⁵⁰ ve İlâki’nin, İbn-i Sînâ’nın, telif ettiği, *Kitâb-ı Kânûn*’un dört kitabından birincisini telif edip, Fusûl-i İlâki ismini verdiğini söyler.⁴⁵¹

Gevrekzâde risâleyi oluşturma sebebini şöyle anlatır; Nazar-ı iman, eshab-ı fen ve etibbaya, çok gerekli olan tıbbî meselelerle ilgili bu risâle, Arap diliyle yazılmıştır. Türk diline çevrileri ise uygun bir şekilde olmayıp, anlam karışıklığına yol açmaktadır. Bu

İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T7085, vr. 142a-143b.

⁴⁴² Gevrekzâde, *Firâsetnâme*, nr. T7085, vr.143a.

⁴⁴³ Gevrekzâde, *Firâsetnâme*, nr. T7085, vr.110.

⁴⁴⁴ Gevrekzâde, *Firâsetnâme*, nr. T7085, vr.113a.

⁴⁴⁵ Gevrekzâde, *Firâsetnâme*, nr.T2695, vr.1b.

⁴⁴⁶ Gevrekzâde, *Firâsetnâme*, nr.T2695, vr.1b.

⁴⁴⁷ Gevrekzâde, *Firâsetnâme*, nr.T2695, vr.20.

⁴⁴⁸ Ahmet Ağırakça, “Osmanlı Tıbbi’nin Kaynakları” Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), *Osmanlılarda Sağlık*, I, İstanbul: Biofarma, 2006, s. 160.

⁴⁴⁹ Gevrekzâde, *Aslü’l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, T4289, vr.1 a.

⁴⁵⁰ *Aslü’l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, İ.Ü. Nadir eserler Kütüphanesi, T4289, vr.1 a.

⁴⁵¹ *Aslü’l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, nr. T4289, vr.2b.

sebeplerle bu eseri başka birçok kimse tercüme etmiş olmasına rağmen, büyük bir dikkatle tekrardan tercüme ettim, demektedir.⁴⁵² Gevrekzâde kenar notunda, kitaba verdiği ismin *Aslü'l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl* olduğunu belirtir.⁴⁵³

Nüshaları

1- İ.Ü.Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T4289, 223x135 ölçülerindedir. Hicri olarak Rebî'ül-evvel sene 1211 tarihlidir. Eserin kapağına düşülen notta, Hekimbaşı Gevrekzâde'nin kendi hattı ile tercüme olunduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁴

2.2.8. Er-Risâletü'd-Düstûriyyetü'l-Hamsiyye

Gevrekzâde'nin bu eseri,⁴⁵⁵ bir mukaddime, beş düstur ve bir hatimeden oluşmaktadır. Mukaddime; Tarif-i Kimya beyanındadır. Birinci düstur; Kalbin anatomisi, ikinci düstur Nabzın hareketleri, üçüncü düstur Göz bebeğinin temizlenmesi, dördüncü düstur hummâların belirtileri, beşinci düstur hummâların cinsleri, hatime ise Zât-ül-cenbi (akciğer yangısı) keyfiyeti beyanındadır.⁴⁵⁶

Düstürü'l-Amel fî Tedbîri's-Sıhha ve'l-ilel Düsturât-ı Hamse olarak da bilinen eserin doğru adı, er-Risâletü'd-Düstûriyyetü'l-Hamsiyye şeklindedir.⁴⁵⁷ Beş bölümden oluştuğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.

Nüshaları:

1- İ.Ü.Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T4268, 228x143 ölçülerindedir. Recep 1211 tarihlidir. Eser Hekimbaşı Gevrekzâde'nin kendi hattıdır.⁴⁵⁸

⁴⁵² *Aslü'l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, nr. T4289, vr.3a.

⁴⁵³ *Aslü'l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, nr. T4289, vr.2a (Kenar notu); Eser birçok kaynakta Aslü'l-Usûl Tercemeti Faslü'l-Füsûl li'l-Îlâki şeklinde geçse de tek nüshası bulunan esere, Gevrekzâde'nin verdiği isim bu şekildedir.

⁴⁵⁴ *Aslü'l Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl*, nr. T4289, (Kapak notu).

⁴⁵⁵ *Sicill-i Osmânî*'de Mehmet Süreyya, Gevrekzâde'nin tıptan, *Hamse-i dusturiye*, adlı eseri olduğunu söyler. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II s. 623; Ahmed Cevdet Paşa da tıp ilminden *Hamse-i Dusturiyesi* var demektedir. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III, 1973, s.358.

⁴⁵⁶ Gevrekzâde, *er-Risâletü'd-Düstûriyyetü'l-Hamsiyye*, İ.Ü. Nadir eserler Kütüphanesi, nr. T4268, vr. 3b.

⁴⁵⁷ Gevrekzâde, *er-Risâletü'd-Düstûriyyetü'l-Hamsiyye*, nr. T4268, vr.89a.

⁴⁵⁸ Gevrekzâde, *er-Risâletü'd-Düstûriyyetü'l-Hamsiyye*, nr. T4268, vr.89a.

2.2.9. Risâle fî-İskorbüt

C vitamini eksikliğinden meydana gelen, iskorbüt hastalığı hakkındadır.⁴⁵⁹ Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi tarafından, 1208 tarihinde Ahmed Cavid Bey için yazılan risâlenin, mukaddime kısmıdır.⁴⁶⁰

Nüshaları:

1- TSMK, Yeniler 125'te kayıtlı olan eser, aharlı kâğıda yazılmış, 570x195 ölçülerinde ve 2 yapraktır. Sahife talikle 145 mm uzunluğunda, değişik sayıda satır vardır. Osmanlı tarihçisi Ahmed Cavit Bey için kaleme aldığı bir risâledir.⁴⁶¹

2.2.10. Zübdetü'l-Kühliyye fî-Teşrihi'l-Basariyye

Sadaka b. İbrahim el-Misrî el-Hanefî eş-Şâzili'nin, göz hastalıklarına dair *Umdetü'l-Kühliyye* adlı kitabının çevirisidir. Eser, göz hastalıklarıyla ilgili bilgi vermektedir.⁴⁶² Süheyl Ünver tarafından da ayrıntılarıyla incelenmiştir.⁴⁶³ Ünver'den sonra ise Nil Sarı, Zülfikar Aydın ve Mehmed Yıldırım tarafından, III. Tıp Tarih Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

Gevrekzâde, bu risâleyi tercüme etme nedeni olarak; İstanbul şehrinin göz hastalıkları tedavisini bilen hekimlerden yoksun olduğunu, risâlelerinde göz hastalıklarını anlatan hekimler olduğu hâlde, bunların eserlerinin göz hastalıkları üzerine müstakil eserler olmayıp, yararlanılmasının zor olduğunu belirtmiştir. Gevrekzâde, *Umdetü'l-Kühliyye*'yi eşsiz bir eser olarak değerlendirerek; "Her bölümü göze ait meselelerle dopdolu olup, sadece göz hastalıklarına mahsus bir göz definesidir. Ancak bu kitaptaki kelimeler ve ibareler sihirli Arap dilinde olup, okumaya çalışan kehhallerin (Göz hekimi) başını döndürür" demiştir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ Bayat, **Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, s.129.

⁴⁶⁰ Karatay, a.g.e., s. 590.

⁴⁶¹ Kâhya, **Gevrekzâde Hâfız Hasan**, s. 28; Karatay, a.g.e., s. 590.

⁴⁶² Kâhya, **Gevrekzâde Hâfız Hasan**, s. 29.

⁴⁶³ Uslu, Tarihten, s.17.

⁴⁶⁴ Sarı ve diğerleri, a.g.m., s.249-251.

Nüshaları

1- TSMK H. 571/1'de kayıtlı olan eser, müellif hattıdır. Aharlı kâğıt, 235x130 ölçülerinde ve 72 yapraktır. Sahife talikle 69mm uzunluğunda, 23 satırdır. 19 Şa'bân 1212 tarihlidir. Şekilleri havi, cetvelleri kırmızı, kırmızı deri ve ebru ciltlidir.⁴⁶⁵

2.2.11. Er-Risâletü'l-Mûsikîyye Mine'd-Devâi'r-Rûhâniyye

Gevrekzâde'nin bu eseri, Ahmed Hakkı Turabi tarafından incelenmiştir. Eserin en önemli özelliği, müzikle tedavi konusunu müstakil olarak ele almış olmasıdır. Eser Gevrekzâde'nin müziğin çocuk hastalıklarıyla olan ilgisini anlattığı risâlesi olan, *Netîcetü'l-Fikriyye fî-Tedbîri Veladeti'l-Bikriyye* adlı eserle çoğu yerde benzerlik göstermektedir.⁴⁶⁶

Esin Kâhya'nın verdiği bilgiye göre, bu risâlede Gevrekzâde Hasan Efendi, çocuk hastalıklarına hangi makamın iyi geldiğini, şu şekilde vermektedir:

Irak Makamı: Çocuktaki Menenjit hastalığına iyi gelir.

İsfahan Makamı: Zekâ geliştirir, zihin açıklığı verir ve soğuk algınlığı ve ateşli hastalıklardan korur.

Zirefkend Makamı: Felç ve sırt ağrısına iyi gelir, kuvvet hissi verir.

Rehavi Makamı: Tüm baş ağrılarına, burun kanamasına, ağız çarpıklığına, felç ve balgam hastalıklarına iyi gelir.

Büzürk Makamı: Beyin, kulunç ağrılarına iyi gelir, kuvvetsizliği ortadan kaldırır.

Zirgüle Makamı: Kalp, beyin hastalığı, menenjit, mide harareti, karaciğer ateşine iyi gelir.

Hicaz Makamı: İdrar yolu hastalıklarına iyi gelir.

Buselik Makamı: Kalça, baş ağrısı ve göz hastalıklarına iyi gelir.

Uşşak Makamı: Ayak ağrıları ve uykusuzluğa iyi gelir.

Hüseyni Makamı: Karaciğer, kalp hastalıklarına, nöbet, gizli hummâlara iyi gelir.

⁴⁶⁵ Karatay, a.g.e., s. 587; Turabi, a.g.e., s. 69.

⁴⁶⁶ Turabi, a.g.e., s. 89-90.

Neva Makamı: Buluğ çağına ulaşmış çocuğa, kalça ağrısına, gönül sevincine iyi gelir.⁴⁶⁷

Risâlede Gevrekzâde, psikolojik ve bazı fiziksel hastalıkların müzikle nasıl tedavi edileceğinin yöntemlerinden bahsetmektedir. Sadece mûsikî veya tıp bilgisinin müzikle tedavide yeterli olmayacağını söyleyen Gevrekzâde, bunların yanında astronomi, astroloji ve şemâil ilminin de bu konuda yardımcı olacağını belirtmiştir.⁴⁶⁸

Nüshaları:

1-TSMK, Hazine bölümü nr. 571/2, eser Gevrekzâde'nin *Zübdetü'l-Kühliyye fi-Teşrihi'l-Basariyye* adlı eserinin, 58b-72b varakları arasındadır. 243x130 ölçüsünde aharlı ince kâğıttır. 21 Şevval 1212 tarihinde, bizzat müellif tarafından talik hattıyla yazılmıştır.⁴⁶⁹

2.2.12. Vekâyi'nâme

Risâle, *fi'l Mübâhese Ma'a Ulemâ'i İrân fi Bahsi'l-İmame* adlı eserin tercümesidir.⁴⁷⁰ Gevrekzâde kitabın önemini, risâlede şu şekilde anlatmaktadır; Nadir Şah, kendi ülkesinin âlimlerinden, Mezâhib-i imâmiyye ve Ca'feriyye'deki, dini ve şer'i meselelerle ilgili bir kitap yazmalarını ister.⁴⁷¹ Ulemadan, eş-şeyh Abdullâh Efendi'nin yazdığı risâle, bu konudaki en uygun risâle olarak görülmüştür. Gevrekzâde Halep Mevleviyeti vazifesi için Halep'e gittiğinde, orada bulunan ulemadan çok kimselerin bu kitaba ilgilerini görmüş ve Halep ulemasından çok kişi, Gevrekzâde'nin bu risâleyi telif etmesi için teşvikçi olmuşlardır. Gevrekzâde, bunun üzerine "Abdullah Efendi'nin bu risâlesini tahrir ettim" demiştir. Ayrıca Gevrekzâde, eserin Vakanüvis İzzi Efendi merhumun vakayinamesine tahrir olunmasını istemiştir.⁴⁷² Ancak bu gerçekleşmemiştir. Gevrekzâde yaptığı bu tercümesinde kendinden bahsederken; "Reîs'ül-etıbbâ-i ve Kâzâ-i Halebü's şebâ sabıkan" demektedir.⁴⁷³ Bu da bize Gevrekzâde'nin 1204 yılında biten Halep kadılığında, 1211 senesine kadar kayda değer herhangi bir devlet kademesinde yer almadığını göstermektedir.

⁴⁶⁷ Kâhya, **Gevrekzâde Hâfız Hasan**, s. 29.

⁴⁶⁸ Turabi, a.g.e., s. 90.

⁴⁶⁹ Turabi, a.g.e., s. 70.

⁴⁷⁰ Bayat, **Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, s.127.

⁴⁷¹ Gevrekzâde, **Vekâyi'nâme**, Esad Efendi nr.2436, vr.1a.

⁴⁷² Gevrekzâde, **Vekâyi'nâme**, nr.2436, vr.1b.

⁴⁷³ Gevrekzâde, **Vekâyi'nâme**, nr.2436, vr.50a.

Nüshaları:

1- Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr.2436, kitabın başlığında, *Vekâyi'nâme-i Nadir Şah'tır, Mezâhib-i Şi'yyet Ca'feriyyet Radîullâh* yazmaktadır.⁴⁷⁴ Kütüphanede ise Risâlenin ismi, *Şiilik Sunnilik Üzerine* olarak kayıtlıdır. Gevrekzâde, 19 Muharrem 1207 tarihinde eserin tercümesini tamamladığını, 1211 Zilka'de ayında tebyiz⁴⁷⁵ ettiğini söylemektedir.⁴⁷⁶ Herhalde Gevrekzâde, İzzi tarihine zeyl düşüncesiyle Tercüme-yi 1207 tarihinde bitirmiştir. Ancak bu gerçekleşmeyince eserini 1211'de telif etmiştir.⁴⁷⁷

2.2.13. Terceme-i Risâle-i Ledüniyye

Risâle-i Ledüniyye, İmâm-ı Gazzâlî'ye ait olan bu eserde; ledünni bilgi, yani ilham yoluyla bilgi edinilip edinilemeyeceği tartışılır. Bilginin tanımıyla başlayan bu eser, ruh ve nefis tartışmalarıyla devam etmektedir.⁴⁷⁸ Dönemindeki tasavvuf akımlarıyla da ilgilenen Gevrekzâde, bu eserin tercümesini yapmıştır. Eserin ismini değiştirmemiş olması, esere herhangi bir ekleme yapmadığının göstergesidir.⁴⁷⁹ Gevrekzâde risâleyi tercüme etme nedenini şu ifadelerle belirtir:

İmâm Muhammed Gazzâlî hazretlerinin tahrir buyurdıkları bu Risâle-i Ledüniyye namında olan vecizelerinin, ehibbâ-i esdikâlarından bir zât-ı fâzılın riâyet-i hatıralarına binaen ve ahali-i rum'un kendi lisanları üzerine yazılmadığı için istifade edemediklerinden, bunların talepleri doğrultusunda Arap dilinden Türk diline tercüme ettim.⁴⁸⁰

Ayrıca Gevrekzâde'nin bu risâleye yaptığı tercümeden, onun Celvetiyye tarikatına yakın olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸¹

Nüshaları:

1- İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T1859'da kayıtlıdır. 26 varaktır. 200x137 ölçülerindedir. 1211 Recep ayında, Gevrekzâde tarafından yazılmıştır.⁴⁸²

⁴⁷⁴ Gevrekzâde, *Vekâyi'nâme*, nr.2436, vr.1b.

⁴⁷⁵ Tebyiz: Bir müsveddeyi beyaza çekme, temiz olarak suretini almaktır. Şemseddin Sami, a.g.e., s.298.

⁴⁷⁶ Gevrekzâde, *Vekâyi'nâme*, nr.2436, vr.50a.

⁴⁷⁷ Uslu, *Tarihten*, s. 19.

⁴⁷⁸ Bekir H. Karlığa, "Gazzâlî, Eserleri", *DİA*, XIII., Ankara: TDV, 1996, s. 522.

⁴⁷⁹ Risâlenin İ.Ü. Nadir Eserler kütüphanesindeki nüshasının iç kapağına düşülen notta Terceme-i Risâle-i Ledüniyye Gevrekzâde Ser-etibbâ-i esbak Hâfız Hasan Efendi yazmaktadır. Gevrekzâde, *Terceme-i Risâle-i Ledüniyye*, İ.Ü.Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T1859, (Kapak notu).

⁴⁸⁰ Gevrekzâde, *Terceme-i Risâle-i Ledüniyye*, nr. T1859, vr.1b.

⁴⁸¹ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 211.

2- İBAK, Osman Ergin, Yz408 numarada kayıtlıdır. 29 varaktır. Müstensih Eseri, Gevrekzâde'nin kendi eliyle, Rebî'ül-evvelin 5. günü 1211 tarihinde bitirdiğini ve kendisinin istinsah ettiği nüshayı da ben fakir Aliye Munla Hanım binti Şerifzâde Muhammed Molla Efendi Şeyhülislam-i esbâk, demekte ve Risâleyi 17 Zilhicce 1212 tarihinde tamamladığını söylemektedir.

3- TSMK, Hazine nr.252 müellif hattıdır. 31 sayfa, 23 satırdır. 214x130 ölçülerindedir. Kitabın adı vr.1a Tercüme-i Risâle-i Ledüniyye li'l imam Gazâlî kuddise sirruhu'l-âli radiyallâhü anh, şeklinde kayıtlıdır. Tercümenin bitirildiği tarih olarak 1211 tarihi verilmektedir.⁴⁸³

2.2.14. Terceme-i Menâkıbü'l-Ârifîn

Ahmet Eflâkî'nin⁴⁸⁴ *Menâkıbü'l-Ârifîn* adlı eserinin, Gevrekzâde tarafından yapılmış olan çevirisidir.⁴⁸⁵ Bu tercümenin girişinde Gevrekzâde, şu şekilde bilgiler vermektedir:

Sultan Selim Han'ın Cülüsleri hengâmında fakir pür taksir Gevrekzâde-i Hâfız Hasan lutfen ve atfen Halep-i Şebâ Mevleviyeti inayet ve ihsanlarıyla şehri merkuma ulaştım, gün gün Hazret-i Mevlânâ şeriflerinin Menakıb-ı şerifelerini, bazı önemli şahısları tezkir ve tefhim için mütala'a edip tercümesine çalıştım. Hizmetimi tamamlayıp Halep şehrinden ayrılıp Konya'ya ulaştım ve Hazreti Mevlânâ'nın kabir-i saadetlerini ziyaret edip ve Menâkıb-ı Şeriflerini tamamlamak için İstanbul'a gittim.⁴⁸⁶

Gevrekzâde'nin bu eserden Mevlânâ'nın eseri olarak bahsetmesinin sebebi, onun Mesnevi'sinden seçilmiş bazı hikâyelerden oluşmasıdır.⁴⁸⁷ Gevrekzâde Risâlenin tarihi olarak, İş bu 1210 senesi Rebî'ül-evvel ayının ilk gününde Menâkıb-ı Şerife'nin tercümesi yapıldı, demektedir.⁴⁸⁸ Gevrekzâde, eseri tercüme etme nedenini açıklarken; bu eserin, bundan önce Sultan Murad Hân hazretlerinin zamanında da tercüme edilmiş olduğunu, ancak bu tercümenin noksan ve uygunsuz olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁹ Gevrekzâde,

⁴⁸² Gevrekzâde, *Terceme-i Risâle-i Ledüniyye*, nr.T1859 vr.26a.

⁴⁸³ Turabi, a.g.e., s. 76.

⁴⁸⁴ Mevlânâ'nın oğlu Ulu Ârif Çelebi'ye (ö.1316) intisap ederek ölümüne kadar yanından ayrılmayan Ahmed Eflâkî Şeyhinin isteği üzerine bu eseri kaleme almıştır. Tahsin Yazıcı, "Ahmed Eflâkî", *DİA*, II, Ankara: TDV, 1989, s. 62.

⁴⁸⁵ Bayat, *Hekimbaşıklık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.127.

⁴⁸⁶ Gevrekzâde, *Terceme-i Menâkıbü'l-Ârifîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr.511, vr.2b.

⁴⁸⁷ Turabi, a.g.e., s. 76.

⁴⁸⁸ Gevrekzâde, *Terceme-i Menâkıbü'l-Ârifîn*, nr.511, vr.2b.

⁴⁸⁹ Gevrekzâde, *Terceme-i Menâkıbü'l-Ârifîn*, nr.511, vr.2a-2b.

muhtemelen Zâhid b. Ârif'in 804/1401'de yaptığı tercümeyi kastetmektedir.⁴⁹⁰ Gevrekzâde, Menakıb-ı Şerifi toplayıp tertip eden Ahmed Eflaki, eserin bazı kısımlarını Farsça, bazı yerlerini de Arapça yazmıştır ve “Ben fakir, Hazreti mevlevînin hastası ve hâk-pâı olduğum için, cem ve tertip buyurdıkları risâleyi küstahane ile Ehibbanın hatıratını ve fikrini doğru yansıtmak için Türk diline çevirdim” demektedir.⁴⁹¹

Nüshaları:

1- Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr. 511'de kayıtlıdır. Vr.1b-297a, 25 satırdır.

2- Bursa Bölge Yazmalar Kütüphanesi, Genel, nr. 9460, 306 varaktır.⁴⁹²

2.2.15. Gevrekzâde Hâsan Efendi Mecmû'ası⁴⁹³

Gevrekzâde'ye ait bir not defteri niteliğindedir. Bazı kısımları müstakil risâle görünümünde olmakla birlikte, çoğunlukla farklı konularda yazılmış müsveddeler şeklindedir. Süheyl Ünver'in, Gevrekzâde Hasan Efendi Mecmû'asından Seçmeler, isimli yazmasından bu risâleyle ilgili çok önemli bilgiler elde ediyoruz.

Süheyl Ünver bu risâle için şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bunu rahmetli enîs-i rûhum Muallim M. Cevdet merhûm bana vasiyyet ederek bırakmıştı. Ben de diğer sekiz çuval yazma ve vesikalar ile cümlesini daha önceden görmemek şartıyla, Bayezid Medresesi'ne kurulan Belediye Kütüphânesi'ndeki kitapları arasına konması ve ayrıca yazmalarından ibâret bir ayrı kısım açılması dileğiyle tekrar vakf ettim. M. Cevdet Yazma Eserleri Kütüphânesi bânîsi ben oluyorum.

Eserle alakalı değerlendirmelerine devam eden Ünver, eserdeki anlatımlardan yola çıkarak; “Gevrekzâde'nin Arapçası ve Farsçası, Türkçesi kadar mükemmel” demektedir.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Uslu, **Tarihten**, s. 20.

⁴⁹¹ Gevrekzâde, **Terceme-i Menâkıbü'l-Ârifin**, nr.511, vr. 2a.

⁴⁹² Uslu, **Tarihten**, s. 21.

⁴⁹³ Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin notları niteliğinde olan bu eser kütüphanede **Mecmua'** olarak kaydedilmiştir. Biz bu şekilde kullanmayı tercih ettik çünkü eser içerisinde farklı isimde eserler bulunmaktadır.

⁴⁹⁴ Ünver, **Ser-etıbbâ-yı Hâssa Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Mecmû'a'sı Seçmeleri**, vr. 2a.

Eserin iç kapak sayfasında, Gevrekzâde'nin mührü bulunmaktadır. Mührün içersinde, *Hâfiz Hasan Re'isü'l-Etubbâ* yazmaktadır. Yine Mührün sağ tarafında da Gevrekzâde'nin imzası vardır. İmzasında da stilize olarak; *Gevrekzâde* yazmaktadır.⁴⁹⁵

İkinci kapak sayfasında Gevrekzâde'nin aldığı kısa notlar var. Bunlardan birisine örnek olarak: *Şâhzâde-i civân-ı Sultân Mahmûd Hân Efendimizin mevlûdü: Çehârşenbe günü, saat 9, dakika 6, yazmıştır.*⁴⁹⁶ İlk sayfa sağ alt köşesinde tarih olarak, *Sene [1]192,* yazmaktadır.⁴⁹⁷ Mecmuâ'nın içeriği ise şu şekildedir:

Vr. 1b-14a, risâlenin içerisinde, müstakil risâle görünümünde olan tek eserdir. Şa'bâniye tarîkına âid risâledir. Eserde yer alan ifadelerden yola çıkarak, Gevrekzâde'nin tasavvuf ehlinde olduğu anlaşılır.⁴⁹⁸ Gevrekzâde bu eseri, Arapça olarak kaleme almıştır. **Vr.15-16** (Sayfa 17-18)'da sayfanın kenarına, Hazret-i Mîsrî Efendi Hazretleri'nin yedi kraldan ve kral-ı Nemçe'ye ve sâirlerine gönderdikleri nâmenin suretidir, şeklinde kırmızı yazı bulunmaktadır. **Sayfa 19'da** Peygamber Efendimizin, İbn-i Abbas'tan ve Hz. Ali'den rivayet olunan hadisleri vardır. Aynı sayfalarda Şeyh Rükneddin ve Muhyiddin İbn-i Arabî'nin de isimleri zikredilmektedir. **Sayfa 20b'de** Hazreti Muaviye ve Hazreti Hüseyin arasında geçen bir kıssa anlatılır. Bu kıssa, hikâyet-i acibe olarak nakledilir.⁴⁹⁹ **20a'da** Mirat-ı Cihan Tarihinden rivayet olarak hikâyeler anlatılır. Bu anlatıların birkaçında; Hekim Galenos, Hippokrates ve Lokman Hekim'den alıntılara yer verilir. Hikâyelerden bazıları Arapça olarak yazılmıştır. Hikâyelerden birinde, bu üstat hekimlerin nasıl öldüklerinden bahis vardır.⁵⁰⁰ Sonraki sayfalarda ise, Peygamber Efendimizin döneminde

⁴⁹⁵ Gevrekzâde, **Mecmûa**, İBAK, MC_K, nr.434, s.1.

⁴⁹⁶ Gevrekzâde, **Mecmûa**, nr.434, s.2.

⁴⁹⁷ Gevrekzâde, **Mecmûa**, nr.434, s.1.

⁴⁹⁸ *Kad vaka'a'l-ferâğ ve itmâmi hâzihi'r-risâleti's-şerîfe an yed-i Gevrekzâde Hâfiz Hasan hâdimü'l-fukârâ ve muhibb-i hâk-i pâyi Âl-i abâ ve ahkar-ı bendegân-ı etbâ'-ı Şâh-ı şehîdân-ı Kerbelâ. Li-sene 1211,* Gevrekzâde, **Risâetü't Tevhîdiyye (Mecmûa)**, İBAK, MC_K, nr.434, vr.16a.

⁴⁹⁹ Hikâyet-i acibe: *Nakl-i sahîh ile rivâyet iderler ki çünkü Muâviye gasb-ı hilâfet eyledikten sonra Medîne-i Münevver'e geldi ki halkı zor ile kendüye bî'at itdire. Minbere çıkup kâideleri üzere hutbe okurken Hazret-i Ali radiyallâhu anh hakkında mezemmet idüp kendüye sezâ ve Hazret'e nâ-sezâ ve ağza yakışmaz kelîmât eyledi. Ve oğulları Hazret-i Hasan radiyallâhu anh ol meclisde hâzır idi. Muâviye'nin atası hakkında nâ-sezâ kelîmâtın işidicek derhâl ayağa kalkup "...ben dün zemm olunan Ali'nin oğluyum, sen Muâviye'sin, bir sahrînün oğlusun. Ve benim anam Fâtmatü'z-Zehrâ'dır ve büyük vâlidem Hadîcetü'l-Kübrâ'dır. Senin anan meşhûre olan Hind'dir ve büyük anan Katîle dedikleri avretidir. Ve ikimizden la'net şol kimsenin üzerine olsun ki onun ser-nüvişti nifâkda ve sâir yaramazlık ve fitnedede âhardan artuk ola, ve nesebi âhar nesebden alçak ola" deyü buyurunca mescidde olanların cümlesi âmin didiler. Muâviye de sözünü kestüp artık bundan sonra söyleyecek kelâm bulamayup ve minberden ol hacâletle inüp ardına bakmayup çıkup gitdi. Nukile min Câmî'u'l-hikâyât li'z-Zübeyri(?), Gevrekzâde, **Mecmûa**, İBAK, MC_K, nr.434, s. 20b.*

⁵⁰⁰ Hikâye: *Mir'ât-ı Cihân târihinde nakl olunur ki emvât-ı hukemâ-yı hikmet-simât hakkında eslâf-ı kibâr îrâd eylemişdir. "Elâ yâ eyyühe'l-mağrûr tûb min gayri te'hîrin./ Fe enne'l-mevte kad ye'ti velev sirte Kârûnâ / Ve kad mâtû zû mâlin ve kad mâtû zû tûbbin/ Yülâkî batşete'l-cebbâri zâ-aklin ve mecnûnâ/ Bi-süllî*

geçen hikâyeler anlatılır. **25. sayfadan** sonra beyit ve kasideler yer alır. **26. sayfada** Haleb kadılığı zamanında yazdığı beyitlere yer verir. **27 ve 28. sayfalarda** virdler, okunması gerekli dualar, Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler ve sûreler vardır. **29. sayfanın** başında, tâûn ve vebâ zamanlarında yapılması gereken bazı dini ritüellerden bahsedilmektedir. **30a-31b'de** 1194 tarihli, Gevrekzâde tarafından yazılmış bir risâle bulunmaktadır. 3 bölümden oluşan bu risâlede; gezegenler, yıldızlar, cisimler ve yaratılıştan bahsedilmektedir. **31a'da** yine Arapça olarak, Kasabbaşı Ali Ağa merhumun, üvey oğlu faziletli İbrahim Efendi'nin te'lif ettiği kitabından bir alıntı vardır. **32. sayfadan** itibaren, Fuzuli'nin mısraları vardır. **36. sayfadan** itibaren çeşitli vefat tarihleri ve kısa tarihi bilgiler vardır. Sayfanın başında "Eski Halep müftüsü Mehmed Efendi'nin inşa eyledikleri tarihtir" yazılıdır. **40a. sayfada** hafızayı güçlendirmek için dua, peygamber efendimizin hadisleri doğrultusunda, parmakların şekli, üzerinden kişilere ait öğrenilebilecek, bazı bilgiler ve ayrıca bir de el çizimi vardır. **40b sayfasında** ise zaman tanzimini gösteren, daire şeklinde çok güzel hazırlanmış bir çizelge bulunmaktadır.⁵⁰¹ **Vr.57b-62b**, Şamlı Şeyhü'l hadis Ali Dağıstani'nin, Hz. Peygamber'in babasının ve annesinin imanı hakkında yazdığı eserin tercümesi vardır.⁵⁰² **55a'da** Sultan Selim'in fethettiği yerlerin listesi, **55b -56b'de** 1207 tarihli Muhammed Pârâs'a'nın (ö.822) Farsça bir eserinden çevirisi olan Risâleti's-şerîfe, **64b'de** Bayramiye tarikatı'nın temsilcileri, **68a-75b**, Niyazi Mısri'nin Hazreti Hasan ve Hüseyin'le ilgili risâlesinin tercümesi, 1207 tarihli **75a-b-76a'da** İsmail Hakkı Celvetî'nin eserinden su-i zan bahsi vardır. **76a'da** İstanbul içinde medfun sahabe isimleri, **76b-81b** Abdülahad Nûrî'nin *Risâle fî- Hakki'd-devrâni's-sûfiyye* adlı eserinin özetidir, **84a** Ümm-i Sinan tarikatının silsilesi, **84b-90b** Hz. Ali ve Muaviyenin birbirlerine yazdıkları mektupların tercümeleri, **90a-94b** Hz. Hasan ve Hüseyin ile ilgili olayları anlatmaktadır. **99b-100b**, Mecdüddin Kâşî'nin *Zinetü'l-Mecâlis* aslı farsça eserinden, bazı pasajların tercümeleri vardır. **103a**, İbnü'l-Arabî'den seçmeler, **105a-108b** 1200 tarihli Nefs-i Emmare hakkında risâle, **123a-b** Fransa ve Osmanlı arasında 1214 tarihli mektuplaşma, **123a-b**, 'de ise Ragıp Paşa'nın bir güftesi yer almaktadır.⁵⁰³

mâte Ristâlîsu Bukrâtu bieflâcin/ Ve Lukmânu mübersâmin ve Câlînüsu mebtûnâ. Bi-hikmeti Hâlıkü'l-hayâti ve'l-mevt her tabîb kangî ilâc hakkında mâhir ise ol marazdan fevt olmuşdur. Gevrekzâde, **Mecmûa**, İBAK, MC_K, nr.434, s. 20a.

⁵⁰¹ Gevrekzâde, **Mecmûa**, nr.434, s.1-40.

⁵⁰² Tercüme, 1207 Muharrem ayında yapılmıştır. Diğer nüshası ise İ.Ü.ktp nr. TY1859, vr. 26b-36a varakları arasındadır. Turabi, a.g.e., s. 79-80.

⁵⁰³ Uslu, **Tarihten**, s. 22,23; Turabi, a.g.e., s. 79-81.

Nüshaları:

1- İBAK, Muallim Cevdet (MC), K0434'de kayıtlıdır. *Atatürk K263 yaprak, satır muhtelif, no 434, orta boy, M. Cevdet'in bana bıraktığı ve benim de kütüphanesine hibe ettiğim yazmaları arasında (Belediye Kütüphanesi)*.⁵⁰⁴

2.2.16. Edirne'de Yazdığı Mecmû'a

Gevrekzâde'nin, Edirne'de yazdığı anlaşılan bir mecmuada, beş adet risâle bulunmaktadır. Bunlar Edirne kadılığı döneminde, 1213 yılında yazılmıştır.

Vr.1b-10b, Konyalı Beşir Çelebi'nin (ö.1451) *Edirne Tarihi Risâlesi*, **Vr.11b-12b**, Hacı Bayrâm-ı Velî ile Hamîdüddîn Aksarâyanî'nin (ö.815) Edirne'ye gelişleri, **Vr. 13a-14b** Yazıcızâde'nin (ö.870) *Muhammediye*'sinin telif sebebi, **Vr.15a-17b** Hacı Bayram-ı Velî'nin müridlerini tecrübe etmesi, **Vr.18a vd.** Belgradlı Şeyh Münirî Efendi'nin(ö.1057) İstanbul Şeyhlerine yaptığı itirazlara, Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin (ö.1034) cevapları vardır.⁵⁰⁵

Nüshaları:

1-TSMK, Hazine nr.1783

Gevrekzâde'ye ait olan diğer eserler ise:

Sırrü'l-Esrar Tercümesi,⁵⁰⁶ Mirhând'dan (Mirhond) çevirdiği Kıssa-i Yusuf, Kısas-ı Enbiya-i Beni İsrail ve Tahrib-i Beytül-mukaddes eserlerinin bulunduğu bilinmektedir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Gevrekzâde, *Mecmûa*, nr.434, vr.1b.

⁵⁰⁵ Karatay, a.g.e., s.339.

⁵⁰⁶ Hekim Aristo'nun Yunanca olarak Büyük İskender için yazdığı ve Arapçaya (Te'sisü's-Siyase fi Tedbiri'r Riyase) ismiyle tercüme edilen eserinin dördüncü makâlesidir. Turabi, a.g.e., s. 85.

⁵⁰⁷ Kâhya, *Gevrekzâde Hâfız Hasan*, s. 29.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MİCENNETÜ'T-TÂ'ÛN VE'L-VEBÂ'

3.1. Risâlenin Mahiyeti, Konusu ve İçerisinde Yer Alan Tedaviler

Risâlenin tek nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, 1299 numarada kayıtlıdır.⁵⁰⁸ Risâle 30 varaktır, 220 x 140 ölçülerinde ve müellif hattıdır.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, kendi zamanında çıkan vebâ salgınına tedbir almak için,⁵⁰⁹ daha önce bu hastalığın tedavisinde başarılı olan, Hekim İlyas b. Abram (Abdüsselâm el Mühtedî)⁵¹⁰ tarafından yazılan *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* adlı risâleyi 19 Haziran 1795 tarihinde tercüme etmiştir.⁵¹¹ Gevrekzâde, İlyas b. Abram'ın II. Bayezid zamanında İstanbul'da ortaya çıkan vebâ salgınından sonra, bu hastalığın tedbir ve tedavisinin araştırılması için görevlendirilmiş olduğunu ve bunun üzerine *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*⁵¹² adını verdiği risâleyi kaleme alıp, bunu Sultan II. Bayezid'e sunduğunu nakletmektedir.⁵¹³

⁵⁰⁸ Kütüphanede Risâlenin ismi yanlış olarak *Micennetü't-Ta'ûn ve'l-Vebâ'* olarak kayıtlıdır. Muhtelif kaynaklarda, eserin adı metin içinde harekeli olarak veriliyor şeklindeki nakiller yanlıştır. Risâlenin adı kaynaktaki harekeli değildir. Bedii Şehsuvaroğlu eserin adını *Micnet al-Ta'ûn vel Vebâ'* olarak vermiştir. Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 121. Ali Haydar Bayat ise *Micennet'ül-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* olarak vermektedir. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 313. Risâlenin Arapça anlamına uygun olarak, ismi *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* olması doğrudur. Risâlenin 4a varığında ismi yazılmış ancak harekelenmemiş olduğu için, farklı şekillerde okunmaya müsaittir. Ayrıca Kütüphanenin kataloğunda, eserin yazarı olarak Hasan b. Ahmed Gevrekzâde yazılması gerekirken Hasan b. Abdullah Gevrekzâde yazılmıştır. Risâlenin ferağ kaydında yazar, bu Risâle Gevrekzâde Hâfız Hasan ibn-i Ahmed zade Gevrekzâde eliyle yazıldı demek suretiyle babasının adının Ahmed olduğunu belirtmektedir. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, T1299, vr. 30b.

⁵⁰⁹ İstanbul'da Osmanlı döneminde en yıkıcı salgınlar Sultan II. Bayezid ve Sultan I. Abdülhamid zamanlarında olan vebâ salgınlarıdır. Abdüsselâm el Mühtedî bu Risâleyi daha önce II. Bâyezid döneminde İstanbul'da çıkan vebâ salgını üzerine yazmıştır. Bkz. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, T1299, vr. 1b.

⁵¹⁰ Hoca İlyas el-Yahudi (918/1512'de sağ) olarak bilinen Abdüsselam el-Muhtedî el-Muhammedî, Sultan II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde yaşamış olan Osmanlı âlimlerindedir. Tevratı ezbere bilen, astronomi, takvim, aritmetik ve geometri sahalarında geniş bilgi sahibi olan Abdüsselam el-Muhtedî ile II. Bâyezid zamanında Endülüs'ten gelip İstanbul'a yerleşen İlyas b. Abram (İbrahim) el-Yahudi aynı şahıs olmalıdırlar. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim**, s.104.

⁵¹¹ Gevrekzâde, Bu risâlenin tercümesini 1 Zilhicce 1209 Cuma gecesi tamamladığını belirtmektedir. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, T1299, vr. 30b.

⁵¹² İlyas b. Abram'ın kitabında *micennet* kelimesi yazılırken, nun harfinin noktası alta konulmuştur, yani *Micebbet* veya *Micebt* şeklinde okunmaya müsaittir. Ancak hiçbir anlam taşımaması sebebiyle bunun bir noktalama hatası olduğu anlaşılmaktadır. Gevrekzâde, kitabın ismini söylediği kısım da dâhil olmak üzere

İlyas Abram'ın bu eseri, Gevrekzâde'den başka, Sultan II. Abdülhamid devrinde Sanayi alayı müftüsü Ahmed-i Ömerî el-Şamî tarafından, 1893-94 (H.1311)'de *el-Tevfikat el-Hamidiyye fi Def'i el-Emrâz el-Vebâ'iyye* adıyla da tercüme edilmiştir. Eserin mütercim hatlı olan tek nüshası, Cerrahpaşa Tıp Tarihi müzesi nr.105'te bulunmaktadır. Müftü Ahmed Efendi önsözde, Osmanlı memleketlerinde ortadan kalkmaya yüz tutan kolera hastalığının, İstanbul ve diğer bazı vilayetlerde tekrar ortaya çıkması nedeniyle, bu korkunç hastalığın tedavi yöntemlerinin ve çıkış kaynaklarının öğrenilebilmesi amacıyla, bu risâleyi tercüme ettiğini söylemektedir.⁵¹⁴

Gevrekzâde'nin tercüme ettiği risâle; bir önsöz (mukaddime), dört ana bölüm (bâb) ve 10 bahisten oluşmaktadır.⁵¹⁵ Risâlenin mukaddime bölümünde iki emir bulunmakta ve müellif bu emirlerde, risâleyi yazma gerekçesini açıklamaktadır. Dört ana bölüme de genel olarak bakarsak; birinci bölümde vebâ ve tâûnun tarifi ile sebepleri, dört fasıl halinde anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise vebâ ve tâûnun belirtileri açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde, vebâ ve tâûn illetinin ortaya çıkması halinde beden sağlığını korumak için yapılması gerekenler, dördüncü bölümde de tâûn ve vebânın tedavisi açıklanmaktadır.⁵¹⁶

Gevrekzâde, bu eserin önemi hakkında İlyas bin Abram'dan alıntılar yaparak bir takım bilgi vermektedir.⁵¹⁷ Eski doktorların tâûn ve vebâ hastalığının tedavi ve alınması

Hekim İlyas'tan aynen aktarım yapmıştır. Yani Gevrekzâde kitaba herhangi bir isim koymamıştır. Bu isimlendirme Gevrekzâde'nin diğer eserlerinde olduğu isimlendirme yöntemlerinden biraz farklıdır. Gevrekzâde eserin ismini ve yazarını verdikten sonra gerekçesini açıklayarak kendi verdiği isimlendirmeyi yazar, ancak burada durum bu şekilde değildir. Sebebi muhtemelen eser üzerinde fazla değişiklik yapmamasıyla ilgilidir. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 2a; İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 1a.

⁵¹³ Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299 vr.1b.

⁵¹⁴ İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim**, s.109.

⁵¹⁵ Gevrekzâde Risâlenin bölüm tertipi üzerinde bir genişletme veya daraltmaya gitmeyerek İlyas b. Abram'ın verdiği fihristi aynen kullanmış, bölümlerin içerisinde verilen ilaçlar ve tedavi yöntemlerine ilavelerde bulunmuştur. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 2a; İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 2b.

⁵¹⁶ İlyas b. Abram'ın Risâlesinde de aynı şekildedir. Birinci bölüm vebâ ve tâûnun tanımı ve nedenleri. İkinci bölüm vebâ ve tâûnun belirtileri. Üçüncü bölüm hastalık zamanlarında sağlığı korumak için yapılması gerekenler. Dördüncü bölüm tâ'ûn, vebâ ve hummânın tedavi yöntemleri, İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 3a.

⁵¹⁷ İlyas bin Abrâm İspanî (918/1512'de sağ) Hoca İlyas el-Yahudi olarak bilinen *Abdüsselam el-Muhtedî el-Muhammedî*, eserinin önsözünde (*Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*), II. Bayezid zamanında İstanbul'da büyük bir deprem meydana gelmesi sonrasında taûn ve vebâ ortaya çıktığını, İstanbul'da bulunan tabiplerin çoğunun taûn ve vebâyı tedavi etmekte çaresiz ve yetersiz kaldığını, bunun üzerine, bu hastalığı iyileştirme konusunda tecrübe ve deneyim sahibi olduğu için bizzat Padişahın emriyle İstanbul'da bir süre ikamet ederek birçok kişiyi iyileştirdiğini ve uzun gayretler sonucu bu risâleyi meydana getirip, Padişah II. Bayezid'e sunduğunu belirtmektedir. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr.13b-14b-15a; İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 1b.

gereken önlemlerden çok az bahsettiklerinden, sözü çok kısa tuttuklarından ve yazılması gerekenleri gerektiği gibi yazmadıklarından şikâyet etmektedir. Özellikle de zamanın tıp reisi olmasına rağmen, Ebû Ali b. Sînâ'nın *Kitâb-ı Kânûn*'da⁵¹⁸ vebâ ve tâ'ûn hastalıklarına yeterince yer vermemesini eleştirmektedir. Kendisinin ciddiyet, gayret ve ehemmiyetle çalışarak; kusursuz, dikkatli ve tam bir tedbîrle bu risâleyi yazdığını söylemektedir.⁵¹⁹

Gevrekzâde ilk olarak mukaddime bölümünde, eserin yazılış gerekçesiyle alakalı kısmı Hekim İlyas'ın yazdığı şekliyle, değiştirmeden aktamıştır. Buna göre, Hekim İlyas'ın risâleyi yazma nedeni, İstanbul'da ahalinin vebâ ve tâûna kapılarak perişan olması ve hekimlerin yanlış tedaviler uygulamasıdır. Ayrıca Hekim İlyas, risâlenin yazılmasındaki asıl nedeni, iki başlık altından anlatır.

Birincisi: Zamanımızda vuku bulan büyük depremleri gördüğümde, arkasından vebâ ve tâûnun takip etmesinden korktum der ve daha önce depremle vebâ arasında olan ilişkiyi açıklayan bazı örnekler verir. Bu örnekler şu şekildedir:

Felsefenin Reisi Aristo⁵²⁰, Makâle-i Zelzele isimli kitabında; Depremler, dünya içinde hapsedilmiş yoğun gazların gevşemesinden meydana gelmektedir. Çünkü bahsedilen gazlar, yeraltında oluşup birikir ve zamanla sıkışma yapar, doğası gereği yükselir ve yeryüzüne çıkar, yeryüzüne çıkınca da harekete mecbur olduğundan yeryüzü

⁵¹⁸ İbn-i Sînâ (ö.428/1037) XI. yüzyılda yaşamış ve özellikle hekim olarak şöhret yapmış bilim adamlarımızdandır. Eserleri sadece İslâm dünyasını değil Avrupa tıp geleneğini de derinden etkilemiştir. Onun batıdaki etkisinin XVII. yüzyıla kadar sürdüğü ve eski Yunan tıp otoriteleri olan Hipokrates ve Gelenos'un şöhretini gölgede bıraktığı kabul edilmektedir. İbn-i Sînâ, **El- Kânûn Fî-t-Tıbb**, I, (Çev. Esin Kâhya), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2014, s. XXIV-XXXI; Arsan Terzioğlu, "İbn-Sînâ", **DİA**, XX, Ankara: TDV, 1991 s. 331, *El-Kânûn fi't-Tıbb* adlı esere en büyük tıbbi eser olarak bakılmaktadır. Batı dünyasında tıbbın İncil'i veya tıbbın mukaddes kitabı olarak tanımlanır. Yaklaşık bir milyon kelimelik ansiklopedik bir kitaptır. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 313. Eserin Türkçeye çevirisi Esin Kâhya tarafından yapılmıştır.

⁵¹⁸ Bu eleştiri kısmı Gevrekzâde'nin Risâleye yaptığı bir ekleme değil İlyas b. Abram tarafından yapılan eleştirinin aktarılmasıdır, Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 13a,14b; İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 7a.

⁵¹⁹ Bu eleştiri kısmı Gevrekzâde'nin Risâleye yaptığı bir ekleme değil İlyas b. Abram tarafından yapılan eleştirinin aktarılmasıdır, Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 13a,14b; İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 7a.

⁵²⁰ Hekim Aristo olarak bilinen Aristoteles MÖ. 336'da Ege Denizi'nin Kuzeyinde bulunan Stageria'da doğmuştur. Makedonya krallarından Amyntus'un (MÖ.393-370) hekimi olan babası Nicomaihos'un yolundan gitmiş ve çalışmalarını tıp alanına yoğunlaştırmıştır. Hayatının yirmi yılını eğitim için gönderildiği Atina'da geçirmiştir. Atina'da Platon'un öğrencisi olmuş, kendisi de ilerleyen yıllarda İskender'in hocalığını yapmıştır. MÖ. 322'de yakalandığı bir hastalık sonucu ölmüştür. Tekeli ve diğerleri, a.g.e., s.63,64.

sallanır. İşte bu zaman yer altında haps olmuş ağır gazlar yükselir ve tabiatı gereği havayı kirletir. Havayı kaplayan bu gazlar, kalın bir tabaka oluşturup güneşin ışığını bile keser, gündüzlerde bile karanlık hâsıl olur, demiştir.

Müellif,⁵²¹ bu anlatımın doğru olma ihtimalinin yüksek olduğunu söyler. Çünkü hekimlerin çoğu, havadaki yoğunluk ve havanın ağırlaşmasıyla bu hastalıklar arasında bir ilişki kurmuşlardır. Depremlerin ortaya çıkmasından sonra da havanın yoğunluğu sebebiyle, tâûn ve vebâ da ortaya çıkacağını söylemişlerdir. Hekim İsoodrus,⁵²² da yaşadığı dönemde meydana gelen deprem sonrasında büyük bir tâûn havasının ortaya çıktığını söylemiştir. Buradan anlaşıldığı üzere, hava yoğun olduğunda tâûn ve vebânın ortaya çıktığı konusunda hekimler hemfikirdir. Ayrıca sadece depremle değil, havada ortaya çıkan ateş sütunları⁵²³ da havayı ağırlaştırır. Müellif işte bu zamanda tâûn olacağına dair korku ve endişe yayıldığını söylemektedir.

Müellif, bu kitabın yazılmasının ilk sebebi olarak, bu kitabı mütâlaa edenler, bu gibi hâdiseler ortaya çıktığı zaman sıhhatlerini koruyup, tedbir ve tedavileri yapabilsinler, bedenlerini zehirli havadan uzak tutabilsinler, demektedir.⁵²⁴

İkincisi: Müellif, bu diyarın tabiplerinin,⁵²⁵ tâûn ve vebânın tedâvîsini yeterince iyi yapmadıklarını, üşengeçlik içinde davrandıklarını ve bu hastalıktan kurtuluşu beyhûde bir çaba olarak telâkki ettiklerini gördüğünü söyler. Tabiplerin hastalık ortaya çıktığında hemen ümitsizliğe düşerek tedaviden uzaklaştıklarını, bu hastalığın tedavisi imkânsızdır deyip, hastayı ölüme terk edip yanından kaçtıklarından şikâyet eder. Bu kitabı yazmasının ikinci nedeni olarak bunu gösterir. Ayrıca bununla ilgili Eflatun'dan alıntı yapar.

⁵²¹ Müellif, tabiri, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Hekim İlyas'tan doğrudan yaptığı alıntılar için kullanılmıştır. Gevrekzâde'nin Hekim İlyas'tan bağımsız olarak yaptığı anlatımlarında doğrudan Gevrekzâde'nin ismi kullanılmıştır.

⁵²² Hekim İsoodrus, İşbilyeli (Sevillalı) İzidor olarak bilinir. İsoodrus, XIII. Yüzyıl Alman bilginlerinden Konrad von Megenberg'in, Thomas de Cantimpre'nin *De Naturum Rerum* adlı eserinden büyük ölçüde faydalanarak yazdığı *Das Buch der Natur* adlı ilim ansiklopedisinde eserleri kaynak olarak yer alan âlimlerden birisidir. Adıvar, a.g.e., s. 49; Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim**, s. 105.

⁵²³ Hava hareketleri, şimşek veya yıldırım, meteor düşmesi, yıldız kayması veya olağanüstü zamanlarda havada oluşan bir ışık kastedilmektedir. İlyas b. Abram ışık sütunu, Gevrekzâde ise ateş çizgileri şeklinde aktarmıştır. İlyas b. Abramın Risâlesinden, ışık sütunu tabirini kullanmayı daha uygun gördük.

⁵²⁴ Hekim İlyas'ın milattan önce yazılmış eserlerde bulunan fikirlerle bu mevzuyu açıklamaya çalışmasının nedeni, II. Bâyezid döneminde vebâ vakasının depremden sonra görülmüş olmasıdır. Eski dönemlerde sadece vebâ değil, hemen hemen bütün hastalıklar gök olaylarıyla yahut depremlerle ilişkilendiriliyordu. Ancak depremlerden sonra vebâ vakalarının görülmesinin nedeni, deprem sonrasında bozulan sosyal şartlardır.

⁵²⁵ Bu diyardan kasıt İstanbul'dur.

Eflatun⁵²⁶ uzman ve akıllı olan doktorların üzerine düşen vazifenin hastalığa yatkın olan kişilere, hastalık bulaşmadan acil bir şekilde tedbir almak olduğunu söylemiştir. Ayrıca Eflatun, hastalığın tedavi edilebilir olduğuna inanarak, “Şüphesiz ki bu hastalık problemlidir, tedavisi çok zordur. Fakat ilaç ile kurtuluşu mümkündür. Çünkü ben, bu marazı tekrar tekrar tedavi edip tedbir alan; uzman, becerikli ve hünerli doktorların çoğu ile görüşüm ve Allah’ın izniyle tedavi ettikleri hastaların hepsi iyileşip, sağlıklarına kavuştular.” demiştir.

Müellif, risâleyi yazmakla her hasta olanın buradaki bilgilerle hastalığından kurtulacağı iddiasında olmadığını söylemiştir. Beklentisinin, risâlede yer alan bilgiler sayesinde, eğer hastaların binde biri dahi kurtulup sıhhatine kavuşursa, Allah huzurunda büyük sevaba nail olup hastalığını iyileştirdiği kişilerin hayır dualarını almak olduğunu, asıl niyetinin ise Kur’an’da geçen, “Kim bir kişinin kurtuluşuna sebep olursa, bütün insanlığı kurtarmış gibi olur” ayetine mazhar olmak olduğunu söyler. Yoksa bu risâleyi fazîlet göstermek için veya iftihar edilmek için yazmadığını söyler.

Müellif, hastalığı geçmişte inceleyen doktorlar niçin bu hastalıkla alakalı uzun açıklamalar ve sözler yerine kısa kelimeler ettiler ve sen bu kitabında fazlaca yazıp makâlelerini arttırdın şeklinde soru soran olursa; bu soruyu soran kişiye Fisagorus’un⁵²⁷ şu sözüyle cevap verilir der; “Eğer *Avc bin Ank*’in⁵²⁸ başına Yecüc halkından bir şahıs otursa, Yecüc’ün gördüğü Avc’ın gördüğünden daha fazla olur.” Devamında yüce hekim ile doktorların yazdıkları ve vaktinde tecrübeyle yaptıkları tedbir ve tedavilerin hepsini incelediğini, sağlam bilgi ve kavrayış göstererek onların uyguladığı tedâvîlerin yanında yaptığı uygulamalarda edindiği tecrübeleri de katarak bu risâleyi kaleme aldığını belirtmektedir.

Gevrekzâde esere; Allah’a şükrederek (hamdele) ve Peygamberin ailesine dua ve selam ettikten (salve) sonra, eserin nasıl oluştuğundan bahsederek başlamaktadır. Buna göre; II. Bayezid zamanında İstanbul’da büyük bir deprem meydana gelmesi sonucu, tâûn

⁵²⁶ Eflatun (Platon): M.Ö. 428 yılında Atina’da doğmuş, Sokrates ölünceye kadar onun öğrencisi olmuştur. Platon, astronomi ve matematik bilimleriyle ilgilenmiş ve gezegenlerin konumlarını hesaplamaya çalışmıştır. Tekeli ve diğerleri, a.g.e., s. 54.

⁵²⁷ Fisagorus (Phythagoras): Meşhur Yunan filozoflarından olup, M.Ö. yaklaşık 580-500 yıllarında yaşamıştır. Sisam adasında doğmuş ve sonra Güney İtalya’daki Kroton kentine yerleşmiştir. İyonyalı doğa filozoflarının etkisiyle bilim ve felsefeye yönelmiş, dini ve mistik niteliklere sahip bir bilim topluluğu kurmuştur. Tekeli ve diğerleri, a.g.e., s.23.

⁵²⁸ Bazı eski kitaplarda ve anlatılarda adı geçen efsanevi devdir.

ve vebâ ortaya çıkmıştır. İstanbul'da bulunan tabiplerin çoğu, tâûn ve vebâyı tedavi etmekte çaresiz ve yetersiz kalmışlar. Bunun üzerine, bu risâlenin yazarı olan İlyas adlı tabip, bu hastalığı iyileştirme konusunda tecrübe ve deneyim sahibi olduğu için, bizzat padişahın emriyle İstanbul'a çağırılmış ve bir süre burada ikamet ederek, birçok kişiyi iyileştirmiştir. Bu amansız hastalıkta İlyas'ın uyguladığı tedavilerinin sonuç verdiği görülmüştür. Hekim İlyas, bu tecrübe ve deneyimlerini, uzun gayret ve emek harcayarak, bu risâlede toplamış ve Padişah II. Bâyezid'e sunmuştur.⁵²⁹

Gevrekzâde, bu risâleyi tercüme etmesini iki nedene bağlamaktadır. Bunlardan birincisi; risâlenin Arap diliyle yazılmış olması ve halkın çoğunun bu dili bilmemesi; ikincisi ise; risâledeki ilaç ve devaların açıklanmaya ihtiyacı olmasıdır. Ayrıca Gevrekzâde, başarıları kanıtlanmış bir hekim olması sebebiyle, İlyas b. Abram'ın eserini tercüme ettiğini de vurgulamaktadır.

Gevrekzâde risâlenin girişinde ilk olarak, risâlenin yazarı olan Hekim İlyas'ın ilmini artırmak üzere çok meşhur beldelere gittiğinden, gelmiş geçmiş hekimlerin eserlerini okuduğundan bahseder. İkinci olarak, kullandığı kaynaklar hakkında kısaca bilgi verir. Bunlar arasında Hippokrates'in *Kitâb-ı Epidemiya*, *Kitâb el-Emrâz el-Hâdde*,⁵³⁰ *Kitâbü'l Takdimü'l Ma'rife* adlı eserleri; Galenos'un *Kitâbü'l Asnafü'l Hummeyât*, *Kitâbü's Sinaatü'l Kebir*, *Kitâbü'l-Egziye* adlı eserleri; *İshâk b. Huneyn'in Kitâbü'l-Hummeyât*'ı, *Zekeriya Râzî'nin Hâvî* adlı eseri;⁵³¹ Mervan bin Zuhr'un, *Resâ'il*⁵³² adlı

⁵²⁹ Gevrekzâde döneminde de Sultan Bayezid dönemindeki gibi şiddetli bir vebâ salgını meydana gelmiştir. Sultan I. Abdülhamit 1778 yazını vebâ ile baş etmeye harcamış, Haziran ayı boyunca tırmanan salgın iki ay boyunca her gün yaklaşık 5000 kişinin canına mal olmuştur. Kâhya, **Gevrekzâde Hâfız Hasan**, s. 28.

⁵³⁰ *Kitâb el-Emrâz el-Hâdde*: Hippokrates'in kitabıdır. İsa b. Yahya tarafından tercüme edilmiştir. Ağırakça, **İslâm Tıp Tarihi**, s. 346.

⁵³¹ Avrupalılar tarafından "Rhazes" veya "Alubator" diye isimlendirilen Er-Râzî (ö.313/925) İran'ın Rey şehrinde doğmuş tıbbî olan büyük ilgisi sebebiyle Rey şehri hastanesinde çalışmaya başlamış ve buranın başhekimisi olmuştur. Tıp alanında zamanla otorite olan Râzî'nin ünü artmış ve İran'da Horasan hükümdarı Mansûr İbn-i İshâk'ın dostluğuna ve himayesine mazhar olmuştur. *Kitâb'ül Mansûri* adlı eserini ona ithaf etmiştir. Edward G. Browne, **Arabic Medicine (İslam Tıbbı)**, (Çev. Enise Anaş), İstanbul: İnkılâb Kitabevi, 2012, s. 54. Tıp, eczacılık, kimya, matematik, astronomi, mantık, felsefe, psikoloji, ahlak ve mûsiki alanındaki eserleriyle büyük bir şöhrete kavuşmuş olan er-Râzî için George Sarton, onun yaşadığı asra "er-Râzî asrı" adını vermiştir. Er-Râzî'nin en önemli çalışması olan *el-Hâvî fi't-Tıp*, tıbbın muhtevası, kapsamı, içeriği anlamına gelip Orta Çağ boyunca doğu ve batı tabipleri'nin en büyük kaynağı olmuş bir eserdir. Ağırakça, **Osmanlı Tıbbi'nin Kaynakları**, s. 137. El-Hâvî, son yayınlarda yer alan bilgilere göre 25 cilt olduğu tespit edilmiştir. Râzî bu eserini bir ömür boyu hasta başında bekleyerek edindiği bilgilerden ve tecrübelerden oluşturmuştur. Bu nedenle Orta Çağ'ın en önemli orijinal eserlerinden birisidir. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 216. Râzî'nin bu eseri Arap dilinde yazılan en büyük tıp ansiklopedisidir. Râzî hayatının 15 yılını bunu yazmaya verdiğini söyler. Bütün Yunan ve Arap tabiplerinin eserlerinden çıkarılmış parçalardan oluşan bir derleme eserdir. Râzî kendi şahsi düşüncelerini de ekleyerek, bunları bir neticeye bağlamaktadır. İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, II, s. 66.

⁵³² Risâle-i Mervan bin Zühr (*El-Resâ'il*): Ebu Mervan Abdülmelik ibn Muhammed ibn Mervan ibn Zühr,

eseri; Şeyh İbn-i Sînâ'nın *Kânûn*'u, İbnü'r- Rüşd el-Fâzıl el-Kurtubî'nin *el- Külliyyât*⁵³³ adlı eseri ve bunlardan başka nice nice tecrübe edilmiş; İslamiyyeden, Yahudiyyeden ve Nasara'dan ulaşabildiği kitapları okuyup, tecrübeleriyle mütâlaa ederek derinlemesine çalıştığından, tıp ilminin kendisine kapılarını açtığını söyler. Araştırmaları neticesinde hastalık durumunda kullanılan ilaçları ve tedavileri öğrenmiştir. Tıbbın aslının çok tecrübeye vakıf olmaktan geçtiğini belirterek, bu eksikliğini gidermek için de bilimsel uygulamalara devam ederek, hastalıkların tedbir ve tedavisi için gerekli olan ilaçların neler olduğu konusunda, çok dikkatli bir şekilde çalıştığından bahsetmektedir.⁵³⁴

3.1.1. Vebâ ve Tâûnun Tarifi ve Sebepleri

Müellif, risâlenin birinci bölümünde vebâ ve tâûn'un tarifini yapmaktadır. Tarife göre; insan bedenine bulaşan bir hastalık olan vebâ, bir bozukluk ve pis kokudan ortaya çıkmaktadır. Bu bozukluk, ilk olarak havaya bulaşır ve havanın özünü bozar. Buradan nefes yoluyla kalbin etrafında bulunan ahlâta⁵³⁵ ulaşır, uzuvları bozar ve hastaların ölmelerine neden olur.⁵³⁶ Ama tâûn bir çeşit veremdir. Yani şişlik yahut insan derisinin şiddetli iltihabıdır. Fazla yüksek ateşle birlikte, ciltte başlangıçta miktar olarak küçük bir

Endülüs'ün tanınmış meşhur fakihlerinden Ebu Bekir Muhammed el-İlyâdi'nin oğlu olup tıp tahsiline ilk defa baba ocağı İşbiliyye'de başlamıştır. Tahsilini ilerletmek için Bağdad, Kahire ve Kayrevan'da uzun yıllarını geçirmiş ve buralarda çok ciddi tıp eğitimi görmüştür. Buradan Endülüs'e gitmiş ve yaptığı tedaviler sebebiyle şöhreti kısa zamanda tüm Endülüs'e yayılmıştır. Ağırakça, **İslâm Tıp Tarihi**, s. 331. İbnü'r- Rüşd gibi değerli talebeler yetiştirmiştir. Uyuz hastalığına neden olan *Acare* virüsünü tespit etmiştir. Galenos'a yaptığı haklı eleştirileriyle tıp dünyasında meşhur olmuştur. Şehsuvaroğlu, **Eczacılık Tarihi Dersleri**, s.161,162.

⁵³³ İbnü'r- Rüşd el-Fâzıl el Kurtubî'nin *El-Külliyyât* adlı eseri yedi kısımdan oluşmaktadır. Genel olarak ele aldığı konuların belli başlılarından olarak, tüm organların anatomisi, genel sağlığı koruma, tüm ilaçlar, hastalıkların nasıl şifâ bulacağı ile ilgili konulardır. Ateşli hastalıklarla ilgili bilgi verdiği kısım kitabın yedinci kısmıdır. Bu bölüm ateşli hastalıkların tedbir ve tedavileriyle ilgilidir. Eser te'lifinden yaklaşık altmış yıl sonra Yahudi asıllı Bonacosa adındaki bir mütercim tarafından Latinceye çevrilmiştir. Ağırakça, **İslâm Tıp Tarihi**, s. 346,347.

⁵³⁴ Gevrekzâde, İlyas b. Abram'ın kullandığı kaynaklar haricinde ilave kaynak kullanmamıştır. Sadece risâlenin bir yerinde, Şaban Şifâi'nin *Tedbirü'l-Mevlûd*'ünde, Ta'ûn hastalığı hakkında Hadîs-i Şerîf'lerle ilgili açıklamalar olduğu bilgisini verip, kısa bir atıf yapmıştır. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr.7a.

⁵³⁵ Ahlât vücut sıvılarıdır (Kan, safra, balgam, sevda). Bu dört sıvının vücutta dengeli oluşu sağlığın normal olduğunu kanıtlar. Bunlardan birinin fazlalığı hastalığı doğurur. Kan fazla ise çok uyku ve kaşıntı olur, vücut ağırlaşır, ağızda acılık peyda olur, vücutta sivilce ve çibanlar çıkar, yüz ve cilt kızarır. Safra fazla ise ağızda acı bir tat meydana gelir, susama duygusu artar, uyku gelmez, iştah kaçır, çehre sararır. Balgam fazla ise hazım zorlaşır, vücut ağırlaşır, uyku isteği artar, vücut ısınmaz. Sevda fazla ise kişi zayıf olur, uyku gelmez, kötü düşünceler ortaya çıkar, kan siyah ve katı olur, vücutta kıllar çıkar, aklın dengesi bozulur. Uludağ, a.g.e., s. 39,40.

⁵³⁶ Batıda ve Doğuda uzun süre referans kabul edilen İbn-i Sînâ' ya göre havanın maddesindeki bir değişme sebebiyle, hava doğal özelliklerinden çıkarak, hastalıklı hale gelir. Bu çeşitten bir değişme, bir salgın olarak adlandırılır. Salgın, havanın belli bir şekilde bozulması, kokuşmasıdır. İbn-i Sînâ, **El- Kânûn Fî-t-Tıbb**, I, s.160.

şekilde ortaya çıkıp, daha sonra büyüyerek hızlı bir şekilde; kâh siyah, kâh yeşil ve kâh kırmızıya dönüşür.

Vebâ ve tâûnun nedenlerine gelince; müellif, bu hastalıkların dört nedenle oluştuğunu söylemektedir. Jüpiter, Satürn ve Mars gezegenlerini, uğursuz gezegenler olarak tarif eden müellif, bu gezegenlerin birbirlerine yaklaşmasını ilk sebep olarak verir. Müellife göre; bu uğursuz gezegenlerin yakınlaşması, büyük hâdiselerin ortaya çıkmasının işaretidir. Müellif bu açıklamasını; Hippokrates, Hekim Cenz, Hekim Angz Gvry, Eflatun ve Ali b. Sînâ gibi eski hekimlerden verdiği örneklerle destekler. Hippokrates'in, *Kitâb-ı Epidemiya*'sından⁵³⁷ verdiği örneğe göre; bir defa Satürn ile Mars yakınlaşmış ve bunun sonucunda insanlarda vebâ hastalığı ortaya çıkmıştı. Vebâ hastalığına yakalanmış bir kişi her kime baktıysa, o da hızlıca vebâ hastalığına yakalanmıştı. Hekim Cenz (?)⁵³⁸ zamanında ise; Satürn ile Mars yakınlaşmış ve sonrasında büyük bir vebâ ortaya çıkmış. Hastalıktan etkilenen bir şahıs, başka bir şahsa tesadüfen baktığında o da hızlıca vebâyâ yakalanmış ve bu dermansız hastalık yedi ay kadar devam etmiş. Bu yedi ay içerisinde; ilk üç ay kadar hastanın ağzından aralıksız kan akar, ciltlerinde kararma ve basur gibi bir arıza kesinlikle ortaya çıkmazmış. Bu şekilde hasta olan kişi, üç güne kalmaz vefât etmiş ancak sağ kalan hastalarda şişlikler oluşur ve ağızlarından kan akmaya devam etmiş. Bu şekilde hasta olanlardan da üç ay geçtikten sonra, akan kan kesilip bedenlerinde veremler ve basur kalmamış. Lakin bu surette dahî yine hasta olan, yedi günü tamamlayıp vefât ediyormuş. Bu durum, yedi ay kadar devam etmiş ve insanların ancak dörtte biri hayatta kalabilmiş. Müellif, Hekim Angzy Gvry (?)⁵³⁹'nin de nakledilen hâdisenin benzerini anlattığını söyler. Yine Hekim Eflatun, Usûl kitabında Satürn ve Mars'ın birleşmesinin, çok şiddetli vebâ ve çok büyük tâûn hastalıklarının veyâhut onlara benzer olan hastalıkların ortaya çıkmasının alâmeti olduğu belirlemiştir. Ali b. Sînâ da Kânûn kitabının, birinci cildinin, ikinci bölümünün, ikinci kısmında; gezegen yıldızlarından olan yıldızlar, bir derece ve bir dakika bir araya gelirse ve birleşirlerse, şiddetli hummâların ortaya çıkmasına işaret eder, demiştir.

⁵³⁷ *Kitâb-ı Epidemiya (Kitâbu el-Emrâz el-Vâfide)*: Hippokrates'in yazdığına inanılmaktadır. Yaklaşık altmış eserden oluşmaktadır, on sekizi Hippokrates tarafından, geri kalanının da Hippokrates ile aynı düşüncede olan öğrencileri tarafından yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Hippokrates'in eseri olduğuna kesin gözüyle bakılan eserlerden birisi Bulaşıcı Hastalıklar (Epidimias) ismini taşır. Eserin konusu isminden de anlaşılacağı gibi salgın hastalıklardır. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 111.

⁵³⁸ Adı metinde Cenz (Ceydr) olarak okunan bu hekimin kimliği tespit edilememiştir.

⁵³⁹ Adı metinde Angzy Gvry okunan bu hekimin kimliği tespit edilememiştir. Angzy Gvry Ekmeleddin İhsanoğlu'nun okuduğu şekliyledir. Biz de bu okumayı inceledik ancak farklı bir tespitte bulunamadık. İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim**, s. 105.

Müellif, vebâ ve tâûn hastalığının ortaya çıkmasının ikinci sebebi olarak; arzdan yükselen koyu dumanları, bazı yıldızların görünmesini, güneş ışınlarının yaptığı yansımaların oluşturdukları bozuklukları; şimşek, yıldırım ve çeşitli hava olaylarının çok miktarda görülmesini verir. Bunların, vebânın korkutucu alametlerinden olduğunu ve bu bahsedilen alâmetlerin hepsinin, havanın yapısındaki bozulmalara işaret ettiğini, bu bozulmanın ise canlıları hasta edip ölmelerine neden olduğunu belirtir. Bunu Tabip İshak, Hekim Aristo, İbn-i Sînâ, Hekim İsoğrus ve Hekim Cenz'den verdiği örneklerle destekler. Tabip İshak⁵⁴⁰ bu konuyla alakalı; havanın özündeki güzellik ve çekicilikten hızlıca kalbe nüfuz edip, kalpteki ruhu bozar. Ayrıca hava bozulduğu vakitlerde, âlemin de bozulmasına sebep olur. İnsan başta olmak üzere, canlılardan birisi sağ kalmayıp, ruh taşıyanlara tesir eder, demiştir.

Bunun için, Hekim Aristo da *Kitâb-ı Havâ*'sında; "Havanın özündeki letâfetin çokluğu sebebiyle, kalbin derinliklerine hızlıca nüfuz eder, hava bozulduğunda ise öldürücülüğünün sürati zehirden daha hızlı olur." demiştir.

Müellif, Tabip İshak ve Aristo'dan yaptığı nakillerden yola çıkarak; vebâ ortaya çıktığında havanın giremediği yerlerde yaşamamanın, havanın girebildiği yerlerde yaşamaktan daha iyi ve doğru olduğunu söylemektedir. Ayrıca vebânın ortaya çıktığı zamanlarda, ortamın havası kapalı olduğundan, mahkûmlara hastalık bulaşmadığını bizzat müşahede ettiğini ve Şeyh İbn-i Sînâ'nın, *Kânûn* kitabında da bu konunun anlatıldığını söylemektedir.

Ayrıca müellif, havada oluşan bozukluğun her canlıyı farklı şekilde etkilediğini söyler. Hekim İsoğrus'un, *Kitâbu Batuh-i Şeyhuhâ*'sından verdiği örneğe göre; bir zaman hava bozulmaya uğramış ancak bu nasıl bir bozukluksa, çeşitli hayvanlar vebâ hastalığına yakalanmış ancak insana isabet etmemiştir. Yine müellifin verdiği bir başka örneğe göre; Hekim Cenz zamanında vebâ hastalığı ortaya çıkmış ve hastalıkla karşılaşanların çoğu vefât etmiş ancak kız ve erkek çocuklardan hiçbirisi vefat etmemiştir. Vebâ illetinin ortaya çıktığı başka bir zamanda da öncekinin aksine, sadece kadın ve kızlar vefat etmiş; erkek ve

⁵⁴⁰ Huneyn b. İshâk, Ebu Zeyd Huneyn İbn İshâk el-Abâdî aslen Arab olan ve Hristiyanlığı kabul etmiş Tenûh kabilesi Âbad koluna mensup bir edip, astronomi bilgini, eczacı ve tabiptir. Hire'de bir eczacı dükkânı olan bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Huneyn'in tıp ilmine merakı babasının dükkânında başlamış ve iyi bir eğitimden geçmişti. Huneyn mükemmel düzeyde bildiği Arapça'yı devrin en önemli tabip ve üstatlarından olan Halil ibn Ahmed'in kitaplarından ve öğrencilerinden öğrenmişti. Ağırakça, **İslâm Tıp Tarihi**, s.109.

çocuklardan ise bir kimse vefat etmemiştir. Bir defa da bunun aksi olup, kadın ve kızlardan kimse vefat etmeyip, erkek ve çocuklardan çok kişi vefat etmiştir.

Müellif, vebâ ve tâûnun ortaya çıkmasında, mekânın veya mekânda bulunan şeylerin etkisini, üçüncü neden olarak vermektedir. Vebânın görüldüğü beldelerin etrafında çok sayıda leş olmasını yahut salgınların görüldüğü yerlerde durgun sular bulunmasını, buna örnek olarak gösterir. Bunların, havanın özünü kirlettiğini söyler. Hekim Galenos'tan⁵⁴¹ verdiği örneğe göre de; Hindistan'da bir büyük savaş vuku bulmuş ve çok fazla kişi helâk olmuştur. Ölenlerin fazla olması ve defin için yeterli yer olmaması gibi sebeplerle, ölümlerin hepsini defnetmek mümkün olmadığı için, hava cesetlerin kötü kokusundan bozulmaya uğramış, arkasından ise bütün memlekette şiddetli bir vebâ ortalığı kasıp kavurmuştur.⁵⁴² Gevrekzâde sayfada verdiği kenar notunda; kurban bayramlarında kurbanlardan arta kalan fazlalıkların yerde uzun süre kalmasının da bu hastalığın ortaya çıkmasına neden olacağını, hekimlerin bu hususa dikkat etmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁴³

Müellif, vebâ ve tâûnun sebeplerinden dördüncüsünün; bundan önce bahsedilenler gibi, ne gezegenlerin birleşmesinden, ne mekân sebeplerinden, ne yıldırım, şimşek ve gök gürültüsü çokluğundan, ne de ortaya çıkan çeşitli şeyleri görmekten olmadığını, Allahu Teâlâ'nın asileri terbiye etmek için; insanlar kendilerine gelip, geri dönüp illallah etsin diye bu hastalığı göndermiş olduğunu söylemektedir. Müellife göre en önemli sebep budur. Müellif, Fazıl İsohdus'un *Kitâbu Suretü'l Âlem*'inde, tâûn ve vebânın sebebi meçhul olduğu zamanlarda, Allahu Teâlâ tarafından özel olarak gönderilmiş bir hastalık olarak açıkladığını söyler. Ayrıca Mûsâ Aleyhi's-selâm'ın Tevrât'ında, Dâvud Aleyhi's-selâm'ın Zebûr'unda, Kur'ân-ı azîmü's-şânda ve Seyyidü'l-enâm Sallallahü teâlâ aleyh'i-vesselâm'ın Hadîs-i şerîflerinde de bu şekilde bilgilerin mevcut olduğunu belirtir. Müellif,

⁵⁴¹ Hekim Galenos (Claudios Galenos ö.199) Roma'nın en zengin bölgesi ve Anadolu'nun kültür merkezlerinden biri olan Bergama'da Mimar Nikon'un oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Yunan tıbbının Roma'daki en büyük temsilcisi ve tıp tarihinde görülen birkaç büyük dehadan biridir. Kronit ve İskenderiye'de gördüğü 12 yıllık tıp eğitimi onu, devrin hekim ve cerrahları arasında ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Hippokrates'in teorilerini sentezleyip kendi teorisini ortaya koymuştur. 400'den fazla eser yazdığı söyleniyorsa da ancak 140 kadarı günümüze ulaşmıştır. Hippokrates ve Galenos'un tıbbi eserleri İskenderiye'de Summaria Alexandrinorum (Sinopsis) adıyla toplanmış; İslam tıbbında Huneyn b. İshâk tarafından *Cevâmiu'l İskenderâniyyin* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir. Galenos, hekimlerin çoğunun yapmadığını yaparak, tıbbın hem pratiğiyle hem de teorisiyle aynı ciddiyetle ilgilenmiştir. Bayat, **Tıp Tarihi**, s.141.

⁵⁴² Hindistan'da ortaya çıkan vebâ salgınında hasta olanlarda bir hafıza kaybı arızası olmuş, bu kişiler kendi ismini, evladının ismini ve ailesinin ve sevdiklerinin ismini bile unutup hiçbirini hatırlayamaz olmuşlar. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 7b.

⁵⁴³ Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 7b.

özellikle tâûn hastalığı hakkında Hadîs-i şerîfler'in mevcut olduğunu, bu hadislerde, hastalığın müminlere nimet, kâfirlere ceza olduğunun, mümin olan kişileri tâûn hastalığının şehit mertebesine yükselttiğini rivayet edildiğini söyler.⁵⁴⁴ Müellif, bu konudaki hadisleri ayrıntılı olarak; Şa'bân Efendi merhum *Tedbîrü'l-Mevlûd*'ünde⁵⁴⁵ yazmış ve açıklamış olduğunu, isteyenlerin bu kaynaklara müracaat edebileceğini belirtmektedir.⁵⁴⁶ Müellife göre, tâûn hastalığının tedbirinde insanlar kör gibidir. Çünkü bu hastalıkta hastanın ne görüntüsünde, ne idrarında hiçbir hastalık belirtisi kalmamasına rağmen, hasta vefat eder. Müellif, bu tür durumların Allahu Teâlâ'nın muradıyla gerçekleştiğinin açık olduğunu, Allahu Teâlâ'nın cezalandırmak istediği kullarını, bu hastalıkla veya başka hastalıklarla cezalandırarak, ihsanının yakın olduğunu göstermesinin hadislerde yer aldığını; bu sebeple, hastalık ortaya çıktığında aklı başında ve arif olanların yapması gerekenin; Cenâbı Allah'a sığınıp, sarılmak olduğunu söyler. Müellif kutsal kaynaklara dayanarak, sağlığı verecek ve şifâ bahşedecek O'dur ve tabipler rahatlatan bir bahanedir, demektedir. Bu husuta Yahyâ Aleyhi's-selâm'ın, "Sizler yüce işaretlere ve semavi afetlere ihanet nazarıyla bakmayın, eğer sizler böyle bir yola girerseniz, Allah'ın hidayet ve inayetinden bir an için münafık olursunuz" şeklinde bir rivayeti olduğunu söyler.⁵⁴⁷

3.1.2. Vebâ ve Tâûnun Belirtileri

Müellif, Hekim Mansur'un⁵⁴⁸ hummâ-yı vebâiyye için hummâ-yı hadî'a yani aldatıcı hummâ adını vermiş olduğunu söyler. Çünkü Hekim Mansur, vebânın gösterdiği

⁵⁴⁴ Hz Peygamber Efendimiz (s.a.s): Vebâ Şüphesiz bir azâbtır; Allah (c.c) onu dilediği kuluna gönderir. Yine muhakkak ki, Allah (c.c.) vebâyı müminler hakkında şahadet vesilesi kılmıştır. Bir yerde vebâ zuhûr eder de orada bulunan bir mümin sabır ederek, sevab umarak, (bu vebâ yalnız Allah (c.c.)'ün takdîr ettiği kimseye isâbet eder fikriyle) bulunduğu yeri terk etmez ise, muhakkak Allah (c.c.) ona şehid sevabı ve mükâfatı verir. Kurt, a.g.e., s. 47.

⁵⁴⁵ *Tedbîrü'l-Mevlûd* (Şaban b.Ahmed eş-Şifâî): Şifâî diye tanınmış Ayaşlı Şâbân b. Ahmed (ö.1706) bu eseri 1700-01(h.1112)'de kaleme almıştır. Sadrazam Hüseyin Paşa ve Reisülküttâb Râmî Efendiye ithaf ettiği eserini Ebû Bekr er-Râzî, İbn-i Sînâ ve Hacı Paşa'nın eserlerinden faydalanarak hazırlamıştır. Eserde kızamık, çiçek ve suçüçüğünden bahsedilir. İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, II, s. 97.

⁵⁴⁶ Gevrekzâde bu kısmı kendi ilave etmiştir. Esere eklediği nadir kısımlardan biridir.

⁵⁴⁷ Yahya Aleyhisselâm'ın sözü İlyas b. Abram'ın Risâlesinde farklı vermiştir. "İlahi hidayet yolundaysanız gök işaretlerinden ve afetlerinden korkmayın" şeklindedir.

⁵⁴⁸ Müellif'in Hekim Mansur olarak bahsettiği kişi İbn-i Sînâ'nın hocası Ebû Mansûr el-Hasan b. Nûh el-Kumri'dir (ö.380/990) hummâ hastalıklarıyla ilgili *El-Gina ve'l-Münâ* adlı eseri Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi tarafından *ed-Dürretü'l-Mansûriyye fi-Tercemet-i Mensuriyye* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Şehsuvaroğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 121,122. Eserin ismi risâlede verilmese de muhtemelen Hekim İlyas, Hekim Mansur'un bu eserinden faydalanmıştır. Hekim Mansur'un eseri oldukça muteber ve müsta'mel bir eserdir. Eserin aslı Fars diliyle yazılmıştır. Kâtip Çelebi, el- Ginâ fi't-Tıbb başlığıyla aldığı bu eserin 3 makale üzerine yazıldığını 1. makalede Emraz-ı hâdde'den, 2. makalede dış hastalıklardan, 3. makalede

belirtilerin doktorları aldattığını ve teşhis koymakta zorda bıraktığını söyler. Ancak müellif, bu hastalığın istikrarlı bir durumunun olduğunu, kendi yaşadığı dönemde bu hastalığın yakın alameti olan terlemeden ayrı olarak, hastanın karnında yüksek sıcaklık varken, diğer yerlerinde kesinlikle ateşten eser bulunmadığını, ayrıca nefes alıp verişinde büyük bir artış ve ağızda kurulukla şiddetli ateşi olup, büyük bir acı hissettiğini söyler. Bazı vakalarda ise kusma meydana gelip, hastanın kan dahî kusabileceğini, hastadan kanla birlikte, bazı kirli ve pis balgam gibi şeylerin de fişkırıp çıkabileceğini, hastanın nabzının ise çoğunlukla düşük olacağını ve hastanın gergin olacağını söyler. Ayrıca bazen bu belirtilerle beraber safra ishalinin de görülebileceğini söyler. Müellif, Hekim Galenos'un vebâ hastalığında; hastadan ter, idrar ve tükürük ve kokulu kusmuk dahî ortaya çıktığının görüldüğünü, bazen bunlar ile beraber kuru öksürük de ortaya çıkabileceğini ve bu suretlerde hasta baygınlık geçireceğini söylediğini, nakleder. Ayrıca müellif, Galenos'un bazı durumlarda bu belirtilere ilave olarak; sayıklama, akıl karışması, aşırı uykusuzluk ve kalbin etrafında ağrı dahî ortaya çıkabileceğini söylediğini, belirtir.

Müellif, bu ilk belirtilerden sonra yine Galenos'tan alıntı yapmaya devam ederek: Bu belirtilerin sonrasında, hastada fazla idrar çıkarma durumu ortaya çıkarsa, hastalığının iyileşmesine işaret eder. Ama üç şekilde görülen idrar, hastanın ölümünün yakınlığına işaret eder demiştir. Bunlar; ince ve beyaz olan idrar, siyah renkte olan idrar ve bazen de sağlıklı bir insanınki gibi olan idrar, demiştir. Müellif, Galenos'un Hippokrates'ten yaptığı şerh bölümünde,⁵⁴⁹ vebâ hastalığındaki belirtilerin hangilerine ve neredekilere güvenileceğinin belli olmadığını söylediğini belirtmektedir. Çünkü Galenos, ortaya çıkan hastalık belirtilerinin çoğunluğunun yalan olduğunu söyleyerek; yukarıda bahsedilen kötü belirtiler ortaya çıktığı için, ümit kesilmiş olan hastalardan kurtulanlar olduğu gibi, güzel belirtiler ortaya çıkınca durumundan ümitlenilip, vefat edenlerin de olduğunu söylemiştir. Yine müellif, ismini belirtmediği İsevi usta hekimlerinden birinin, vebâyı uzman

hummâlardan yani sıtmalardan bahsedildiğini kaydetmektedir. Eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshalarından en eskisi 1265-66 (h.664)'da Merâğa'da (Ayasofya nr.3570/3 89b-221b) en yenisi ise Hoca Hamdullah tarafından 1524-25 (h.931)'de Tebriz'de istinsah edilmiştir. Şehid Ali Paşa nr.2075/1 1b-304a). Eser ayrıca, Ahmed b. Necîb et-Tabîb tarafından 19 Şaban 788'de Bursa'da ve Recep b. Hamza tarafından da 1503-04 (h.909)'de istinsah edilmiştir. İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, II, s.76-77.

⁵⁴⁹ *Kitâbi'l Takdimü'l Ma'rifeti'l Bukrat (Kitâbu Takdimeti'l-Ma'rife)*, İslam Dünyasında İbn-i Sînâ'nın el-Kânûn'undan sonra en çok kullanılan ve işlenen kitaptır. Bu kitap, tıp ilminin ilk derleyip toparlayıcısı olarak kabul edilen Hippokrates'in olup asıl adı, *Prognostica*'dır. İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, II, s. 58. Eserde tabibin mazi, hal ve gelecekte hastasının durumuna vakıf olması gerektiği anlatılmaktadır. Huneyn'in bu eseri tam bir çeviri değil bir adapte şeklindedir. Bu eseri Galenos soru cevap şeklinde şerh etmiştir. Huneyn bu eserin aslını, İsa ibn Yahya el- Mütercim de şerhini Arapçaya tercüme etmiştir. Ağırakça, **İslâm Tıp Tarihi**, s.112.

hekimlerin dahî başlangıçta fark etmesinin gayet zor olduğunu, belirtiler tam olgunlaşmadıkça ve hastalık artarak devam etmedikçe, bu belirtilere güven olmayacağını söylemiş olduğunu nakleder.

3.1.3. Vebâ Hastalığından Korunma Yöntemleri

Müellif tecrübe ettiği ve tecrübeli doktorlardan aktardığı terkiplerle, hastalığa yakalanmadan önce yapılması gerekenleri ayrıntısıyla anlatır. Uyku düzeninden, yenilmesi gereken gıdalara; dışarıya çıkılacak zamanlarda kullanımı gereken ilaçlara kadar hemen her durumda, hastalıktan nasıl korunacağını açıklamaktadır. Müellif, teferruatlı olması sebebiyle, bu konuyu iki başlık altında anlatılmıştır. Konuya dönersek; müellif, Hristiyanların tecrübeli doktorlarının, vebâ hastalığının ortaya çıktığı vakitlerde yapılması gerekenin, ortaya çıktığı beldeden kaçmak olduğunu söylediklerini belirtir. Bu doktorlar, bazı kuşların ve zeki hayvanların hastalıktan kaçma tecrübesine sahip olduğunu söylemişler. Bu kuşların, oldukları yerlerde havadaki kirden dolayı sakin olamayıp, temiz yerlere göç ettiğini, ayrıca kuşların ve hayvanların akılları olmadığı halde, hastalıklı havayı hissedip, fark ederek kaçtıklarını ancak insan akıllı olup külliyyat ve cüziyyat üzerinde tasarruf sahibi olmasına rağmen, böyle bozulan havalarda kaçmamasının garip olduğunu söylemişlerdir.

3.1.3.1. Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar

Müellif hastalıktan kaçmak mümkün olmuyorsa, yapılması gerekenin yüksek bir yerde ikamet etmek olduğunu ve ikamet edilen yerin, kuzeye bakan tarafının açık olması gerektiğini, oturlan odaya devamlı olarak su ve sirke karışımı saçılması gerektiğini belirtir. İlave olarak da sirke, gülsuyu ve sandal bir arada karıştırıldıktan sonra, bu karışımın içine bir tülbent batırılması ve daima koklanması gerektiğini, yataklarının hılf yaprağı, üzüm yaprağı, ayva ve elma veya buna benzer yapraklarla döşenip, onun üzerinde geceleyip yatılması, ayrıca eğer vakit yaz ise, ud-u belesan ve lâden yaprağı, mey'a-i yâbise ve bunlara benzer bitkilerin buharlaştırılması gerektiğini söylemektedir.

Müellif, hastalık zamanlarında bir şahıs için, evinden dışarı çıkmanın uygun olmadığını ancak çıkmaları durumunda ise, kişinin evinden güneşin doğuşuyla birlikte çıkıp, güneş batmadan önce evine dönmesi gerektiğini söyler. Ayrıca gündüz hava bulutlu olursa, evden dışarı çıkmanın uygun olmadığını ama eğer bu vakitlerde çıkmak gerekirse

de bir tlbendi, sandal ve glsuyuyla ıslatıp, onunla dimağlarını pis kokulardan muhafaza etmeleri gerektiğini söyler.

Müellif, gündüz vakitlerinde çok az dahî olsa uyumanın uygun olmadığını belirterek, eğer hastalıktan korunmak isteyenler, gündüz uykularına devam ederlerse veya kaylule uykusuna yatarlarsa, tamamen yediklerini hazmettikten sonra uyusunlar, demektedir. Ayrıca perhiz yapmak, kuvvet harcayıp yorulmak ve bedeni zorlayıcı hareketleri yapmanın da asla uygun olmadığını, çünkü bunun gibi hareketlerin kana sıcaklık verip harareti tahrik ettiğini belirtir.

Müellif ayrıca bu vakitlerde; tavuk, horoz gibi kkbaş eti; oğlak, kuzu, dana ve sığır etleri gibi taze gıdalarla iyi beslenilmesi gerektiğini, yenilecek bu gibi etlerin üzerine ise, kullanılması uygun olan tek baharatın tarım olduğunu, bundan başka herhangi bir baharattan az da olsa kullanmaktan kaçınılması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca bu vakitlerde yenilecek gıdaların; sirke, limon suyu ve koruk; ekşi elma ve turunç; kuzukulağı ve kadıntuzluğu gibi Şeylerden hangisi mnasipse onunla pişirip, öyle yemeleri gerektiğini söyler. Tatlı gıdalardan ve meyvelerden sakınılması gerektiğini, çünkü bunların çabuk bozulan gıdalardan olduğunu belirtir. Ayrıca açlık ve susuzluktan da sakınmak gerektiğini, çünkü vücudun ihtiyaçlarının karşılanmamasının, ruhu bozduğunu ve zaafa sebep olduğunu söyler. Kk bir balık veya sirkeyle temizlenmiş bir balık olsa bile; balık yemekten de sakınmak gerektiğini belirtir. Ayrıca müellif Şarap içmenin de bu vakitlerde caiz olmadığını, eğer içilecekse de eski, ince, kızıla yakın ve rayıhası hoş olanlardan, suyla karıştırmak Şartıyla içilmesi gerektiğini ama eğer Şarap içmek adetleri değilse uygun olan, doğal olarak soğumuş saf sulardan içmelerinin iyi olacağını söylemektedir. Őaraplardan ise limon Şarabı, ağaç kavunu ve kuzukulağı Şarabı iilip, bu zamanda gam ve keder gibi fenalıklardan sakınmak gerektiğini ve ne olursa olsun kalbi takviyeyle meşgul olmanın önemli olduğunu söyler. Müellif, Mervan bin Zuhr'un bunun gibi vakitlerde her bir Şahıs zerine vacip olanın, yemek yemeden önce kuzukulağı yemek olduğunu söylediğini nakleder. Hekim Mervan, bu yapraktan yiyeenin vebânın bulaşmasından emin olacağını, bu devanın, kendisi tarafından tecrübe edilmiş olduğunu söyler. Mervan bin Zuhr, eğer bir kimse bahar günü bir tane kuru inciri, ceviz ve sedef otu yaprağıyla yerse; bu hastalığı yenmekte fayda görür demiş ayrıca ne olursa olsun bu vakitlerde fazla kusmaktan da kaçınılması gerektiğini söylemiştir. Çünkü fazla kusmanın, bedeni ve kalbi zayıf düşürüp, ruhu dağıtıp, zlmeye uğrattığını söylemiştir.

Müellif, tedbirlerden biri olarak; pis kokuyu def eden odunların yakılması gerektiğini, bu odunların ise öncelikle; Defne ağacı, Dikenli Ardiç, Kara Ardiç, Biberiye ve Servi dalı gibi ağaçların odunlarından olması gerektiğini söylemektedir. Müellif, Hippokrates'in⁵⁵⁰ de şiddetli vebânın görüldüğü şehirlerin etrafında pis kokuyu def eden odunların yakılmasını emrettiğini, bunu yerine getiren beldelerde vebânın def olduğunu ve kurtulduklarını, bu ameli yapmayan yerlerde kimsenin sağ kalmadığını söylediğini naklederler. Müellif, ben dahî bunu bildiğimden dolayı, Napoli denilen beldede tâûn hastalığı ortaya çıktığında, adı geçen odunların yakılmasının büyük faydası olduğunu duydum ve ayrıca bu fayda sayesinde İspanya'nın her bir beldesinde kirli havayı def etmek için, günde iki defa tütsü kullanıp, büyük faydasını gördüklerini söyler.

Müellif, bu tütsüde olması gerekenlerin; Ud-u hindi, anber, ezher-i mekkî⁵⁵¹ ve kust-ı hülv, bunların her birinden üçer dirhem; kendir, damla sakızı, karanfil ve tarçın, her birinden beşer dirhem; gar yaprağı, acı badem, sakız, merzengüş, karaardıç yaprağı ile dikenli ardiç yaprağı, veç ve irsâ, fesleğen tohumu ve asarun,⁵⁵² her birinden ikişer dirhem; laden beş dirhem bunların hepsi dövüldükten sonra, süzme balla macun yapıp, üç dirhem miktarı tablet dizilip ve bahar gününde ikişer kurs, sabahlarda ve soğuk akşamlarda yakılarak kullanılır. Çok fazla fayda görülene ve büyük memnuniyet duyulana kadar Allah yardımıyla, demektedir. Müellif, eğer zikr olanları, hasta olmayan kişiler ihtiyaçlarına göre kullanırlarsa; bedenlerini hastalıktan korurlar, ayrıca çok kalabalık olan yerlerden kaçınırlar. Kalabalık yerlerde oturanlar ise, tedbiren sıcak ve pis kokulu olan yerlerden ayrılıp, başka yerlere gitsinler, demektedir. Müellif, faziletli âlim İbnü'r- Rüşd el-Fâzıl el Kurtubî'nin,⁵⁵³ bir kimse, bir yerde tek başına oturursa, o kişiye tâûn hastalığı isabet ettiği görülmemiştir, dediğini nakletmektedir.

3.1.3.2. Kullanılması Gereken Terkipler ve İlaçlar

Müellif, vebânın ortaya çıktığı vakitlerde bedenlerinde kan fazlalığı olan herkesten, gücüne ve takatine göre kan alınmasının vacip olduğunu, ayrıca kanı fazla olan kişilerin,

⁵⁵⁰ Hippokrates'in ve Galenos'un eserleri İslam dünyasında telif edilen eserlere en çok kaynaklık eden eserler olmuşlardır. Bugün tabipler, tabipliğe ilk adımı atarken tıp mesleğinin prensiplerine ve tıp ilminin kaidelerine uyacaklarına dair Hipokrat yemini adında bir yemin ederler. İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, II, s. 58.

⁵⁵¹ Aynı drog, Hekim İlyas'ın risâlesinde *Edhir* olarak yazılmıştır.

⁵⁵² Asarun Gevrekzâde'de yanlış olarak asharun yazılmış. Biz hekim İlyas'ın kullanımını dikkate aldık.

⁵⁵³ **İbn-i Rüşd el-fazıl el-Kurtabi: (el-Külliyat)** Kaynaklarda, hayatı boyunca babasının ölüm günü, evlendiği gece hariç okumayı ve düşünmeyi hiç terk etmediği kayıtlıdır. Bu sebeple, çeşitli alanlarda yazdığı, özetlediği, düzelttiği eserlerin toplamı 20 bin sayfa kadardır. 125 eserinin 23 tanesi tipla ilgilidir. En önemli tıp kitaplarından biri *Kitâbü'l- Külliyat (Colliget)* gelmektedir. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 225.

bedenlerini fazla olan kandan arındırmak için, on dirhem Çin tarçını ve hindiba suyu tüketmelerini söylemiştir. Müellif, vebâ zamanlarında herkesin kullanması için Avrupalı doktorların bir ilaç tarifi verdiğini söyler. Bu ilacın yapımı için gerekli olan droglar ise; Gülsuyu, kuzukulağı suyu, sığırdili bitkisi suyu, her birinden yüz ellışer dirhem ile nar ekşisi, limon şarabı ve kuzukulağı şaraplarının her birinden ellışer dirhem ve Ermeni kilinden de iki dirhem alınır. Hepsi bir yere toplandıktan sonra, Ermeni kili dövülür ve bu sularla karıştırılır. Avrupalı doktorlar, bu ilacın her gün aç karına, üç kaşık kullanılması gerektiğini söylemişlerdir.

3.1.3.2.1. Galenos Hapı⁵⁵⁴

Müellif, Hekim Galenos'un *Ceyyid El-Kimus* isimindeki makalesinde, faydası çok fazla ve ilginç sırları olduğunu söylediği bir koruma ilacının tarifini verir. Eski kıymetli hekimlerin hepsinin bu konuda hemfikir ve yüksek tecrübeleriyle deneyim sahibi oldukları için, ilacın faziletlerini ayrıntısıyla anlatmaya gerek olmadığı söyler. İlacın tarifine gelince; üç dirhem sabır otu, iki dirhem sarıyonca, bir dirhem safran; bunların hepsi dövüldükten sonra, sığırdili bitkisi suyu ile yoğrulup, nohut kadar haplar haline getirilir, sonra da gölgede kurutulur. Bu haptan güneş doğarken beş tane, bundan sonra da haftada bir yahut iki defa yutulup, iyi gelip gelmediğine bakılarak, doktor onayı ile kullanmaya devam edilir.

3.1.3.2.2. Avrupalı Doktorların Hıfz Macunu

Müellif, Avrupalı doktorların sultanların ve devlet erkânının içmesi için, bir macun tertip edip ve bu macuna panzehir macunu adını verdiklerini söyler. Bu macunun garip ve acayip tesiri olan bir macun olduğunu, kalbi takviye edip, bozulan pis havayı bile def ve izale ettiğini söyler.

Bu ilacı yapmak için gerekli droglar ise; kırmızı gülkurusu ve azm-i kalb bitkisi ile fildişi ve tebâşîr-i hindî. Bunların her birinden ikişer buçuk dirhem; ermeni kili ve tîn-i mahtum, bezr-i ütrüc, bezr-i reyhan ve bezr-i hummâs'ın her birinden ikişer dirhem; kırmızı ve beyaz mercan, kırmızı ve beyaz sandal, bunların her birinden üçer dirhem; ud-u hindî, behmen-i ebyaz, cedvar, ibrişim-i ham, derunec ve kırmızı her birinden bir buçuk dirhem; lisan-ı sevr zehri dört dirhem; inci, yakut-u rummani, yakut-u asfer ve zümrüd

⁵⁵⁴ Gevrekzâde tarafından yapılmış bir isimlendirmedir.

bunların her birinden birer dirhem; yakıcı panzehir, anber-i hâm ve misket her birinden birer dirhem; sukker-i tebriz iki yüz dirhem, ekşi elma şarabı hepsinin iki misli ve gülsuyu yirmi dirhem; bunların hepsi kuralına göre dövülüp, usta bir şekilde macun haline getirildikten sonra, sabahları aç karnına üçer dirhem kullanılmalıdır. Müellif Avrupalı doktorlar nezdinde denenmiş ve meşhur olmuş olan bu macunun etkisini tecrübe ettiğini, faydasının methedilenden oldukça fazla olduğunu söylemektedir.

Müellif, eğer bu vebâ illeti gökyüzü ve yıldızların tesiriyle meydana gelen veya yerden buharlaşarak yukarı çıkan dumanlardan ortaya çıkmış korkunç bir illet ise, sağlığı koruyan ilaçlardan ne fayda olurmuş şeklinde soran olursa, insanın diğer canlılardan farklı olarak aklını kullanabilmektedir. Bunun için canlıların en faziletlisi ve yücesidir. Bununla birlikte Allah (c.c) insan vücuduna, kendi ruhundan üflediği için, insanın yıldızlar ve gökyüzünden daha yüce ve muhterem bir varlık olduğu yönünde büyük bir ittifak da mevcuttur. Bu sebeplerle yıldızların ve gökyüzünün insana olumsuz bir etkisi olamaz şeklinde cevap verilebileceğini söylemiştir.

Müellif, Galenos'un *Teşrihü'l-Fasl'*ında, insanın akli ve ilmi sebebiyle, gökyüzü ve yıldızlardan daha yüce olduğunu, bu sebeple insan vücuduna, gökyüzü ve yıldızların etkisinin olmadığını çünkü onların etkilerinden ilim ve akıl sayesinde kurtulabileceklerini söylediğini nakleder. Ayrıca müellif Hekim Batlamyus⁵⁵⁵ ve İshak Mûsâ'nın *Kitâb-ı Hummeyât'*ta, insanın, akıl sahibi olduğu için bilgi edinebildiğini, havada sıcaklık baskın geldiği vakitlerde, eğer kanı fazla gelirse kan aldırabileceğini yahut soğuk bir şeyler içmenin faydalı olacağını ya da safrası baskın gelirse, safrayı ishal edecek bir müşhil kullanıp ortaya çıkan ateşten kurtulabileceğini bilir. İnsanın havadaki pis kokunun alâmetleri ortaya çıktığında, henüz yaygınlaşmadan yani havanın bozulmasından önce gerekli tedbirleri tedarik edebileceğini, söylediklerini nakleder.

3.1.3.2.3. Tiryâk-ı Kebîr ve Tiryâk-ı Fâruk

Müellif, eğer havanın özü bozulursa, hastalığa yakalanmamak için haftada bir kere aç karnına, sığırdili otunun suyu ve gülsuyuyla birlikte, nohut miktarı tiryâk-ı kebîr

⁵⁵⁵ Batlamyus 108 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. İlim tarihinde Aristo'dan sonra adından en çok bahsedilen Batlamyus'tur. Astroloji, coğrafya, astronomi, müzik ilgi alanları olmuştur. Astronomiyle ilgili kitapları İslam dünyası âlimleri tarafından oldukça ilgi görmüştür. İshâk b. Huneyn tarafından tercüme edilmiş eserleri olduğu gibi İbn-i Sînâ'nın şerh düştüğü eserleri de vardır. Cengiz Aydın ve Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA*, V, Ankara: TDV, 1992, s. 198.

kullanmanın gerekli olduğunu söyler. Ayrıca Galenos'un *Kitâb-ı Tiryâk-ı Kayser*'inde,⁵⁵⁶ kendi dönemlerinde çıkan vebâ salgınında tiryâk-ı farûktan⁵⁵⁷ kullananların, bu hastalıktan uzak kalıp kurtulduğunu anlattığını nakleder. Müellif, hastalık zamanlarında tiryâk-ı farûk yenmeden önce, daha evvel bahsedilen Galenos hapından⁵⁵⁸ kullanılmasını tavsiye eder. Çünkü bu hapın, bedene karışmış olan pisliği ishal ile temizlediğini söyler. Müellif, İspanya ve Napoli'de bu uygulamayı tecrübe edip, birçok defa uygulamış olduğunu ve çok faydalı olduğunu gördüğünü söylemektedir.

3.1.4. Vebâ ve Tâûnun İlaçları ve Yardımcı Tedavi Yöntemleri

3.1.4.1. Kalbi Takviye Etmek İçin Terkib

Müellif kalp uzvunun, ana organlardan olduğunu, filozof ve doktorların kalbi ana organların da ana organı olarak tanımladığını söyler. Çünkü kalp, bütün canlılar ve kuvvetin başlangıcıdır, der. Müellif, vebâ hastalığında akıl sahibi her doktorun ilk yapması gerekenin, hastanı kalbini takviye etmek amacıyla bazı tecrübe edilmiş ilaçları yapıp, uygulamak olduğunu söyler. Müellif, bu kalbi takviye edici bu ilaçlardan birine örnek olarak da şu terkibi vermektedir; sığırdili otu suyu, kuzukulağı suyu ve gül suyu her birinden ellişer dirhem; ekşi elma suyu ve ayva suyundan yirmişer dirhem; ermeni kili iki dirhem; kırmızı sandal ve mercan her birinden bir dirhem; sirke, beş dirhem; safran ve kâfur her birinden yarım dirhem. Bunların hepsi dövüldükten sonra bir yerde yoğurulacak, yoğrulan bu karışım bir tülbent parçasına batırılıp, kalbin üzerine koyulacaktır. Müellif bu sudan ciğerin ve dimağın üzerine de konulması gerektiğini söyler. Çünkü müellif, karaciğer ve dimağın da diğer uzuvlara kıyasla baş azalardan kabul edildiğini söyler.

Müellif, Avrupalı tecrübeli doktorlar tarafından uygulanmış olan ve bizce de tecrübe edilmiş dediği bir ilaç tarifi daha verir. Bu tarif şu şekildedir; kırmızı gül ve sığırdili otu her birinden beşer dirhem; kuru kişniş üç dirhem; kırmızı sandal, ud-u hindi ve hint kamışı şekeri her birinden birer buçuk miskal.⁵⁵⁹ Bunların hepsi dövüldükten sonra, bir kese içine konulup kancaya asılacak, burada bir miktar bekletilecek ve çıkarıldıktan sonra

⁵⁵⁶ *Kitâb-ı Tiryâk (Kitâbü't-tiryâk ilâ Kayser)*, Galenos'un tıp dünyasında çok kıymeti olan bu eserinin çevirisi Yahyâ b. Batrik tarafından yapılmıştır. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 206.

⁵⁵⁷ Tiryâk-ı farûk tedavisi zor hastalıklarda kullanılan ve çok çeşitli drogların bir araya getirilmesiyle yapılan ilaçtır.

⁵⁵⁸ Gevrekzâde tarafından, Galenos hapı olarak adlandırılan terkip, daha önce bahsi geçen, Galenos'un *Ceyyid El-Kimus* makalesinde verilen büyük ve gizli faydaları olan terkiptir.

⁵⁵⁹ Yirmi dört kırıtlık bir ağırlık ölçüsüdür.

da kalbe yakın bölgelere uygulanacak. Müellif hasta olanların bu ameli tekrar etmeleri gerektiğini çünkü ne kadar fazla tekrar ederlerse, o kadar etkili olacağını söyler. Fakat bu ameli kendi kendilerine değil, tecrübeli bir doktorun gözetiminde yapmaları gerektiğini belirtir.

3.1.4.2. İhtikan ve Kan alma

Müellif, hastalık şiddetlendiği vakitlerde akıllı hekimlerin ittifakıyla, ilk yapılması gerekenin hızlıca kalbi takviye etmek olduğunu ve sonra da eğer hastada kabızlık ve kuruluk varsa ihtikan⁵⁶⁰ ile bağırsaklarının yumuşatılması gerektiğini söyler. Sonra da bir ihtikan karışımı verir. Karışım şu şekildedir; beş dirhem menekşe yaprağı ve ebegümece yaprağı; onda bir miktarı arpa ve yeteri kadar kepek. Bunların cümlesini yeteri kadar suyla pişirip saflaştırdıktan sonra, tatlı badem yağı ve menekşe yağı her birinden onar dirhem; hıyâr-ı şenbih yedi dirhem. Müellif, pişirilen karışıma bunlar ilave olunup, hastaya ihtikan olunur, demektedir. Fakat hasta güçsüz ise, ihtikanın hafifçe yapılması gerektiğini ama hasta kuvvetli ise bu ihtikan karışımı yeterli olacağını belirtir.

Müellif, hastada kabızlık varsa, ihtikan yapıldıktan sonra kanının alınması gerektiğini ama hastada kabızlık yok ise, ihtikan yapılmadan kan almanın gerekli olduğunu söyler. Müellif kan alınmanın rastgele olmaması gerektiğini, tâûn hastalığı hastanın sağ tarafında ise sağ tarafından; sol taraftan çıkmışsa, o zaman sol taraftan kan alınması gerektiğini söyler. Ama eğer tâûn sağ bacakta olursa, o zaman sağ baktan kan alınacağını; eğer sol bacakta ortaya çıkmışsa, o zaman da sol baktan kan alınmanın gerekli olduğunu söyler. Müellif dikkat edilmesi gereken bir husus olarak, tâûn eğer koltukta ve bacakta yahut kulakların arkasında ortaya çıkmış ise; bunun hastalığın kalbe ulaşmış olduğunun işareti olduğunu belirtir. Eğer tâûnun rengi, siyah olursa, o vakitlerde hastanın öleceğine dalalet ettiğini de söyler. Ama eğer tâûn ortaya çıkmayıp, hummâ-yı vebâiyye ortaya çıkarsa, hastanın sağ elinden kan alınması gerekir, demektedir.

Ayrıca müellif, geçmiş doktorlardan tecrübeli olanlarının, tâûn ve vebânın tedavisinde kan aldırmanın, bir yönden de caiz olmadığını söylediklerini nakleder. Fakat müellif, hastadan kan almak gerekli görülürse, hastanın kabızlık durumu kontrol edilir. Eğer hastanın kabızlığı var ise, o zaman ihtikan olunur. Ama eğer kabızlık yok ise ihtikan

⁵⁶⁰ Kan toplanması, içeriye veya boşluğa sıvı verme, Hekim İlyas *İhtikan* yerine *Zerk* tabirini kullanmıştır. Zerk: Şırınga ile ilaç vermek. Devellioğlu, a.g.e., s.1181.

olması uygun değildir, demektir. Müellif hastada kabızlık var ve ihtikan yapıldıysa, bir saat sonra içilmesi gereken bir şerbet tarifi vermektedir. Çünkü bu şarap, ciğer ve kalbe ulaştığında, hafif terlemenin ortaya çıkmasına neden olarak, o bölgelerdeki kirliliği ihraç edeceğini söylemektedir.

3.1.4.3. İhtikan Şerbeti:

Müellif, bahsettiği şerbetin tarifini şu şekilde vermektedir; derunec, cintiyan, kırmız⁵⁶¹ her birinden birer dirhem; ermeni toprağı, kırmızı meyve ve tiryâk-ı kebîr her birinden yarımşar dirhem. Bunların hepsi dövüldükten sonra, sığırdili otu ve kuzukulağı suyu karıştırılıp, bu su mayalanır. Sonra taze olarak ara ara hastaya içirilir veya hastaya fazlaca giysi giydirilip, hasta terleyinceye kadar bu işlem devam ettirilir. Yahut eğer hastanın gücü varsa, denk miktarda panzehir taşı mübarek şevket otu suyuyla eritilip hastaya içirilir. Allahu Teâla'nın izniyle, hasta olanlar bu surette büyük fayda ve menfaat görürler. Müellif, hasta bu şaraptan içtikten sonra terlemeye başlar, bu da şiddetli bir susuzluk ortaya çıkacaktır. Bu vakitlerde aşağıda bahsedilen ilaçtan, kaşık kaşık hastaya içirilmesi gerektiğini söyler.

3.1.4.4.Susuzluk İlacı:

Bu ilacın yapımı için gerekli olan maddeler ise; hıyar tohumu, acur tohumu ve sukabağı tohumu her birinden ikişer dirhem; kuzukulağı tohumu, fildişi, bussed, Hint kamışı şekeri ve azm-i kalb ile her birinden birer buçuk dirhem; kırmızı sandal, sandal şarabı ve inci her birinden birer dirhem; terbiye görmüş sığırdili otu zehri yirmi beş dirhem; ekşi elma şarabı elli dirhem ve kuzukulağı şarabı otuz dirhem. Bunlar karıştırıldıktan sonra dövülecek ve ekşi elma şarabıyla hepsi bir arada karıştırılacak ve hasta susuzluk çektiği zamanlarda, bunlardan birer kaşık kullanılacak.

Müellif bundan sonraki gün, daha önce bahsedilen yöntemle hastadan kan alınması gerektiğini, sonra da tâûnun tedavisi ile meşgul olmalarını söyler. Müellif, tedavinin bu üç yöntemle yapılması gerektiğini söyler.

⁵⁶¹ Gevrekzâde'nin Risâlesinde *Grabtuns* şeklinde okunmaya müsait olan bu drogun karşılığı bulunamadı. Bu drog'un metinde geçtiği bazı yerlere *Grabtuns* yerine *kırmız* yazılmıştır. İlyas b. Abram'ın Risâlesinde ise metinde geçtiği yerlerde *Grabtuns* olarak yazılıdır, *kırmız* kullanımını yoktur. Biz Gevrekzâde'nin bu kullanımından, *grabtuns* ile *kırmız* droglarının aynı olduğunu düşünerek, *grabtuns* olan yerleri *kırmız* olarak değiştirdik. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 15b satır 18, İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 8b satır: 11.

3.1.4.5. Kan Alma (Fasd) Uygulandıktan Sonra Uygulanacak Tedâvî Yöntemleri

Birinci yöntem: Müellif başlangıçta tâûn yarasının üzerinin, papatya ve gül yağı gibi güzel kokulu yağlarla sargı beziyle sarılmasının gerektiğini, sonra bir yün parçasını sirkeyle nemlendirip bu hazırlanan yağa batırarak, birbiri arkasına üç defa bu işlemi uygulamalarını söyler. Sonra da terkebini verdiği merhemi yaralarına sürüp, bezle sarsınlar demektedir. Bahsi geçen merhemini yapıışına gelince: Kuru incir, hatmi kökü, ebegümece yaprağı, boy tohumu ve keten tohumunun her birinden yeteri kadar miktarda, bir kap içinde yeteri kadar su ile pişirip ezdikten sonra, içine bir miktar ekşi maya, bir miktar tavuk yağı ve papatya yağı da ilave edip kuralına uygun bir şekilde karıştırılmalı. Bu karışımı, tâûnun üzerine sürüp, beş saat kadar beklettikten sonra yaranın üzerinden kaldırılmalı, yine tâûnun iltihabını dışarıya çıkıncaya kadar bu işleme devam edilerek, merhemden sürüp bekletilmelidir. Müellif, bu merhemini tâûnun üzerine sürüldüğünde soğuk değil sıcak olmasına dikkat edilmesi gerektiğini, çünkü soğuyunca çatlamaya neden olabileceği için, sıcakken sürmek gerektiğini söyler. Merhem sıcakken sürülüp, soğuyup dökülene kadar yaranın üzerinde bekletilmesi gerektiğini belirtmektedir.

“Avrupalı uzman doktorlar, bu tür durumlarda kurbağa külüyle tâûnun üzerinin sarılmasını yahut kurbağanın yarılarak taze taze, tâûnlu bölgeye hacamat yapılmasını tavsiye etmişler. Bununla hem hararetin engelleneceğini hem de tâûnun zehrinin dışarıya çıkacağını ifade etmişler, ayrıca bu ilacın ana uzuvları hastalıktan koruyup, bedeni muhafaza eden, tecrübe edilmiş sargılardan olduğunu söylemişlerdir.”⁵⁶²

İkinci yöntem: Müellif, ikinci yöntem olarak; güvercin yahut birkaç tavuk alınıp, bunların tâûnun bölgesine hacamat⁵⁶³ edilmesi gerektiğini söyler. Hacamat için kullanılacak güvercin veya tavuğun, makatı yönünde olan tüylerinin yolunup, sadece derisi kaldıktan sonra, kuşların makatlarının tâûn bölgesine bastırılıp, üzerinde bir iki saat yahut duruma göre, üç saat kadar; tâûnun iltihabı dışarıya çıkıncaya dek bekletilmesi gerektiğini söyler. Çünkü müellif, bu işten gerek güvercin, gerek tavuk hangisi olursa tâûn iltihabının zehrinden dolayı öleceğini, ölen kuşun yerine derhal bir tane daha alınıp, hacamata iltihap

⁵⁶² Tırnak içinde verilen kısım Gevrekzâde'nin ilavesidir.

⁵⁶³ Hacamat, kelimenin aslı Arapça hicâmet olup *emmek* manasındaki hacm kökünden gelir. Vücuttaki fazla kanın atılmasıdır. Abdullah Köşe, “Hacamat”, **DİA**, XIV, Ankara: 1996, s.422.

azalıp da kuşlar artık ölmeyinceye kadar devam edilmesi gerektiğini belirtir. Sonra da terkebini verdiği şu merhemi yaraları için kullansınlar demektedir.

Merhemini tarifi şudur; kuru incir ve kuru üzüm her birinden yeteri kadar alınır, sonra iki dirhem tuz ve yirmi beş dirhem ekşi maya da eklenerek, iki adet yumurta sarısıyla karıştırılır. Merhem kıvamına gelince de tâûn bölgesine sarılması gereklidir.

Üçüncü yöntem: Müellif, veremli⁵⁶⁴ olan bölge anlatılacak yöntemle yapılan suyla yıkanıp, sonra da bu bölgeye terkebini vereceği merhemini kullanılması gerektiğini söyler. Suyun tarifi şudur; papatya, koçboynuzu her birinden yirmişer dirhem, keten tohumu ve boy tohumu bunların her birinden onar dirhem.⁵⁶⁵ Bunlar, yeteri miktarda suyla pişirildikten sonra ve henüz sıcak iken, bu suya bir tülbent parçası yahut sünger batırılıp, tâûnun üzerine sıcak sıcak sıkılması gerekir. Müellif, bu işlem defalarca tekrarlandıktan sonra, yaranın üzerine merhemini sürülmesi gerektiği söyler. Merhemini tarifi şu şekildedir; Ham zülfa otu ve uşak her birinden onar dirhem alınır ve bu karışıma yetecek kadar papatya ilave edilir. Hepsini iyice karıştırıldıktan sonra tâûnun üzerine sürülür. Müellif, ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husus olarak; tâûn olan bölgeye zikir olunan sargı bezleri, merhemler ve yağlar gibi maddeler kullanırken, tâûnun iltihabını geriye ittiren ilaçlardan kullanmasınlar. Çünkü zehirli madde geriye doğru giderse, organları etkileyip hastanın ölmesine neden olur, demektedir. Ayrıca anlatılanlardan başka, iltihabı kendine çeken merhem, sargı bezi gibi ilaçlar var ise, onlardan da kullanılması gerektiğini belirtmektedir.

3.1.4.6. Hekim İlyas'ın İlacı

Hekim İlyas tâûn ve vebâ hastalığının çoğalması üzerine, defalarca tecrübe ettiği bir ilaçtan bahseder. Bu ilacı kullanarak çok fayda sağladığını ve muvaffak olduğunu söyler. Bahsettiği ilacın yapımı için gerekli olan malzemeler ise; belesan tohumu, turunç tohumu⁵⁶⁶ ve kuzukulağı tohumu her birinden birer buçuk dirhem; Ermeni kili, mercan kökü ve kızıl sandal her birinden ikişer dirhem, defne yemişi, acı geyik boynuzu bitkisi, ud ve gül suyu her birinden birer dirhem ve turunç kabuğu, derunec, kırmızı ve sığırdili otu

⁵⁶⁴ Verem, iltihap, şiş, en yaygın vebâ türü (hıyarcıklı vebâ)'nde oluşan iltihaplı şişliklerdir. Hıyarcıklı vebânın özel ismi aslında tâûndur. Müellifin kan alındıktan sonra uygulaması gereken yöntemler olarak verdiği kısım bu hastalık içindir. Diğer vebâ türlerini kapsamaz. Çünkü müellif diğer kısımlarda sürekli olarak tâûn ve vebâ tabirini kullanırken bu kısımda sadece tâûn tabirini kullanmaktadır.

⁵⁶⁵ Okkanın yüzde biridir. Devellioğlu, a.g.e., s.118.

⁵⁶⁶ Hekim İlyas'ın terkebine, Gevrekzâde ilave etmiştir.

yaprağı her birinden ikişer buçuk dirhem (kırmızı) bir dirhem ve anber-i eşheb, berdi. Bu devaların hepsi dövüldükten sonra, bundan başlangıçta üç dirhem miktarı kullandıktan sonra, sığırdili otu suyu yahut kuzukulağı suyu; bunlar alınıp bir dirhem kadar üzerine içmelerini ve her gün kullanmayıp, iki günde bir defa bu şekilde üzerine içerek kullanırlarsa fayda göreceklerini söyler.

3.1.4.7. Vebâ Ateşi İçin Terkip

Müellif, eğer bir kişide vebâ hastalığı ortaya çıktığında ateş ve harareti olur ise, o kişiden suyun eksik edilmemesi gerektiğini söyler ve vebâ hastalığının hararet zamanlarında daha önce tecrübe ettiği bir şerbet tarifini verir. Şerbeti yapmak için gerekli olan malzemeler ve yapılışı şu şekildedir; Sığırdili otu suyu, hindiba suyu ve kuzukulağı suyu her birinden yüzer dirhem ve ekşi nar suyu, ayva suyu ve ekşi elma suyu her birinden yirmişer dirhem; kırmızı ve beyaz sandal ile büssek her birinden ikişer dirhem; Ermeni kili bir dirhem ve beyaz şeker yüz elli dirhem. Bu ilaçların hepsi bir yerde, kuralına uygun bir şekilde pişirilip süzöldükten sonra, ateş ve hararet zamanlarında bir iki kaşık içirsinler. Ama eğer hasta o esnada ishal ise, bu adı geçecek gülsuyunu çokça çokça içsinler ki yapılışı şudur; Sinir otu suyu, yavşan otu suyu, gül ve gülsuyu ve her birinden ellişer dirhem; sinir otu tohumu, kuzukulağı tohumu ve kırmızı gül her birinden üçer dirhem, kırmızı sandal iki dirhem, Hint kamışı şekeri bir dirhem ve şeker kamışı şekeri yetmiş dirhem. Bunların hepsi bir araya getirilip, dövölüp ezildikten sonra pişirilmeye uygun olanları pişirip, süzöp, yağmur suyu ile içirmeleri gerektiği söylenir. Ayrıca müellif, eğer bir kimsede yüksek ateş güçlü olursa, hastanın hastalığı da güçlü olur der.

3.1.4.8. Vebâ ve Tâûnda Alınması Gereken Gıdalar

Müellif, Hippokrates'in *Fusül*'ünde⁵⁶⁷ bir insan tâûn ve vebâ hastalığına yakalandığı zaman, eğer gıda yiyip içecek durumdaysa ilacı şöyle dursun, düzenli yemek

⁵⁶⁷ *Kitâbü'l-Fusûl*, Hippokrates'in *Aphorisms* adlı eseri Huneyn b. İshâk tarafından tercüme edilmiştir. Hippokrates'in, asıl adı Aforizma olan bu kitabı, İslam dünyasında işlenen tıp kitaplarının başında gelmektedir. Nitekim eserin defalarca şerh, ihtisar ve tercüme edilmiş olması çok yaygın kullanıldığını göstermektedir. Kâtip Çelebi bu kitap hakkında şu şekilde bilgi vermektedir. Hippokrates'in *el-Fusûl*'ü yedi makale olup tıp cümlelerini ve kanunlarını ele almaktadır. Hippokrates'in bu eseri *Kitâb-ı Epidemîya*, *Takdimü'l Ma'rife*, *Kitâb el-Emrâz el-Hâdde*, *Kitâb el-Emrâz el-Vafide* ve *Kitâb'ül-Edviye*'sindeki bilgileri ihtiva etmektedir. El-Fusûl, teorik ve pratik tıp kurallarını içine alması dolayısıyla tıp kitaplarının içinde en değerlisidir. Câlînûs bu kitabı şerh edip şöyle demiştir, Hippokrates bu kitabıyla birlikte bütün tıp usullerini ortaya koydu. Diğer kitaplarında olan incelikleri de zikretti demiştir. Son dönemde eserin Osmanlılardan önce Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri döneminde de kullanıldığına dair araştırmalar vardır. İzgü, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, s. 59-60. Gevrekzâde'nin kitabında kullandığı kaynaklardan birisi de

yemesi sağlanarak yediği içtiği gıda ile hastalıktan kurtulmasına çalışılsın, dediğini aktarır. Bu meselede bütün doktorların ittifak halinde olduğunu söyler.

Müellif hastalık zamanında alınması gereken yiyecekler olarak; limon suyu yahut koruk suyuyla veya bunlara benzer olan şeylerle paça etinin yenilmesini ama eğer hasta çok zayıf hâle düşerse, o zaman daha güçlü yiyecek ve içecekler kullanılmasını söyler. Müellif, İspanya'da büyük tâûn ve vebâ ortaya çıktığında, sabaha karşı vakitte tavuk etinin suyunu içenlerin, kısa sürede hastalığından kurtulduğunu ancak imsak vakti bir şey yemeyip, perhiz yapanların hepsinin öldüğünü söyler. Müellif, bu gıdalar ki zannımca hastalığın sıhhat bulmasına tam olarak uygundur der ve bir kişi *Hint illetine*⁵⁶⁸ yakalanırsa, bu gıdaları yiyip içsin, demekle bir tarif vermektedir. Bu tarife göre; piliç cinsinden olan bir tavuk tamamen temizledikten sonra bir tencere içine konulup, üzerine gülsuyu ve sığırdili otu kökünün kabuğundan da koyarak tencerenin kapağı sıvanır. Bu gıda ekmek fırınına, somun pişirildiği zaman beraber konulup, somun pişince beraber çıkarılır ve tekrar bir somun salınan fırına konulup, somun pişip çıktıktan sonra tencere çıkarılıp, hastaya azar azar yedirilir. Müellif, bu gıdanın kendi tarafından ve yabancı hekimler tarafından tecrübe edilmiş bir gıda olduğunu, ayrıca bu gıda pişirildiği vakitlerde, içinde altın olursa yahut pişirildiği kap altından olursa daha iyi olacağını söylemektedir. Müellif bu konuda Ebû Mervan bin Zühr'un, gıdanın piştiği tencere altından olup onun içinde pişirilirse gayet faydalı olacağını çünkü altının kalbi ve ayrıca diğer ana organları fazlasıyla takviye edeceğini ve bunun hastalığın seyri için gerektiğini. Ayrıca bu hastalıkta uygun olanın, hastanın ellerini, yüzünü ve diğer azalarını gülsuyu ve karışık sirkeyle yıkayıp, gargara dahî yaparlar ise sağlığı koruma hususunda gerek vebâ ve gerek tâûnda faydalı olacağını söylediğini nakleder.

Müellif, vebâ hastalığında güçlü müşhil vermek de bir yönüyle uygun değildir. Çünkü güçlü müşhil, hastada olan harareti daha da arttırarak bedeni fazlaca zayıf düşürür, demektir. Eğer hastada, fazlaca kabızlık ve bunu yumuşatmaya ihtiyaç var ise o zaman kudret helvası, yeşil kudret helvası ve hıyâr-ı şenbih gibi yatıştırıcı şeylerden yedirmek

Galenos'un şerhidir.

⁵⁶⁸ Hind İletinden Kasıt Kolera hastalığı olsa gerektir. Bu dönemde kavram olarak bilinmese de hastalık olarak vebâ ve taûndan ayrı bir hastalık olarak ayrıştırılıp ayrı bir hastalık olduğu biliniyor ve kaynağı da biliniyor. Bu Hind illetinden bahsedilen bu üç satırlık kısım, Hekim İlyas'ın kitabında yoktur. Gevrekzâde kendisi eklemiştir; Gevrekzâde, **Micennetü't-Ta'ûn ve'l-Vebâ**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 18a satır 3.

lazımdır, der. Çünkü bunların hem yumuşatma sağladığını hem de soğutma yaptığını belirtir, dediler.

3.1.5. Tartışılan Vebâ ve Tâûn Konuları

Hummâ-yı Vebâiyye, Hummâ-yı Ufîne altında yer alan Hummâlardan mıdır, yoksa Hummâ-yı Yevmiye altında yer alan Hummâlardan mıdır?

Müellif, hummâ-yı vebânın, hummâ-yı yevmiye altında yer aldığını ve bunu için çok fazla delil olduğunu söyler. Nitekim Hekim Galenos'un, *Kitâb-ı Hummeyât*'ında da bu şekilde anlattığını söyler. Ayrıca Hekim Muhammed bin Râzî'nin⁵⁶⁹ *Makâle-i Tâ'ûn* isimli kitabından nakl ve rivayetle; hummâ-yı vebâiyye çıktığı zamanlarda hastanın ruh sıhhatini ve canını korumak için en uygun olarak latif gıda ve içeceklerle beslenilirse hasta olan kişinin sıhhate meyledeceğini, bedeninin ruhu saf ve temiz olduğu zaman hastalıktan etkilenmeyeceğini, hasta olmayıp da bunu uygulayanları ise vebâ hastalığından koruduğunu söyler. Bu örnekten anlaşılması gerekenin ise hummâ-yı vebâiyyenin sadece ruhlara teşebbüs ettiği, bu takdirde de hummâ-yı yevmiye türünden olup onun altında yer alan hummâlardan olacağıdır der. Müellif, Hippokrates, Şeyh İbn Sînâ ve Galenos'un ittifakta olarak hummâ-yı vebâiyye, hummâ-yı ufîne altında yer alıp önlemleri ve tedavisinde hummâ-yı ufîne tedâvîsi olacağını söylediklerini. Buna da şu şekilde açıklama getirdiklerini nakleder. Bu açıklamaya göre; her bir cins canlı nefes alır, temiz olan havayı nefes alıp, geri bırakması lazım ve gereklidir. Şimdi bundan dolayı içine çektiği hava eğer; pis, bozulmuş hava olursa bu şekilde ruh dahî bozulur. Ayrıca bu sebepten kalbe yakın olan ahlât dahî doğal olarak bozulur ve kalbe ulaşan zehirli havadan dolayı, hasta kişi ölür, dediler. Ama eğer bozukluk sadece ruhta olur da ahlâta erişmezse, o zaman mizac bozulmaya uğramaz. Bu durumda da ölümü hummâ-yı yevmiye altında olmuş olur, diye cevap verirler. Bundan dolayı bu hastanın ilacı, hummâ-yı yevmiyeye benzerdir diye açıklamışlardır.

Müellif, Galenos'un ve Râzî'nin de hummâ-yı vebâiyyenin ruha teşebbüsü yolu ile görüldüğü için, bu görüşleriyle hummâ-yı ufîne altında yer aldığını söylediklerini; yani

⁵⁶⁹Gevrekzâde, Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî yerine yanlış olarak eserin birkaç yerinde Hekim Muhammed bin Zarmî yazmıştır. Hekim İlyas'ın eseriyle yaptığımız karşılaştırmada, çok defa zikredilen bu ismi Hekim İlyas, açık bir şekilde el- Râzî olarak yazmıştır.⁵⁶⁹Gevrekzâde, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 20a satır: 10; İlyas b. Abram, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 11b satır:7.

hasta ölürse hummâ-yı ufne ve eğer hasta kurtulursa hummâ-yı yevmiye hesabından olduğu görüşünde birleştiklerini nakleder.

Vebâ Gök Olayları ile İlgili midir, Değil midir?

Bu soruda müellif; yıldız kayması, yıldırımlar, gök gürlemesi ve şimşek ve havada görülen amud-i nar (ateş çizgileri) gibi şeyler ortaya çıktığında tâûna işaret eder mi, etmez mi sorusuna cevap olarak, bu alâmetler meydana geldiği halde, vebânın çıkmadığına dair deliller olduğunu söyler. Çünkü yıldız kayması, yıldırımlar ve ateş, yeryüzünden havaya yükselen kuru sıcak buharlardan oluşur der. Fakat müellif, Galenos, Ebû Ali bin Sînâ ve Hippokrates'in bu konuda farklı düşündüklerini söyler ve bu hekimlere şu şekilde cevap verildiğini nakleder; şimdi bilindiği üzere yeryüzünden yükselen buharın bazısı yaş ve nemli olup, bazısı da kuru olur. Ne zaman ki adı geçen buhar havaya yükselip kuru havayla temas ederse ve sıcak yere ulaşırsa, yanmış olur ve yine dünyaya iner dediler. Ama yaş ve nemli buhar soğuk yere ulaştığı zaman, kar ve yağmur veyahut bunlar gibi şeyler olur. Bilinmesi gerekenlerden biri de budur ki; yükselen yaş ve nemli buharın fazla olduğu zamanlarda, havada nem yani rutubet de fazladır ve adı geçen; kayan yıldızlar, yıldırımlar ve ateş çizgileri buharların fazlalığından dolayı ortaya çıkar, bu olayların rutubetin çokluğundan kaynaklandığı sabittir, demektedir.

Havada Oluşan Bozukluklar Havanın Doğasından mıdır, Değil midir?

Müellif kısaca, havada oluşan bozukluk tabiatı el verdiği için mi, yani doğal olarak mı yahut değil mi sorusunun cevabı için; havada ufûnetin oluşmasına dair delillerimiz vardır, demektedir. Ancak bu konuda Aristo'nun *Alâmât-ı Ulya* isimli kitabında; havada ufûnet oluşmayacağını belirttiğini çünkü havanın ateşin parçalarını taşıdığını, ateşte de ufûnet olmayacağı için; havada da ufûnetin olamayacağını söylediğini nakleder. Ayrıca Aristo, ufûnetin birbirine uymayan şeylerin birbirlerine karışması sonucu meydana geldiğini, havanın özünün ise, basitliği sebebiyle havada ufûnet oluşmadığını da söylemiştir. Müellif, yeni yetişen ve eski doktorların, bu görüşün aksine havada ufûnet oluştuğu konusunda ittifak ettiklerini ve şu şekilde cevap verdiklerini söyler; basit olan şey, çok basit olmasından dolayı kendinde ufûnetin oluşması mümkün değildir. Ayrıca ateş dahî oldukça basit yapısından ötürü, onda ufûnet bulunmaz ve ayrıca hava dahî Güneşe yakın olduğu için ufûnet kabul etmez. Ama bizlere yakın olan hava, buharla karışık olduğu için bozukluğa sebebiyet verir, demektedirler. Müellif ayrıca; Galenos ve Aristo'nun

Güneş basit olduğu için onda ufûnet oluşmadığı kanısı gerçek olup, ayrıca Güneşe yakın olan havada dahî durumun böyle olduğunu, lakin bizlere yakın olan havada durumun böyle olmadığını söylemiş olduklarını naklederek, bu cevapla hekimlerin ufuneti kabul ettiğini söylemektedir.

Hayvânî Ruh Kalpten mi Doğar, Yoksa Doğmaz mı?

Müellif, hayvânî ruhun kalpten doğmadığına dair delil ve açıklamalar olduğunu söyler. Çünkü hayvânî ruh kalpten daha sıcaktır, böyle olduğu sürece ruhun kalpten doğmasının mümkün olamayacağını söyler. Bu konuda, Ebû Ali ruh bedenden daha sıcak demiş ve Galenos'da *Kitâb-ı Mizâc*'ında;⁵⁷⁰ bedenın aslının sıcaklık olduğunu belirtmiştir. Ancak müellif, Ebû Ali'nin ruhun var olması bedende hazm-ı salis'ten olup ve hazm-ı salis ise bedenın bütün azalarında bulunur dediğini hatırlatarak, ruhun doğuşu her bir uzuvda olursa neden canlıların ruhu kalbe doğmasın. Ayrıca müellif, Galenos, Ali bin Abbas⁵⁷¹ ve Şeyh Ebû Ali'nin; ruh kalpten doğup ve yine kalbe sabittir hususunda ittifak ettiklerini söyler. Ayrıca bu hekimlerin verdikleri yanıtlara göre; ruh iki kısma ayrılır, kısımlardan birincisi ruh-u azîziyedir ki ilk olarak yaratıldığında ve rahmin ötesinde meni maddesinden oluşmuştur, iş bu ruh elbette kalpten doğmaz, demişlerdir.

Müellif bu durum için hekimlerin şu şekilde cevap verdiğini söyler. Ruhların doğuşu iki şeyden olup, birincisi saf ve hoş gıdadan, ikincisi yaptığı işi ve konumu yönüyledir. Konum olarak da bedende gayet sıcak olan ilk uzuv kalp olduğu için ruh kalpten doğabilir, ayrıca ruhların kalpten sonradan doğmasına mani değildir. İkincisi; hoş gıda ve hoş içecekten oluşan ruhtur. Bu ikinci ruhun doğuşu da ancak kalpten olur demişlerdir. Nitekim Şeyh Ebû Ali; bedenın unsurlarından⁵⁷² biri olan ruh ve onun hakikat

⁵⁷⁰ *Kitâb-ı Mizâc*, Çevirisi Huneyn b. İshâk tarafından yapılmıştır.

⁵⁷¹ Ali bin Abbas el-Mecûsî el-Ahvâzî: Aslen İranlı olup, başarılı ve mükemmel bir hekimdir. Lakabı Orta Çağ Avrupasında Haly Abbastır. Meşur Kitabı *Kâmil as-Sînâ'at at-tıbbiyya / Kitâbu'l-Melikî* (Hükümdarın Kitabı) adlı eserin yazarıdır. Tıp sistemini anlatan bu eseri Büveyhid'li Melik Alaü'd-Devle Fenâhüsrev için telif etmiştir. İbn-i Sînâ'nın *Kânûn*'u ortaya çıkana kadar belki de en önemli tıp eserleriydi. Browne, a.g.e., s. 62. İki bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde: Tıbbın teorik konularını, ikinci bölümde: Koruyucu hekimliği, ilaçları hastalığı ve tedavileri incelemiştir. XIII. yüzyıla kadar İslam dünyasında ve Avrupa'da klasik tıp kitabı olarak okutulmuştur. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 218.

⁵⁷² Gevrekzâde bu kısmı Anasır-ı Yedireden şeklinde yazmış, ancak herhangi bir mana veremediğimiz için İlyas b. Abram'ın Anasır-ı Beden şeklindeki kullanımını aldık, yazının harf karakterlerinin benzerliği sebebiyle, yanlış yazılmış olması ihtimali güçlüdür. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 24a satır: 12; İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 12b satır:4.

üzere aslı, ervâh-ı azizîye-i asliyedir. Yoksa gıdadan doğan beden ruhunu kastetmiyoruz o, bu ruh değildir. Onun doğumu kalpten olur, demiştir.

Cildi Geniş Gözenekli Olanların, Hamama Gitmesi Vebânın Bulaşmasına Neden Olur mu, Yahut Olmaz mı?

Müellif, cildi üzerindeki delikler geniş olan kişinin hamama gitmesi vebânın bulaşmasına neden olur mu yahut olmaz mı sorusu üzerine hamama gidilmesinin vebânın bulaşmasına neden olmayacağına dair açık deliller olduğunu söylemektedir. Müellif, herkesin mizacına hastalık bulaşabilir der, mizacına hastalık karışan kişi bu hastalığı ishal, bâkî⁵⁷³ veyahut terleme ile def ederse, sağlığı bozulmaz ama bunun tersi durumda; sağlığı bozular, bazen sıtma da olur. Ama eğer ciltteki gözenekler ve delikler geniş olursa, o vakitlerde vücut, hastalığı deliklerden sıcak buharlarla def eder ve hasta selâmete ulaşır, der. Eğer hastanın gözenekleri geniş değilse, hastalığı def etmeye gücünün yetmeyeceğini ve hastanın günden güne kötüye gideceğini söyler. Müellif, bu söz; Galenos'un *Kitâb-ı Hummeyât*'ının özetidir ki bir kişinin gözenek ve delikleri geniş olursa; o kişi bütün hastalıklardan korunur. Şeyh İbn-i Sînâ ise *Kânûn*'unda, vebâ zamanında bozulmuş havanın az teneffüs edilmesi gerektiğini beden delikleri ve gözenekleri geniş olan kişilerin nefes alıp vermelerinin fazla olacağı için bu durumun zararı, faydasından fazla olur, ancak hastalıkların ortaya çıkması kirlilik sebebiyle olmazsa, gözenek ve deliklerin fazla olması, birçok hastalığı atlatmalarına yardımcı olur demiştir.

Vebâ Zamanlarında, Hummâ-yı Vebâ Hastalarının Nabız ve İdrarı Sıhhat Zamanlarındaki gibi mi Olur, Yoksa Olmaz mı?

Bu soru için müellif, vebâ zamanlarında, hummâ-yı vebâ hastalarındaki nabız ve idrarın,⁵⁷⁴ sıhhat zamanlarındaki nabız ve idrar gibi olamayacağını söylemiştir. Çünkü insan hummâyâ yakalandığı vakit, gerek kalbi, gerek kalbe bağlı olan bütün azalar bozular. kalp bozulursa nabız dahî bozular. Çünkü kalp bütün damarların başlangıcı olduğundan ve nabız kalbe bağlı olduğundan nabzın uyumsuzluğu ve bozulması lazım olur demiştir. Ayrıca bunun gibi idrar da sağlıklı zamanlardaki gibi olmayıp, elbette uyumsuz olur.

⁵⁷³ Artık manasındadır. Hekim İlyas artık yerine kusu olarak kullanmıştır. Gevrekzâde anlamını biraz daha genişleterek ağızdan çıkan her şeyi kast etmiştir.

⁵⁷⁴ Gevrekzâde *idrar* kelimesinin Osmanlıcası olarak *Kârûre*'yi kullanmıştır. *Kârûre* sözlüklerde yaygın olarak *göz bebeği* şekline geçmektedir, ancak *idrar şişesi* manasında kullanımı da vardır. Hekim İlyas idrarın Arapçası olan *Bevl*, kelimesini kullanmış olduğu için bu kullanımı tercih ettik. Gevrekzâde, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 26a, satır: 2,3,4; İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 13b, satır:19,20,21.

Çünkü idrarın başlangıcı ciğer olup, ciğer de kalbe bağlıdır. Kalp değişmiş ve bozulmuş olduğu zaman, elbette ciğer de değişir ve bozulur. İdrar da ona bağlı olarak bozulur ve sağlıklı olmaz, demiştir. Ama Şeyh Ebû Ali bin Sînâ, *Kânûn* Kitabı'nın dördüncü cildinde; bir kimse hummâ hastalığına yakalanırsa, onun idrarı ve nabzı çoğunlukla uygunsuz olmaz demiştir. Aynı şeyi Galenos'da *Kitâb-ı Hummeyât*'ında söylemiştir. Avrupalı hekimler ise buna; eğer bir kişi hummâ-yı vebâiyyeye yakalanırsa onun kalbinin içi bozulur. Damarların ve nabzının başlangıcı da kalbin dış tarafı olduğu için, burada herhangi bir bozukluk yok ise fazla uyumsuzluk görülmez demişlerdir. Müellif, bu sözlere cevap olarak; hummâ-yı vebâiyyenin sebebi öldürücü bir zehirdir ki ahlâtta çok fazla bozulma olmadan, hızlıca bedeni ölüm rütbesine erdirtir. Ayrıca ahlâtta çok fazla bozulma olur ise; sayı olarak nabız uyumsuz olur ve ister istemez çok fazla uyumsuzluğa neden olur. Ama hummânın zehiri ve kötü etkisiyle nabzın uyumsuzluğunun artmasına vakit kalmayacağını söylemiştir. Keşke vakit kalsa demiştir.

Hummâ-yı Vebâiyyenin Mevsimlerle İlişkisi Nedir?

Müellif, hummâ-yı vebâiyyenin hangi mevsimlerde arttığını sorgulamaktadır. Kış mevsiminin vebâya tüm mevsimlerden daha yatkın olduğunda dair kanıtımız var. *Kış mevsimi vebâ hastalığının en yaygın olarak görüldüğü mevsim demiştir.*⁵⁷⁵ Nitekim Şeyh Ebû Ali'nin dediği gibi; kışın nemli hava ve kalın buhar tabakası ortaya çıkar. Böylece hummâ-yı vebâiyyenin kabulüne ortam hazırlayarak kış mevsimi hummâ-yı vebâiyyeyi kabule oldukça münasip olur. Ayrıca sonbahar, yani güz mevsimi hummâ-yı vebâiyyenin kabulüne fazla müsait olur. Müellif bu söz de Ebû Ali'den rivayet edilmiştir, sonbahar mevsimi vakitlerinde hava değişken olup, hava bir vakitte soğuk, bir vakitte sıcak olur. Bu hava değişkenliği sebebiyle, hummâ-yı vebâiyyenin sonbaharda kabulü fazla olur. Ayrıca Aristo'nun *Kitâb-ı Alâmât-ı Ulya*'sında, bunu destekleyerek, hummâ-yı vebâiyyeye sıcak ve nemden ortaya çıkar, yani baharın tabiatı yumuşak olduğu için, hummâ-yı vebâiyyenin ortaya çıkmasına uygun olur, dediğini nakleder. Müellif, ayrıca ahlâtta karışıklığın çok

⁵⁷⁵ İtalikle gösterdiğimiz bu kısımda muhtemelen bir karışıklık vardır. Gevrekzâde verdiği bilgi şu şekildedir: *Şimdi kış mevsimi bütün mevsimlerin en kutlusudur, çünkü hummâ-yı vebâiyyeye ortaya çıkmaz ancak nemli hava ve karışık buhar olursa ortaya çıkar.* Gevrekzâde'nin aktarımı, anlam bütünlüğünü bozması ve İlyas'ın anlatımının farklı olması sebebiyle, muhtemelen hatalıdır. Hekim İlyas ise aynı kısım için, *Kış mevsimi vebâ hastalığının en yaygın olarak görüldüğü mevsim demiştir.* Metnin akışına göre doğru kullanım bu olmalıdır. Bu sebeple biz bu kullanımı tercih ettik. *Gevrekzâde, Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*, İ.Ü. Nadir Eseler Kütüphanesi, T1299, vr. 24b, satır: 18; İlyas b. Abram, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483 vr. 13a, satır:7.

olmasından ortaya çıkan hummâların, her birinin kendine has zamanı olduğunu, mesela yaz mevsiminde ortaya çıkan hummâların safranın fazlalığından olduğunu ve bunlara hummâ-yı safraviyye denildiğini söylemiştir. Ayrıca sonbahar mevsiminde galebe-i sevdadan olursa, ona da hummâ-yı sevdaviyye denir ve başka hummâlar da bunun gibidir, demektedir. Ayrıca havanın ufûnetinden ve zehrinden oluşan hummâların ortaya çıkması için, özel bir zaman yoktur. Çünkü bunların sebebi kirli havaların ortaya çıkması, semavi kabahatler ve gezegenlerin kuvvetidir. Nitekim Ebû Ali *Kânûn* 'unun birinci bölümünde ne zaman ki hummânın sebebi havanın kirlenmesi olduysa, hummâ-yı vebâiyye her bir mevsimde, tesir kabiliyetine göre ortaya çıkar. Bu nedenle kış mevsiminde de; yaz mevsiminde de; baharda da ortaya çıkar, demiştir.

Maraz-ı Hummâiyye ve Vebâiyyede Hastadan Kan Almak Fayda Verir mi Yoksa Vermez mi?

Müellif, bu hususta kan almanın faydası olmadığına dair açık deliller var der. Bütün doktorların; istifrağın havanın vücuda girmesinde neden olduğu konusunda hemfikir olduğunu, ayrıca kan almanın da umumi bir istifrağ olduğunu söylediklerini, hummâ-yı vebâiyye zamanlarında ise hava kirli olduğu için bu dönemlerde kan alındığında, havanın kirinin çekilmesi fazlalaşır, dediklerini söyler. Müelife göre bu sebepten hummâ-yı vebâiyyelerde çok fazla tercih edilmemesi lazımdır. Çünkü müellif bu şekilde kan aldırmanın faydası değil, belki zararının olacağını söyler. Ayrıca Ebû Ali'nin *Kânûn* kitabının kan alma bölümünde; şiddetli ve ufûnetli hummâlarda ve hareketli zamanlarda kan almak yasak olup, özellikle hummâ-yı vebâiyyede çok tehlikelidir, bu durumda vebâda kan almayı yasaklamak gerekir demiştir. Ancak müellif bu sözün Galenos'un *Hummeyât* kitabında anlatılanlara muhalif olduğunu söyler. Galenos; kuruluk için kan alma ve ishal faydalıdır. Yani bedende olan nemli kirliliğin yok olması, ishal ve kanama sayesinde olur, demiştir. Ayrıca Ebû Ali'nin *Kânûn* kitabının vebâ bölümünde; hummâ-yı vebâiyyede kan alma ve müşhil vaciptir, dediğini söyler. Fakat iki söz arasında zıtlık ve çelişki olduğu açıktır. Müellif, hekimlerin buna şu şekilde cevap vermiş olduğunu söyler. Böyle vakitlerde kan almakta iki fayda vardır. Birisi kuruluktur, diğeri bedenin içinde olan teaffün olmuş ahlât'ın bazısını istifrağ edip çıkarmaktır. Ama bundan önceki açıklamaya göre eğer hava almaya neden oluyor denildiyse, cevap olarak teneffüs edilen hava temizlenir, denilir. Ayrıca Şeyh Ebû Ali de kan aldıktan sonra hastanın alacağı havayı temizlemek lazım demiştir. Bu emirden anlaşılan kan almadan sonra kirli havanın zararını

def etmek için, havayı temizlemek lazımdır. Ayrıca müellif, Ebû Ali'nin hummâda kan alımından korkmak lazım sözü gerçek olsa da bu durum hummâ-yı safraviyyeler için geçerli olup, hummâ-yı vebâiyyeler için geçerli değildir, demiştir.

Sirke ve Sair Asitli Şeyler Hummâ-yı Vebâiyyede Faydalı mıdır, Yoksa Değil midir?

Müellif daha önce kısaca açıklandığı şekilde asitli şeylerin hummâ-yı vebâiyyeye faydası yoktur. Çünkü sirke ve sair bütün ekşiler, sodaya benzer olarak kalbi zayıflatır hummâ-yı vebâiyye zamanlarında ise canlıların ruhunun kuvvetli olması gerekir ve bunlar da ister istemez kalbin kuvvetini engeller. Eğer kalp zayıf olursa, insan bedeni hummâ-yı vebâiyyenin kabulüne müsait olur. Böyle olunca da sirke ve asitli diğer şeylerin hummâ-yı vebâiyyeye faydası olmaz demiştir. Bu konuda Hippokrates ve Galenos, Şeyh Ebû Ali'nin görüşlerine muhaliftir. Onlara göre sirke ve diğer asitli şeyler, hummâ-yı vebâiyyenin zulmünden korur. Bu sebeple vebâ zamanlarında mutlaka gerek yiyecek, gerek içecek olarak sirke ve asitli şeyleri kullanmak lazım ve gereklidir, demişlerdir. Müellif, hekimlerin sözlerine şu şekilde cevap verileceğini söyler. Bütün asit türlerinde çok fazla fayda vardır; birincisi kabızlık, ikincisi soğukluk, üçüncüsü iştah kuvvetlendirmek ve dördüncüsü sirkenin yüksek ateşe benzerliğinin olmasıdır. Ama bu durum şaraptan dönüştürülmüş sirkelerde olur. Çünkü onlarda özel ve gerçek hararet olup, gizli bir hararete sahiptirler. Ayrıca Hekim Galenos *Kitâb-ı Ma'û'l-Emîr*'de şöyle rivayet etmektedir; Ben tecrübe ettim ki sirkede özel bir çözücülük vardır. Bilinmelidir ki her bir maddede özel çözücülük bulunmaz. Ancak bu kuvvet, sirkede bâkîdir. Bundan dolayı, özellikle hummâ-yı vebâiyyelerdeki kuruluk ve soğukluğu yok edici özellikleri vardır. Müellif ayrıca sirkenin zararlı olması sözü gerçek olup, eğer çok kullanılırsa zararlıdır ama eğer itidalli kullanılırsa faydalı olur, demiştir.

Tiryâk-ı Farûkun Hummâ-yı Vebâiyyelerde Faydası Var mıdır Yoksa Yok mudur?

Müellif bu hususta; hummâ-yı vebâiyyelerde tiryâk-ı farûkun hiçbir faydası yok demiştir. Çünkü tiryâk-ı farûk, vebâ zamanlarında kullanılırsa ateşi yükseltir. Tiryâk ise doğru kişiler için gerekli olup, soğukluktan hastalananlar için lazımdır. Bundan dolayı tiryâk-ı farûkun hummâ-yı vebâiyyelerde faydası olmaz demiştir. Müellif, Galenos'un *Makâle-i Tiryâkiye*'sinin birinci mukaddimesinde; ateş mizaçlı olanlar için tiryâktan sakınmak gereklidir. Çünkü tiryâk ateşi yükseltir, bu şekilde ateş mizaçlı olanların

ölümüne sebep olur, dediğini ayrıca bundan sonra yine ilave olarak tiryâk belirli özel hastaları iyileştirir, hasta olmayan mizaçları bozar. Bu sebepten, hummâ-yı vebâiyyelerde tiryâk-ı farûk kullanılmasından sakınmak gerekir, demiştir. Ayrıca müellif bunun dışında yine Galenos'un tiryâk-ı farûk makalesinde; genç olanların tiryâk-ı farûku kullanması uygun değildir. Ayrıca mizacı fazla karışık olması sebebiyle, zayıf mizaçlı olanların da kullanması uygun değildir. Bunların yanı sıra damarları dar olanlar ve hazmı zayıf olanların da kullanması uygun değildir, dediğini nakleder. Müellif, tiryâk-ı farûk kullanılmasında lazım olan şudur ki; vaktine riayet edilmeli ve kişi kendi kararıyla kullanmamalıdır. Anlatıldığı gibi soğuk kullanılırsa dahî az kullanılmalıdır yahut tecrübeli doktorlardan birine sorulmalıdır. Mizacının kuvveti bilinmeyen kişilerde kullanılması da uygun değildir, demiştir. Ancak bundan önce Galenos'un *Hummeyât* kitabında ve *Tiryâk-ı Kayser*'inde anlattıklarına bu söylenenler terstir. Çünkü bu kitaplarda; vebâ hastalığı ortaya çıktığı zaman gerek hasta, gerek hasta olmayan için tiryâk-ı farûktan daha faydalı bir şey bulunmaz. Ayrıca büyük tâûn zamanlarında tiryâk-ı farûktan fazla fayda veren bir ilaç bulunmaz. Çünkü tiryâk, vebâ zamanında sağlıklı olan mizaçları vebâdan korur ve hasta olanları dahî hastalığından kurtarır, demişlerdir. Bu yüzden Şeyh Ebû Ali, tiryâk-ı farûk bu hastalıklara karşı faydalıdır, demiştir. Müellif bunlara şu şeklide cevap verir; bizler tiryâk-ı farûka ait doğruluğu kesinleşmiş faydalar bulduk. Çünkü tiryâk-ı farûk takviye edici olup, bedene yüksek ateşe benzer bir ateş verir. Ayrıca bedendeki bütün zehir türlerinin tesirini yok eder ve bedene de gayet faydalıdır. Ama sıhhatli olan kişilerin mizacını bozması da bundandır. Çünkü tiryâk-ı farûk; iltihapları, şişlikleri oldukça iyi eden bir ilaçtır. Eğer bedende çok fazla karışıklık ve ufûnet bulunursa çözüp def etmesi açısından iyidir. Ama eğer bedende fazla karışıklık ve ufûnet bulunmadığı zaman kullanılırsa, tiryâkın kuvvetli etkisiyle çözücü olma özelliği ortaya çıkar ve bedende sağlıklı olan organları dahî çözerek, sağlıklı kişilere zararlı olur ve bu zarar açıkça görülür. Ama hummâ-yı vebâiyye zamanlarında bütün insanların mizaçları ve ruhları, havanın bozulmasından dolayı bozulmuştur. Tiryâk ufûnetten gelen etkiyi yok ettiği için faydalı olur, ama eğer kişinin sıhhati yerindeyse, o kişi ufûnetten ari ve salim olursa, tiryâkın kullanımı bu kişiye zararlı olur ve daha önce anlatıldığı gibi zararı açık şekilde görülür der. Müellif, bu bahsin açıklamasını, *Kânûn* kitabının dördüncü makalesini açıkladığımız yazıda yaptık, isteyen inceleyebilir, demiştir.⁵⁷⁶

⁵⁷⁶ Bu açıklamadan, Hekim İlyas'ın; Şeyh ibni Sînâ'nın *Kânûn* kitabına şerh yazdığını anlıyoruz.

3.1.6. Müellifin Son Değerlendirmesi

Bu hastalığın tedavisi; gıdalarda, içeceklerde, merhemlerde, sargılarda, tütsülerde, kokularda ve buna benzer zaruretlerdedir. Bu anlatılanların çoğu tecrübeyle bulunmuş ve kullanımları dahî çoğunlukla eski kitaplar ve fazladan araştırmayla ve zeki insanların söyledikleriyle bir araya getirilip, çok uzun uğraşlarla bu risâleye yazılmıştır. Bu risâleyi yazmayı bu şekilde zorlaştıran neden, en geniş bilgili âlimler ve doktorların, olgun ve güzel bir akıl ile kuşatılmış olsalar bile, zikir olunan vebâ ve tâûn hastalıklarına önlem alınmasında ve tedavi yöntemlerinde gayet az bilgi vermeleridir. Ancak bu durum, tüm bilgi birikimlerine rağmen, bu hastalığın sert ve tedavisinin oldukça zor olmasından kaynaklıdır. Ben ise, onlardan daha hünerli ve erdemli olduğumu iddia etmiyorum ama bu konuyu daha uzun anlatmamın iki nedeni var;

Birincisi: Eğer hastalık baskın gelir ve tabip, hastanın hayatından bezginliği, ruhundan ümitsizliğini gideremez ise, hasta hayatını kuruntudan ve kalp zayıflığından kaybedebilir. Bunun için zeki tabiplerin, hemen kalbi güçlendirmeye başlamaları lazımdır ki hasta teselli bulup, ecelinden emin ve salim olsun. Nitekim Hekim Galenos buyururlar ki; kalbin sevincinin bedene verdiği kuvveti ne panzehir, ne de tiryâk verebilir. Buna karşılık korkunun bedene verdiği zararı ne öldürücü zehir, ne de engerek yılanı ısırması verir, kalbi güçlendirmek ilacı güçlendirmekten iyidir. Bu nedenle maksadım Allah'ın emriyle adı geçen tâûn ve vebâ hastalığının ilacını açıklayıp, tedavisinin tamamını uzun uzadıya anlatmak oldu.

İkincisi: Savaşa gidenler vebâyâ yakalanmış olanlara benzerdir. Savaşa vurulup yaralananların durumları birbirinden oldukça farklıdır. Ölümleri hemen gerçekleşmediği gibi, savaşta yara alan herkesin öleceği de kesin değildir. tâûn hastalığında da böyle olup, onların durumları da birbirinden farklıdır. Çünkü eğer bozukluk kalbe ulaşmadıysa ve henüz tesir etmediyse, vebâyâ yakalananların tedavisi mümkündür. Eğer doktor tedavi ederse umulur ki hasta bu hastalığından kurtulmuş olur, çünkü gerçek tabip Allâh'ü Teâlâ'dır dediler.

3.2. Risalenin Genel Değerlendirmesi

Grek Filozof Hekim Empedokles'ten (M.Ö. 435) itibaren, XIX. yüzyıl ortalarına kadar tabâbete hâkim olan Hümoral Patoloji teorisine göre, dış dünyanın yapıtaşları sayılan

dört unsura (toprak, su, hava, ateş) karşılık, insan vücudunda dört sıvı (kan, balgam, sarısafra, karasafra) ve dört mizaç (soğuk, sıcak, kuru, nemli) birbirleriyle eşleştirilmiştir.⁵⁷⁷ Buna göre; kan, kalpte yer alır, balgam beyinde, sarı safra karaciğerde ve kara safra da dalakta yer almaktadır.⁵⁷⁸ Bunların denge halinde olması sağlığı, dengenin bozulması ise hastalığı meydana getirmektedir. Hippokrates ve Galenos gibi eski çağın ünlü hekimleri bu teoriyi benimsediklerinden, onları izleyen İslâm hekimleri de dâhil, bütün dünya hekimleri, hemen her hastalığın bu dengesizlikten kaynaklandığını düşünmüş ve asırlarca bu dengeyi sağlayabilmek için tedavi metotları geliştirmişlerdir.⁵⁷⁹ XIX. yüzyıl başlarına kadar bu teori, Osmanlı hekimleri için kullanılan geleneksel bir yöntem olmuştur. Tüm dünyada tıp eğitimi veren hastanelerde öğrencilere, bu esaslar doğrultusunda ders verilmiştir. Bu geleneksel teorinin kendine has, öğrenilmesi gereken tedavi yöntemleri vardı. Bunlar: İstifrağ, ishal, lavman, kan alma veya tam ilaç kullanma yöntemleriydi. Kan alma yani fasd, bir tabibin bilmesi gereken olmazsa olmaz şeylerdendi. Müshiller de vücuttaki fazla şeyleri atar, fazlalıkları yok ederdi.⁵⁸⁰ Geleneksel tıbbi anlatışta verem, yani şiş önemli bir kavramdı. Verem hıtların bir yerde toplanmasıyla meydana gelirdi. Bu hıtlar ancak kan alınarak veya lavman yapılarak çözüldü. Bazı uzuvların içinde ve dışarısındaki boşluklarda fazla madde birikebilir, bu tür durumlarda istifrağ yani boşaltma ilacı alınırdı.⁵⁸¹ Buna göre hastalıkta hangi unsur fazlalaşmışsa onunla mücadele etmek icap etmekteydi. Normal sınırını aşan unsur bozuk kabul edilirdi. Bozuk olan unsur, zor olan durumlarda istifrağ ve müshil ile kolayca değiştirilebilirdi. Daha basit durumlarda, lavman yapılarak unsur değiştirmeden tedavi edilebilirdi. Gelenekselleşmiş bu tıbbi anlayışta, dört unsurun durumunu tespit etme yöntemlerinden en önemlisi nabızdı. Nabzın hızlı atışı hararete, yavaş atışı soğukluğa, genişliği rutubete, normal atışı da kuruluğa dalalet ederdi. Bu metotları kullanan hekimler, kitaplarında Hippokrates ve Galenos gibi hekimlerin isimleri olmazsa olmazdı.⁵⁸² Kullandıkları terkipler birbirlerinden farklılıklar arz etmekle birlikte, hastalıklarda uyguladıkları tedavî yöntemleri çok benzerdi. *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* adlı incelediğimiz bu eserin, İlyas b. Abram tarafından oluşturulduğu dönemde zaten yeni akımlar ortaya çıkmamış, geleneksel yöntemlerin revaçta olduğu yıllardı. Bu sebeple yukarıda bahsettiğimiz tüm geleneksel tedavi yöntemleri ve hastalık

⁵⁷⁷ Köşe, a.g.m., s.422.

⁵⁷⁸ Nil Sarı, **Gevrekzâde Hâfız Hasan ve Kafa Tramvaları Hakkındaki Bilgisi**, s. 53.

⁵⁷⁹ Köşe, a.g.m., s.422.

⁵⁸⁰ Uludağ, a.g.e., s. 37-45.

⁵⁸¹ Nil Sarı, **Gevrekzâde Hâfız Hasan ve Kafa Tramvaları Hakkındaki Bilgisi**, s. 53,54.

⁵⁸² Bütün, a.g.m., s. 94.

tespit metotları eserde kendisine yer bulmuştur. Yine eserde özellikle vebâ gibi bulaşıcı hastalıklarda bir teori olarak Hippokrates ve Galenos'un ortaya attıkları miazmadan sıkça bahsedilmiştir. Buna göre, havanın bozularak hastalık yaydığına inanırlardı. Bu anlayışta kirli havayı soluyan insanın ruhu ve sıvı dengesi bozulup, kalbe yakın olan ahlatının bozulacağı inancı vardı. Risâlede bundan korunmak için evlerin içinde tütsüler yakılması gerektiğinden salgın zamanlarında beldelerin etrafında çeşitli ağaçlar yakılarak bozuk havanın temizlendiğinden bahisler vardır. Bu anlayışa uygun olarak Hekimler kirli havadan etkilenmemek için içi balsamla dolu maskeler takarak hastaları tedavi ederlerdi.

Tedavisi zor olan ve tedavi yöntemleri geliştirilemeyen bir hastalık olarak vebâda, bu geleneksel yöntemler hastalığın ortadan kalkmasına kadar kullanılmıştır.

Bir vebâ risâlesi olarak bu eserde, vebâ hakkında sözü olan büyük hekimlerin fikirlerine yer verilmiş, Hekim İlyas bu fikirleri kendi deneyimleriyle ayrı ayrı değerlendirip, en uygun tedavi yöntemlerinin neler olduğunu ayrıntılarıyla açıklamıştır.

Eserde vebâ ve tâûn konu alınmış olunmasına rağmen, gerek tedavi yöntemlerinde, gerekse kullanılan ilaçlarda olsun farklı tedavi yöntemleri ve teşhisi verilmemiştir. Ayrım sadece tanımında olmuştur. Risâlede diğer kaynaklarda da yer alan şekliye vebâyâ daha genel bir tanım yapılırken, tâûnun iltihaplı olarak görülen bulaşıcı bir hastalık olduğu belirtilmiştir.

Hekim İlyas bu risâlede olan bilgilerle, II. Bayezid zamanında olan salgınları durdurma konusunda ciddi neticeler almıştır. Bu da Gevrekzâde'nin bu eseri tercüme etmesindeki en önemli nedendir.

Gevrekzâde eseri geleneksel tedavi yöntemlerinin dışına çıkartmamıştır. Bunun nedeni muhtemelen yeni tedavi yöntemlerin geliştirilememiş olmasıdır. Çünkü XVIII. yüzyılda yaygın olarak görülen çiçek vakalarında, aşı yöntemleri geliştiriliyordu. Ancak vebâ hastalığının tedavisiyle alakalı, herhangi bir ilerleme veyahut bilinen yeni ilaç ve yöntemleri yoktu. Bu sebeple risâlede verilen tedavi yöntemleri geleneksel yöntemler olmakla birlikte, geçerli olan yöntemlerdi. Yine bu sebeple alakalı olarak Gevrekzâde'nin bu çevirisinin diğer çevirilerinden farklı bir yönü, İlyas b. Abram'ın risâlesiyle karşılıklı olarak incelememiz neticesinde ortaya çıkmıştır. Gevrekzâde İlyas b. Abram'a ait olan risâleyi, neredeyse tam bir alıntı şeklinde aktarmıştır. Bu durum, XVIII. yüzyılda yapılan

çevirilerde çok yaygın bir durum değildir. Gevrekzâde çevirisini yaptığı tüm eserlere, çevirdiği eserin isminden farklı yeni bir isim vermişken, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* isimli incelediğimiz bu eserde, Hekim İlyas'ın esere verdiği bu ismi aynen kullanmıştır. Bunu da İlyas'ın eserini birebir denebilecek kadar yakınlıkta tercüme etmiş olmasına bağlıyoruz.

Gevrekzâde'nin, esere yaptığı ilaveler çok kısıtlı olsa da bu ilavelerden biri oldukça dikkat çekmektedir. Gevrekzâde, Hekim İlyas'ın vebâ hastalığı için verdiği terkibe, Hint illeti için de faydası olduğunu notunu düşmüştür. Bunun, kaynağı Hindistan olan ve dünyaya yayılımı ve kavramsallaşması, bir pandemi olarak 1830'ları bulan Kolera hastalığına atıf olması muhtemeldir. Bu atıf, Kolera hastalığının Osmanlı Devleti'nde bilinip, diğer hastalıklardan ayırt edilebildiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Gevrekzâde Hâfiz Hasan Efendi, eserin bazı yerlerinde Avrupalı doktorların kullandığı bazı yöntemleri verse de İlyas b. Abram'ın kaynaklarına ilave olarak, kullandığı tek kaynak Şaban Efendi'nin *Tedbîrü'l-Mevlûd* adlı kitabıdır. Bu eseri sadece bir yerde kaynak olarak vermiştir.

3.2.1. Risâlede Geçen Şahıs İsimleri⁵⁸³

Ali bin Abbas

Ebû Ali bin Sînâ

Eflatun (Platon)

Fisagorus (Phythagoras)

Hekim Angzy Gvry (?)

Hekim Aristo

Hekim Batlamyus

Hekim Bukrat(Hippokrates)

Hekim Galenos (Claudios Galenos)

Hekim Ceydar-Cenz (?)

Hekim İsodrus

Huneyn b. İshâk

İbnü'r- Rüşd el-Fâzıl el Kurtubî

⁵⁸³ Bu başlıkta verilen hekimler hakkında detaylı bilgi, isimlerinin geçtiği sayfalarda dipnot olarak verilmiştir. Burada sadece isim olarak genel bir listeleme yapılmıştır.

İlyas bin İbrâm İspanî
Mervan bin Zuhr
Şaban b.Ahmed eş-Şifâî
Zekeriya Râzî

3.2.2. Risâlede Geçen Kitap İsimleri⁵⁸⁴

Aristo - *Kitâb-ı Alâmât-ı Ulya*
Aristo - *Kitâb-ı Havâ*
Aristo- *Makâle-i Zelzele*
Ebû Ali bin Sînâ - *El-Kânûn fi 't-Tıbb*
Eflatun - *Kitâb-ı Usûl*
Galenos - *Ceyyid El-Kimus*
Galenos - *Kitâb-ı Hummeyât*
Galenos - *Kitâb-ı Ma 'ü 'l-Emîr*
Galenos - *Kitâb-ı Mizâc*
Galenos - *Kitâb-ı Senâ 'ati 's-Sagîre*
Galenos - *Kitâb-ı Tiryâk*
Galenos - *Kitâbü 'l Egziyye*
Galenos - *Kitâbü 's Sinaatü 'l Kebîr*
Galenos - *Tiryâk-ı Kayser*
Galenos - *Kitâbü 'l Asnafü 'l Hummeyât*
Hippokrates - *Kitâb el-Emrâz el-Hâdde*
Hippokrates - *Kitâb-ı Epidemiya (Kitâbu el-Emrâz el-Vâfide)*
Hippokrates - *Kitâbü 'l Takdimü 'l Ma 'rife*
Hippokrates- *Kitâbü 'l-Fusûl*
İbnü 'r- Rüşd el-Fâzıl el Kurtubî - *El-Külliyât*
İlyas b. Abram- *Kitâbü 'l-Müsemmâ bi-İzhâr el-Felâsife*
İsodrus - *Kitâb-ı Batuhu-şeyhuhâ*
İsodrus - *Kitâb-ı Sûretü 'l-âlem*
Kur'ân-ı Kerîm

⁵⁸⁴ Bu başlıkta verilen eserler hakkında detaylı bilgi, eser isimlerinin geçtiği sayfalarda dipnot olarak verilmiştir. Burada sadece isim olarak genel bir listeleme yapılmıştır.

Mervan bin Zuhr- *El-Resâ'il*
Şa'bân b. Ahmed eş-Şifâi - *Tedbîrû'l-Mevlûd*
Tevrât - Mûsâ Aleyhi's-selâm
Zebûr - Dâvut Aleyhi's-selâm
Zekeriya Râzî- El-Hâvî

3.2.3. Risâlede Geçen Droğlar⁵⁸⁵

Acı badem (Semen amygdalae amarum)
Anber (Ambera grasia): Bir deniz hayvanından elde edilen koku
Anber-i bâris (Barberis aristata): Kadıntuzluğu
Anber-i eşheb: Gri renkli bir tür anber
Anber-i hâm: İşlenmemiş anber
Asel-i musaffâ: Süzme bal
Ashârun (Valeriana Wallichii): Kediotu
Azm-i kalb: Kalp Kemiği (bir bitki ismi)
Behmen (Centauria behman): Zerdali diken
Behmen-i ebyaz: Beyaz zerdali diken
Ber-i ahmer: Kırmızı meyve
Bezr-i kar' (Cucurbita pepo): Sukabağı tohumu
Bezr-i hıyar: Hıyar tohumu
Bezr-i hummâs: Kuzukulağı tohumu
Bezr-i kısa (Cucumis melovar utilissimus): Acur tohumu
Bezr-i lisân-ı hamel (Plantago major): Sinir otu
Bezr-i reyhan: Reyhan tohumu
Bezr-i ütrüc: Ağaç kavunu tohumu
Boy tohumu (Trigonella foenum graceum): Boy otu tohumu
Bussed (Corolium rubrum) : Mercan
Cedvar (Delphinium denudatum): Kurkum
Cevz (Juglas regia): Ceviz

⁵⁸⁵ Droğların karşılıkları şu eserlerden alınmıştır: Arif Bilgin, “ Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler”, Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık I**, İstanbul: Biofarma, 2006, s.3-19; Şemseddin Sami, a.g.e; Ekrem Kadri Unat ve Diğerleri, **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TTK Basımevi, 2004; İbn-i Sînâ, **El- Kânûn Fî-t-Tıbb**, II, (Çev. Esin Kâhya), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2014;

Cintiyan (*Gentiana lutea*): Eşek turbu, Eşek hıyarı
Cüllâb: Gülsuyu
Dahîliyun (?)
Darçın (*Cinnamomum zeylanicum*): Tarçın
Derunec (*Polygonum bistorta*): Çıyan otun
Duhn (*Oleum*): Bitkisel yağ
Duhn-u babunç (*Matricaria chamomilla*): Papatya yağı
Duhn-u verd: Gül yağı
Duhn-u benefşe: Menekşe yağı
Duhn-u levz (*Amygdalus communis*): Badem yağı
Dürr-i nâ süfte: Delinmemiş inci
Ebegümece varağı (*Malva Sylvestris*): Ebegümece yaprağı
Ebhel (*Juniperus communis*): Ardıç
Eklil cebel: Biberiye dalı
Ekşi maya
Ezher-i mekkî: Mekke çiçeği
Fesleğen tohumu (*Ocimum Basilicum*)
Koruk: Henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm
Habb-ı belesân (*Commiphora opobalsamum*): Balsam ağacı tohumu
Hacer-i pâdzehir: Panzehir taşı
Hatbü'l-'ar'ar: Dikenli ardıç ağacı
Hatbü'l-gar: Defne ağacı
Hatmi kökü (*Althae officinalis*)
Hıyâr-ı şenbih (*Cassia fistula*): Çin tarçını
Hummâs (*Rumex crispus*): Kuzukulağı
Hummâs beri suyu: Kuzukulağı meyvesi suyu
İbrişim-i ham (*Bombyx mori*): Ham ipek
İklîl melik (*Melilotus officinalis*): Sarıyonca
İrsâ (*Iris lurida*): Mavi zambak kökü
Kâfur (*Samphora officinarum*): Kafuru
Karanfil (*Caryophyllus aromaticus*)
Kendir (*Boswellia glabra*): Günlük
Kepek

Keten tohumu

Kırmız: Kırmız böceğinden çıkarılan parlak ve al boya

Kıvr-ı ütrüc: Ağaç kavunu kabuğu

Koruk suyu

Kuru incir

Kuru kişnic (Coriandrum sativum): Karakimyon

Kuru üzüm

Kust-ı hulu (Costus speciosus): Tatlı kıst otu

Laden (Cistus): Bir cins çalı

Lisân-ı sevr (Onosma brateatum): Hodan

Lisân-ı sevr kökü kabuğu

Lisân-ı sevr suyu

Lisân-ı sevr zehiri

Lisân-ı sevr zehiri mürebbâsı

Mâ'-i bârid: Soğuk su

Mâ'-i hindibâ (Cichorium intybus): Hindiba suyu

Mâ'-i hummâs: Kuzukulağı suyu

Mâ'-i lisân-ı hamel (Plantago major): Sinir otu suyu

Mâ'-i lisân-ı sevr: Hodan suyu

Mâ'-i matar: Yağmur suyu

Mâ'-i rümmân-ı hâmiz: Ekşi nar suyu

Mâ'-i şevket-i mübâreke (Cnicus benedictus): Mübarek diken suyu

Mâ'-i verd (Rosa damascus): Gül suyu

Mâ'-i limon: Limon suyu

Mastaki (Pistacia lentiscus): Damla sakızı

Mercan-ı ahmer: Kırmızı mercan

Mercan-ı ebyaz: Beyaz mercan

Merzengüş (Origanum majorana): Mercanköşk

Mey'a (Strex officinalis) : Günlük

Mey'a-yı yâbise: Kuru günlük

Muhrik geyik boynuzu: Acı geyik boynuzu

Mürr-i sâfi (Balsomodendrom myrrha): Sarıyonca

Nâbü'l-fil: Fildişi

Papatya yağı

Piliç eti

Rümmân-ı hâmiz: Ekşi nar

Sakız

Sandal (Sandal-ı album) : Hindistan'dan gelen kuvvetli ve güzel kokulu sert bir ağaç

Sandal-ı ahmer: Kırmızı sandal

Sandal-ı ebyaz: Beyaz sandal

Sandal-ı hamr: Sandal şarabı

Sanevber (Pinus pinea): Çam

Sefercel (Cydonia oblonga): Ayva

Selîha (Cinnamomum cassia): Seylan tarçını, Çin tarçını

Sirke

Sükker-ı ebyaz: Beyaz şeker

Sükker-i nebât: Bitkisel şeker

Sükker-i tebriz: Tebriz şekeri

Şa'ir: Arpa

Şarab-ı hummâs: Kuzukulağı şarabı

Şarab-ı hâmiz-ı ütrüc: Ekşi ağaç kavunu şarabı

Şarab-ı limon: Limon şarabı

Şarab-ı tuffâh-ı hâmiz: Ekşi elma şarabı

Şîrhıst: Yeşil kudret helvası

Tavuk yağı

Tebâşir-i hindî (Bambosa arundinacca): Hint kamışı, bambunun silisli katı kısmı

Terencübin: Kudret helvası

Tîn-i ermeni (Bulus armania rubra): Ermeni çamuru

Tîn-i mahtûm (Terra sigillata): Kırmızı toprak

Tiryâk-ı kebîr: Büyük tiryâk, zehirlenmeye ve bazı hastalıklara karşı kullanılan macun

Tuffâh (Ĝirus malus): Elma

Tuffah-ı hâmiz: Ekşi elma

Turunç

Ud (Aquilaria agallocha): Sarısabır, Öd ağacı

Ud-u belesân (Acorus calamus): Eğir otu

Ud-u hindî (Aquilaria agallocha): Öd ağacı

Usâre-i sefercel: Ayva suyu
Usâre-i tuffah-ı hâmiz: Ekşi elma suyu
Eşak (Gum ammoniac): Amonyak zamkı
Varak-ı ‘ar’ar: Ardıç yaprağı
Varak-ı benefşe: Menekşe yaprağı
Ebhel (Juniperus communis): Ardıç
Varak-ı ebhel: Ardıç yaprağı
Gar (Lauras nobilis): Defne
Varak-ı gar: Defneyaprağı
Varak-ı hilaf (Salix coprea): Söğüt yaprağı
Varak-ı ineb (Vitis vinifera): Üzüm yaprağı
Varak-ı lâden: Laden yaprağı
Varak-ı serv (Cipressus semper): Servi yaprağı
Varak-ı sezab (Ruta graveolens): Sedefotu yaprağı
Vec (Acorus calamus): Azak eğiri, tatlı ve hoş kokulu su zambağı
Verd-i ahmer: Kırmızı gül
Verd-i ahmer-i yâbis: Kırmızı gülkurusu
Yâkut-u asfer: Sarı yakut (az değerlidir)
Yâkut-u rummâni: Nar tanesi gibi yakut (en değerli yakut)
Yumurta sarısı
Za’ferân (Crocus sativus): Safran
Za’ter: Kekik
Zûfâ-yı ratb: Ermeni koyunlarının kuyruğunda bulunan pislik
Zümrüd

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. RİSÂLENİN TRANSKRİPSİYONU VE TIPKI BASIM

4.1. Transkripsiyon⁵⁸⁶

1b⁵⁸⁷

Bismillâhirrahmânirrahîm

el-Hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn ve's-salâvatü ve's-selâmü alâ-efdali'l halki ve tabîb-i kulûbi'l-usati Muhammedin ve alâ-âlihî ve evzâcihî ve evlâdihi ve itratihî ve min-hüm ecmaîn. Amma ba'd

İş bu Risâle-i şifâ-i delâlenin mü'ellif ve mürettipi olan Kavm-i Mûseviyyeden İspânî İlyas bin İbrâm nâm Yahudi memâlik-i merkûm olan İspanya'nın mücerreb ve istimâ ve isbâtından olduğu cihetten bundan akdem Merhum Ma'furul Sultan Bayezid Hân İskâtallâhu fi-gurefî'l-cihân hazretlerinin vakt-i zamân ve evân saltanatlarında Âsitâne-i Aliyye ve Şehr-i İstanbul'da Afânallah anü'l-kaza ve'l-beliyyede bir azîm zelzele ve akabinde dahî İlet-i tâ'ûn ve vebâ' pezîr-i zuhûr olup ol vakitte Âsitâne-i aliyyede mevcut olan etîbbâ'nın ekserîsi 'illet-i mezbûrun tedbîr ve tedâvisinde âciz ve âdem-i kudretleri dahî zâhir ve hüveydâ olduğu bedîdâr olmağla ol vakitte mü'ellif-i risâle olan İlyas nâm tabîbin iş bu dâ'-i uzâlde (udâlde) tecrübesi sebkât idub ve ekseriya tedbîr ve tedâvi iylediği eshâb-ı alîl ve erbâb-ı halîl

1a

Ber'-ü tam ve şifâyâb oldukları ma'lûm-u cihândârı olmaktan nâşî tabîb-i mezkûru İstanbul'a ihsar ve vakı'a olan ashâb-ı emrâzın tedbîr ve tedâvisinde emr-ü ferman buyurulmaktan nâşî tabîb-i mezbûr nice zaman Âsitâne-i Aliyyede sâkin olup ve çok kimesnelerin emrâzına tedbîr ve ilacında teşmîr-i sakk-ı ihtimam ve bu sebepten intisâb-ı şâhinşah-ı dârü'l-'allâm etmek ile mahsûs iş bu risâle-i miskîn kelâle-i tahrîr ile ve atebe-i

⁵⁸⁶ Transkripsiyonda; Ayın Harfî (^), Hemze ('), Elif,Vav,Ye uzatmaları (^) işaretleriyle, okunamayan yerler (...) üç nokta, Emin olunamayan yerler (?) soru işareti, Yanlış yazılan kelimeler “[]” köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

⁵⁸⁷ Eserin orjinal nüshasında numaralandırma 2b'den başlamaktadır.

aliyyelerine arz ve ferş-i nâsiye-i ubûdiyyetin itmâmı zımında makbul-şâd dârü'l-'allâm olup lâkin risâle-i mezbûr arabî'l-ibâre ve tâzî zebân ile idare olmaktan nâşî ekseriye ahâli-yi rum maraz-ı yevm-i evvel lisân ile çokluk âşinâ olmayub ve oldukları surette dahî imâle-i fikr-i dakîk ve terkîb-i edviyelerine mülâhaza-i anîka muhtaç olduğu hüveydâ olup fakir pürtaksîr Gevrekzâde Hâfız Hasan ul hakîr risâle-i merkûmu mütâla'a idub nefsu'l-emirde bir tarafî metin ve müstahkem ve etıbbâ'-i mütেকaddimîn ve mütעהhirîn 'illetân-ı mezbûretânda iyledikleri tecrübelerini cem' ve tahrîr ile mütercim ve kendinin iylediği tecârib-i adîdesin dahî ilave zımniyle müstahdem olduğunu gördükde diledim ki risâle-i mezbûru Türkî zebân ile tercüme idup ve derûn-u risâlede olmayub ve ba'zı ve kanımızda zuhûr iden tedbîr-i mu'âlecâtı dahî içine zım ve ilhâk ile cemi' Ümmet-i Muhammed'e bir hizmet hân-ı yağmâya vesîle-i hayır duâ' olub ve mütâla'a iden 'izzet-i ikram hazrâtından me'mûl ve müsted'âdır ki vâkı'a olan kusûru ve kusûrunu değil afv ile mestûr ve vâkı'a olan hefevâtını nisyânıma tahmîl ve kalem

2b

Nâsîh 'azv ile tahmîl buyurmaları ezdil-i ma'mûldür ve Billahü't-tevfik ve hüve ni'me'r-refik imdi mü'ellif-i risâle-i merkûm olan İlyas bin İbrahim İspanî der ki vaktâ ki Allahü Teâla beni mücib-i sıhhat-i insan olan ilm-i ebdân ile merzûk idub ve etıbbâ'-i zamânın hizmetiyle vusûlüme tevfiği refika-i i'tâ' buyurduktan sonra ve nice beldân-ı meşhûrelere sefer ve hükemâ-yı mütেকadimîn ve mütעהhirînin Kitâb-ı mu'temedelerine mütâla'a itmesi bana zafer-i erzânı buyurub ez-cümle Kitâb-ı Akidemiya ve Kitâbü'l-Emrâzü'l- Hâdde ve Kitâbü'l Takdimü'l Ma'rifetü'l Bukrat ve Kitâb-ı Asnâfü'l-Hummeyât ve Kitâb-ı Sina'atü'l-Kebîr ve Kitâbü'l-Egziye-i Calinus ve Kitâbü'l-Hummeyâtü'l-İshak ve Hâvî-yi Zekeriya Râzî ve Resâ'il-i Mervan bin Zühr ve Kânûn-u Şeyh İbn-i Sînâ ve Külliyyat-ı İbnü'r-Rüşd el-Fâzıl el-Kurtubî ve bunlardan mâ-'adâ nice nice Kitâb-ı mücerribe-i İslamiye Yehûd ve Nasaradan yedime girenleri dikkat ve iz'ân ve tecrübe ve imtihan ile mütâla'a idub ve bundan sonra bunların her birilerine vâsıl olup ve yedime resîde oldukda kudretim miktarı sa'y ve cehd edip ibâretlerine dikkat ve işaretlerine ta'mîk-i nazar-ı kudret erbâbı olanlar ile medâris-i ilmiyeye idman ve müdâvemet ve mümâreset kesb idup 'ulûm-u tıbbiyyeden oldukça cümlesi bana keşf ve beyân ve müngamiz mahalleri ayân olunup ancak cehlîm amelinde kalmış idi anın dahî keşfi olmaz ilacımız evvelâ amel ve terk-i nevâ'î ve kesel ile olduğuna yakın hâsıl iylediğimden ve tıbbın ise aslı tecârib-i kesîriye tevkif iylediği indimde zâhir ve mübeyyen olduğu bedîdâr olmaktan nâşî sarf-ı kudret idüb ve ekser

2a

A'lâl ve emrâzın tedâbir ve 'ilâcâtında Teşmiye-i [Teşmir-i] sâk-ı ihtimâm husûsuyla ümerâ-yı hakk hazretlerinin (?) teşhîs ve tedbîrinde sa'y-i azîm idub sîmâ-yı da'-i udâlden olan vebâ' ve tâ'ûn ki bir da'-i elîm ve hava-i müte'affineden nâşî serî'an münba'is olur bir emrâz-ı azîm olub ez cümle iş bu iklimde bunları görüp ve bundan akdem sa'y ve cûşîş ile tedârik iylediğim fenn-i celîlenin teşekkürünü ve işbu ni'met-i azîmenin tezekkürünü edâ kastıyla vâkı'a olan alel-i mezbûrenin tedbîr ve ilacı zımında diledim ki âli tarîkü'l-irşâd birkaç varak beyân idem ki gerek 'avâm ve gerek havâs onunla müntefî' olub vakt-i ihtiyacda 'illetlerinden halas olalar lâkin gerçi 'illetân-ı mezbûretân kitâb-ı tıbbiyyenin cümlesinde mestûr ve mübeyyendir ama itnâb ve tatvîlden hâlî olmayıp mütâla'a edende melâl ve kesel-i lâyih olduğu indimde zâhir ve hüveydâ olub ve tahrîr olduğu surette dahî zikr ve beyânları vâzih olmayıb ve ben bu hususda kemâl-i izâhate cidd ve sa'y ve ihtimam ve sarf-ı himmetde bilâ-kusur-u dikkat ve tedbîr-i tam kast idüb ve iş bu âhir risâle-i tahrîr ve ismini *Micennet'üt Tâ'ûn ve'l-Vebâ'* ismiyle tesmiye idüp ve iş bu 'illetlerin esbâbını ve alâmâtını ve tarîk-i ilac ve tedâbir ve müdâvâtını alâ vechü's- suhûlet zikr ve beyân idüb paşah-ı [padişah-ı] vakt olan Sultan Bayezid Hân hazretlerine ed'iyeyi vâfire ve esniye-i münkasîreden sonra bir mukaddime ve dört bâb ve on bahs üzerine tertip iyledim deyub zikr ve beyân ider.

El-mukaddime: imdi mü'ellif-i kitâb olan der ki ben iş bu risâle-i şifâ' ve makâlemi bundan akdem zikr ve beyân

3b

Olduğuna kıyasla galebe-i kibir ve gurûr fenn-i tıpta mahâretim da'vasını ider zımnıyla tahrîr itmeyüb ancak acz ve kusûr ve fehmi noksan ve ilme gayr-ı mağrûr olarak kitâb ve beyân idüb iş bu belde-i tayyibenin ahâlisi 'illetân-ı mezbûretâna ibtilâ ile nice nice tedbîr gayr-ı sevabdan rü'yet eylemekten nâşî ibtizâ' marzatullaha tahrîr ve tevsîk olundu ve billahu't-tevfik imdi ve iş bu mukaddimede iki emri beyâna tasaddî olunmak iktiza idüb ehadü hümâ ez cümle ol beyân olunacak iki emirden biri oldur ki vakta ki iş bu zamanede benim müşâhede eylediğim oldur ki şehir-i aliyye-i İstanbul'da zelzele-i azîme vuku bulup ve anın akabinde vebâ ve tâûnun pezirâ-yı zuhûr bulunmasıdır imdi bu hususta reisü'l-felasife olan Aristo Makâle-i Zelzele nâm kitâbında dirler ki tahkik olarak sebeb-i lazel-i taht-ı küre-i arzda muhtebis olmuş riyâh-ı galizanın yahud ebhire-i galiza ve irhane-i habîsenin hurûcundan zâhir ve hâdis olup zîrâ ziyâh-ı [riyâh-ı] mezbûre tahte'l-arza hâdis olup ve muhtebis olduğu vakitte de munkabız olup sıkışır ve tabi'atı ile aleve meyelân idüb

ve fevkü'l-arz dimâ' olan küre-i havaya ittisâle tâlib olur ve ol sebepten nâşî muztarib olub muhtebis olan riyâh-ı mezbûr hurûc idince harekete mecbûr olup sallanır. Vakta ki mahbûs olan riyâh-ı galiza hurûc iyledikte kemâl-i galazından nâşî madde-i havayı tagriye [tagyîr] idüb ve ifsad ve tabi'atından ihrâc iylediği sebep ile galizat-ı kesîre peyda iyleyüb ve riyâh-ı galizanın muhalatası ile havayı cevher dahî tağlîz iyledüğü için şemsin ziyâsını dahî.

3a

Tenkîs idüp bayağı gündüzlerde zulmet-i hava hâsıl olur didiler ve kezâlik Hekim İsohdus dahî dediler ki bizim zamanımızda bir zelzele aklıma vâkı' olup ve onun akabinde dahî bir tâ'ûn-u kebîr havası vâkı' oldu deyü nakl ve beyân ider ve mü'ellif-i kitab dahî der ki iş bu zikr olunan kelimeler bu hususda ba'îd olmayıp zîrâ hükemâ' ve etîbbâ'nın ittifakları bunun üzerinedir ki her ne vakitte ki havada nârdan 'amûd şekilli bir şey hâdis ve zâhir olursa havayı tağlîz idüb ve havadan zalîl madde misüllü bazı şeyler ve gamâm-ı kesîr vakı'a olursa ve bu surette vuku'-u tâ'ûndan havf ve ihtiraz olunur zîrâ iş bu keyfiyât zuhûr iylemiş tâ'ûn ve vebâ'ya alâmettir deyip ve tahkîk olarak bu hâdis Aristot'un makâlesinden ma'lûm olunmuş idi ki zîrâ tahkika-i zelazilin zuhûrdan hudûsü havanın galizatının sebebi ile olmuş olup ve ittifak-ı hükemâdan dahî istifâde olunan oldur ki havanın galizatı tâ'ûnun ve vebâ'nın hudûsüne sebebi 'ârî olup ve bundan sâbit ve ayân oldur ki her ne zaman ki zelzele ola ve akabinde tâ'ûnun ve vebâ'nın husûlü lâzım olur dediler imdi iş bu kitâbda bu keyfiyet onun için tahrîr olundu ki mütâla'a idenlere bu misüllü hâdiseler hudûs iylediği vakitte mizaclarını muhafaza idüb mu'âlece ve tedbîrinde suhûlet hâsıl iyleyüb ve ebdânını ufûnetinden berî ve sâlim eylemek ile vâkı'a olan ufûnetin zararına tesadüf ittirmeyeler bâzen Allahu Te'âlâ didiler ve kezâlik Eflatun dahî dirdiler ki bu hususlarda tabîb-i hâzık olanlara.

4b

Vâcib olan oldur ki iş bu zikr olunan emrâza müsta'idd olan mizaclara maraz-ı mezbûr hudûs eylemezden mukaddem mu'âlece ve tedbîr ideler ki hatta ol marazın hudûsü 'indeinde beden ve mizacları kabul-i marazanın 'arûzunu mestûre bulunmaya dediler ve sâni-hümâ zikr olunan iki emirden ikincisi dahî oldur ki tahkik iş bu diyârın etîbbâ'sında benim görüp müşâhede iylediğim oldur ki maraz-ı tâ'ûn buldukda heman kat'-ı ümîd ile mu'alecesine sarf-ı zihin etmeyüb ve iderlerse dahî adem-i iltifat ile kalîlen idip ve tedbîrinde tekasül etmek ile bu misüllü maraza mu'âlece emr-i mümteni'dir deyü mahâle ta'lîk ve marîzi helâka teslîm ile yanından firâr idiyorlar imdi senin bu kadar ki iş bu maraz müşkil olup ve muacelesi dahî gerçi sa'iddir lâkin ilacıyla halâsı mümkündür zîrâ ben bu

marazı kerât merât mualece edip ve tedbîr ve tedâvi iyleyen etıbbâ'-yı huzzâkın mâhirinden çoğuna mülâkî oldum ve mu'âlece eyledikleri marazâtın cümlesi berr ü hâsıl iyleyüp ve afiyet kesb iylediler bi-izn-illâhi tealâ deyüp gerçi ben bu risâleyi tahrîr eylemek ile elbette her marîz marazından iş bu kitap sebebiyle halâs bulurlar iddiâ'sını itmem lâkin iddiâ' ettiğim oldur ki bu risâle sebebiyle eğer binde biri halâs bulub ve âfiyet kesb iderse benim risâlem sebep olmuş olup indallah sevâb-ı azîm hâsıl iyleyüb ve men ahyâhâ fekeennemâ ahye'n-nâse cemia'ya mazhar da olmuş olurum deyüp amma eğer bir sâ'il su'âl idüp dese ki tahkîk-i etıbbâ'-yı mütekaddimîn niçün iş bu marazda tatvîl-i kelâm iylemeyüb de oldukça kelamlarında ihtisar iylediler

4a

Ve sen iş bu kitâbında ziyâde tahrîr iyleyüp ve makalâtını artırdın denürse ol sâ'ile iş bu misil ile cevap verilir ki Hekim Fisagorus buyururlar ki eğer Avc bin Ank'ın başına taife-i yecüden bir şahıs oturtsan ol şahıs yecücün gördüğü Avc'ın gördüğünden ziyade olub ve ziyade görür buyururlar idi benim dahî bu hususta kavlim oldur ki zikr olan efâzıl-ı hükemâ ve etıbbâ'ın tasfîh ve kitab eyledikleri ve vakitlerinde tecrübe iyledikleri tedbîr ve mu'âlecâtın cümlesini mütâla'a iyleyüp ve iz'ân-ı yakîniyle teyakkun iyledikten sonra ve ben dahî üzerine onların iyledikleri mu'âlecâttan mâ'adâ bu kadar tecârib-i yakîniyete ve muhâresât-i külliyyetler zamm ve ilhâk ile ziyâde edip ve iş bu risâlede derc ve tahrîr iyledim ancak 'avâm ve havâsın vakt-i ıstırâblarında zahmedleri def' için kitap ve tahrîr iyleyüb yohsa izhâr-ı fazîlet ve iftihâr için iylemedim ancak Cenab-ı Malik-el Mennân olan bârî tealâden onu ricâ ve niyâz iderim ki manzûr-u nazar-ı iltifât-ı şâhâneleri olmakla zill-i himâyet-i mülûkânelerinde asûde olan nev-i insandan mü'mîne ve mü'minât fâ'idemend olub sâ'ir kitâb-ı etıbbâ'ya muhtâc olmayıp Allahü Te'âla müntefi'ye olan ricâl ve nîsânın ed'ıye-i hayriyesi ile müsâb ve me'cûr olalar amin.

El-bâb-ı evvel imdi iş bu risâlede vebâ' ve tâ'ûnun ta'rîfî ve esbâbı beyânında olup bâb-ı sâni vebâ' ve tâ'ûnun hudûsünün alâmetleri beyânında olup bâb-ı sâlis 'illet-i mezbûrun hudûsunda hıfz-i sıhhat-i beden beyânında olup bâb-ı rabi' tâ'ûn ve vebâ'nın ve hummâsının

5b

'Îlâcı beyânındadır

El-bâb-ı evvel imdi bâb-ı evvel vebâ' ve tâ'ûnunun ta'rîfî ve esbâbı beyânında olduysa pes ma'lûm ola ki tahkîk-i beden-i insaniyeye ârıza olan 'illet-i vebâ'ıyye bir fesâd ve ufûnetden zâhir ve hâdisedir ki ol fesâd ibtidâen cevher-i havaya âriz olub ve hava

sebebiyle fâsîd olan havanın sebeb-i şemmi ile cümle ervâh-ı hayvânâta ve kalbe mücâvir olan ahlâta vâsıl olmakla ifsâd idüp helâklarını mûcib olur didiler amma tâ'ûn imdi tâ'ûn dahî bir verem yani şiş yahut ba'zı beşerelerdir ki kemâl-i telehhüb-i şedide ya'ni ziyâdesiyle harâret-i müfrite ile bedende hudûs idüp gerek verem-i mezbûr ve gerek beşer-i mesfûr ibtidâen miktârda ve cürümde sagîran zuhûr iyleyüp ba'de giz kesb iyleyüp bulur ve serî'an kâh siyah olur ve kâh yeşil ve kâh kırmızı olur deyüb imdi iş bu vebâ' ve tâ'ûnun hüdûslarının esbabı dört sûret üzerine vakı'a olup ehadihâ ol dört sûretin birisi kevâkib-i ulviyenin kırânı sebebiyle olub mesela Zuhâl ile Merîh'in mukarenesinden olur ki zîrâ iş bu kevâkib-i menhûselerin kırânı veya azîmin hudûsüne alâmet-i külliye olub niteki Bukrat Kitâb-ı Epidemiyasında der ki bir def'a Merîh ile Zuhâl kırân iyledi nâsda 'illet-i vebâ'iyeye hâdis olub ve bir rütbede 'illet-i mezbûr mü'essir oldu ki 'illet-i vebâ'ya mübtela olan kimesnenin her kime nazarı müsâdif iyledi ise ol dahî serî'an 'illet-i vebâ'ya mübtela oldu deyüb nakl idüb ve kezâlik Hekim Cenz (?)

5a

Ve dahî der ki tahkîk bizim zamanımızda dahî zuhal ile merîh kırân iyleyüp ve ol sebepten bir vebâ'-yı azîm hudûs idüp ve bir mertebede zuhûr iyledikte mühemdem (?) olan şahs-ı mezbûru gayri nazar iyleyüp ve bir nevî nazarına tesâdüf iyleyen kimesneye te'sîr idüp anı da serî'an ol dahî mühemdem (?) olub ve iş bu dâ'-i 'izâle ['udâl] yedi ay kadar mütemâdî olub amma üç ay kadar mütevâliyete alîlin ağzından dem sarf-ı seyelân ve hurûc iyleyüp ve zâhir ebdânlarında kararır ve basûrdan asla bir ârıza zâhir ve peydâ olmayıp ve iş bu hâlet ile marîz olan üç güne kalmaz vefât iderler idi amma bu hâdiseden üç ay mürûr iyledikten sonra hurûc iden dem marazîlerden munkatı' olub tabi'at-i hâric bedenlerine evrâm ve basûr def' ider oldu lâkin bu surette dahî yine marîz olan yedi günü tamam ider vefât iderler idi ve bu suret ile yedi ay kadar mütemâdî olup ve rub'-i meskûn ahâlisinden hayatta kalanlar ancak nâsın dört bölükte bir bölüğü ancak kaldı deyu nakl iderler idi kezâlik Hekim Angzy Gvry (?) dahî nakl olunan hâdisenin heman mislini hikâyet eyleyüp ve kezâlik Hekim Eflâtun dahî Kitâbu'l-usûl'ünde tahrîr ve rivayet iderler ki eğer zuhal ile merîh kırân iylese çok kere olur ki vebâ'-i şedîd ve tâ'ûn-u kesîrenin hudûsüne bâdî olub ve yahut onlara müşâbih olan emrâz-ı habiseler zuhûruna alâmet-i külliye olub ve kezâlik ol misüllü emrâz-ı sa'belerin hudûsuna bâ'is olub ve ona dalâlet ider dediler niteki

6b

Ebû Ali bin Sînâ'nın Kitâb-ı Kânûn'un Kitâb-ı evvelinden Fenn-i sânisinin ta'lîm-i sânisinde tahrîr iylediklerinden fehm olunur ki buyurmuşlardır her ne zamanda kevâkib-i seyyâreden olan kevâkiblerden bir derece ve bir dakikada cem' olup ve kırânda olsalar ziyâde harâret ile şedîd hummâların hudûsuna dalâlet ider dirler ve sânihümâ vebâ' ve tâ'ûnun dalâlet-i erba'asından ikincisi 'illetân-i mezbûratanın arzından tesâ'ud iyleyen ebhire-i duhâniyye-i şahmiyye-i muzlim hurûcundan harekât-ı eflâkın sebebi ile yâhut enzar-ı kevâkibden birinin nazarıyla yâhud eşi'a-i şemsin arza in'ikâsı ve ta'affüne-i isti'dâdı sebebiyle olup imdi eğerçi havada şehâyık-ı kesreti ve ra'd ve berkin hudûs ve kıranı ve kezâlikçü havada elvân-ı muhtelifeler ile ba'zı şeyler rü'yet olunursa iş bu alâmetin cümlesi vebâ'nın zuhûruna alâmet-i münzireden olup zîrâ bu görülen şeyler ve hudûs iyleyen keyfiyat-ı mezkûrelerin cümlesi cevher-i havanın fesâdına dalâlet eylemek ile hayvânâtın ervâhına muzâdde olup ve bu sebepten hayvanatın ekserîsi egleşmeden helâk olduğu misullü helâk olurlar niteki Tabîb İshak der ki tahkîk-i havanın cevheri kemâl-i letâfetten nâşî serî'an kalbe nüfûz edip ve ervâh-ı kalbiyede dahî fesad virüb ta'affüne bâdî olur kezâlik ve havâ fesad bulduğu vakitlerde 'âlemin fesâdına mûcib olmak ile hayvanattan birisi bâkî kalmayıp zîrûh olanlara tesîri hususuyla insan evleviyette kalır dediler niteki bundan için Hekim Aristo Kitâb-ı Havâ'sında dirler ki tahkik-i cevher-i havâ-i letâfenin kesretinden nâşî.

6a

Bâtın-ı kalbe nüfûzu seri' olup ve havâ müteaffîn olduğu sûretde ihlâkının sür'ati semm-i katlden esra' olur dediler imdi bunlar ma'lûm olduysa bu dahî ma'lûm ola ki takkîk-i sebab-i sâni de zikr olunduğu gibi ezmân-ı hudûs-u vebâ'da havadan mestur olan mevâkı'de sâkin olmaklık mekşûf-u havâ olan mevâkı'de sâkin olmaktan evlâ ve ıslah olup hatta bu keyfiyete tecrübemiz sâbiddir ki zikr olunan ezmân-ı vebâ'iyelerde kasr-ı zindanda sâkin olanlara kat'â bir şey isâbet itmeyüp ve cümlesi halâs buldular zîrâ ol mevki'in havâsına fesad tayrân itmedüğü için ol sebab olduğu fehm olunur niteki Şeyh İbn-i Sînâ'nın Kânûnunun fasl-ı hâmisinin ta'lîm-i sânisinin fenn-i sânisinden iş bu zikr olunan kelâm fehm olunur didiler ve kezâlik Hekim İso drus Kitâb-ı Batuhu's-şeyhuhâ'sında tahrîr idüb ve derki bir vakitte 'illet-i vebâ' tahkîk olarak hayvânât-ı sâ'irelerde hudûs iyleyüp asla insana isâbet iylemedi zîrâ bu surette câ'iz olur ki havanın iktisâb iylediği fesâddan her ne ise hayvanat-ı sâ'irenin mizâcına müvâfakat itmeyüp ve zıd mizâcları olup ama mizâc-ı insana müvâfık olmuş ola didiler niteki Hekim Ceydar(?) dahî

bu misüllü dirler ki tahkik olarak bizim zamanımızda ‘illet-i vebâ’iyye hudûs iyleyüp ve sen müşâyihde olanlardan kesret üzerine ol sebebden vefât iyleyüp ve sabiyyeden ve şâbbeden asla birisi vefât iylemedi ve kezâlik yine bir vakitten ‘illet-i vebâ’-i mezbûr hudûs idub evvelkinin aksi olarak inâsdan çok hâtun vefât idüp ve ricâl ve sıbyandan bir kimesne vefât itmeyüp ve bir defa da yine

7b

Bunun aksi olub inâsdan vefât itmeyüp ricâl ve sıbyândan çok kimesne vefât iyledi deyu tahrîr iderler fâ-fehm ve salâsihâ imdi esbâb-ı erba‘anın üçüncüsü dahî vebâ’ ve tâ‘ûn esbâb-ı arziyyeden hudûs iyleyüp meselâ zuhûr iden bilâdin etrâf ve havâlisinde cîfe-i kesîre ya‘ni ba‘zı laşelerin kesret üzerine vuku‘u yâhud mâ’-i rakîdin ol havâlilerde bulunması olup zîrâ bunlar cevher-i havayı efsâd iyleyüp ve ta‘affününe bâdî olurlar niteki Hekim Calinus derler ki tahkik Hind’de bir muharebe-i azîme vuku‘ bulup ve ol sebepten çok nüfus katl ile helâk olub bir rütbedeki kasr-ı zemine defnin kemâl-i kesretinden imkan bulunmadı ol sebepten ta‘affün idüp ve havayı dahî ifsad eylediğinden nâşî akabinde cemi‘ bilâd-ı ma‘mûrelerinde bir vebâ’-i şedîd zuhûr eyledi deyüp ve kezâlik bundan sonra yine Calinus derler ki iş bu vebâ’ ki Hind’de hudûs iyleyüp ve ârız olan kimesnelerin sıhhat-ı resîde olanlarında bir nisyân-ı azîm arızası hâdise oldu ki ve bir mertebe ki ifâkat bulan kimesne kendi ismini ve evlâdının ismini ve iyâlinin ve ehibbâsının dahî isimlerini cümle unudub birisini der hatır idemezler idi deyü nakl iderler ve râbi‘hâ imdi esbâb-ı vebâ’ ve tâ‘ûnun dördüncüsü dahî bundan akdem zikr olunanlar gibi ne iktirân-ı kevâkibden ve ne esbâb-ı arziyyeden ve ne kesret-i şehb ve ra‘d ve berk ve ne zuhûr-u rü‘yet-i elvândan olub belki Allahu Teâlâ’nın te‘dîbe usât için iş bu emrâzı irsal ider ki kendilerine gelüp ve rücu‘ İlallah ideler deyü gönderirler ve bu misüllü olanların sebep-i hakîkîsi

Derkenar: Ekseriya îd-i iztihya [edhâ] vakt-i sayfda tesadüf iylediği vakitlerde nâsın bakıyye-i fazâlet kurbanların zîr-i zemîne setr itmedikleri âsitâne-i aliyyede işbu zikr olunan âfâtın zuhuru mülâhaza olunur ziyedesiyle hükâmın dikkat ideceği ef‘aldendir. Fâ fehm

7a

Bu olub bâkîsini yine cenâb-ı kâdir-i muhtâr bilir niteki Hekim Fâzıl İsodrus Kitâb-ı Sûretü’l-âlem’inde tahrîr idüp dirler ki bu misüllü olan tâ‘ûn ve vebâ’nın vuku‘u ve sebebi meçhul olduğu vakitlerde Allahu Teâlânın tarafından irsâl olunmuş maraz-ı mahsûsadan olup niteki Tevrât Mûsâ Aleyhi’s-selâm’da ve kezâlik Zebûr Dâvud Aleyhi’s-selâm’da ve kezâlik Kur’ân-ı azîmü’ş-şân ve ehadîs-i şerîfe Seyyidü’l-enâm Sallallahü Teâlâ Aleyh’i-vesellem’de vârid olmuştur ki her zamanda Allahu azîmü’ş-şân usâtdan olan

kullarını ta'zîb ve te'dîb eylemek murâd-ı aliyyeleri oldukda iş bu emrâzı irsâl idüb husûsuyla maraz-ı tâ'ûn ki ve hakkında ehâdis-i nebeviyye vârid olub mü'mîne ni'met ve kâfire nikmet olub ve mü'mîn olan zevâtı iş bu illet-i mezkûr kirve-i şühedâyâ ilhâk eylediği rivâyet olunmuştur ve bunun tafsîli Şa'bân Efendi merhum *Tedbîrî'l-Mevlûd*'ünde şerh ve beyân ider murâd eyleyen ol mahale murâca'at edeler zîrâ bunda ihtisar-ı matlûbdur biz yine kelimimize gelem imdi iş bu zikr olunan misüllü olan maraz-ı tâ'ûnun tedbîrinde nâs a'mâ gibi olub gerek sebebinde gerek ilacında ihtiyarları olmayıb ancak bu hususda ve emrâz-ı sa'irelerde murâd Allahu Teâlânın olduğu emr-i bedihidir zîrâ Allahu Subhân ve Teâlâ âyet-i bâtine ile sâbit buyurup ve ibâdetten te'dîb ve ta'zîb olunacak kullarına maraz-ı mezbûru ve kezâlik emrâz-ı sâ'ireyi irsal idüb ve bast ve inâyetinin karîb olmaklığına dalâlet ider didiler imdi etıbbâ' nın küllîsi iş bu keyfiyatda ve ilacının sıhhatinde vâlih ve hayrân ve mütehayyirînden olub zîrâ bu misüllü emrâzında sâhib-i marazın nabzı sâlim

8b

Ve karûresi sahîh olub ve halbuki hakikat üzerine aslâ alâmet-i reddiyye olmayıp bir vechle sıhhatleri me'mûl olunub ve ümid berüleri olur iken vefât ider pes iş bu sûretlerin hudûsunda her bir zî hayvan olub âkil ve ârif olanlara göre vâcib olan oldur ki 'illet-i vebâ'nın zuhûr ve hudûsunda cenab-ı vâcibü'l-vücûd tevessül eyleyüb her halde onda rücu' etmeklik ol kimesnelere her vecihle vâcib olur zîrâ her halde sıhhat i'tâ' edüb ve şifâ' bahş edecek onlardır ve tabîb olan arâhir bir bahânedir dirler niteki Yahya Aleyhisselam buyururlar ki sizler alâmât-ı ulviyye ve âfât-ı semâviyye ihânet nazarı ile nazar itmeyin eğer sizler bir tarîke sülûk iderseniz yine hidâyet ve inâyet-i ilâhiye sebebi ile idüb ve onun inâyetinden bir an münâfık olmak buyurur idiler el-bâbü's-sânî imdi iş bu bab-ı sâni dahî hummâyât-ı vebâ'iyyenin alâmetleri beyânında olduysa pes ma'lûm-u sa'âdet buyurula ki tahkîk Hekim Mansur iş bu hummâ-yı vebâ'iyyeye hummâ-yı hadî'a ya'ni aldaticı hummâ tesmiye iyleyüb zîrâ bu etıbbâyı tahzî' idüb ve haberatda koyup aldatır zîrâ bu illet ve bir hal üzerine müstakırr olub devrimizde bu marazın muarrık olan alâmet-i karîbesinden fark ve temyizinde meselâ alîlin bâtınında harâret müfrit olub lâkin zâhir bedeninde kat'â harâretten eser bulunmaz ve kezâlik nefesinde tevatür-ü azîme ve lisânının cefâf ya'ni kuruması ile ateş-i şedîde bulunub ve kalak ve ıztırab-ı azîm peydâ idüb ve kazalık ba'zı vak'ada tehevvu' hâdis olub ve kanı dahî zuhûr idüb

8a

Ve kanı ile ba‘zı eşya-yı semic yani yağlı hılt kabîha hurûc idüb nabz-ı alîl ekseriya sagîr ve mütevâtir olur ve kezâlık ba‘zı kerede beraber ishâl-i safraviye hudûs iyleyüp ve kezâlık bu misüllülerde Hekim Calinus dirler ki hummâyât-ı vebâ’iyyede alîlden ba‘zan arak ve bevl ve büzâk ya‘ni tükürük ve münтен el râyiha-i kay’ dahî hudûs iyleyüb ve kezâlık ba‘zı kere de bunlar ile beraber sü‘âl-i yâbise hudûs idüb ve bu suretlerde alîle gaşy lâzım gelir deyüp ve kezâlık ba‘zı vak‘ada iş bu avârizât ile bile hezeyân ve ihtilât-ı akl ve seher-i müfrit ve kalbin civarlarında veca‘ dahî hudûs ider didiler imdi bunlar ma‘lûm olduysa bu dahî ma‘lûm ola ki tahkîk iş bu alâmetlerin hudûsunda alîlde kesret-i bevlın zuhûru hummâsının sıhhatine dalâlet iyleyüb amma bazı hurûc iyleyen bevl-i rakîk ve ebyaz olub ve bazı kere de esved olub ve ba‘zande hurûc iyleyen bevl-i eshâ’nın sıhhat halinde hurûc iyleyen bevl gibi olub ama eğer hurûc iden bevl zikr olunan gibi olursa alîlin mevtinin karîb olmasına dalâlet eder dediler niteki Calinus Bukrat’ın Şerh-i Fusûlünde dirler ki işbu zikr olunan hummâ’-i vebâ’iyyelerde alâmâtının necilerine ve neredesine i‘timâd olunur zîrâ ekseriyâ zuhûr iden a‘râzının ekserîsi kâzibedir dediler zîrâ zikr olunanlar gibi a‘raz-ı reddiyyeler zuhûr idüb ümit kat‘ olunmuş iken ifâkat bulub ve alâmât-ı ceyyideler pezîrâ-yı zuhûr bulub ümit-i necât iken vefât ider dediler ve kezâlık Etıbbâ’-yı İseviyyeden huzzâkın biri dir ki hummâ-yı vebâ’iyyeyi

9b

Eğer etıbbâ’-yı huzzâkından dahî olursa ibtidâsında fark ve temyîzi gâyet ile müte‘assir olub zîrâ kemâl-i telvîninden nâşî a‘râzına i‘timâd olunmaz mâ-dâme ‘illet tezâyüd bulamayınca dediler. El-bâb-ı sâlis imdi bâb-ı sâlis dahî ‘illet-i vebâ’ ve tâ‘ûnun vakt-i hudûslerinde hıfz-ı sıhhat-i bedeniyye beyânında olub pes nasaranın etıbbâ’-yı mücerribini derler ki ‘illetân-ı mezbûretânın vuku‘ ve hudûsu vaktinde lâyıq olan oldur ki olduğu belâddan firâr eyleyüb kaçmaktır dediler ve iş bu tecrübeyi bazı tuyûr ve hayvânât-ı zekiyyenin olduğu mevzi‘lerinden ufûnet-i havâdan nâşî sâkin olamayub ve ta‘affünü olmayan mevzâ‘ye hereb ve firarlarından istidlâl edüb ve kezâlık derler ki tahkik tuyûr ve hayvânât âdem akli ile iş bu zikr olunan ufunâtı his ve fark etmek ile firâr eylediği vakitlerde insan ise âkil olub ve külliyyât ve cüz’iyyâta mutasarrıfe iken ol misillü ufûnâtın zuhûrunda kaçmak emr-i garibdir deyüb amma eğer tahrib edib kaçmak müte‘azzir oluyor ise ol vakitlerde lâyıq olan oldur ki bir mekân-ı aliyyede sâkin olalar ki ol mevki‘in cânib-i şimaliyyesi mekşûf olub ve cülûs ettiği odaya dâ’imen su ile sirkeyi reng edip ve saçdıktan sonra ve elinde dahî bir dülbendi sirke ve mâ’-i verd ve sandal ile halt ve harc eyledikten

sonra bunun içine batırıp ve daima onu şemm edüb koklayalar ve câme-i hâbını varak-ı hilaf ve varak-ı ineb ve sefercel ve tuffâh ve buna müşâbih olan varaklar ile döşeyüb onun üzerinde beytütet idüb yatalar ve kezâlik vakit eğer yaz

9a

İse hânenin içine sandal ve kâfur tebhîr olunub ama eğer vakit şitâ ise ud ve kendir ve anber ve za'ter ve selîha ve ud-u belesân ve varak-ı lâdine ve mey'a-yı yâbise ve bunlara müşâbih olanlar tebhîr oluna ama eğer vakit ziyâde soğuk olursa ol vakitlerde bir şahıs için hânesinden hurûc etmek câ'iz olmayub ancak şemsin tulû'undan sonra çıkıp ve yine gurubundan evvel hânelerine dâhil olmağa sa'y ideler ve kezâlik eğer gündüz havada bulut olursa hâneden hurûc etmek câ'iz olmayub ama eğer ol evânlarda hurûc etmek lâzım olursa ol vakitlerde bir dülbendi sandal ve mâ'-i verd ile ısladub ve anın ile dimağını hıfz eyleyüb ve revâyih-i kerhîlelerden dahî dimağını muhâfaza ideler ve kezâlik gündüzlerde eğerçi kalîl olarak dahî uyumak câ'iz olmayub meğer uyumağa mu'tâd iylemiş olalar ve vakt-i kaylûle iderlese dahî tamamen hazm olduktan sonra olub kezâlik riyâzet ve kuvvet ve ta'ab ve bunlara dâ'ir olan hareket-i anîfeler asla câ'iz olmayub zîrâ bu misüllü hareket-i müte'abbidden madde-i demeviyeye sühûnet gelip ve kuvvâyeyi ve ervâh-ı iz'âf idüb ve harâret-i garibeyi tahrik ider didiler ve kezâlik iş bu misüllü vakitlerde agdiye-i ceyyidelerden tenavül iyleyüb meselâ lahm-ı decâc-ı sagîre ve lahm-ı oğlak ve kuzu ve dana sığır etleri gibi olub ve kezâlik iş bu ekl olunacak lahûmat ile seyl-i devâ-yı hârelerden münâsip olan ancak darçın olup ve bundan mâ-'adâ olan edviye-i hârelerden az üzerine ekl olunmaktan ictinâb idüb sakınalar ve kezâlik bu vakitlerde

10b

Lâyık olan ekl olunacak agdiyelerini sirke ve mâ'-i limon ve koruk ve tuffah-ı hâmiz ve turunç ve hummâz ve anber bâris bunların münâsip olanları ile tabh iyleyüb öyle ekl ideler ve kezâlik tatlu olan agdiyelerden ve envâ'-ı fevâkiheden ihtirâz olunub zîrâ bunlar serikü'l-infi'âl ve ta'affün ider olan agdiyelerdendir didiler kezâlik açıklıktan ve susuzluktan dahî ihtirâz olunub zîrâ bunlardan dahî ervâh-ı mütehâllil olub ve za'af-ı îrâs ider ve kezâlik balık eklindan dahî ihtirâz olunmak lâzım olub meğer semek-i mezbûr mizacı ve sagîr ve sirke ile dir ki tertîb olunmuş ola ve kezâlik şurub-i şarap dahî ol vakitlerde câ'iz olmayub meğer fi'l-asl i'tibâr hâsıl iylemiş olalar ol vakitlerde dahî lâyıık olan şarab-ı atîk ve rakîk ve humrete mâ'il ve râyihâsı hoş olanlardan olmak vâcib olup ve ol dahî ma' ile memzûcen nûş oluna didiler amma eğer şarab nûş eylemek mu'tâdleri değil ise ol surette münâsip olan tabi'atı ile bürûdet kesb iylemiş mâ'-i sâfiyyeden nûş eylemek

evlâ ve ahsen olur didiler ve kezâlik işrabelerden şarab-ı limon ve şarab-ı hummaz-ı ütrücden nûş olunub ve kezâlik bu evânda hemm ve gam efkâr-ı mütekessire-i fâsideden ictinâb eylemek vâcib olub ve her ne suret ile olursa takviye-i kalb ile iştigâl eylemek dahî ehemm ve icabâtndan olur didiler ve kezâlik olub ve her ne sûret ile olursa bu vakitlerde istifragât-ı müfriteden dahî ictinâb olunub zîrâ bu evânda istifrag-ı müfrit beden ve kalbi iz'âf idüb ve ervâhı dahî tahlîl idüb

10a

Dağıdır ve bu vakitlerde lâyıq olan ufûnetli dafi' olan hatıpten ya'ni odun ve eşcâr ki gayr-ı lâzım ola ol misüllü eşcârı ihrâk idüb yakmak hâne içinde yahud derûn bilâdde ihrâk olunmak lâzım olub meselâ hatbü'l-gar ve hatbü'l-'ar'ar ve ebhel ve eklil cebel hatiblerinden ve varak-ı serv ve sanevber gibi şeylerden ihrâk olunub niteki Bukrat dirler ki bizim zamanımızda ekser bilâd-ı ma'mûrelerde tâ'ûn-u şedîde hâdis olub ben ol şehirlerin etrâfında ufûneti dafi' olan hatib ihrâkına emreyledim ve iş bu amel ile ol beliyeyi ol beldelerden def' olub ve halâs buldular ve bu amel ile ihrâk-ı hatıp olunan beldeler halâs bulub ve bu ameli itmeyen bilâdelerde bir ahd bâkî kalmadı deyü nakl iderler idi ve mü'ellif-i kitâb olan İlyas dahî der ki ben dahî bunu bildiğimden nâşî Napoli didikleri beldede tâ'ûn vâkı' oldukda ihrâk-ı hatıp-i mezbûrunun enfa'-ı azîmini görüb ve kezâlik iş bu menâfi'i gördükte İspaniyye'nin her bir beldesinde def'-i ufûnet-i havâ için günde iki def'a buhûren isti'mâl idüb ve nef'-i azîmini müşâhede iderler idi ve buhûr olunan bunlar olub meselâ ud-u hindî anber ezher-i mekkî ve kust-ı hülu bunlar gibi her birinden üçer dirhem kendir ve mastaki ve karanfil ve darçın her birinden beşer dirhem varak-ı gar ve acı badem ve sakız ve merzengüş ve varak-ı ebhel ve varak-ı 'ar'ar ve vec ve irsâ ve fesleğen tohumu ve ashârın her birinden ikişer dirhem

11b

Ne laden beş dirhem bunların cümlesi dakk ve sahk olunduktan sonra asel-i musaffâ ile ma'cûn olunub ve üçer dirhem mikdârı kurslar düzülüb ve bahar-ı yevm ikişer kurs sabahlarda ve bir kurs ahşamlarda ihrâken isti'mâl olunub tâ ki nef'-i kesîr ve hatta azîmini bulunca bi-avni-ilâhi teâlâ dediler eğer zikr olunan edviye sıhhatte olub ve sahîh-i mizâc kimesneler dahî mizâc u bedeninin iktizâsına göre isti'mâl ederler ise 'illet-i mezbûrun te'sirinden bedenleri emîn ve sâlim olur dediler ve kezâlik bu vakitlerde lâyıq olan cem'iyet-i kesîre olan mahalden ictinâb idüb sakınalar zîrâ mecmû'-u kesîre olan mevki'-i havânın sühûnetini ve ufûnetin isti'dâdını mûcib olur dediler niteki Hekim Fâzıl Âlim olan İbnü'r-Rüşd Kurtubî derler ki bir kimesne bir mevzi'de münferid olarak sâkin

olursa ol kimesneye tâ'ûn ârızası isâbet ettiği görülmemiştir dediler ve kezâlik Mervan bin Zühr dahî der ki bu misillü vakitlerde her bir şahıs üzerine vâcib olur ki ta'âm eklinden evvel hummâz berrinden ekl eylemek zira eğer bu sûret ile varak-ı mezbûrdan ekl ider ise ol kimesne 'illet-i vebâ'nın isâbetinden emîn olur ve iş bu devâ indimde mücerribdir deyüb senâ ider ve kezâlik bundan sonra merkûm yine derler ki eğer bir kimesne bahar-ı yevm bir dane kuru inciri ceviz ve üç aded varak-ı sezab ile ekl ederse 'illet-i mezbûre nef'-i belîğ ile nef'î olur dediler ve kezâlik bunun gibi Hekim Calinus dahî Ceyyid-el Kimûs nâmında olan makâlesinde derler ki ma'lûm olsun ki tahkîk iş bu

11a

Zikr ideceğim ve onun nef'-i azîm ile nef'î sırr-ı acîbesi olup ve buna hükemâ-yı mütekaddimîn ittifak idüb ve tecrübe-i kâmile ile tecrübe ettiklerinden bu mevki'de tûl ve râz-ı tefhîmine hâcet olmayub ve bu makâm tatvîl mahali değildir deyü beyân iderler idi meselâ sabr-ı iskazûrî üç dirhem ve mürr-i sâfî iki dirhem ve za'ferân bir dirhem ve bunların cümlesi dakk olunduktan sonra lisân-ı sevr suyu ile yoğrulup ve nohut kadar habblar olundukta gölgede tecfîf idüb ve vakt-i tulu'-u fecerde beş dane iş bu habbden isti'mâl olunub ve bundan sonra be her haftada bir def'a yâhud iki def'a isti'mâl idüb ve imzacının ihtilâfına kıyasla re'y-i tabîb ile iktizâsına göre isti'mâl ideler didiler imdi bu dahî ma'lûm ola ki iş bu evkât-ı vebâ'iyelerde her bir şahıs için eğer bedenlerinde madde-i demleri gâlib ise bi-hasebü'l-tâka ve'l- kuvve-i fâsd ile demini ihrâc eylemek vâcib olup ve kezâlik bundan sonra tabi'atını on dirhem kadar hıyâr-ı şenbih mâ'-i hindibâ ile tasfiye-i dem için virüb ve ishâl eylemek lâzım olur didiler ve kezâlik etebbâ'-yı efrenc dediler ki bu hususda lâyıq olan iş bu zikr olunacak cilâyı ol evânda isti'mâl ideler ki terkîbi budur mâ'-i verd ve mâ'-i hummâs ve mâ'-i lisanû's-sevr her birinden yüz ellişer dirhem verib rümmân-ı hâmez ve şarab-ı limon ve şarab-ı hummâs her birinden ellişer dirhem ve tîn-i ermeni iki dirhem bunlar bir bir cem' olunduktan sonra tîn-i ermeni dakk olunub ve zikr olunan ma'lar ile merc ve hall olunduktan sonra külle yevm bundan ali'r-rîs üç kaşık isti'mâl ve nûş ideler didiler

12b

Kezâlik bu dahî ma'lûm ola ki eğer cevher-i havaya fesâd tayerân ederse ol vakitlerde tiryâk-ı kebîrdan ale'r-rîk nohut mikdârı be her haftada bir kere mâ'-i lisân-ı sevr ve mâ'-i verd ile isti'mâl eylemek vâcib olur deyüp nitekim Calinus Kitâb-ı Tiryâk-ı Kayser'inde zikr eder ki tahkîk olarak zamanımızda vebâ'-i azîm vakı'a olup ol vakitlerde Tiryâk-ı farûkdan isti'mâl edenler ol maraz-ı hâ'ileden emîn olup ve halâs buldular lâkin

bu hususda lâyük olan oldur ki Tiryâk-ı farûk tenâvül itmezden mukaddem zikr olunan Hab-ı Calinus'dan isti'mâl edeler derler zîrâ hab-ı mezkûr ebdânda olan ahlât-ı müteaffineyi râkdeyi ishâl ile pak idüb niteki tahkîk ben İspanya ve Napoli'de iş bu zikr olunan tedbîri tecrübe idüb kerrat merrat itdim ve nef'i kesîr ile nef'ini müşâhede eyledim deyü mü'ellif-i kitâb-ı senâ ederler ve kezâlik bu dahî ma'lûm ola ki etıbbâ'-yı efrenc bu vakitlerde bir ma'cûn tertîb edüb ve ol ma'cûna ma'cûn-u pâdzehr ile tesmiye edüb ve vakitlerinin selâtin ve erbâb-ı kemâl ve erkân-ı devletine mahsûs kaldılar zîrâ bir garib ve bir acîb te'siri zâhir ve bâhir ma'cûndur ki evvelen a'zâ-yı re'isiyyeyi takviye edüb sâniyen ve havâ-yı müteaffinenin te'siri dahî def' idüb ve izâle idüb ve tabiatını ıslâh ile fesâddan men' ider dediler terkîbi budur verd-i ahmer-i yâbis ve azm-i kalb ile ve nâbü'l-fil ve tebâşir-i hindî her birinden ikişer buçuk dirhem tîn-i ermeni ve tîn-i mahtûm ve bezr-i ütrüc ve bezr-i reyhan ve bezr-i hummas her birinden ikişer dirhem ve mercan-ı ahmer ve ebyaz ve sandal-ı ahmer

Derkenar: İşbu derûn saturda tahrîr olunan hab hab-ı îlahî ta'bir olunan olub ve bunun ibtida' güya meydana çıkub icâdını iden şeyh ebû Ali bin Sînâya isnad olunub ba'dehu Cermâniye belâdından Paracelsus zuhûr idüb iş bu habı bazı ve ermustası (?) ile sıbgını ahz idüb ve ismini iksir-i düvel hummâs tesmiye iylemişlerdir ki elyevm meşhurdur lakin sıbgının te'siri hab gibi olmayıb habdan ziyadedir dediler.

Derkenar: Ba'dehu sonra gelen etıbbâ işbu habın terkebine vâkıf olub ve herbiri dikkat hâle ve iktizasına göre her bir şey dahi zimm idüb binâenaleyh terkîbi müte'addid olmuştur yohsa filasl üç edviyeden ibret olub ve terkibi sahihi oldur.

12a

Ve ebyaz her birinden üçer dirhem ve ud-u hindî ve behmen-i ebyaz ve cedvar ve ibrişim-i ham ve derûnec ve grabtuns (?) her birinden bir buçuk dirhem lisân-ı sevr zehiri dört dirhem dürr-i nâ süfte ve yâkut-u rummâni ve yâkut-u asfer ve zümrüd her birinden birer dirhem pâdzehr-i kâvî ve anber-i hâm ve misket her birinden birer dirhem ve sükker-i tebriz ve ikiyüz dirhem ve şarab-ı tuffâh-ı hâmiz mecmû'-u edviyenin iki misli ve mâ'-i verd yirmi dirhem bunların cümlesi kâide-i kânun üzere ve sahk olunub ve sükker ve şarab kıvamına getirülüb vech-i üstâd üzere ma'cûn olundukta sabahlarda ale'r-rîk üçer dirhem isti'mâl ideler dediler ve kezâlik iş bu zikr olunan ma'cûn için etıbbâ'-yı efrenciye indlerinde mücerreb ve meşhûr olup bizim katımızda dahî tecrübe ile te'sîr ve menâfi'i zâhir olub ve medh ve senâ eylediklerinden ziyâde bulduk ama eğer denirse tahkîk 'illet

arıza-i vebâ'iyeye felekde ve kevâkibin te'siri ile olub ve kezâlik arzdan nâşî tesâ'ud eyleyen ebhire-i hâriciyyeden reddiyyeden hâsıl olmuş bir 'illet-i hâ'ile iken bu misüllü hıfz-ı sıhhat-i kavâvîden eyleyen ilaçtan ne fâ'ide olur hâsıl olurmuş denülürse onlara böyle cevap verilir ki tahkîk-i nev'-i insanın dimağında sâ'ir hayvanın hilâfı olarak kuvve-i akla mutasarrıf mevcûd olduğu sebepten zî-hayat olanların efsal ve i'lâsı olmuştur binâenaleyh Allahu Subhâne ve Teâlâ vücûd-u insaniyeyi müstakîmü'l-ikâme halk eylemişlerdir zîrâ tahkîken insan bedenine ta'lik nefsi ileyhiye sereyân eylediği

13b

Cihetden kevâkib ve eflâk üzerine bir vecihle âlî ve muhterem oldukları müttetik-i aliyye olmuşlardır onun ve eflâkın onlarda te'sîri bi'l-külliyeye olmaz dediler ve kezâlik Calinus dahî Teşrîhü'l-fasl'ında dirler ki tahkîk-i insan akıl ve ilim sebebiyle eflâkın ve kevâkib üzerine bir vecihle âlî olup ve onların vücûdunda mezbûrânın ya'ni eflâkın te'sîrleri yokdur deyib zîrâ onların te'sîrlerini ilim ve akıl sebebiyle def' ederler deyüb ve kezâlik Hekim Batlamyus ve İshak Mûsâ nâm kimesneler Kitâb-ı Hayat'da derler ki tahkîk insan akli sebebiyle ma'lûm idinib bilir ki havaya harâret-i galebe eylediği vakitte eğer deminde kesret var ise fâsîd ettirib yahud bir şey müberride teşerrüb eyleyüb yahud safrasının galebesi var ise safrayı ishâl idecek bir müşhil isti'mâl edib yedinde olan harâreti def' eder zîrâ tahkîken insan olan havânın ufûnetinin alâmât ve eseri pezirâ-yı zuhûr buldukda henüz istikrâr bulmadan ve ufûnet-i havâdan evvel iş bu zikr olunan tedâbir ile tedârik idüb ve ebdânlarına himmet olunursa elîte-i bedende ta'affüne kâbiliyet ve isti'dâd bulunmayub ufûnet-i mezbûrun bi-izn-illâh te'siri olmaz dediler. El-bâbü'r-rabi' imdi iş bu dördüncü bâb dahî zikr olunan tâ'ûn ve vebâ'nın ilacının zikr ve beyânında olub imdi ma'lûm ola ki tahkik mütekaddiminden olan etıbbâ'lar iş bu emrâzın ilac ve tedbîrlerinde gâyet ihtisâr idüb ve kitâblarına kemâ-yenbagî tahrîr eylemediler husûsuyla Ebû Ali b. Sînâ re'isü'l-etıbbâ'-yı zaman idi zîrâ te'lif

13a

Ve tahrîr eyledikleri Kitâb-ı kânun'unda dahî 'illet-i mezkûrânın muâlecâtında gâyet ile ihtisâr edib ve emrâz-ı sâ'irelerin tedbîr ve ilaçlarında tatvîl eylemişlerdir ma'hâza iş bu tâ'ûn ve vebâ' marazları kesîrû'l-vukû' ve firû'z-zarar iken bunlar kalîlü's-şifâhil mu'âlece edip ve ba'zı emrâz-ı kalîl el-vuku' ve zarar iken ifrat üzerine tedâbir ve mu'âlecesinde itnâb-ı kelâm edib ve tatvîl-i makâle etmişlerdir ve münâsib olan zikr olunan tâ'ûn vebâ'da dahî gâyet ile tatvîl eylemeleri iktizâ eder idi zîrâ beden-i insâniyeye muzırrat ve hibâset husûsunda alel-i sâ'irelerden evfer ve ezidür dediler ama iş bu su'âle

hükemâ-yı efrencin huzzâk-ı etıbbâ'sı ve isti'dâdı tam olanları bu vecihle cevap bi's-sevab vermişlerdir ki tahkîkan Re'is Ebû Ali b. Sînâ vakur-u ilm ve kemâl-i fazlı ile kitâbına tahrîr edib bast etmedi ancak her bir emrâzın kemâ-hüve hakkında bir ve mu'âlecâtında tecrübe-i kesîre ve tetebbu'-i ahvâl vefiresini müşâhede edib ve yakîn-i hâsıl eyledikten sonra yazdı böyle olduğu sûretde ol misillü emrâzları tafsîl ve tahkîk idüb ve tahrîrinde tatvîl eylemek lâzım geldi ama maraz-ı tâ'ûn ise kendinde olan afete ve seryân ve dehşet ve adem emniyetinden nâşî mübtelâ olan kimesnenin tedbîri şöyle dursun yalnız i'âdesine varılıb ne hatırı sorulur ve ne maraz-ı tâ'ûn lafzı lisandan sadr olduğu gibi marazanın ahvâlini rü'yet ve tahrîri için hidâmatdan

14b

Olan bir kimesne irsâl olunur böyle olduğu sûretde kitâbına tahrîr eylediği dahî vakûr aklı ile kemâl-i kiyâsetiyle tedbîr ve ilâcını killet-i ittilâ'ından nâşî muktezâ-yı ferâseti ile kitâb u tahrîr edib ve bu sebebden tedbîr ve ilacında muhtasar olmaklığı iktizâ etmiştir deyü cevap verdiler ama mü'ellif-i kitâb olan İlyas der ki bu hususda benim cevâbım oldur ki tahkîk Şeyh Ebû Ali b. Sînâ kesîret-i ilmi ve letâfet-i aklı ile bu kadar re'y edib ve Kitâbına re'y mikdarı bast ve tahrîr eylediler ama bunlardan mâ-'adâ olan cemî' etıbbâ' iş bu emrâzın tedbîr ve ilacında heman a'mâ misillü olub dünyanın ibtidâen halk olunub iş bu zamana resîde olunca insandan olarak bir kimesne bulunmadığı maraz-ı mezkûrun bizzat ve bi'l-hakîka ilacına ârif olub böyle ve tedâbirine mübâderet idüb ve eylediği tecrübeyi zabt edib ol ilac cemî' insana böyle evkatlarda müfîd ola ve bu misillü bir tabib görülüb ve istimâ olunmuş değildir dediler niteki vâkıf-ı aliyye-i islâmıdan rivâyet olunur ki cemî' etıbbâ'-yı zaman mukaddem ve muahhar ilac-ı tâ'ûnda a'mâ gibidirler buyurub lâkin İbn-i Sînâ niye 'illet-i mezbûranın tedbîr ve ilacında ol kadar kalîl olsun yine kitâbına tahrîr edib beyan etmişlerdir zîrâ benim bildiğim bâb-ı evvelde mezkûr olduğuna kıyasla maraz-ı mezbûr-u ruhâniyyeye garib bir 'illet hâ'iledir dediler imdi ma'lûm ola ki tahkîken ukalâ-yı etıbbâ'dan olanlar ittifâk ederler ki her bir maraz ki hiddet üzerine ola ol vakitlerde

14a

Tabib üzerine vâcib olan oldur ki serî'an uzv-u kalbi takviye etmekliğe iştigâl edib ba'de eğer alîlin tab'ında kabz ve yübûset var ise ba'z-ı ihtikan-ı müleyyineler ile telyîn-i tabiat ideler bunun gibi ki mesela varak-ı benefşe beş dirhem ve ebegümece varağı beş dirhem ve şa'ir-i mi'şar mikdâr-ı kifâye ve kepek kezâlik bunların cümlesi kifâyet mikdârı su ile tabh olunub ve tasfiye olunduktan sonra dühn-ü levz ve duhn-u benefşe her birinden

onar dirhem ve hıyâr-ı şenbih yedi dirhem matbuh-u mezbûre ilâve olunub ve alîle ihtikan oluna ama eğer marîzin zaafı var ise iş bu ihtikandan dahî ekalce sin ideler deyüb ama eğer alîl kaviyy ise zikr olunan terkîb ihtikân-ı kifâyet ider eğer marîzde kabz var ise ihtikândan sonra fâsd olunub ama eğer marîzde kabz yok ise ol vakitlerde ibtidâen fâsd olunmak vâcib olur dediler ama eğer arıza-i tâ'ûn bedenin cânib-i yemîninde yani sağ tarafında ise yine sağ tarafından fâsd olunub eğer tâ'ûnun hurûcu sol tarafta ise ol vakit de sol taraftan fâsd olunmak lazım olur dediler ama eğer tâ'ûn-u mezbûr sağ butta olursa yani ol tarafta hurûc etmiş ise ol vakitde sağ ayakdan fâsd olunub eğer sol butta hurûc eylemiş ise ol vakitde sol ayakdan fâsd olunmak lâzım olur dediler imdi kezâlik bu dahî ma'lûm ola ki tahkîk olarak tâ'ûn eğer koltukda

15b

Ve butta yâhud kulakların ardında hurûc etmiş ise ol vakitlerde ma'lûm olur ki tahkîk-i a'zâ ve re'is dahî marîze olub ve bu mevki'de tâ'ûnun hurûc etmesi ona dalâlet edib husûsuyla tâ'ûnun levni dahî siyah olursa ol vakitlerde elbette marîzin helâkına dalâlet eder dediler ama eğer tâ'ûn hurûc etmeyib hummâ-yı vebâ'iyeye zuhûr ederse ol vakitlerde sağ elden fâsd olunur dediler ve kezâlik bu dahî ma'lûm ola ki tahkîken etebbâ'-yı müteahhirîn ve mücerribîn olanlar derler ki tâ'ûn ve vebâ'nın ilacında fâsd olunmak bir vecihle câiz olmayıb lâkin eğer münâsib olursa ve eğer alîlin inkıbâz tabi'atı var ise ol vakitlerde ihtikan olunur ama eğer inkibaz yok ise ihtikan dahî olunmak câiz değildir dediler ama eğer keyfe mâ ittifak-ı alîlde inkibaz olub da ihtikan olursa ba'de bir saat mürûrundan sonra iş bu âtîde mezkûr olan şerbet teskiye olunur ki zîrâ şarab-ı merkûm kebed ve kalbe vâsıl oldukda ol mevzi'lerden ufûnet ihrâc edib ve arak-ı hafife zuhûruna mûcib olur dediler terkîb-i şarab derunec ve cintiyan ve kırmız her birinden birer dirhem tîn-i ermeni ve ber-i ahmer ve tiryâk-ı kebîr her birinden yarımşar dirhem bunların cümlesi ba'de'l-dakk ve el-hâl lisân-ı sevr suyu ve hummas beri suyu ahz olunub iş bu sular ile medkuk mezkûr tahmir olunub ve fâtiran aralık aralık teşerrüb oluna dediler yâhud cemî' azâsının

15a

Üzerine siyâb-ı kesîr telbis ettirilib hatta beden-i alîlden arak zuhûr eyleyib ya'ni ter [der] gelince bu ameli edib yâhud eğer alîl sâhib-i kudret ise hacir-i pâdzehirden bir denk mikdârı mâ'-i şevket-i mübâreke ile hal edib teskiye ideler bu sûretde nef'-i azîm ile menâfi'ini müşâhede ederler bâzen Allâhu Teâlâ dediler ve kezâlik ma'lûm ola ki bundan akdem mezkûr şarabdan alîl nûş ve arak zuhûr eyledikde elbette ateş-i şedîd ile azîm

susuzluk hâsıl olub ol vakitlerde âfîde zikr olunacak edviye-i mürekkebeden kaşık kaşık isti'mâl ve nûş eylemek lâ-büdd olur dediler terkîbi budur bezr-i hıyar ve bezr-i kısa ve bezr-i kar' her birinden ikişer dirhem ve bezr-i hummas ve nâbü'l-fil bussed tebâşir-i hindî ve azm-i kalb ile her birinden birer buçuk dirhem ve sandal-ı hamr ve dürr-i nâ süfte her birinden birer dirhem ve lisân-ı sevr zehiri mürebbâsı yirmi beş dirhem ve şarab-ı tuffah-ı hâmiz elli dirhem ve şarab-ı hummas otuz dirhem imdi bunlar cemî' olundukdan sonra dakk olunacaklar dakk olunub ve şarab-ı tuffah-ı hâmiz ile cümlesi bir arada hal ve mezc olundukdan sonra susuzluk geldiğinde bunlardan kaşık ile birer kaşık isti'mâl olunub ve bundan sonra ertesi günlerde zikr olunan tarîk-i vech üzere fasd edeler dediler ve kezâlik şarab-ı mezkûru isti'mâl edib ve fasd-ı galîlesini dahî def' eyledikten sonra hurûc eden tâ'ûnun ilacına meşgûl olalar ki ve ol dahî üç tarîk üzerine şart olunmuşdur imdi tarîk-i evvel tâ'ûnun hurûc ve bir veznde ilacının şart-ı evveli

Derkenar: Gâlib ihtimâl iş bu risâlenin te'lif ve cem'î evânında padizehrin vücûdu nadir ve girân kıymet olmak iktizâ ider ki mü'ellif ziyâde sahib-i kudrete talik iylemek anı iktizâ ider

16b

Oldur ki ibtidâen iş bu edhân ile üzerine zımâd kûne vaz' olunub meselâ duhn-u babunç ve duhn-u verdden bir sûf paresi ya'ni yumuşak yünü sirke ile nemledüb ve ba'de duhn-u mezbûrelere baturub birbiri akabinde üç def'a üzerine vaz' olunub ba'de iş bu zikr olunan merhemi zımâd edeler terkîbi kuru incir ve hatmi kökü ve ebegümece yaprağı ve boy tohumu ve keten tohumu her birinden kifâyet mikdârı ahz olunub ve bir zarf içinde lâyıq kadar ma' ile tabh ve dakk olunub ve bir mikdar da içine ekşi maya izâfe olundukdan sonra bir miktar da tavuk yağı ve papatya yağı dahî ilâve olunub kâ'ide üzere merhem gibi birbirleriyle halt ve merc olundukdan sonra tâ'ûnun üzerine vaz' ve beş saat kadar meks olundukda üzerinden kaldırıb ve yine iş bu merhemini tâzesini vaz' edib ve beş saat kadar dahî üzerinde meks etdireler ki hatta maddesini hârice cezb ile nefh hâsıl eyleye lâkin bu hususda lâyıq olan iş bu merhemi tâ'ûn üzerine vaz' eylediklerinde suk [soğuk] vaz' olunmayıb sıcacık olarak vaz' edeler zîrâ bârid olarak vaz' olunmak münâsib değildir dediler vakta ki nefh buldukda şakk edib düşeler lâkin iş bu evânda etıbbâ'-yı müteahhirîn ve huzzâkın tâife-i efrenc beri'[beri] kurbağanın [Kurmağanın] remâdi ile zımâd-ı ta'biye idüb ve tâ'ûnun üzerine ondan zımâd edib yâhud zıfr-ı nehriden (?) şakk idüb kerraten ba'de merraten tâze tâze verem-i mezbûre zımâd eylemek ile hem harâretini itfâ idüb ve hem semmiyetini hârice cezb etmek ile a'zâ-i re'iseleri

16a

Ufûnetinin her yanından hıfz eylemek ile bedeni muhâfaza ider ve tecrübesi sebkat olunmuş zımâdındandır dediler et-tarîkü's-sânî imdi tâ'ûnun ilacının tarîk-i sânsî dahî birkaç güvercin yâhud birkaç tavuk ahz olunub ba'de mevki'-i tâ'ûnu hacamat edib ve güvercin veya tavuğun mak'adı cânibinde olan tüylerini yolub sade derisi kaldıkda tuyûr-u mezbûrânın mak'adlarını mevki'-i tâ'ûna vaz' edib bunlardan bir kangısı olursa üzerinde bir saat ya iki saat ve yâhud üç saat kadar meks ettireler tâ ki tâ'ûnun maddesini hârice cezb eyleye zîrâ iş bu ef'âlden tahkîk gerek güvercin ve gerek tavuk kangısı olursa tâ'ûnun maddesinin semiyetinden nâşî helâk olurlar ve bu sûret ile eğer helâk olursa derhal birini dahî vech-i meşrûh amel edib tâ ki iltihabına sükûnet gelib ve tuyûr-u mezkûr selâmet bulunca iştigâl eylemek vâcib olur ba'de iş bu zikr olunan merhemi isti'mâl edeler ki terkîbi budur kuru incir ve kuru üzüm her birinden kifâyet mikdârı ahz olunub ve ba'de melh iki dirhem ve ekşi maya yirmi beş dirhem ve yumurta sarısı iki aded bunları bir yerde cem' ve dakk edib ve kifâyet mikdârı papatya duhnu ile halt ve merc eylemek ile merhem gibi oldukda mevzi'-i tâ'ûna zımâden vaz' edeler et-tarîk-i sâlis imdi ilac-ı tâ'ûnun üçüncü tarîki dahî oldur ki mevzi'-i verem-i tâ'ûnu iş bu zikr olunacak ma' ile gasil eylemek olub meselâ

17b

Babunç ve iklîl melik her birinden yirmişer dirhem ve keten tohumu ve boy tohumu her birinden onar dirhem bunların cümlesi kifâyet mikdârı su ile tabh idüb ve henüz sıcak iken bir dülbend pâresi yâhud bir sünger batırılıb ve tâ'ûnun üzerine sıcak sıcak sıkılıb ve kerraten ba'de merraten üzerine tılâ edeler ve ba'de iş bu zikr olunan merhemi isti'mâl ideler ki terkîbi budur zûfâ-yı ratb ve dahîliyun(?) ve uşak her birinden onar dirhem babunç iş bu edviyelere kifâyet edecek kadar ahz idüb ve cümlesi halt ve tahrîc ve hal eyledikden sonra tâ'ûnun üzerini tılâ ve vaz' edeler ve kezâlik iş bu zikr olunan tarîk-i selâseyi dahî hûd-i hûn amel etmeyib yine huzzâkînden olan tabîbin birine mürâcaat eylemek ile ameline mübâderet ideler ve kezâlik ma'lûm ola ki bu mahale resîde olunca zikr olunan ezmad ve atliye ve edhan bunlar misillü olub ve sakınub rad' [radd] olan ya'ni tâ'ûnun maddesini gerisine def ve ric'at ettirir edviyelerden cesâret idüb ve amel etmeyeler zîrâ madde-i semmiyyet gerisine ric'at eylemek ile a'zâ-yı re'iselere sirâyet idüb ve az vakitte alîli helâk etmeye bâ'is olurlar dediler ve kezâlik mezkûr olanlardan mâ'adâ her ne kadar atliye ve ezmad ve cazibe var ise onlardan isti'mâl eylemeye sa'y ve vakt ideler dediler ve müellif-i Kitâb derler ki tahkîk ben iş bu zikr edeceğim sukufu tâ'ûn ve vebâ'da kesret

üzerine kerrat ba‘de merrat tecrübe eyleyib ve ‘illetân-ı mezbûretân gâyet ile nâfi‘ ve muvâfik buldum ki terkiyesi budur hab-ı belesân ve bezr-i ütrüc

17a

Ve bezr-i hummas her birinden birer buçuk dirhem tîn-i ermeni ve bussed ve sandal-ı ahmer her birinden ikişer dirhem ve hatbü’l-gar ve muhrik geyik boynuzu ve ud ve mâ’-i verd her birinden birer dirhem kışt-ı ütrüc ve derunec ve kırmız ve lisân-ı sevr varağı her birinden ikişer buçuk dirhem dürr-i nâ sütte bir dirhem ve anber-i eşheb bir denk iş bu edviyelerinin cümlesi cem‘ ve dakk ve sahk olunduktan sonra Kalhiya oldukda bundan ibtida’ üç dirhem mikdârı isti‘mâl olunub ba‘de üzerine iş bu zıkr olunacak mâ’-i mürekkebden nûş oluna ki budur meselâ mâ’-i lisân-ı sevr yâhud mâ’-i hummas bunlardan tedârik olunub bir dirhem kadar üzerine nûş ettireler ve beher yevm isti‘mâl olunmayıb her iki günde bir defa bu vech üzerine ekl ve isti‘mâl olunursa zıkr olunan menâfi‘i müşâhede olunur dediler ve kezâlik bu dahî ma‘lûm ola ki çünkü uzv-u kalb a‘zâ-yı re’îsedan olub ve belki etıbbâ’-yı feylesofâna göre a‘zâ-yı re’ise re’isesidir zîrâ cemî‘ ervah ve kavânin mebdanı olduğu sebeb ile hummâ-yı vebâ’iyye arıza olduğu vakitlerde her bir âkil ve libab olan etıbbâ’ya vâcib olur ki uzv-u kalbi takviye eylemek için ba‘zı edviye-i mukavviyye-i mücerribe vaz‘ idüb ve işgâl ideler meselâ iş bu zıkr olunacak atliyeler gibi ki mâ’-i lisân-ı sevr ve mâ’-i hummas ve mâ’-i verd her birinden ellışer dirhem ve usâre-i tuffah-ı hâmiz ve usâre-i sefercel her birinden yirmi beşer dirhem ve tîn-i ermeni iki dirhem ve sandal-ı ahmer ve mercan her birinden

18b

Birer dirhem ve sirke beş dirhem ve za‘ferân ve kâfur her birinden yarım dirhem bunların cümlesi cem‘ ve dakk olunacak dakk olunduktan sonra bir yerde tahmîr olunub ve bir dülbend pâresi batırub ve kalbin üzerine vaz‘ oluna dediler ve kezâlik bu husûsda münâsib olan iş bu mâ’-i müzekkiyeden kebedin dimağın üzerine dahî vech-i meşrûh üzere vaz‘ ideler ki zîrâ uzv-u kebed ve dimağ dahî uzv-u sâireye nisbeten a‘zâ-yı re’îsedan add olunur deyüb ve kezâlik huzzâk-ı etıbbâ’-yı efrenc dahî iş bu zıkr olunan devâ bizim indlerimizde mücerrib olan edviyeden olub terkîbi verd-i ahmer ve lisân-ı sevr her birinden beşer dirhem ve kuru kişnic üç dirhem sandal-ı ahmer ve ud-u hindî ve tebâşir-i hindî her birinden birer buçuk miskal bunların cümlesi dakk olunacak edviye dakk olunduktan sonra bir kise içre vaz‘ ile küllabda bir mikdar kın idilüb ve ihrâc idüb ba‘de mevzi‘-i kalbe vaz‘ ideler ve bu ameli kerrat ve merrat idüb ve her ne kadar tekrarında ziyâde iderler ise ol kadar bey‘ü’t-te’sir olur deyüb lâkin iş bu ameli dahî kendi re’yi ile itmeyüb bir tabîb-i

hâzıkın fiil ve mürâcaatı ile ideler dediler ve kezâlik bu dahî ma'lûm ola ki tahkîk eğer bir kimesneye hummâ-yı vebâ'yye ârız olub ve ateş ve harâret hâdis olur ise ol kimesneden suyu ... etmeyüb ziyâdece iska' ideler her ne kadar mâ'-i bârid ile teskiye olunursa ol kadar serî'an sıhhat bulur Bi-izn-illâhu Teâlâ dediler ve kezâlik zikr

18a

Olunan hummâ-yı vebâ'yyenin vakt-ı harâretinde iş bu zikr olunan cüllâb dahî mücerrib olan edviyeden olub bu husûslarda çok tecrübemiz sebkât eylemiştir dediler terkîbi budur mâ'-i lisân-ı sevr ve mâ'-i hindibâ ve mâ'-i hummas her birinden yüzer dirhem ve mâ'-i rümmân-ı hâmiz ve usâre-i sefercel ve usâre-i tuffah-ı hâmiz her birinden yirmişer dirhem ve sandal-ı ahmer ve ebyaz ve bussed her birinden ikişer dirhem tîn-i ermeni bir dirhem ve sükker-ı ebyaz yüz elli dirhem edviyeleri ba'de ictimâ' bir yerde kâ'ide üzerine tabh idüb ve tasfiye olundukdan sonra vakt-i ateş ve harârette bir iki kaşık teşerrüb ettireler ama eğer alîle ol esnâlarda ishâl müstevlî olursa iş bu zikr olunacak cüllâbı çokça çokça nûş ideler ki terkîbi budur mâ'-i lisân-ı hamel ve ... mâ'-i verd her birinden ellişer dirhem ve bezr-i lisân-ı hamel ve bezr-i hummas ve verd-i ahmer her birinden üçer dirhem sandal-ı ahmer iki dirhem tebâşir-i hindî bir dirhem ve sükker-i nebât yetmiş dirhem bunların cümlesi cem' olunub ve dakk olunacak dakk ve tabha selâhiyeti olanlar tabh olundukdan sonra tasfiye olunub ve mâ'-i matar ile teşerrüb ettireler dediler ve kezâlik bu dahî ma'lûm ola ki iş bu tâ'ûn ve hummâ-yı vebâ'yyeye müşhil-i kâvî verilmek dahî bir vecihle câ'iz olmayıb ama eğer alilde ziyâde inkibaz-ı tabi'at olub da telyîn olunmağa ihtiyaç olunursa ol vakitlerde alîlin tabi'atını ba'zı terencübin ve şîrhışt ve hıyâr-ı şenbih bu misillü müleyyinât

19b

İle telyîn-i tabiat eyleyüb zîrâ bunlar hem telyîn-i tabiat idüb ve hem tebrîd ider dediler binâ'en-aleyh müşhil-i kaviyye bir vecihle câ'iz olmayub zîrâ hem alîlin tabiatında olan harâreti ziyâde eyleyüb ve hem bedenini mübalağa ile iz'âf ider dediler niteki Bukrat Fusûl'ünde derler ki şol bir insan ki illet-i vebâ'-yı tâ'ûna ârız ola eğer ol alîl gıda ekl ider makûlesinden ilacından kat'-i nazar ekline nizâm virüb ve ekl eylediği gıda ile tashîh-i mizâc eylemeye sa'y oluna ki zîrâ iş bu meselede cemi' etıbbâ' ittifak eylemişlerdir ki elbette alîl bir vecihle olursa da gıda ekl eylemek olmaz ama eğer lâ-mahall gıda ekline muhtâc olmak zarûriyâtdan olduğu suretde münâsib olan piliç etlerini limon suyu ile yâhud koruk suyu ile ve bunlara şebiyeye olan şeyler ile dört saat mürûruyla ekl ettirilüb ama eğer alîle zaaf-ı kesîre müstevlî olursa ol vakitlerde iş bu zikr olunanlardan dahî akvâ

olanlarından ekl ve isti'mâl ettireler dediler ve kezâlik bu dahî ma'lûm ola ki eğer birinde harâret-i azîziyye-i kaviyye olursa kezâlik marîzin marazı dahî kaviyye olub lâkin bu hususda enseb olan marîzin marazı za'îf olub ve harâret-i azîziyye dahî kalîle olmak iktizâ eder idi maa-hazâ bu böyle değildir dediler zîrâ belâd-ı İspanya'da bir vebâ'-yı azîm ile bile tâ'ûn-u kesîr zuhûr idüb mâ'-i lahm ferruc teşerrüb idenler az vakitde sıhate resîde olup ama imsak idüb de bir şey ekl etmeyüb perhiz edenlerin cümlesi helâk

19a

Oldular deyüb imdi şol gıdalar ki mîzac-ı maraza muvâfakatı tam ile muvâfık olanlar ola benim zannımda iş bu zıkr olunan gıdalar olub eğer bir şahs-ı ma'lûl hindü'l- 'illete iş bu gıdaları ekl ve isti'mâl ider ise ol kimesneden ol maraz zâ'il olacağında iştıpâh olunmaz deyüb mübâlağa ider idi ve gıdâ-yı mezbûr misâlen ferruc-u karanlık ta'bîr olunan nev'inden olub yâhud tavuğun sagîri yâhud henüz sabah idüb ötmeden hurusdan ahz ile ve zenc idüb tamam-ı tedhîr olundukdan sonra bir tencere içine vaz' olunub ve üzerine mâ'-i verd ve lisân-ı sevr kökünün kabuğundan dahî vaz' idüb ve her bir pilice bir kaşık limon suyu ve iki dirhem bezr-i hummas dahî ilâve olunub ve tencerenin kapağını sıvayıb ve etmekci fırınına somun salındığı vakitte berâber konulub ve somun ihrâc olundukda çıkarılıb ve tekrar bir somun salınan fırına dahî vaz' olunub tamam-ı somun pişib çıkdıkda tencere dahî berâber çıkarılıb ve ba'de tencerenin kapağını açıb alîl azar azar bundan ekl ideler ve iş bu egziye benim indimde ve hukemâ-yı mugâribe indlerinde gâyet mücerrib olan gıdâdan olub ama eğer iş bu gıda tabh olunduğu vakitlerde içinde altın olub yâhud tabh olunan zarfı altından olursa gâyet ile enseb olub ve cemî' egziyeye dahî enseb olan keyfiyatdandır dediler niteki etıbbâ'dan Ebû Mervan bin Zühr der ki tahkîk eğer iş bu zıkr olunan egziyenin tabh olunduğu tencere

20b

Altından olub ve onun içinde tabh olunursa gâyet ile enfa' olub zîrâ altın kalbi ve kezâlik sâ'ir a'zâ-yı re'isiyeyi ziyâdesiyle takviye ider ve kezâlik derler ki iş bu alîlde münâsib olan sâhib-i 'illetin ellerini ve yüzünü ve a'zâ-yı sâ'iresini mâ'-i verd ile mahlût sirke ile gasl idüb ve gargara dahî ettirirler ise hıfz-ı sıhhat husûsunda gerek vebâ' ve gerek tâ'ûnda kâfi olub ve kezâlik 'illetân-ı mezbûretânda zıkr olunan egziye ve eşribe ve tılâ ve zımâd ve bahur ve şemuhat ve bunlara benzer her ne var ise cümlesi zarûriyâtdan olub ve iş bu zıkr olunanların mecmû'u iş bu marazlarda tecrübe ile bulunub ve ahzları dahî ekseriyâ Kitâb-ı kadimâ ve fazladan mütâlaa ve ezkiyânın mutârahasıyla tedârik olunub iş bu risâleye tarh ve tahrîr olunmuşdur zîrâ tahkîk-i hukemâ-yı mütebahhirîn ve etıbbâ'-yı

mütebahhîrîn kemâl-i letâfet-i akul ve ihâta-yı şümûlları ile bile iş bu zikr olunan vebâ' ve tâ'ûnun tedbîr ve muâlecâtında gayet ile ihtisâr idüb zîrâ iş bu emrâz gayet ile hiddet ve müdâvâtı nihâyet su'ûbetde oldukları için deyüb ama fakîr pur-taksîr bu husûslarda mahâret ve fazîlet iddia etmeyüb ancak bu bâbda tatvîl makâle ve kelimâtdan maksadım iki emrin ri'âyetinden nâşî olub ehad-i hümâ imdi ol iki emrin birisi oldur ki eğer marîzin marazı gâlib olub ve isabadan olan kimesne dahî mu'âlece kaydına düşmediği vakitlerde marîz olan hayatından kâbus olub ve rûhundan ve sıhhatden emeli munkatı'

20a

Olub ve çok kere vâkı' olur ki vehminden ve kalbinin kemâl-i za'afından alîl mâ-hamelât olur imdi lâ-büdd olan oldur ki ba'zı müdâvata mübâşeret ile alîlin kalbini takviye eylemekdir ki hatta teselli bulub ve ecel-i kazâdan emîn ve sâlim ola niteki Hekim Calinus buyururlar ki takviyetü'l-kalb-i kerîm men takviyetü'l devâ zîrâ kalbin sürûrunun ebdâna verdiği kuvveti ne pâdzehr verebilir ve ne tiryâk verir ve hilâfî dahî ya'ni vehmin ebdâna verdiği zararı ne semm-i helâhil edebilir ve ne ef'ânın lezgi eder dedikleri gibi ben dahî ibtigâen li-merzâtillâh zikr olunan vebâ' ve tâ'ûnun müdâvemeti tafzîl idüb ve muâlecâtında külliyyâtı tatvîl eyledim dediler ve sânihüma imdi iki emrin ikincisi tahkîk müşebbehîn mubassırîn ki bunlar meselâ ashâb-ı hurûbdan olanlar mat'ûn olanlara müşâbih olub niteki harbde mazrub olub mecrûh olanlar dahî birbirine müsâvi olmayub zîrâ mazrûb ve mecrûh olanlar için mûcib-i helâk vâkı'a olmayub heman harbde haber alınan kimesne helâk olmadığı gibi kezâlik 'illet-i tâ'ûn dahî böyle olub onlar dahî ufûnetde mütesâviye değillerdir zîrâ eğer ufûnet uzv-u kalbiyye tereşşuh-u kaviyye ile mütereşşih değil ise bu sûretde ol misillü mat'ûne ilaç mümkün olub eğer tabib ilaç ederse cenâb-ı îz-i mennândan ma'mûldür ki ol alîl 'illet-i mezbûreden halâs ola zîrâ hakîkatde hakîm-i mutlak Allâhu Teâlâdır dediler imdi iş bu 'illetân-ı mezbûretânın

21b

Zuhûr ve hudûs idüb ve tâ'ûnun vakt-i zamânında mübâhis-i aşara yani on bahs üzerine mürettib eyleyüb ve bunları etibbâ'dan olan hâtır-ı nişân eylemek lâzım olub imdi el-evvel evvelki bahs-i mübâhis-i aşaranın fihristi ve mukaddimesi beyânında gibi olub misâlen hummâ-yı vebâ'iyye hummâ-yı yevmiyenin ve hummâ-yı ufînenin tahtında münderic midir yâhud değil midir ve denilib ve's-sânî ikinci bahs dahî alâmât-ı ufûnet-i havâdan olan şühûb ve savâik ve ra'd ve berk ve 'amûdâd ve eter mereti fi'l-havâ olan alâmât-ı tâ'ûndan mıdır yâhud değil midir onu beyân idüb ve's-sâlis üçüncü bahs havâda hâsıl olan ufûnet bi-hasbi tabiyye midir yâhud değil midir onu beyân idüb ve el-rabi'

dördüncü bahs rûh-u hayvânîyye kalbde mütevellide yâhud değil midir onu beyân idüb ve'l-hâmis beşinci bahs menâfiz-i bedenîyyesi vâsi' olan kimesneler hamama devam ile hummâ-yı vebâ'îyyenin ikbâline mûcib midir yoksa değil midir onu beyân idüb ve's-sâdis altıncı bahs hummâ-yı vebâ'îyye ashâbında nabız ve karûre mütehallif olur mu yâhud olmaz mı onun beyânında olup ve's-sâbi' yedinci bahs hummâ-yı vebâ'îyyenin ikbalinde fusûl-u senede ne vecihle fasl da olur onu beyân idüb ve's-sâmin sekizinci bahs hummâ-yı vebâ'îyyelerde alîlden kâsd olunsa müfid olur mu ve yâhud olmaz mı onu beyân idüb ve't-tâsi' dokuzuncu bahs vakt-i hummâ-yı vebâ'îyyelerde sirke vesâire hevâmizât müfid olur mu yâhud olmaz mı onu beyân idüb ve'l-aşara onuncu bahs

21a

Zaman-ı hummâ-yı vebâ'îyyede tiryâk isti'mâlinin fâ'idesi olur mu yâhud olmaz mı onu beyân eder el-bahsü'l- evvel imdi bundan akdem icmâlen zikr olunduğuna kıyâsen bahs-ı evvel hummâ-yı vebâ'îyye hummâ-yı ufne tahtına münderic olan hummâların nev'inden midir yâhud hummâ-yı yevmiye tahtına münderic olan hummâlardan mıdır denmiş idi pes imdi bu hususda bizim için hummâ-yı mezbûre hummâ-yı yevmiye tahtına münderic olup ve hummâ-yı yevmiye cinsinden olduğuna nice dalâletler dalâlet eyleyüb niteki Hekim Calinus'dan Kitâb-ı Hummeyâtında rivâyet olunan olup ve kezâlik Hekim Muhammed bin Zarmî(?)'nin Makâle-i Tâ'ûn nâm Kitâbından nakl ve rivâyet olunduğu vech üzerine hekîmân-ı merkûmân derler ki vakt ve zaman-ı hummâ-yı vebâ'îyyelerde lâyük olup ve hıfz-ı sıhhat mizâc ve ervâhda münâsib olan egziye-i latîfeye eşribe-i meltafalar ile ta'ziye ve teskiye olunurlar ise mizâc-ı alîl sıhhate temâyül idüb ve ervâh-ı bedenîyyeleri sâfiyye ve hâlise olduğu için mübtelâ olanların a'râzlarını teskîn ve olmayanların idenlerini â'raz-ı vebâ'îyyeden tahaffuz ider deyüb imdi böyle olduğu sûrette bundan zâhir ve bahur olur ki mevz'-i hummâ-yı vebâ'îyye yalnız ervâha teşebbüs etmesiyle hâdise olup bu takdirce cins-i hummâ-yı yevmiyenin tahtına münderic olan hummâlardan olmuş olur dediler ve maa-zâlik tahkîk Bukrat ve Şeyh bin Sînâ ve Calinus bunların ittifâkı ile derler ki hummâ-yı vebâ'îyye mezkûr olan hummâ-yı ufne tahtına münderic olup ve tedbîr ve muâlece olunduğu

22b

Vakitlerde dahî hummâ-yı ufneye mu'âlecesi olur dediler el-cevâb amma bunların bast eyledikleri kelimâta böyle cevap vermişlerdir ki tahkîk olarak ma'lûmdur ki her bir cins hayvan için teneffüs idüb tâhirde olan havâyı dâhile ve hârice kabz u bast ile olup ve geriye red eylemek lâzım ve lâ-büdd dür imdi bu sûrette eğer dâhile ahz idüb ve giren

havâ eğer havâyı müteaffineden olursa ol vâsita ile ervâh dahî ufûnet kesb idüb ve fesada varır ve kezâlik bu sebebden kalbe mücâveret ile yakîn olan ahlâta dahî mutâbakatı ile müteaffin olub ve kalbe vâsıl olan havâ semiyet iktisâbından nâşî mizâc-ı alîli helâk olub ama eğer ufûnet yalnız ervâhda olub da ahlâta teşebbüs eylemez ise ol vakitlerde mizâcı ifsad etmeyüb ve marîz helâk ve hummâ-yı yevmiye tahtına dâhil olmuş olur deyü cevab verdiler imdi bu sûretde yine bunlara ilac hummâ-yı ufne ilacı misillü olduğunu beyân idüb Calinus'dan ve Râzî'den nakl ve rivâyet olunur ki tahkîk-i hummâ-yı vebâ'iyeye ervâha teşebbüs vâsıtası ile tahkîk idüb ve şüphe yoktur ki bu sûretlerine cins-i hummâ-yı ufne tahtına mûndericdir dediler hulâsa alîl helâk olursa hummâ-yı ufne olub ve eğer halâs olursa hummâ-yı yevmiye i'dâdından olmuş olur bu mevki'de bu kadarca dakika vardır fâ-fehm el-bahsü's-sânî imdi bahs-ı sâni dahî bir vechle icmâli mümkündür ki şühüb ve sâ'ikalar ve râ'id ve berk ve bu havada görülen 'amûd-i nâr vâkiâ-yı evvelede tâ'ûna alâmât olub yâhud olmaya pes bu hususda bizim için

22a

İş bu alâmâtın hudûs ve bürûzunda delîl-i vâzih vardır ki zuhûr ide de ol 'illet-i hâ'ile hâdis olmaya zîrâ zuhûr idüb görülen şühüb ve savâik ve 'amûd-i nâr ve sâ'ir havâdisât-ı semâviyye tevellüd eylemez ancak arzdan havaya mütesâ'ide olan ebhire-i hârr-i yâbiseden tevellüd ider vakta ki iş bu buhar-ı yâbise tasâ'ud idüb ve küre-i zemherîrde tecâvüz eyleyüb ve küre-i nâra vâsıl oldukda onda muhterik olub ve tekrar arza nüzûl eder dediler pes imdi böyle oldukda yani ebhire-i yâbise hâsıl oldukda zikr olunan tâ'ûna alâmet olmayub zîrâ onun alâmeti ve sebebi rutûbet olub ve rutûbetde ise iş bu ebhire-i yâbise olmaz dediler ve kezâlik Calinus ve Ebû Ali b. Sînâ ve Bukrat bunların akvâline göre evvel zikr olunan alâmât-ı semâviyeler delil olur dediler el-cevâb imdi iş bu hükemânın kelimalarına dahî bu vechle cevab vermişlerdir ki tahkîk ma'lûm olunduğu vech üzerine arzdan mütesâid olan buharın ba'zısı ratb olub ve ba'zısı dahî yâbis olur vakta ki buhar-ı mezbûre havaya mütesâ'id olub yübûset üzerine olan tecâvüz idüb ve küre-i nâra vâsıl oldukda muhterik olub ve yine arza nâzil olur dediler ve ama ebhâr-ı ratba küre-i zemherîre vâsıl oldukda kar ve yağmur olub ve yâhud ve bunların misillü şeyler olur ve bu dahî ma'lûm ola ki ama eğer tasâ'ud eyleyen ebhire-i ratb ziyâde olduğu vakitlerde havada rutûbet-i kesîre olub ve zikr olunan şühüb ve sevâik ve 'amûd-i nâr ebhirenin kesretinden nâşî bizzat

23b

Onda alâmât olub sebebi dahî rutûbetin kemâl-i kesretinden olmağla bil-arz alâmet olduğu sâbit olmuş olur ve iş bu cevab bi-hasebü't-tıp olub ama bi-haseb ilm-i nücûm imdi ilm-i nücûm zannıyla cevab oldur ki tahkîk-i şühûb ve savâik ve mer'î olan 'amûdi'n-nâr fi'l-havâ ve sâ'ireleri alâmet-i mezbûre olub zîrâ böyle vakit ve zamanlarda bunların üzerine hâkim olan kevâkib-i seyyâreden kevâkib-i müşterî olmağla ol sebebden 'illet-i mezbûrelerin hüdûsuna bâ'is ve bâdî olur dediler zîrâ her ne vakitlerde ki hâkim ve müstevlî müşterî ola ol zamanlarda fesâd ve 'illet-i kesîre olub onun için ki kevâkib-i müşterî sıhhat ve hayvanın zıddı olmağla her ne vakitlerde ki 'illete tâmme bulunursa bi'z-zarûre 'illet-i merkûme dahî bulunur ve bu sûretde zikr olunan âfât-ı semaviyyeler alâmet olduğu sâbit olur ama hükümeti tâmme olmaz ise ol dahî delîl olmaz dediler imdi iş bu bahsin tamâmı Kitâbü'l-Müsemmâ bi-İzhâr el-Felâsife'de müstevfî mezkurdur murad iden ona nazar eyleye dediler el-bahsü's-sâlis imdi bahsü's-sâlis dahî ber vech-i icmâli havânın tahsîl-i ufûnetinin imkân-ı tabiatı hasebi ile midir yâhud değil midir denmiş idi pes bunda dahî bizim adem husûlüne delîl-i zâhiremiz vardır ki niteki Aristo'nun Alâmât-ı Ulviye nâm Kitâbında nakl ve rivâyet olunur ki onda derler ki havada ufûnet hâsıl olmaz zîrâ ecza-yı nârı tahmîl idüb yüklenmiştir ve nâr için ise ufûnet mümteni' olub imdi böyle oldu ise mevâdda ve nârda ufûnetin ta'rîfi sâdıka

23a

Olmayub zîrâ tahkîk-i ufûnet-i ahlât-ı mütehâlifenin ictimâ'ı hasebiyle i'tidâl-i mizâcdan harâret-i azîziyenin hurûcuna ıtlak olunub ve cevher-i havâ ise basit olduğu sebebden onda aksâm-ı mütehâlife olmayub ve ne vechle onda ufûnet hâsıl olur dediler lâkin cumhur-u etibbâ'-yı mütekaddimîn ve müteahhirîn bu hususda ittifak eylediler ki elbette havada ufûnet hâsıldır deyü cevab verdiler el-cevab imdi onlara bu vechle cevab verirler ki tahkîk-i basit olan şey gayet besâtetinden nâşî kendinde ufûnetin husûlü mümteni' olub ve kezâlik unsur-u nârda dahî kemâl-i besâtetinden nâşî onda ufûnet bulunmayıb ve kezâlik havâ dahî küre-i nâra kemâl-i karîbi olduğu için ufûnet kabul eylemeyib ama bizlere karîb olan havâ ebhire ile mahlût olduğundan için ta'affüne ihtilât-ı mezbûre sebep olub niteki Calinus ve Aristo'dan nakl ve rivâyet olunduğuna kıyas ile derler ki tahkîk küre-i nâr basit olduğu için onda ufûnet hâsıl olmadığı sahîh olub ve kezâlik küre-i nâra karîb olan havada dahî hüküm böyle olub lakin bizlere mücâvir olan havada değildir dediler yani onlar ufûneti kabul ederler demekdir dediler el-bahsü'r-râbi' imdi bahs-i râbi' yani dördüncü bahs dahî rûh-u hayvânîye kalbden tevellüd eyleyüb ve

onun tevellüdü kalbden midir yâhud değil midir icmâli zikr olunmuş idi pes bunda dahî bizim için ervâh-ı hayvânîyenin kalbde tevellüd eylemediğine delil ve izhar olub zîrâ tahkik ervâh-ı hayvânîyye tabiatda mizâc

24b

Kalbden ahir ya'ni ziyâde sıcak olub böyle olduğu sûrette yenice ervâhın kalbden tevellüd eylemesi mümkün olur dediler ama bunun mukaddime ve evvelîsi İbni Sînâ'nın Kitâb-ı Kânununun Fenn-i Evvelî'nin Kitâb-ı Evvel'inde derler ki beden-i insaniyenin gayet âhiri olan şey ervâh olub ve kezâlik Calinus dahî Kitâb-ı Mizac'ında der ki bedende asl olan harâret olub ve kezâlik Ebû Ali Kânûn'unun Kitâb-ı Selâse'sinin on altıncı fenninde derler ki her bir bedenin ve unsurunun asılları ervâh olub böyle olduğu surette fer'eden asl tevellüd eylemek mümkün olmayub bu takdirce rûh-u hayvânîye kalbden tevellüd etmediği sâbit olur dediler ve kezâlik yine bundan sonra dediler ki tahkîk ervâhın tekevünü bedende hazm-ı sâlisden olub ve hazm-ı sâlis ise bedenin cemî' a'zâsında bulunur deyüb niteki Şeyh bunu tahkîk idüb ve ervâhın tevellüdü her bir uzuvda olur deyince ne keyfiyet ile rûh-u hayvânî kalbde tevellüd eylemeye dediler maa-hazâ ki Calinus Kitâb-ı Sena'atü's-sagîre'sinde ve Ali b. Abbas ve Şeyh Ebû Ali bu hususda ittifak eylediler ki tahkîk ervâh kalbden tevellüd eyleyüb ve yine kalbde sâbittir dediler el-cevâb buna dahî bu vechle cevab-ı bi's-sevab dediler ki tahkîk ervâhın tevellüdü iki şeyden olub ehadü hümâ evvel iki şeyin biri egziye-i latîfe-i sâfiyyeden olub ve sâni hümâ ve ol sebebin ikincisi fâ'il ve hayyizi cihetiyle olub ve hayyizi dahî bedende gâyet harâret üzere olan uzv-u kalb olub ve bedende ve bundan ahir uzuv olmayub imdi böyle olunca ervâhın

24a

Kalbden mütevellid olduğu yani müte'ayyin oldu deyüb ve kezâlik ervâhın kalbden ahir olması tevellüdüne münâfi olmayub niteki müstefâdın müfidden aaleb olmaklığı isti'dâd ve kâbiliyetine kıyâsen câ'iz olduğu için dediler ve kezâlik yine bunun gibi cevap veriliyor ki tahkîk ervâh dahî iki kısım üzerine maksûm olub ehadü hümâ evvel kısmın birisi rûh-u azîzîyedir ki evvel-i mebde' ve hilkatde ve rahim-i mâverâda madde-i meneviyyeden hâsıl olub ve iş bu rûh elbetde kalbden tevellüd etmez dediler ve sâni hümâ imdi rûhun kısm-ı âhiri yani ikincisi tahkîk egziye-i latîfe ve işrabe-i nazîfeden mütevellide olur ki imdi iş bu ervâhın tevellüdü ancak kalbden olub niteki Şeyh Ebû Ali'nin dedikleri gibi ki tahkîk unsur-u yedîreden(?) olan ervâh ve onun hakikat üzere usûlü ervâh-ı azîziyye-i asliye olub yohsa egziyeden tevellüd eyleyen ervâh-ı bedeniyye bu değildir ki onun tevellüdü kalb ola deyüb bizim ervâh dediğimiz itba'inden de matiyeye-i dem olan

rûh-u hayvanîdir dediler nitelikî şeyhin bundan akdem ervâhın hazm-ı sâlisden tevellüd eder kelâm-ı kavli hakîkî olmayub belki hazm-ı sâlisden tevellüd eyleyen bir şeydir ki gayet harâret üzerine olduğu sebepten onun tevellüdü uzv-u kalbdendir dediler el-bahsü'l-hâmis imdi beşinci bahs dahî bundan akdem icmâlen şol bir kimesnenin ki menâfiz-i mesammı evsa' olub ve heman müdâvemet eylemek ile ol kimesneye heman vebâ'iyenin ikbâl ve hudûsuna bedeni delîl

25b

Olur mu yâhud olmaz mı denilmiş idi pes bu hususda dahî bizim için adem-i kabiliyetine delâil-i vâzıha olub imdi bu mesele Kitâb-ı tıbbiyede ve etıbbâ' indlerinde ma'lûm olan eşyadandır ki meselâ her kimesnenin mizâcına maraz ârıza olub eğer mizâcına ahlat galebe olub ve tabiatı onun galebini def'a-yı tarîk ve seyyal bulabilirse meselâ ishal ve bâkî yâhud arak bunlar ile galesini def' idüb ve izale ederse ve mizâcı sahîh ve sâlim olur ama eğer zikr olanların biri ile tarîk bulamadığı vakitlerde mizâc muhtell olub ba'zan mahmûm olur deyüb ama eğer bedeninin menâfiz ve mesâmmı evsa' olursa ol vakitlerde tabi'atı ol evsa' olan menâfizinden ebhire-i muhterike ile def' idüb yine oldukça selâmet bulur deyüb ama eğer zikr olunan menâfiz ve mesâmmı evsa' olmadığı sûretlerde mizâc ve tabi'atı def'e kâdir olamayub mezkûre olan a'lâlin güne gûnesine mübtelâ olur dediler imdi iş bu Kelâm-ı Calinus'un Kitâb-ı Hümmeyât'ının telhisidir ki buyurmuşlardır bir kimesnenin menâfiz ve mesâmmı evsa' olursa ol kimesne cemî' marazdan mahfuz olur dediler el-cevab imdi iş bu mezkûre olan kelimelere cevab olub ve vebâ'dan bedenlerini hıfz iden kimesnelere nesâyih-i kebîredendir ki bunları işlemek amel-i azîmeden olub meselâ zaman-ı vakte vebâ' hareket-i kesîre etmeyüb eğer mümkün olursa ol havâyı müteaffin-i mevcûde iken teneffüs eylemeyeler zîrâ hareket-i kesîre teneffüs-ü kesîri mücib olub eğer havada ta'affün var ise nefes

25a

Sebebi ile bedeninin dahî fesâd ve ta'affününe bâ'is olur dediler nitelikî Şeyh bin Sînâ Kânun'un Kitâb-ı Evvel'inin Fenn-i Sâlis'inde derler ki vakt-i vebâ'da lâyük olan oldur ki ol misillü havâ-yı ufûnelerde teneffüs az olub ve ol sebepten yani havâ-yı müteaffineden mizâc-ı muhtell olmaya deyüb ve kezâlik derler ki eğer şol kimesnelerin ki menâfiz-i ebdâniyesi vâsi' olursa ol misillü şahsın nefes alması dahî ziyâde olur ve kezâlik şol kimesnelerin ki menâfiz-i ebdâniyesi vâsi' ola onun bedeninde ebhire-i müteharrike tahlîl ve def' olub lâkin teneffüs-ü kesîre olmak sebebiyle iş bu halet kendisine muzır olub bu sûretde ta'affünden zararı ziyâde olur dediler kâimen şol misillü emrazlar ki onun hudûs ve

urûzî ufûnet sebebiyle olmaya ol misillü kimesnelerin menâfiz ve mesâmmenin vâsi‘ini çok ‘illetin zevâline bâdî ve bâ’is olur dediler el-bahsü’s-sâdis imdi altıncı bahs dahî vakt-i zamanı hummâ-yı vebâ’iyyelerde nabız ve kârûre zaman-ı sıhhatde evvelâ nabız ve kârûreye tehâlif-i kesîresi olur mu yâhud olmaz mı denmiş idi pes bu hususda biz buna cevap virüb deriz ki zıkr olunan gerek nabız ve gerek kârûre elbette vakt-i sıhhatde olduğu gibi olmayıb elbetde muhâlif olur zîrâ insan mahmûm olduğu vakitlerde gerek uzv-u kalbe ve gerek cemî‘ kalbe mutâbakatı olan a‘zâlar fâsid olub vakta ki kalb fâsid ola lâ-mahall kezâlik nabız dahî fâsid olur zîrâ kalb mebdê’-yi cemî‘ urûk-u zavâribe olduğu cihetden nabzın mütehâllif ve fesâdı lâzım gelüb

26b

Zîrâ nabız kalbe tâbîdir dediler ve kezâlik bunun gibi kârûre dahî zaman-ı sıhhiyyede olduğu gibi olmayub elbette muhâlif olur zîrâ kârûrenin mebdân-ı kebed olub ve kebed ise kalbe tâbî‘dir kalb mütegayyir ve fâsid oldukda elbette kebed dahî mütegayyir ve fâsid olub ve kârûre dahî ona tâbî‘en fâsid ve sıhate mugâyir olur dediler lâkin iş bu kelâm Şeyh Ebû Ali bin Sînâ’nın kelâmına muhâlif olub onlar Kitâb-ı Kânununun Kitâb-ı Râbi‘inde derler ki bir kimesneye hummâ-yı maraz âriz olsa onun kârûre ve nabzı çokluk tehallûf eylemez deyüb ve kezâlik Calinus Kitâb-ı Hümmeyât’ında hükemâ-yı efrenkiye tarafından cevap olarak derler ki eğer bir kimesneye hummâ-yı vebâ’iyye âriz olsa onun nihâyet cevfi kalbi fâsid olub ve uruk-u nabzın mebdânı ise zâhir-i kalb olmağla her ne vakitte ki kalbin zâhiri fâsid olmaya nabız ihtilâf-ı kesîre ile muhtelif olmayub ve olursa dahî fil-cümle olur deyüb imdi bizler bu kelâma bu vechle cevap veririz ki tahkîk hummâ-yı vebâ’iyye sebebi bir keyfiyet-i semmiyye-i muhlikedir ki ahlâtda ufûnet-i kesîre olmaksızın serî‘an mizac-ı helâk rütbesine resîde olub eğerçi ahlâtda kesret-i ufûnet rütbesine resîde olmuş ola idi kemiyeti sebebiyle nabz-ı muhâlif olub ve lâ-mahall ihtilâf-ı kesîreye bâdî olur idi deyüb ama vakta ki hummânın semmiyyeti ve sû-i keyfiyetiyle nabzın tehâlif-i kesîresine vakit komadığı hatta muhâlefeti zâhir ve bâhur ola idi deyü cevap verilir el-bahsü’s-sabî‘ imdi yedinci bahis dahî bir vechle icmal

26a

Hummâ-yı vebâ’iyye fusûlesinden kangî fasılda ikbâl ider kelâmı tebâdür olmuş idi pes bu hususda dahî bizim için delâ‘iller olub imdi tahkîk vakt-i fasl-ı şitâ cemî‘-i fusûlün mukabili olub zîrâ hummâ-yı vebâ’iyye hâdis olmaz ancak havâ-yı ratbeden ve ebhire-i mugalatadan hâdis olur deyüb niteki Şeyh Ebû Ali’nin dediği gibi ki şitâda havâ-yı ratbe ve ebhire-i galiza müte‘ayyin olub ve hummâ-yı vebâ’iyyenin kabûlüne ve müsta‘idd

olmasına taayyün-ü peydâ olub ve fasl-ı şitânın hummâ-yı vebâ'iyeye ikbâli olmaklığına ziyâde münâsib olur deyib ve kezâlik bu hususda bizler dahî deriz ki tahkîk harîf yani fasl-ı güz hummâ-yı vebâ'iyenin kabûlüne dahî ziyâde müsta'idd olub zîrâ bu kelâm dahî Ebû Ali'den mervî olub tahkîk evkât fasl-ı harîf-i muhtelif olub kâh bir vakitte hava bârid olub ve kâh hârr olur bu sûretde iş bu ihtilâf-ı havâ sebebiyle hummâ-yı vebâ'iyeye harîfde ikbâli dahî ziyâde olur dediler ve kezâlik Aristo Kitâb-ı Alâmât-ı Ulyâ'sında derler ki tahkîk havânın ufûneti hummâ-yı vebâ'iyenin hudûsuna müsta'idd olub eğer fasl-ı rabî'de yani vakt-i baharda hudûs eylemez ise dahî zîrâ erbaînin tabiat-ı hârr-ı ratbe olub ve hummâ-yı vebâ'iyeye dahî harâret ve rütûbetden hâsıl olub ve fasl-ı rabî'in mizâcı mu'tedil olduğu sebebden hummâ-yı vebâ'iyeye ikbâli olur dediler ve kezâlik yine biz bu hususlarda deriz ki ma'lûm olduğu vech üzerine tahkîkan galebe-i ahlâtdan mütevellide olan hümmeyât onların her bir sınıfının zaman-ı mahsûsu olub meselâ vakt-i sayfda

27b

Hudûs eyleyen hummâlar safranın galebesinden olub ona hummâ-yı safraviyye denilib ve kezâlik fasl-ı harîfde galebe-i sevdâdan olursa ona dahî hummâ-yı sevdâviyye denilüb ve gayrısı dahî bunun gibidir deyüb ve kezâlik fasl-ı harîfde fe-emmâ ufûnet-i havadan ve semiyetinden mütevellid olan hummâlara zaman-ı mahsus ve muayyen olmayub zîrâ bunların sebebi ufûnet-i havâdan mütevellid ve icrâm-ı semâviyye ve kuvvet-i kevâkibden hâsıl olub niteki Ebû Ali Kitâb-ı Kânûn'unun bâb-ı evvelinde mezkûr olduğu vech üzere vakta ki iş bu hummânın sebebi ufûnet-i havâdan olduysa hummâ-yı vebâ'iyeye her bir evkâtda mefsûlünün ve fâ'ilinin kâbiliyeti hasebiyle olub ve kezâlik böyle olduğu sûretde tahkîk fasl-ı şitâda ve fasl-ı sayfda ve fasl-ı rebî'de hâdis olub imdi bizler bunun sebep-i fâ'ilini bilmeyib ancak hakikat hâlini Allâhu Azîmü's-şân bilib ve tahkîk bizler bunun ziyâdesini Kânûn'un Kitâb-ı Râbî'inde şerh ve tafsîl eyledik derler el-bahsü's-sâmin imdi sekizinci bahs dahî maraz-ı hummâiyye ve vebâ'iyede alîlden fâsîd eylemek fâ'ide verir mi yâhud vermez mi onun beyân-ı icmâlîsi olmuş idi pes bizim için bu hususda dahî fâsîdın fâ'idesi olmadığına delâiller zâhir olub imdi tahkîkan cemî'-i etebbâ'-yı esnaf-ı istifrağın cemî'inde ittifak eylemişlerdir ki tahkîk istifrağ cezbi mûcib olub ve kezâlik fâsîd ise istifrağ-ı külliye olmak ile bu takdirce cezbi ekser olub imdi zaman-ı hummâ-yı vebâ'iyelerde lâ-mahall havâ

27a

Müte'affin olub bu sûretde fâsîd olunur ise ufûnet-i havânın cezbi ziyâde olur dediler binâen-aleyh bunlardan için bizler zaman-ı hummâ-yı vebâ'iyelerde amel-i kesîre

ile etmemeyi ihtiyâr idüb zîrâ bu sûretde fâsd olunmak müfîd olmayub belki muzırr olur dediler ve kezâlik Ebû Ali'den Kânûn'unun Kitâb-ı Evvel'in fenn-i erba'ında nakl ve rivâyet olunub ve Fusûl-i fâsda derler ki tahkîk hummeyât-ı şedîdü'l-ufûne ve müteharriklerde fâsd olunmak memnu' olub hususa-yı hummâ-yı vebâ'ıyye ise ihrâk cihetiyle dahî eşiddür deyüb ve kezâlik yine Şeyh Ebû Ali fusûl-i vebâ'ıyyede derler ki bu husûsda lâıyk olan fâsd olunmağı men' eylemekdir deyüb lâkin iş bu Kelâm-ı Calinus'un Kitâb-ı Hümmeıât'ında olan akvâline muhâlif olub derler ki tahkîken ulûm-u müfîd-i meyâbis fâsd ve ishâldir yani bedende olan rutûbet-i müteaffineyi izâle-i fâsd ve ishâl ile olur deyüb ve kezâlik şeyhin fusûl-ü vebâ'ıyyesinde olan kavli tahkîk hummâ-yı vebâ'ıyyede fâsd ile müşhil vâcibdir dediler lâkin kelâmın beyninde tegâyür ve tenâkus gibi şey zâhirdir el-cevab imdi iş bu kelâmda cevab verilir ki tahkîk böyle vakitlerde fâsd için iki menfaat olub birisi yübûset ve birisi bâtn-ı bedeniyyede olan ta'affün eylemiş ahlâtın bazısını istifrağ idüb çıkarmaktır ama eğer bundan akdem zıkr olunduğu vech üzere cezbi mücib denirse cevab lâkin mücâvir olan havayı ıslâh ettiği sebebiyle cezb

28b

Ettiği şey beraber mündefi' olur dediler ama ahkâm-ı nücum yâhud tahlîl ve bundan gayrılarını niteki bizler bâb-ı sâlisde zıkr eyledik tekrar yine hâcet yokdur dediler ve kezâlik Şeyh Ebû Ali Fâzıl emr eylediler ki akîb-i fasdda marîze mücâvir olan havayı ıslâh eyleyüb zîrâ bu emirden istidlâl olunan oldur ki akîb-i fasdda ta'affün-ü havânın zarârını def' için ıslâh-ı havâ eylemek lâzım ve lâ-büdd olurmuş deyüb ve kezâlik şeyhin hummâda fâsd eyledikten ihtirâz eylemek lâzım ve vâcibdir dediği sahîh olub ve bundan ma'lûm oldur ki ihtirâz ile emr eyledikleri hummâ-yı safraviyye nev'inden imiş yoksa hummâ-yı vebâ'ıyyede değil imiş dediler el-bahsü't-tâsi' imdi dokuzuncu bahs dahî zıkr olunduğu vech üzere sirke ve sâ'ir hevâmızdan olan eşyalar hummâ-yı vebâ'ıyyeye fâ'ideli midir yâhud değil midir icmâlen beyân olunub pes beyân olunduğuna kıyasla hevâmızât hummâ-yı mezkûreye fâ'idesi olmayıb zîrâ sirke ve sâ'ir cemî' ekşiler sodaya mücib olmağla kalbi iz'âf idüb ve madde-i soda ise kezâlik iş bu hummâya muzadde olub elvermez deyüb imdi böyle olunca zaman-ı vebâ'ıyyede ervâh-ı hayvâniyye kuvvetinde olmak lâzım olub ve onun kuvvetde olması lâ-mahall kalbin kuvvetine tevkîf eyleyüb zîrâ eğer kalb za'ıf olur ise beden-i insâniyye hummâ-yı vebâ'ıyyenin kabûlüne müsta'id olur böyle olunca zıkr olunan sirke ve hevâmız

28a

İllet-i mezbûre müfîd olmak lâzım gelir dediler ama iş bu kelâm Bukrat'ın ve Calinus'un ve Şeyh Ebû Ali'nin mezheplerine muhâlif olub zîrâ onlar derler ki sirke ve hevâmiz-i sâire ve cevri hummâ-yı vebâ'iyeden muhâfaza eyleyip saklar lâ-mahall vakt-i vebâ'iyelerde gerek egziyede ve gerek işrâbede onları isti'mâl eylemek lazım ve lâ-büddür dediler el-cevab imdi hükemâ-yı merkûmanın akvâline bu vech üzere cevab verilir ki tahkîk cemî' esnaf-ı hevâmiz için menâfi'-i kesîre olub evvelkisi yübûset olub ve ikincisi bürûdet olub ve üçüncüsü iştihâya kuvvet virüb ve dördüncüsü sirkeye mahsus olarak harâret-i azîziyeye müşâbeheti olmasıdır ama bu keyfiyet hamrdan istihâle eyleyen sirkelerde bâkiye olub zîrâ onlarda hisse-i harâret mühtekine olub yani bir harâret-i gizlidir(?) ve kezâlik Calinus Kitâb-ı Ma'û'l-emîrinde rivâyet eder ki ben bunu tecrübemde buldum ki tahkîkan sirkede mahall-i mahsûs olub ve bununla bile ki her bir müberridât kuvvet-i mahall bulunmaz ancak iş bu kuvvet sirkede bir nebdecik(?) bâkiyye olub binâen-aleyh husûsiyle hummâ-yı vebâ'iyelerde yübûset ve bürûdeti olduğu için nâfi' olub ve kezâlik sirkenin soda ifâdesi kavli dahî sahîh olub eğer kavli mezbûr isti'mâli husûs-u kesîr olduğu sûretlerde olub ama eğer isti'mâli vech-i i'tidâl üzerine olursa ol vakitlerde fâide-i kâmile ile fevâidi olur dediler el-bahsü'l-aşara imdi onuncu bahis dahî

29b

Hummâ-yı vebâ'iyelerde tiryâk-ı farûkun fâidesi var mıdır yâhud yok mudur icmâlice bundan akdem zikr olunub pes bizler bu husûsda dahî deriz ki hummâ-yı vebâ'iyelerde tiryâk-ı farûkun aslâ fâ'idesi olmayub zîrâ tiryâk-ı farûk vakta hummâ-yı vebâ'iyelerde isti'mâl olunursa harâreti mûcib olub ve tiryâk ise sahîh-i mizâc için lâ-büdd olub ve bir dahî bürûdetden marîz olanlar için lazım olur bu sûrette tiryâk-ı farûkun hummâ-yı vebâ'iyelere fâ'idesi olmak iktizâ eder dediler ama el-mukaddimü'l-evveli yani Calinus Makâle-i Tiryâkiyye'sinde tahkîk eder ki mizâc-ı hâre sâhibi olanlar için tiryâkdan ictinâb eylemek vâcib olub zîrâ tiryâkın harâreti şedîd olduğu için mahrûrû'l-mizâc olanların mizâcını helâk ider deyüb ve bundan sonra yine derler ki tiryâkın hâssası mizâc-ı marîzi tashîh idüb ve mizâc-ı sahîhi ifsâd ider imdi böyle olunca zaman-ı hummâ-yı vebâ'iyelerde tiryâk-ı farûk isti'mâlinden ictinâb eylemek lâ-büdd olur dediler ve kezâlik bundan sonra yine Calinus'dan rivâyet ederler ki hekim-i merkûm Makâle-yi Tiryâk-ı Farûk'unda der ki isti'mâl-i tiryâk-ı farûk şâb yani genç olanlara câ'iz olmayub ve kezâlik mizâc-ı ahlâta zâ'ide sebebiyle muhtel olan za'if el-mizâc olanlar dahî isti'mâli

câ'iz olmayub ve kezâlik damarları zîk olanlara ve hazmı za'îf olanlara dahî câ'iz olmayub zîrâ tahkîk iş bu mezkûr olan misillü kimesnelere eğer tiryâk-ı farûkdan

29a

İsti'mâl iderler ise bilâ şüphetin onlar mizâclarını helâka teslim iderler dediler imdi tiryâk-ı farûk isti'mâlinde lazım ve lâ-büdd olan oldur ki vaktine riâyet eyleyüb ve her kimesne kendi kavlı-hôduyla isti'mâl etmeyüb ve zikr olunduğu vech üzerine bârî isti'mâl iderse dahî akl ve kalîl ekl idüb veyâhud erbâb-ı huzzâkâttan birine su'al eyleye ve kuvvet-i mizâcını bilmeyen kimesnelere isti'mâli câ'iz olmayan edviyedendir dediler ve kezâlik bundan akdem zikr olunan kelâm-ı Calinus'un Kitâb-ı Hümmeyât'ında ve Tiryâk-ı Kayser'inde zikr eylediği kelâmına iş bu kelâm-ı sâbık muhâlif olub zîrâ Kitâb-ı mezbûrda dedi ki vakta zaman hummâ-yı vebâ'iyelerde gerek mârîz ve gerek sahîh için tiryâk-ı farûkdan fâ'ideli bir şey bulmaya deyüb ve kezâlik hatta dediler ki vakta tâ'ûn-u kebîrelerde tiryâk-ı farûkdan ziyâde fâ'ide verir bir edviye bulunmaz deyüb zîrâ tiryâk vakta mezbûrede sahîh-i mizâc olanları vebâ'dan hıfz idüb ve marîz olanlara dahî marazından halâs ider dediler binâen-aleyh Şeyh Ebû Ali tahkîken tiryâk-ı farûk iş bu emrazlara fâ'idelidir dediler el-cevab imdi iş bu tiryâk-ı farûk için böyle cevab verilir ki tahkîk bizler tiryâk-ı farûku hassa ve menfaat-ı muhakkakalar bulub zîrâ tiryâk-ı farûk mukavvî olub ve bedene harâret-i azîziyyeye şebîh bir harâret ifâde eyleyüb ve kezâlik bedenden cemî-i esnâf-ı zehrin te'sirini izâle idüb ve bedene gayet ifade ile müfid olur deyüb ama mizac-ı sahîh müfsid olması ondan içindir ki zîrâ tiryâk-ı farûk gayet ile muhallil olub eğer bedende ahlât-ı fazliye ve ufûnet-i bâtniyye bulunursa ne hoş o vakitlerde tahlil

30b

İdüb def' ider ama eğer ahlât-ı fazliye ve ufûnet-i bedeniyye ve bâtniyye bulunmadığı vakitlerde tiryâkın kuvvet-i fâiliyesi amel idüb ve muhallil olmak takribiyle bedende vâkıa ahlâta sahîh ve lâzımeyle dahî tahlil idüb ve ol vakitlerde mizâc-ı sahîheye muzırr olub ve muzırratı zâhir ve bâhir olub deyüb ve lâkin vakt ü zaman hummâyât-ı vebâiyyelerde mizâc-ı nâsın cemî'si havânın fesadından nâşî ervâh-ı müteaffine olub ve tiryâk-ı ufûnetden bulduğunu izâle etmek sebebiyle elbette müfid olur dediler ama eğer şol kimesnenin ki mizâcı sahîh olub ve ufûnetten ârî ve sâlim olursa ol vakitlerde tiryâk-ı farûkun isti'mâli ol kimesneye muzırr olub ve muzırratı zikr olunduğu vech üzerine zâhir olur dediler imdi iş bu bahsin tafsîlini bizler şerh idüb ve Kitâb-ı Kânun'un dördüncü makâlesinde zikr eyledik murad eyleyen şerh-i mezkûrdan mütâlaa eylesin dediler vallâhu

a'lem bi-hakikatü'l-hâl ve kad temme tercemehu hâzihi'r-risâle bi-avnillâhi'l-Meliki'l-Mennân fî yed-i Gevrekzâde Hâfiz Hasan İbn Ahmedzâde Gevrekzâde ve kad temme tercemetü fî leyleti'l-cum'a min gurre-i Zilhicce li-sene tis'a ve mieteyn ve elf mine'l Hicretü'n-Nebeviyye mine'l izzî ve's-şeref ve sallallâhü alâ-seyyidinâ ve Rasûlinâ Muhammed sâhibü'l-burâk ve'r-refref ve alâ-alihî ve evlâdihî ve ashâbihi ve etbâihî ve ışratihî selâmen dâimen mine'n-nebiyyi ve'l 'arfi ve sellim teslîmâ ve daîmâ.

4.2. Tıpkı Basım

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على أفضل خلق
وطيب قلوب العصاة محمد وعلى آله وأصحابه وأولادهم
وعترته فمنهم من جمعهم **باب** في رسالة شفاء اللسان
مؤلفه ومترجمه اولاد قوم موسويون اسم في اليريس
بن ابراهيم موسوي مالك مرقوم اولاد اسبانيك مجرب
واسمها واصحابها اولاد بنجي محمد بن بونان اقدم مرحوم
ومعصوم السلطان بايزيد خان اسم الله في عرش الجنان
حضرته في وقت زمان وادان سلطانين اسمانه عليه
وشهرته اسم الله في اذان الدعوى النضارة والبهيمه عظمه رزله
وعسفت وحكي عنت طاعون ووباء بيزري طيور اولوب
اولوقته اسمانه عليه موقوف اولاد اطباءك الكثرسي
عنت مبولك تدبيره واداسنه عاجز وعادم قارمكي حكي
ظاهر وهو اولاد بنجي بايزيد اولوقته مؤلف رسالة
اولاد اليريس نام طبيبك اشبه وادعضاله في تجرية سيقنت
يدوب واكثره تدبيره وادابوي ايليني اصحاب علق وارباب

الانتم

بروام وسطاب اولاد قيرى معلوم جهاندارى اولوقته كنى
طبيب مرقومى اسمانه اولاد احصار وواقعه اولاد اصحاب
امراضك تدبيره وادابوي اسمانه مرقومى مبولك تدبيره
طبيب مرقومى زمان اسمانه عليه مرقومى اولوب وحق
كسنة لريك امراضه تدبيره وعلالته تدبيره مرقومى اصحاب
ويكس باين اسمانه شينش واداراه اسمانه اولوقته مرقومى
اسمونه رسالة مشكين كلاله تدبيره تدبيره عليه ايليني مرقومى
وقرئ ناصيه مرقومى وبنك انا في مرقومى مرقومى واداراه
اولوب لكن رسالة مرقومى العباد ومارى زمان اولاد
اولوقته تدبيره اسمانه اصحاب مرقومى اولاد لسان اطباء
جو فلق اسمانه اولوب واولاد قيرى صورته وحق كماله
وقرئ وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او
اولوب تدبيره تدبيره كورك زاهر حافظ اسمانه مرقومى
مرقومى مرقومى تدبيره تدبيره اسمانه مرقومى مرقومى
والصباي مرقومى وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او
تدبيره لري جمع وتدبيره تدبيره اسمانه مرقومى مرقومى
عابدين مرقومى وحق علا وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او
يدوب وكر رسالة مرقومى لري زمان اسمانه مرقومى واداراه
رسالة اولوب وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او
وحق كماله وحق كماله اسمانه مرقومى مرقومى مرقومى
وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او
نامول وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او وبنك او
عضوا لري مرقومى وواقعه اولاد مرقومى اسمانه مرقومى واداراه

اوله دغه قيسل غلبه و غرور و فتنه طبعه مهاره و سواد
ابره صفتيه خيره ايتوب ايتوب خيره و قصور و فتنه نقصان
و علم غير معرفه و اوله رفق كنه و بيان ايدوب و اسلوب بيان
طبعه نكاح الصلبي علمان هر يورانه ايتوب ايتوب خيره
عده صوابك رويت ايتوب نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
و نوبت اوله نكاح و نكاحه ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
بمانه نكاح اوله نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب اوله بيان
اوله نكاح ايتوب ايتوب ايتوب اوله نكاح و فتنه ايتوب ايتوب ايتوب
مشه هيا ايتوب ايتوب اوله نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
و نوبت ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
بويست ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
مقاله نكاح نام كتابه و ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
كوه ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
دارنده نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
مزينور نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
مستفيض ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
و نوبت ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
سپيدان نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
خوبه ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
اولان ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
نغمه ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
غلطه نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
هوايي خوبه نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب

تفصيل

تفصيل ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
و كذا حكيم اسرار و سن و نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
عقلانيه واقع ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
واقع اوله ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
است و اوله ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
واظها نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
نارون ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
اوله ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
نكاح ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
معلوم اوله ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
حار و ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
و انصاف ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
غلطه ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
و نوبت ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
طاعونك ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
كتاب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
بويست ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
عقوبه ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
ضرر ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب
ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب ايتوب

علاجی بنامه در **الباب الاول** ابتدا باب اول و باطن عینک
تعریفی و اسبابی بنامه اول **الباب** معلوم اول که تحقیق
بدن انسانیه به عارضه اولان علت و باطنه برضه و عضو
نشان ظاهر و حادثه در اول است و است با جوم بصواب
عارضه اولوب و موصافه سینه فاسد اولان هوایک
سبب شیع الی جمله ارواح حیوانیه و قلبه مجاور اولان اخلاطه
و اصله اولغه فاسد و ابدوب ضلاله کفرینی موجب اولورده
اما طاعون **بیماری** طاعون و چی برورم یعنی شیش یا خود
بعضی شمه در دره کمال تلبه شریک یعنی زیاده جوار است
مفطر الی باطن حادث ایدوب کرم فرور و ترک
بشر مستور است با مقدار و جرم صغیر ظهور الی یوب
بعضی کبیر کسب الی یوب بولور و سر بها کاسه باه اولور
و کاه بش و کاه قمری اولور و یوب **بیماری** اشبو و باه و
طاعونک حادثه و تریک اسبابی درت صورت اوزرینه
واقعه اولوب **بیماری** اول درت صورت برسی یوب
علیه کمال قرانی سینه اولوب **مشکل** زحل الی هر یک
مقارنه سندن اولور که **بیماری** است و یوب منجیب لربک
قرانی و باطنه کاد و نه علامت کلید اولوب **بیماری**
کتاب افیاء به سندن و بر دفعه مرخ الی زحل قران
الیدی ناسخ علت و باطنه حادثه اولوب و بر رتبه
علت مرهور مانده اولوب که علت و باطنه است اولان که سندن
هر کیمه نظریه و صافه الی است اولان مر بها علت و باطنه
مشکل اولدی و یوب نقل ایدوب **و کمال** حکیم جنار

درد

و دخی دیگر تحقیق بر مرفه اندوه دخی زحل الی مرخ قران الی یوب
اول سندن بر و با عظیمه حادث ایدوب و بر مر نه ظهور
الیدی که **بیماری** اولان شخص مروری غیره نظر الی یوب و بر
نظریه تصادف الیمان کسبه و باطنه ایدوب است و بر
اولان **بیماری** اولوب و اشبو و اعضا الی یوب ای قدر
مناوی اولوب **بیماری** ای قدر منوالیه علیک انظر الی دم
صرف سندان و خروج الی یوب و ظاهر ایدوب و بر
و بنورون اصلا مر عارضه ظاهر و بر اولوب
و اشبو حالت ایدوب اولان اوج کوزه قلمه وقت
ایدوب ایدی **بیماری** ایدوب و ایدوب ای مر و ایدوب
خروج ایدوب دم مرضی کردن منقطع اولوب و طبیعت
خارج باطنه اورام و بنور دفع ایدوب ایدی **بیماری**
دخی بنه مرض اولان ایدی کونی تمام ایدوب وقت ایدوب
و بر صورت ایدوب ای قدر منادی اولوب و بر سندان
اصال سندن حیوانه فلان **بیماری** ناسخ درت یوب
بر یوبی الخی قادی دیون نقل ایدوب ایدی **و کمال** حکیم
کوری و چی نقل اولان حادثه کمال همان مشکی حکایت
الی یوب **و کمال** حکیم افلاطون دخی کتاب الاصول
تخریر و رایت ایدوب که مرخ زحل الی مرخ قران الی یوب
که اولور که و بار شداد و طاعون کبیر کمال حد و نه با
اولوب و با خود و غیره منشاء اولان امراض خبیثه نظریه
علامت کلید اولوب **و کمال** اول منوالیه امراض صیدرک
حادثه باعث اولوب و اکالات ایدوب و یوب **بیماری**

ابن علی بن سینا کتاب فالوئی کتاب اولی من فن
نایست کتاب تعریف نام سنه کثیر بر اهل کربان فیه اولی و کثیر
بیوسر در هر زمانه کله ایک سبارون اولان کولیدون
برود و بر وقت جمع اولوب و فرائی اوله لرینه حراریت
شد بر حراریت جادونه دالت ادر و بر لر و **بنا** و با و
طاعتونک دالت ادر بوسیدن ایجنسی عتبان مزلونان
ارضدن نه عدا لیمان احره و خانی خینه مظهر و خندان
حرکت افلاک سبب الیه **بنا** و الطار فو لسان سبب
نظریه **بنا** و اشعه شمس ارضه انعکاس و لغنه استعداده
سبب اولوب **بنا** اکر چه هوا شمایک کثرت و رعد و برق
جود و فرشته و کذبات جو هوا الوان مختلفه لر بعضی
رؤت اولور سه اشبه علامت کجاست و با ناک طهرینه علامت
منار دون اولوب **بنا** اولور ریاض شبنم و جادو اولین
له حیا مایه لر که جماعت جوهره با ناک فسادند دالت
ایمان ایلچیه با ناک ارواحه مضاه اولوب و بوسیدن
چو با ناک اکثر لیس الکلسین صلاک اولدیغی مسئله با ناک
اولور لر **بنا** طبیب استحق و بر تحقیق هوایک جوهره کمال
لطاقتین مانع سر بقا فیه نفوذ ایدوب و ارا و فیه کج
فساده و مریوب و بعضی با و اولور کذات و هوایف و
بولدیغی و قنارج عالمک فسادند موجب اولدی ارجیا با ناک
پرسی باقی فالیب وی روح اولانله تا نیر حصه لیس
اولونین فالور ویدیر **بنا** کولیدون ایچون حکیم لر طوی کسب
حواسین و بر لر که تحقیق جوهره هوایف ایشک کثرت با ناک

عقل

بعض فیه نفوذی سرجه اولوب و هوایف بعض اولدیغی صورته
اعمال کتک سرعنی ستم فالیدن اصرع اولور ویدیر **بنا** کولیدون
معلوم اولور سه بوددیغی معلوم اولدی تحقیق سبب تا نینان
دل اولونین بی کجی ارمان حدوت و چه هوایف مسته اولان
مواقعه ساکن اولمقلق کشف هوایف اولان موافق ساکن
اولمقلق اولی و اصحاب اولوب حتی لیکسینه بخر مرسته بود
دل اولان ارمان و با ناک لر فخر زانیه ساکن اولان و قطعاً
برشته اصابت انیموب و حکایت خاص بولدی **بنا** اولوب
هوایف فساد و طهران ایچون اول سبب اولدیغی فیه اولوب
بنا استحق این سبب کتک فالوئی کتک فصاح کتک فیه
فن مانع سندن اشبه اولان کلام فیه اولور ویدیر **بنا**
حکیم اشیدروس کتک فیه اشخو کتک فیه اشخو کتک فیه
بروقعت عت و با تحقیق اولدیغی حیوانات ستره جادو
ایبوب اصله اشخو اصابت ایمه **بنا** اولوب
اولور که هوایک کتک با ایلچی فسادون مریه ای حیوانات
ستره کتک مزاجه موافقت انیموب و صابر مزاجی اولوب
آمار کتک موافق اولمش اولور ویدیر **بنا** حکیم جید روحی
بنا مشاهیر و بر لر که تحقیق اولدیغی مزاجه کتک عت و با ناک
ایبوب وسن مشایخ اولان لر دن کثرت و رزیه اولوب
وفات ایبوب و صباب و سبابین اصله ایچی وفات
ایمانی و کذبات بنه بر وفات عت و با اولور جادو اولور
اولک کتک عکسی اولدیغی انان حوق خالون وفات ادر
در حال و صیدمان کتک ستره وفات انیموب و بر و فیه

بعض فیه نفوذی سرجه اولوب و هوایف بعض اولدیغی صورته
اعمال کتک سرعنی ستم فالیدن اصرع اولور ویدیر بنا کولیدون
معلوم اولور سه بوددیغی معلوم اولدی تحقیق سبب تا نینان
دل اولونین بی کجی ارمان حدوت و چه هوایف مسته اولان
مواقعه ساکن اولمقلق کشف هوایف اولان موافق ساکن
اولمقلق اولی و اصحاب اولوب حتی لیکسینه بخر مرسته بود
دل اولان ارمان و با ناک لر فخر زانیه ساکن اولان و قطعاً
برشته اصابت انیموب و حکایت خاص بولدی بنا اولوب
هوایف فساد و طهران ایچون اول سبب اولدیغی فیه اولوب
بنا استحق این سبب کتک فالوئی کتک فصاح کتک فیه
فن مانع سندن اشبه اولان کلام فیه اولور ویدیر بنا
حکیم اشیدروس کتک فیه اشخو کتک فیه اشخو کتک فیه
بروقعت عت و با تحقیق اولدیغی حیوانات ستره جادو
ایبوب اصله اشخو اصابت ایمه بنا اولوب
اولور که هوایک کتک با ایلچی فسادون مریه ای حیوانات
ستره کتک مزاجه موافقت انیموب و صابر مزاجی اولوب
آمار کتک موافق اولمش اولور ویدیر بنا حکیم جید روحی
بنا مشاهیر و بر لر که تحقیق اولدیغی مزاجه کتک عت و با ناک
ایبوب وسن مشایخ اولان لر دن کثرت و رزیه اولوب
وفات ایبوب و صباب و سبابین اصله ایچی وفات
ایمانی و کذبات بنه بر وفات عت و با اولور جادو اولور
اولک کتک عکسی اولدیغی انان حوق خالون وفات ادر
در حال و صیدمان کتک ستره وفات انیموب و بر و فیه

انما يعبر بالحمية و...
 نصاب في الامراض...
 انما يعبر بالحمية و...
 نصاب في الامراض...
 انما يعبر بالحمية و...
 نصاب في الامراض...

بوليك عكسي اولوب انان دن وفات اتميوب رجال وصهبانك
 چوق كس وقت امدني بولوكبر ايدر لره فاهم ونا لنها ايدي
 اسباب اربونك اوجني سج ويا واطاعنك اسباب
 ارضيدون حاروت ايبوب مشهور امان بلاوين اطراف
 وحواليدك چيف كثير يعني بعض لاشدرك كرت اوزرينه
 ونوعی باخود ما ارلكرين اول جوبلدر بولونسي اولوب نيزا
 بونيزوب صوابي اولوب وبعضه ماوي اولور لر نشدرك
 حكيم جالبوس ويدر لوك حنق عصبه هر مجاربه عظيمه وفتوه بولوب
 واول سبدن چوق نشوس قنصل ايرصال اولوب برترنه
 نصير زينه ونيك قال كرتنمان امكانه بولونسي اولوب سبدن
 بعض اياروب وپوانه وچي افس واهل بكميدان ماشه عشتان
 جميع بازمه جور لرون بر ويا مشد باظهور امدني اولوب وكدلك
 بونيد صاردونه جالبوس ويدر لوك اشد ويا كه صندره حدوت
 ايبوب وفاض اولان كسدر لاصحه رسيد اولونينم بر
 سمان عظيمه عارضه سينه حارونه اولاجه وهر مرتبه كه افاضت بولوب
 كسدر كسب اسمني واولونك اسمني وعبالينك وچي اسك
 وچي اسمدني حماه اولونوب بر سيني در خاطر ايد مر لوانه اولوب
 نقل ايدر لر ورا بعبها امد اسباب ويا واطاعنك در چي سج
 وچي بونان اقم وكر اولونك امدني تا اقران كوا كسدر ويا اسباب
 ارضيدون وكدلك شهب ورنه ورفق وند ظهور رويت
 الولولك اولوب باكيه الله تعالى ملك تاوب عصمان بكون
 اش جو امراضني رسال ابار كسب بخرينه كواب ورجوعه
 الى الله ليع اربوبه وكر لر بولوب مسلوب اولونك سبب شفقني سج

بولوب

بولوب بئسي بر جناب و بر مختار بامو زنده حكيم في اصل
 اش بر روس كنب صورته العاشق كبر ايدوب ويدر لوك مشابو
 اولان طاعون ومانك ونوعی وسهي مجبول اولديع وقتدره
 الله تعالى ك طرفت ارسال انش مرض مخصوصه دن اولوب
 نشدرك بوزينه موبن عليله ادم وكدلك زبور او وعلاب ادم
 وكدلك قران عظيم كرت واهارت شريف سبالا نام صلي الله
 تعالى عليه وسلم وارا اولاش روكو هر زمانه الله عظيم كرت ان
 عصاه وان اولان قوليني تعذيب ونارب الهك ارا طابره
 اولدقن اش جو امراضني رسال ايدوب مخصوصه مرض طاعونيكه
 وخصمانه احاديث نبويه واردا اولوب مومنينه نعت وكافره
 نعت اولوب ومؤمن اولان واولني اش جو مذكور و شهب ايد
 اكاف امدني روايت اولوش رديونك نصيبا شعبا افست
 رجومه ناره موبون شرح وچان ايدر مراد ايمان اول محله
 مراجعت ايدن لر بر ايبون اخضا وطلوبه در سزينه كلا موكلم
 ايدي اش وكر اولونك مشابو اولان مرض طاعونيكه نيزه
 ناسل اعني كوي اولوب كرك سبدن وكرل علاجنه اخبار ريك
 اولوب اسحق بوجهي صمد و امراض سبب مراد الله تعالى
 اولديع امدني بهسدر زهر الله سبحانه وبقا عايد بظهور بسطه
 بوروب وعبانك تاوب وعبوب اولديع قوليدنه مرض
 مزبور وكدلك امراض سبب سزوني رسال ايدوب و بسطه
 وعنائني ملك قرب ولفافنه دلالت ايدر ويدر لوك اشباب
 كلديسي اش بولوبمانه وعلجانك حشمان والله وضره وخر ومان
 اولوب زهر انوش باوا امراض صاحب مرضك يعني ناسك

اگر طبایع حاد قیادت دخی اولورسه اینا سنن فرق و تمیز
غایت اولور متغیر اولوب زهر اقل نمونسان باشا عرضند
اعمال اولور ما و اینه علت نزل اولور نجه دبیر الی **الف**
ایک باب نالت دخی علت و بار و طاعت و وقت حد و نیت
حفظ صحت بدید بیامان اولوب **ب** نهار نالت طبایع
خجرتی دیر لکه عثمان مغلوبه نالت دفعه و جادو و قضا
لایق اولان اولور که اولر بقی ملا دون قرار ایلیوب قاجمدر
دبیر و اشبه نجه بی بعضی طيور و حیوانات زنده نالت
اولر بقی موضعی نین عفتون هو اولان نالت کن اولر
میبوب و بعضی اولمن مواضعی هرب و قرار ایلیوب
ایده و نالت دیر لکه کتف طيور و حیوانات عدم
عقلی ایلیوب و اولان عفتون نالت حسن و ذوق نالت ایله
قرار ایلیوب و قندره انسان نالت عاقل اولوب و کلمات
و حرمتی متصرفه ایکن اولمنا و عضو نالت ظهور نالت
اعرض نبت در دیوب **ا** اگر نهر ایله نجه متغیر اولور
اولور قندره ایلیوب اولان اولور که بر مکان عالیله هر سال اولور
اولور نالت جانب شمالیه است مشکوف اولوب و جویس
ایست روی او و به و ایضا اولور که بر سنق ایلیوب جاب
صکره و انسان دخی هر و لیبی سرکه و ما و و صندل ایله
خاط و جوه ایله که نهر که یونان ایچنه باطریب و دانه ایله
نیم ایله نوقه بیلر و جامه خوابی ورق صاف و ورز صفت
و سفر حل و نفع اولور و مشاب اولان و رفراید و شربوب
نالت اولور نالت بنسوت ایله و ب با ندر و کذالت وقت اگر یاز

ا

ایست خانده نالت صندل دکان نور نجه اولور نالت اگر وقت
شمالیه عود و کندر و غیره و غیره و غیره و غیره
و ورق اولور و بعد باسه و یونور و مشاب اولور نجه اولور
اگر وقت زباج صوف اولورسه اولور قندره هر شخص ایلیوب
خانده نالت خروج نالت جان اولوب ایچ نالت نالت نالت
صکره چشوب و نیت نیت اول خانده نالت و اعل اولور
سعی ایله و کذالت ایله نزل اولور نالت اولور نالت
خروج نالت جان اولوب **ا** اگر اولور اولور نالت
لازم اولور اولور قندره هر نالت صندل و ما و و اولور
اصلا دیوب نالت ایله نالت حفظ ایلیوب و و نالت
ردن دخی و ماغنی نالت ایله و کذالت نالت نالت
اولور نالت دخی اولور نالت جان اولور نالت
ایلیوب اولور نالت دخی نالت ایله نالت
اولور نالت ایله نالت نالت نالت نالت
دانه اولان حرکت عینضه لاصلا جان اولور نالت
حرکت نبت نالت و موبه نالت نالت نالت
وار دخی اصعاف نالت و حرارت نالت نالت
دبیر و کذالت نالت نالت نالت نالت
ایلیوب **ب** اگر دخی صغیر و کمر و غلاف و نور و نیت
صغیر نالت ایلیوب و کذالت نالت نالت نالت
و و به حار نالت نالت نالت نالت
و یونان نالت اولان او و به حار نالت نالت نالت
اولور نالت اجتناب ایله و ب صاف نالت نالت نالت

الايق اولان اكل و لمرحق اعدي لبرني سرکه و ه البون و نورق و
تفاح حامض و طبرج و قنص و امير ياس و بونک منبسي
اولا لبرني البونج البوب اوله اکل ابر و ذلک طما اولان
اعدي لرون و الفانق فوا کيدون اخترازا و لوب زبر اوله
سرفقه الا نفع و بعض ابر اولان اعدي لرون و با بولک
اجاقون و صوسوز لقان و قنص اخترازا و لوب زبر اوله
دحي ارواح مختل اولوب و بعض ايرت ابر و ذلک االيق
اکلیدن دحي اخترازا و ايق لازم اولوب مکره کما لبر نورق
و صغير و مکره ابر طيب اولمش اوله و ذلک شرب شرب
دحي اولو قندره جانر اولوب مکره اراصل اعتبار حاصل
البتش اوله اولو قندره دحي لايق اولان شرب عتيق و رفیق
و حبه نامل و راجه سين نخشا اولان لرون ايق واجب اولوب
اولدحي باه ابر مکره جانوش اوله و با بولک اکر شرب کوش
البتک معنا دلري و کل اسه اوله و رين مناسب اولان
طبيعتي ابر سرودت کسب البتس ما رصا قندون کوش
البتک اقل و اسن اولور و با بولک اکر شرب لرون شرب
البون و شرب حماض اکر جانر لرون کوش اولوب و ذلک
بوا و اناسم و قنص و افکار منکونه فاسد لرون اجتناب البتک
واجب اولوب و برون صورت ابر اولور کشف بولک ابر
استمال البتک دحي التهم و اجناسن اولور و با بولک و ذلک
اولوب و برون صورت ابر اولور کوش و بونق و بونق استخراعات
مفطر دن دحي اجتناب اولوب زبر اوله و اناسم و بونق
مفطر بدن و قنص حاض با بولک و ارواحي دحي مجلبا ابر و

داغيمار

و اعدي لرون و بونق و قندره لرون اولان عصفونست و افوا اوله اکل با
يعني او دون و اشجار و غير لازم اوله اولان شالو اشجار و اشرف
ايروب با قنص خانه ايجان با خور و برون با و ه اراق اولمش
لازم اولوب **مشا** اخطب القار و خطب عرعر و ايهان و کليل
جيا خطبا بدين و ورق سر و و صنوبر کي شديرون اراق
اولوب سده ابقراط دبر لرون زما نمه اکثره با و مع راجه
طاعون شدي با حادث اولوب بن اولمش لرون
اقرافن عصفونتي و افوا اولان خطب اراقه ابر ابر
و اش بولک ابر اول بدين اول بلان لرون و قنص اولوب
و خلاص بولک ابر و بولک ابر اراق خطب و لمان بلان
خلاص بولوب و بولک ابر بلان بلان ابر اراق با قنص
دليون نقل ابر لرون ابري و **ميوه** کتاب اولان العاسق
دحي دبر و بولک ابر بولک ابر کما شمش **بجول** و با بولک
با بولک طاعون واقع اوله اراق خطب زبر بولک
انفع عظمي کوروب و ذلک اکر با منافع کور کما
اسما بدين سمر بلان سمنه و قنص عصفونست هوا الجوان
لوبان ابري و قنص لرون اسما جمال ابروب و قنص عظمي
مشا با بولک ابر لرون ابري و بونق اولان بونق اولوب **مشا**
عود و صندل و عتيق و ادره کي و قنص حلو و بولک
هر سندان او جه در صحر کور و و ه هطک و و قنص و ابرين
هر سندان شدر در صحر و ورق غار و آج بادام و و سقره
و مزر کوش و ورق ابريل و ورق عرعر و و و
و ابر و و قنص کي نخشا و ابرون و هر سندان اکر در صحر

۲

اولان بش در دم بونک جمیع دق و سخی اولان قه نظر که
عسل مصفی بله جیون اولوب و اوچ در دم مت ارس
فرصل دوزیوب و بخر یوم ایشتر فص صبا حاج و در دم
اختیار مده افرافا اسمیال اولوب تا فنع کثیر و خطه عظیمین
بولنجه حیوان الله تعالی و به یار کور اولان او به صحنه عالی
و صحیح مزاج کسه لر متی مزاج و به نیک اقصا کور اولان
ایدر اول علت مزبورک ما شندان باندیزه این وسالم
اولور و به یار **و کذالک** بو وقت چ لایق اولان جهت کثیر
اولان مخارن اجتناب ابدوب صافه از **بهر** جمع کور اولان
موقع هو ایلک سخن منی و عشو نیک اسمیال اینی موجب
اولور و به یار **و کذالک** حکیم فاضل علم اولان ابن الرشد فرطی
و به یار کسه بر موضعیان منفرد اولور بق ساین اولور
اول کسه به طاعون عارضه صی اصابت اینی کور کور
و به یار **و کذالک** مردان بن زهر دخی دیرو به مستللو و منبر
هر شخص او زیند واجب اولور که طعام اکلیان اول
حماض برندان اکل ایملک زهر اگر بصورت ایلد و رقی
مزبورون اکل ایدر ایل اول کسه علت و با نیک اصا
بشدن این اولور و اشبو و اعصاب مانا مجری در یوب
نما ایدر **و کذالک** یونان نظر که هر قوم بند و به یار که کور کسه
بخر یوم بردان نور و بخره جوزا اوچ عار و ورق سنا
ایله اکل ایدر علت مزبور دنفه بانی ایلد نفعی اولور و به یار
و کذالک بونک ای حکیم جالبسوس و حنی جباله کیموس استاده
اولان مقال سنان و به یار که معایم اولسون که سخن کسبه

ذل

و کذالک اولور و اولک نفع عظیم ایلد نفعی سر عیبی اولوب اولو
حکی می متعینون الفواق ایدر بسا و بخره کا مالیکه بخره کور
بیمو نفع طول و راز نقضه حاجت اولوب و نفع
نظیر منی و کور و به یار ایدر **و کذالک** صبر استقامت
اوچ در دم و مرضاتی ایچی در دم و عرقان بر در هم دیولک
جمیع دق اولان قدر نظر که لسان نوح صوی ایلد یونان یوب
و حنی قدر حیل ایلد بقن کور که خفیف ایلد بو وقت
طبع بخره بش و اندک سبب اولوب اسمیال اولوب و به یار
بخره صفت هم بر دنفه با حنی و نفع اسمیال ایلد و مرضه نیک
اختیار فیه نیک سدرای طبیب ایلد نفع کور و اسمیال ایلد
و به یار **و کذالک** بو دخی معلوم ایلد که اسب او وقت و با نیک هر
شخص ایچون اگر با نیکین ماه و طبع غالب کسب
الطافه و القوه و فصد ایلد و منی اصراج ایملک واجب اولوب
و کذالک بو نظر که طبیعی اون در هم قدر حیل کسبه
با رصنه با نیک نفعه دم ایچون در بوب و اسب ایلد
لازم اولور و به یار **و کذالک** طبای افریح و به یار که نفع صفا
لاقی اولان اسمیال و کور اولد حنی حاله اول ایلد اسمیال
ایله کور که نرسین بودر ماورد و ما رخص و ما لسان نور
هر برندان لور البش در هم و رب زمان خاصه و به یار
بیمون و نرب خاص هر برندان البش در هم و طین ایلدی
ایچی در هم یونان سر سه جمع اولد و به یار که طین ایلدی
دق اولوب و کور اولان مال ایلد مزاج و حال اولد نظر که
کل یوم بونک علی الریس اوچر قاشق اسمیال و یونان ایلد

بهر وقت که در دم بونک جمیع دق و سخی اولان قه نظر که عسل مصفی بله جیون اولوب و اوچ در دم مت ارس فرصل دوزیوب و بخر یوم ایشتر فص صبا حاج و در دم اختیاری مده افرافا اسمیال اولوب تا فنع کثیر و خطه عظیمین بولنجه حیوان الله تعالی و به یار کور اولان او به صحنه عالی و صحیح مزاج کسه لر متی مزاج و به نیک اقصا کور اولان ایدر اول علت مزبورک ما شندان باندیزه این وسالم اولور و به یار و کذالک بو وقت چ لایق اولان جهت کثیر اولان مخارن اجتناب ابدوب صافه از بهر جمع کور اولان موقع هو ایلک سخن منی و عشو نیک اسمیال اینی موجب اولور و به یار و کذالک حکیم فاضل علم اولان ابن الرشد فرطی و به یار کسه بر موضعیان منفرد اولور بق ساین اولور اول کسه به طاعون عارضه صی اصابت اینی کور کور و به یار و کذالک مردان بن زهر دخی دیرو به مستللو و منبر هر شخص او زیند واجب اولور که طعام اکلیان اول حماض برندان اکل ایملک زهر اگر بصورت ایلد و رقی مزبورون اکل ایدر ایل اول کسه علت و با نیک اصا بشدن این اولور و اشبو و اعصاب مانا مجری در یوب نما ایدر و کذالک یونان نظر که هر قوم بند و به یار که کور کسه بخر یوم بردان نور و بخره جوزا اوچ عار و ورق سنا ایله اکل ایدر علت مزبور دنفه بانی ایلد نفعی اولور و به یار و کذالک بونک ای حکیم جالبسوس و حنی جباله کیموس استاده اولان مقال سنان و به یار که معایم اولسون که سخن کسبه

اشبه درون سفوف مغز
 حجت الهی بفرمان اولی
 و بولک انما کما یسار
 خفیو کما دخی اذت
 شیخ ابو علی بن سینا
 استاذ الاولیاد
 جوینا بلادین کویک
 ظهورادوب انستو
 جی بعضی واسطی الیه
 صبغی فخر الی و سنی
 العسر و الکاحه شمس
 البشیر و کولوم مشهور
 لکی صبغی کما یسار
 حسای الی
 و جلی زاده
 در بند
 بفر

کتاب بودی معلوم اوله که اگر چه هر صوابه فساد طریقه ایدر
 اول وقت هر سزای کبردن علی الریق خود مقابری بجهت
 بر که ما لسان نور و ماورد اید استعمال ابواب واجب
 اول در یوب **نشد** جالیوس کتاب سزای قیصره که ایدر
 تحقیق اوله رقی زما نمره و ما عظیم و فعا اولوب اول وقت
 سزای فاروقان استعمال ایدر اول مرض هائیدون امین
 اولوب و خاص بولدر **یک** بویض صیغ الیق اولان اولدر
 سزای فاروق تناول ایتزدن مخام در اولان جالیوس
 استعمال ایدر **زیر** واجب فداور ایدان اولان افراط
 منعضنه لاله استعمال ایدر ایدوب نند تحقیق
 بن اسبابه و یابولک اشبو در اولان ناسیره سزای ایدر
 کرات مرات ایدیم و دفعه کثیره نفعی مستی مان ایدیم و یو
 مؤلف کتاب نما ایدر **و** **کتاب بودی** معلوم اوله که
 افراط بود وقت هر مجنون ترتیب ایدوب و اول مجنون
 با زهر ایدر سبب ایدوب و وقت سبب ساطین و ارباب
 کمال وارکان و لاشه شخصه فایز **زیر** مرغوب و حریب
 تا شریک ظاهر و باهر معنی مذکره اول اعضای ترتیب ایدوب
 ایدوب تا بنیا و هوای منعضه ناک تا شری و دخی و یو
 و ازاله ایدوب و صبا یعنی اصباح ایدر فساد و دن مع ایدر
 و **دین** **زیر** **کسی بود** و در اهر باب و عظم قلب ایدوب
 القبل و طبا شبر صفا بهر سزای ایشتر کوی و زخم صحن
 ارمنی و طین فخنوم و بدتر نرج و بدتر رجان و بدتر جهم
 بهر سزای ایشتر در هم و مرجان اهر و ابیض و صلال اهر

بسیار صبر که اطبا
 بنویسند که ترکیب
 و افراط اولوب و هر سزای
 وقت حاله و انقضای
 کور بهر سزای دخی
 نما علیه ترکیبی عدد
 اولش در نیکه
 فی الصلاح ایدر
 عبارت اولوب
 و ترکیب صحیح
 اولدر
عکس

دایم

و ابیض بهر سزای ایدر در هم و عود صفا و اهن ابیض
 و جابار و ایشتر خام و اوریخ و غلطوس بهر سزای
 بر سزای در هم لسان نور زهری ورت در هم در اسفند
 و بافت زمانی و بافت اصغر و زهره بهر سزای در هم
 با زهر کادی و عینه خام و مسک بهر سزای در هم
 و سکر طبر و ایدر در هم و شراب تفاح خامض فوج
 او بهر سزای یکی مثلی و اورد و کوی در هم بولدر
 فاعا قانون اورد و سخی اولوب و سکر و شراب
 تمام سزای یوب و جاسا و اورد و سخی اولان اولدر
 علی الریق ایدر و تمام استعمال ایدر و **کتاب** اشبو
 در اولان مجنون ایدر اطباء ایشتره سزای ایدر
 و مشهور اولوب و بهر شفه دخی سزای ایدر و مسافری
 ظاهر اولوب و مدح و ثنا ایدر کدن زبانه لایق
 و یوس تحقیق علت عارضه و ایدر فکل و کواکب نیر
 اولوب و **کتاب** ارضان نامش فضا ایدر ایدر جاذبه
 دن زده دن حاصل اولش بر علت حاصله کین منسلو
 کخط صحت تو ایدر انبیا علاج دن فاعا اولدر
 حامله اولور مش و بنامورس ایدر بولدر جواب و بولدر
 نوع انسانک و غنای سزای حیوانک خان اولدر
 نوع عاقله سزای موجوده اولدر فی سبب دی جابا اولدر
 افضل و اعلا سزای اولش در **نما** علیه الله سبحانه و تعالی
 وجود انسانیه میستقیمه لقا مخلق البشر در **زیر**
 تحقیق انسان با بنده تعلق نفس الهی بهر سزای ایدر یکی

۳

چونکه نواک و افلاک و زردی بر وجهی علی و غیره افلاک
متشکل علی و مشهور ملک و افلاک از هر نامی بالکلیه و غیره
و بدیهه **و کذا** حال بنویس و چی تشریح الفصاحت و دیگر که
تحقیق انسان عقل و علم بسبب افلاک و لوک اوزرینه
بر وجهی علی اولوب و اثرک و چون در هر نواک بی افلاک
تا غیر بری یوقر در یوب **زیر** اثرک تا غیر بری علی و عقل
سبب یوقر ادر در یوب و کذا **چیک** نظریه است و چی
میستقیم است در کتاب حیوانیه و دیگر که تحقیق انسان
عقلی سبب علم و علم ابرینوب به نور که جواب حرارت علی افلاکی
و قضا که در مینا که در ارباب فضا تا غیر در دست خود
برشی بر هر ششرب ایوب **یا** و غیره است که علیست
و ارباب صغیر است بهال این جگ بر سهیل استعمال
ایوب با نین اولان حرارت و دفع ابر **زیر** تحقیق انسان
اولان هوایک عقو منسک علامات و اثری با نین طهور
بولد قی و هنوز استقر بولم دن و عقو منسک هوای اول
است جو در اولان تا ابر اید تارک ایوب و اید ابریه صحت
اولنوسه البینه با نین بعضه فایلیت و استعدا و بولیم
عقو منسک مزبورک با نین الله تا غیر اوله و با نین **الرابع**
ایمان است و در چی باب و چی اولان طاعون و نواک
علی جنات و در میان اولوب **یا** معلوم اوله که تحقیق
و مستعدا بسند اولان اطبال است و امراضک علاج و دیگر
غایت اخضر ارباب و کتایرینه که بعضی غیر ابریه و بعضی
ای علی بن سینا رئیس الطبانی زمان ایدی **زیر** تا کیف

دفع

و غیره ای که کتاب قانونی و چی غایت نادر نواک
چنانچه غایت اید اخضر ارباب و امراضک سرورک
تا بره و علی جانین تطویل المبتدیه و مع هذا است و طاعون
و با مرضی کثیر الوقوع و و غیره الصراحتی بونور فایلیت
التحصیل و معالج ارباب و بعضی امراض غایت الوقوع
و ضرر ایدی افراط اوزرینه تا بره و معالج سنانه اطباء
کلام ایدوب و تطویل مقاله اثباتش در و مناسبت اوله
ذرا اولان طاعون و با چی غایت اید تطویل الطبری
اقضا اید ایدی **زیر** بدن انسانیه به صحت و حیوانیه
خضه صنایع علی سرورک او فر و اید و در و غیره
است بوسه اوله حیوانی از یک جانانی است و استعدا و
بام اولان بری بوجده جواب با صواب و مشرب در کج
تس بولیم سبنا و نور علی و کمال فضلی اید که تا غیر
ایوب بسط اید ای چی هر بره امراضک که اید و غیره
و معالج سنانه تا غیر کثیر و منسک احوال و غیره سبنا
ایوب و بعضی حاصل اید که باری بولیم
اولد یعنی صورته اول مشابها امراضی تحصیل و تحقیق
ایوب و غیره تطویل اید که ای **فام** مرض
طاعون است که نین اولان آفة و سبنا و در مشقت
و عارم امینشنان ناشی است اولان استعدا تا بره
سبب اوله و در سبب بالکلیه است و ارباب نه جاطر
صورتیور و در مرض طاعون لفظی استعدا و در
اولد یعنی کجی مرضایک احوالی رویت و غیره ای چون خاندان

اولان هر يك از رسال اول نور بود اوله يعني صورته و نمايه
تجزیه الیابی و حتی و تو عقلی و کمال کما سئلنا به غیره و عا جتی
فان اطراف است ان مانع مقتضای فراستی الی کتب و تجزیه
ابدوب و بوسه بدن نایب و عا جتی مختصر او متعلق
اقضا الیتمش بر دیو جواب و بر دیو اما مولف کتاب اولان
الیکس و بر دیو صفا هم جویم اوله که شخصی است ابو
علی سینا کثرت علی و لطافت عقلی الی یوفه در زاری ابدوب
و کما ندری مقدار بی بسط و تحریر الی لری اما یونیز و عا جتی
اولان جمع اطراف است عا جتی نایب و عا جتی همان
اعنی علی اولوب دنمانک است از خلق اولوب است
زمانه رسیده او خرافات نمان اوله رقی برکست یونیز و عا جتی
مرض فایورک بالذات و با تحقیق عا جتی عا جتی اولوب
بسیار و نایب و نایب و نایب ابدوب و الی کتب تجزیه بی بسط
ایاروب اول علاج جمع الی نایب اوله اوله نایب و نایب اوله
و یونیز الی هر طبیب کور طبیب و استنفا و الیتمش و کما
و نایب نایب و نایب علیه السلام ان روایت اولوب که جمع
اطباء زمانه مقدم و ما جتی عا جتی طاعونان و عا جتی کما
بسیار و نایب الی سینا نایب علت مزبور نایب نایب و عا جتی
چنان اولف در فایس اولسون نایب نایب تجزیه ابدوب
بمان الیتمش در زمر الی کما باب اوله نایب اوله الی عا جتی
قیاسی مرض مزبور رو حانیه نایب نایب نایب نایب نایب
و نایب الی معلوم اوله که تحقیق عا جتی اطباء اولان
اتفاق ابدوب که هر مرض که حادث اوزرینه اوله اولوب نایب

طبیب

طبیب اوزرینه واجب اولان اوله که بر بعضی عا جتی
نصوبه الیتمش که استنفا ابدوب بعنا اگر عا جتی
طبیبان قبض و بسوست و ارباب بعضی احتقان
عابیه را یونیز طبیبان طبیبان ارباب یونیز کما یونیز و رقی
نیش نیش و رقی و رقی نیش و رقی نیش و رقی نیش
مقدار کما یونیز و کما کما کما کما کما کما کما کما کما
صو الیتمش اولوب و تصفیه اولف در نایب و نایب
لوز و و نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
درهم مطبوخ مزبور علا و اولوب و عا جتی احتقان
اوله الیتمش نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
اقل جرسک ایما لریوب ان اگر عا جتی نایب نایب نایب
اولان نایب نایب احتقان نایب نایب نایب نایب نایب
و ارباب احتقان نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
قبض یونیز الی اولوب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
اولور و نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
بعنی صفا طرف نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
اگر طاعون خروج صول طرف الی اولوب نایب نایب نایب
طرف نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
مزبور صفا یونیز اولور الی نایب نایب نایب نایب نایب
ایتمش الی اولوب نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
اگر صول یونیز نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
ایتمش نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب نایب
و حتی معلوم اوله که تحقیق اوله رقی طاعون کما نایب نایب

ويطبخ **بالحمد** نوالا طيرين اردن و خروج ايش الى اولو قنبر
 معلوم اولو كره كخفيف كضرب دخی مرطبه اولوب
 و بومو قعی طاعونك خروج ايشی كالذات ابوب
 خضه صلیه طاعونك لوی دخی سماه اولو كره اولو قنبر
 البه مرطبات بهائمه ذوات ایدر ویدر اما الرطامون خروج
 ایشیوب صحابی و باینه ظهور ایدر اولو قنبر صحابه الذین
 فضا اولو قنبر ویدر **و كلك** بود دخی معلوم اولو كره كخفيفا
 اصابی متاخرون و مخربین اولو كره طاعونك و بیاك
 غلجنا فضا اولو قنبر و ههبله جائز اولو قنبر كی كره
 مناسب اولو قنبر و كره علیات انقباض طبیعی
 و ارباب اولو قنبر احتقان اولو قنبر اما كره انقباض
 یوغنه احتقان دخی اولو قنبر جائز ویدر اما **و كلك**
 كیفه فانتضق علیها انقباض اولو قنبر احتقان
 اولو قنبر بعد بر سعت مرونه نظاره اشوب
 انجان فاكرو اولو قنبر شربت نشسته اولو قنبر شربت
 مرونه كبر و قلب و اصل اولو قنبر اولو قنبر
 عضونتی افرجه ابوب و عرق خفيف ظهوره موجب
 اولو قنبر ویدر **شربت** در دخی و جظبانا و دم
 هر بریدن بر در دم طین ایشی و ب اهر و تر باقی
 هر بریدن بار مشر در دم به نول كره لایق و اكل
 لسان نور صوبی و حاض بری صوبی ایدر اولو قنبر
 اشوب صوبی ایدر فوق فاكرو قنبر اولو قنبر و فاسر
 اراق اراق نشرب اولو قنبر ویدر **بانی** و جمیع اعصابك

ادار

اولو قنبر نبات كثیر تبسلسل ایدر بر لب سخی به بدن علمای
 عرق ظاهر ایشیوب یعنی در كلیه نوب علی ایدر ابوب
 الرعاسیل صاحب قدرت ابوب حجه ایدر بر ذوات
 مقابله ایدر نشوكت عیار ایدر ایدر ابوب نشسته ایدر
 بوضو ایدر نشه عظمه ایدر یعنی منش با ایدر ایدر
 نقل ویدر **و كلك** معلوم اولو كره نوان ایدر نول
 غلبه نیش و عرق ظهور ایدر كی البه عظمه ایدر
 عظمه صوبی ایدر اولو قنبر ایدر ایدر ایدر
 اولو قنبر و ن فاشق ایشی استعمال اولو قنبر ایدر
 اولو قنبر ویدر **بانی** ایدر ایدر ایدر ایدر
 هر بریدن ایشی ویدر ایدر ایدر ایدر
 ویدر ایدر ایدر ویدر ایدر ایدر
 ویدر ایدر ایدر ویدر ایدر ایدر
 زهری ایدر ایدر ایدر ایدر ایدر
 ویدر ایدر ایدر ایدر ایدر ایدر
 اولو قنبر ایدر ایدر ایدر ایدر ایدر
 برابر ایدر ایدر ایدر ایدر ایدر
 فاشق ایدر ایدر استعمال اولو قنبر ایدر
 كونا ایدر ایدر ایدر ایدر ایدر
و كلك شربت فاكرو استعمال ایدر ایدر
 دخی دفع ایدر ایدر ایدر ایدر ایدر
 اولو قنبر اولو قنبر ایدر ایدر ایدر ایدر
 طریق اولو قنبر ایدر ایدر ایدر ایدر

میش
 غلبه احتمال اشوب
 رسد ایدر ایدر
 و جمیع ایدر ایدر
 و جمودی ایدر ایدر
 قیمت اولو قنبر
 ایدر ایدر ایدر
 صاحب قدره
 تعلیق
 ایدر ایدر
 ایدر
كلك

اوله که اجنه را کشود و صاف اوله اوزرنه صفا و کونده وضع اوله
مشق اوله و بعضی با بویج و بعضی برودن بر صوف باره
یعنی بومشاق بویج که اوله کله دویب و بعضی دهن اوله اوله
باطرب بر بری عضلین اوله و قوه اوزرنه وضع اوله اوله
بعضی کشود اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
و بعضی کولی و اوله کولی بر بری اوله کولی و کولی کولی بر بری
کفایت مقداری اخذ اوله اوله و بر طرف اوله اوله اوله اوله
طریق اوله اوله و بر مقدار اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
علاوه اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
فایده اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
مصلحت ناره سنی وضع اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اوزرنه اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
نقص حاصل اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
مصرحی طاعون اوزرنه وضع اوله اوله اوله اوله اوله اوله
صحت اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
مناسب دکلر و بدله و قیاسه نفع اوله اوله اوله اوله اوله
و مشق اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اوزرنه اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
که بعضی فرقه تازه ناره ورم اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اطفا اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله

بعضی کشود اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
بعضی کولی و اوله کولی بر بری اوله کولی و کولی کولی بر بری
کفایت مقداری اخذ اوله اوله و بر طرف اوله اوله اوله اوله
طریق اوله اوله و بر مقدار اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله

علونال

عظمتک بر ایندن حفظ اتمک اوله اوله اوله اوله اوله اوله
سستف اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
طاعونک علاجک طریق نارس و حی بر قیاسه اوله اوله اوله
باخود بر قیاسه طوق اخذ اوله اوله و بعضی موقع طاعونی
جماعت اوله اوله و کولی کولی و باط اوله اوله اوله اوله
جائز اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
طیور اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
بولور اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
و باخود اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
ما حسنی خارجه جانب اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
کوک اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
ما حسنک سهندن نامت صلاک اوله اوله اوله اوله اوله اوله
الصلاک اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
تله الهیانه سکوت کلوب و طر کور سلامت اوله اوله
اشغال اتمک واجب اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
مصرحی استعمال اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
بر بری کفایت مقداری اخذ اوله اوله اوله اوله اوله اوله
یکی درجه واکشی مایه کبرجس درجه و بمو طه صله
یکی عدد کولتری بر بری جمع و دق اوله اوله اوله اوله
با با دیه و بعضی اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
طاعونک ضما و وضع اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
طاعونک اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
اشوب اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله

بالویج واکسیر ملک هر برندان بکرمشهر درمهم و کتمان
گنجی و بلوی گنجی هر برندان او نیز درمهم بولنگ جگر کسی کفایت
مفاداری صوابه طبع ایدوب و صلبه صحن یکی در بسند
باردیس باخوب جدا بسند با طریوب و طاعونک اوزیرینه
صحن صحن صقلوب و کرمه اوزیرینه طلاله لک
و بعضا اشبه و در اولمان مرغی استعمال این که **کرمه** بود
زوفانی طب و اولیون و اسبق هر برندان او نیز درمهم
بالویج اشبه او و در کفایت این جگه فرار ایدوب
و جگه سنی خاطر و خنجر و حل ایدوب که در کرمه طاعونک اوزیرینه
طلاله وضع این که **کرمه** اشبه و در اولمان طریق طلاله
و جی خوبه و کون عمل اشبه و در اولمان اولان کفایت
برینه و رجعت ایدوب ایدوب و درت ایدوب **کرمه** معلوم
اول که بود کرمه سید ایدوب و در اولمان اصحابه و ایدوب
بویز مشلول و صاف قیوب رابع اولان یعنی طاعونک
ماهی سنی کرمه و دفع و رجعت ایدوب ایدوب و در اولمان
ایدوب و عمل اشبه **کرمه** سینه کرمه و رجعت ایدوب
اعضای ریس رسالت ایدوب و از وقت غایب صلوات
ایمید باعث اولور ایدوب **کرمه** مذکور اولان درن ماعدا
بر نفی راطلبه و اضمحلال و جازیه و از ایدوب اطرون استعمال
ایمید سنی و وقت ایدوب **کرمه** و در اولمان
بن اشبه و در کرمه حکم سقوف طاعون و و با کرمه اوزیرینه
کرات بعد مرآت کرمه ایدوب و عثمان مذکور تا غایت
نافع و موافق بود **کرمه** در جگه بستان و با در شرح

دینار

و با در شرح هر برندان بر ریح و در طین ارضی و آب
و صندل ایدوب هر برندان البشهر درمهم و جگه غار و کرمه
بویز و غنچه و اوزیرینه هر برندان بر درمهم فشریح
و در ریح و فرغ و طلاله نور و ریحی هر برندان البشهر
درمهم درمهم بر درمهم و بعضا اشبه برندان اشبه
او و در کرمه جگه و در وقت و سنی اولان قدر نظیر کرمه
اولان بودن ابتدا در شرح درمهم مفاداری استعمال
اولیون بعد اوزیرینه اشبه و در اولمان جگه کرمه
نوش اولان کرمه در **کرمه** ما لسان نور باخوب و با در شرح
بویز درن تارک اولیون هر درمهم قدر اوزیرینه نوش
ایدوب و درمهم استعمال اولیون هر ایدوب کرمه
دفعه بود و اوزیرینه اول استعمال اولیون و در اولمان
منافع مستان اولیون و با در **کرمه** بود و معلوم اول که
چونک عضو قلب اعضا ریس دن اولوب و با کرمه
و با سقوف کرمه ایدوب ریس ریس سید **کرمه**
جمع ارواح و قوا ایدوب ایدوب ایدوب سبب ایدوب
و با نید عارضه اولیون و وقت هر هر ماعدا و لیب اولان
اطلبه واجب اولور که عضو قلبی تقویه ایدوب
بعضی ایدوب مشقوبه کرمه وضع ایدوب و استعمال ایدوب
کرمه اشبه و در اولمان ایدوب کرمه ما لسان نور
و با در شرح و با درمهم البشهر درمهم و عصاره
نضاج خامض و عصاره سفرجل هر برندان کرمه
و طین ارضی ایدوب و صندل ایدوب و جگه هر برندان

بر دردم و سردی و دردم و زعفران و کافور هر سه
بارم در خم بولورک جمله بی جمع و دق اوله جنق دق اوله قلی
صکره بریدر خم بولورک و بر دین باره بی باطروب و
قلبات اوزرینه وضع اوله و بدیلر **دک** بوجھ صناع
مناسب اولان است بولورک دین کبک و ماغاک
اوزرینه دخی وجه منبر و اوزرینه وضع این لکه بر اعضا
کبار و و ماغاک دخی عضو کبره است بنا اعضا بی بره دن
غدا اولور دیوب و **دک** خالی اطباء ای فرج دخی
است بولور اولمان و و ابرم بریدر خم بولور اولان اوزر
اولت **ترکیبی** وردا هم و لسان نور هر سه در خم
و نور و کبک اوج در خم صندل هم و عود هندی
و طباشیر صندلی هر سه در خم بر دق منقار بولورک جمله بی
و دق اوله جنق اوزرینه دق اوله قدر نظر **ترکیب** انچه
وضع ابل کلاب بر ضد ارقین دیوب و اخرج ارب
بعث موضع قلبه وضع این لکه بر دیوب علی کرات و مرآت
ایدوب و مرنه فرنگی زماه ادر لاسه الغار بیع
القاشیر اولور دیوب **کلی** است بولور دخی کسی رای ابله
ایتمیوب بر طبیب خاذق فصل و مر جعی ابله لکه
و بدیلر **دک** بود دخی معلوم اوله که تحقیق کریمه
حمای و بانیه غرض اولوب و عطش و حرارت خادش
اولور است اول کس دق صوبی طقت ایتمیوب زماه
استفادع لکه قدر ما بار و ایدر سفید اولور است اوله
سریع صحت بولور باذن الله تعالی و بدیلر **دک** ذکر

اولمان

اولمان کمانی و بانیه ناک و دق حورنما است بولور اوله
دخی خوب اولان اوزرینه اولوب بوجھ صکره جنق
سبقت ایتمیوب بر بدیلر **ترکیبی** بودر کاب اولور
و ماغاک با و ماغاک صندل هر سه در خم و ماغاک
حامض و عصاره سفزجل و عصاره نافع حامض
هر سه در خم بریدر خم و صندل هم و ابض و بسا
هر سه در خم ایشتر در خم طابن ارمی بر در خم و کلاب
بولور ای در خم اوزرینه بعد ایتمیوب بریدر خم اوزرینه
طبخ ایدوب و لعیفه اوله قدر نظر و دق عطش
و حورنما برای قاشق شربت است بر هر لکه ایدوب
اول انبار است سال منقار اولور است بولور اوله جنق
جالی جنق جنق بولورک ایتمیوب بودر کاب
حمل و ما در مسن و رود و ما در هر سه در خم
و بدیلر لسان گل و بدیلر حامض و وردا هم هر سه در خم
در خم صندل هم ایتمیوب طباشیر صندلی بر در خم
و کلاب ناک دخی در خم بولورک جمله بی جمع اوله جنق و دق
اوله جنق دق و طبخ صناع جنق اوله لکه نظر
تصفیه اولوب و ما مطر ایدوب شربت است بر هر لکه و بدیلر
دک بود دخی معلوم اوله که است بولورک کمانی و بانیه
مس بل قوی و بر لک دخی بر وجه جانیه اولوب **دک**
علی ساج زماه انقباض طبیعت اولوب بانیه تبین اوله
احتیاج اولور است اوله قدر غلیظ طبیعتی بعضی
ترکیبین و شربت و جبار شربت بولورک بانیه

ابن سينا طبعت البلبوب **زير** ابو بكر بن سينا طبعت
ايروب وهو يبريد البلبوب **بنا** عليه سهل فوير
وجهد جازا والبلبوب **زير** هم عنيات طبعت اولان
صواني زير البلبوب وهم يدعي بها لعلها طبعت
ايرويد **بنا** **بنا** فصوله ويركوه شول برلسانية
علت وباطعون عارضه اوله اكر اول عليل غذا اكل
ايرويد قول سندن البلبوب علاج بن قطع نظر اكله نظام
ويروب واكل اكله يكي غذا اكله نصيبه مزاج اكله سعي اوله
زير البلبوب يبريد جميع اعضاء الغائي البلبوب وركه البلبوب
بروجهد اولورسه غذا اكل اكله اوله اكر لا محاله غذا
اكله حيا واولق ضرور بان اوله يكي صورته مناسب
اولان يكي البلبوب صوبي اكله **بنا** وثورق صوبي اكله
ولونيه وسنيد اولان سنبدا اكله ورت ساعت مرور
اكله استاير ولبوب **بنا** اكله طبعت كثره مستولى اكله
اوله قنبره اشبو ذكرا اوله نبردن دحي اكله اوله نبردن
اكله واستعمال استاير وديبل **بنا** اكله دحي معلوم
اوله اكله نبردن حراره غريزه قويه اولوب كذا كذا مرضك
مرضى دحي قويه اولوب وحراره غريزه دحي قويه اوله اكله
ايرويد مع هذا لوبول دكلر وديبل **زير** اكله باس باس
بروبا عظيم اكله بطاعون كثير ظهور اكله دحي فوج
نشرت اكله اكله وفتد صحنه رسيد اكله اولوب **بنا** اكله
ايرويد برشي اكله البلبوب بر حيدر اكله اكله حلال

اولوب

اولوب ولبوب **بنا** شول غذا اكله مزاج مرضه موافقت
اكله موافق اوله اكله بن طمان اشبو ذكرا اوله نبردن
اولوب اكله شخص معلول من العلة اشبو ذكرا اكله
اكله واستعمال اكله اوله اكله اوله مرض زائل
اوله حفا من اشبهها واوله ولبوب مبالغة اكله اكله
مزاجه **بنا** فوج كرا لفق تعب اوله نبردن اولوب
بنا وها وها صغري باخو وحصون صغري اكله اوله اكله
خروس دن اكله اكله وديبل اكله تمام نظير اوله نبردن
صغري ولبوب وضع اولوب واوررند فار ورد
ولسان نور كوكلك قبو غفرت دحي وضع اكله
وهره بطبره فشق يلبون صوبي اكله ورت ساعه اكله
دحي علاه اولوب ولبوب قبو غفرت دحي وضع اكله
فرونه صومون صالت دحي ورت ساعه اكله اولوب
اكله اوله اكله اكله ولبوب ولبوب صومون صالت
فرونه دحي وضع اولوب تمام صومون هشوب حفا
طبخه دحي اكله اكله ولبوب ولبوب قبو غفرت اكله
عليل اكله اكله اكله اكله اكله اكله اكله
وكله مفايد عن لربن غايت تجرب اولان اكله
اولوب **بنا** اكله اكله اوله اكله اكله اكله
السنون اولوب **بنا** ولبوب طرفه السنون اولوب
غابت اكله اكله اكله اكله اكله اكله اكله
اكله اكله اكله اكله اكله اكله اكله اكله
اكله اكله اكله اكله اكله اكله اكله اكله

ظهور وحدت ایزد و طاعت و کثرت وقت زمانه است
عشر یعنی اون بخش اور زین مرتب است و بولور
اطباء اولان حاصل نشان ایشک لازم اولوب ایزد
الاولی اولی بخش مباحثه عشرت ناک فخرستی و عقاید
بیانیه کبی اولوب **شش** حمانی و بانیه حمانی بومیه ناک
و حمانی عقیقه ناک بخش مندر جمیدر باخود و کلیدر
و سنانوب **والثانی** اکیچ بخش دخی علامات عفتون صفوان
اولان شهب و صواعق و رعد و برق و نمود اولور
فی الهی اولان علامات طاعونیه نمیدر باخود و کلیدر
انی بیان ایزد **والثانی** اویچ بخش هیاه حاصل اولان
عفتون جنب طبیعه نمیدر باخود و کلیدر انی بیان
ایزد **والرابع** دردی بخش روح حیوانیه قیامیه متولد
باخود و کلیدر انی بیان ایزد **والخامس** شیخی بخش
منافیه بانیه نسی و اسعد اولان مسزله مراد و اهل حمان
و بانیه ناک اقبالیه موجود ریخته و کلیدر انی بیان ایزد
والسادس النیخی بخش حمانی و بانیه اصی سنان نبض و قفا
رورده یعنی لفت اولور باخود اولور انک بیانیه اولوب
والسابع مایچی بخش حمانی و بانیه ناک اقبالیه نفسیه
نوجو میل فیض اولور انی بیان ایزد **والثامن** سبزی
بخش حمانی و بانیه لرحه غلبه ان قضا و امان و عقید اولور
باخود اولور انی بیان ایزد **والثاسع** طفورگی بخش
وقت حمانی و بانیه لرحه سرکه و ستره قیامیه متولد
اولور باخود اولور انی بیان ایزد **والعاشور** شیخی بخش

نمان

زمان حمانی و بانیه مرتب است انک حمانی نمان اولور
باخود اولور انی بیان اولور **الاولی** ایزد بولور انک
اجماله اولور و بانیه ناک بخش اول حمانی و بانیه حمانی عقیقه
بخش مسزله اولان حمانی نمان و عقاید نمیدر باخود حمانی
بومیه بخش مندر جمیدر اولان حمانی نمان و عقاید نمیدر باخود
ایزدی بولور خصوصاً نهم ایزد حمانی نمان و عقاید نمیدر باخود
بخش مندر جمیدر اولوب و حمانی بومیه حمانی نمان اولور
بخیر و انکار اولان است بولور **ششم** حکیم جانیه نمان
حمانیه نمان روایت اولان اولوب **دکلم** حکیم حمانی
زارح نمان منقذ طاعون نام کنایه ان نمان روایت
اولان یعنی و صاور زین حکیم حمانی نمان و عقاید نمیدر باخود
حمانی و بانیه لرحه البلی اولوب و حفظ صحت مراد اولور
مناسب اولان انک لرحه و انک لرحه و انک لرحه
و نشسته اولور لرب مزاج طایب صفت حمانی ایزد
وار و بانیه لرحه صافیه و لرحه اولور انی بیان
اولان انک انک حمانی نمان و اولان انک انک حمانی
و بانیه و نمان حفظ ایزد بولور **ایک** بولور اولور
بولور ظاهر و باهر اولور موضوع حمانی و بانیه با لرحه
نشیبت انک حمانی اولوب بولور حمانی نمان
بومیه نمان بخش مندر جمیدر اولان حمانی نمان اولور
و مع ذلک تحقیق **الغراط** و شیخی نمان و بانیه
بولور انک انک حمانی و بانیه نمان اولور
عقیقه بخش مندر جمیدر اولوب و بانیه و حمانی اولور

وقبيل وحق صحت عنفة معالجته اولو روي با **الجواب** اما
بوليك بسطاطا بله كركه تلو با **الجواب** ويزمش وركه
تحقيق اولو رن معا يوه وركه هر جنس حيوان ايجون تخمس
ابوب طاهر اولان هوايي داخله و خاربه تفض و بسطاطه
الوب و كير و ترو الملك لانه ولا بد و **الجواب** بوصفه رن الوب
واخرا اخرا يادوب و كيرن هوا الكرم هواك متعقد و ن اولو رس
اول و اسطاطا ارواح و حق عنفون كسب اباروب و نسا
وار و كذالك بوسه بان قده تجا ورت ابله يقابل اولو اخطاطه
و حق عطا الفتي ابله متعقد اولوب و قده واصل اولان هوا
سميت الكسبا بنان ناشي مزاج عليل صال اولوب **اما**
الرعفونه بالكمز و احاد اولو بان اخطاطه نشي ايلو رس
اولو فخره مزاجي اخف و ايلو رس و مرفض صال و حق ايلو رس
تخنة داخل اولوش اولو روي جواب و يرد **الجواب** بوصفه رن
سنة بونوه علاج حمانه عنفة علاج مشا اولو يعني سبالا و بوب
جالبه رن و رازدك نقل و روايت اولو روي تحقيق حمانه
و بانك ارواح شيبتي و اسطاطا ابله تحقيق اباروب و بشبه
يوقر بوبوصو نيز جنس حمانه عنفة تخنة مندرجه و ر
و بانك خلاصه عليل صال اولو رس حمانه عنفة اولوب
و اكر خلاص اولو رس حمانه بوميد عا اذندن اولوش اولو روي
بومو فعلا بوقدره و قبه دار و رفا فهم **الحق الثاني** اكله
بخت لاني و حق بروه اجمال كمانه بوبه تهاب و صاعقه كر
ورند و برق و جنه هواه كورمان نمونار و افقه اولو روي طاعقه
علاها اولوب با حود اوليه **بس** بوبوصو صان بزم ايجون

الجب

كسبه علاها كك حادوث و بوزن و ليل و اخضر و ارد و روي
اين حادوث علت معالجه حادوث اوليه **زير** اقله بوب و بوب كور
سنتهت و صواعق و عمو و نار و سار حوا و ناس و سجا و نسيه
لو ايلو روي ايجون ارضان هوايه متعقد عا اولان ايجون حادوث
با سة و ن لو ايلو روي **وقفا** كسبه بوبه ريبه كسبه حادوث
و كير و رن هر سة تجا و رايه بوب و كير و ناره و اصله اولو روي
ان حادوث اولوب و كير ارضه نيز اول ايلو روي **بس**
الجب بوب اولو روي يعني ايجون با سة حاصل اولو روي
و كير اولان طاعقه حادوث ايلو رس و ناره **زير** اكله حادوث
و سببي رطوبت اولوب و رطوبه نيل با سة كسبه حادوث
با سة اولو روي و بيلو **الجب** حادوث ايلو رس و ناره
و ايجون بوبه كير اقول كير اولو روي اولان علاها سجا و بوب
و ليل اولو روي بيلو **الجواب** اكله كسبه حادوث كرا مرفض
بوجوه **الجواب** و يمش و روي تحقيق معلوم اولوب يرفعي
وجه اولو روي ارضان منحصا عا اولان حادوث بعضه سبي
رطوبت اولوب و بعضه سبي حادوث اولو روي **وقفا** حادوث
هوايه متعقد عا اولوب بسوت اولو روي اولان حادوث و رايه
و كير ناره و اصله اولو روي حادوث اولوب و رايه ناره اولو روي
و بيلو **و اما** الحادوث رطوبه كير و رن هر سة و اصله اولو روي
ببومر اولوب و بانك و بولونك مشا بوبه ايلو روي **الجب**
معاد اولو روي اكله حادوث ايلو رس و ناره رطوبه زياره اولو روي
و مشا ريه هواه رطوبت كير و اولوب و كير اولان كسبه
و صواعق و عمو و نار ايجون كسبه حادوث كسبه حادوث بالذات

ان علامات اولوب و سببی دخی طبیعتک حال کفرندان
اولمصل بالعرض علامت اولدنی ثابت اولمصل اولور
و کسب و جواب بحسب الطب اولوب **اه** بحسب علم الخیر
ایکد علم کجوم غشیل جواب اولدیکه تحقیق شریک و صواب
و برک اولان کجوه لاریک البوا و است لاریک علامت فرورد
اولوب **ب** بر اولوب و فن و زمانه بر بونولک اوزریند جا اولان
لوا کسب سبار و ن لوکب **ششتره** اولمصل اول سببان
علامت فرورد لاریک حار و نه باعث و یا دی اولور و بیدیر **ب**
هریز و فست بر ک حاکم و مست قول **ششتره** اول اول زمانه
فشار و علت کبر اولوب انک ای کجیکه لوکب **ششتره** و صحت
و حیوانک ضایع اولمصل هریز و وقت کبر ک علم نامه بولور
بالضرة و علت فرورد دخی بولور و بوضو و ن ذرا اولان
انکات سما و بر علامت اولدنی ثابت اولور اما حاکم نامه
اولمصل اولدنی و اسل اولمصل و بیدیر **ب** بحسب کمال
کتاب المستی با طهار الضا کسفر مستوی مذکور درم اول
ایدن اکانظر البید و بیدیر **الحث الثالث** ای کجیکه کمال کجی
برود اجامل هو انک کجیل عضونیک انک کمال کجی طبیعتی
حسی الیم سید با حود و کلین رد و نمت لاریک **بس** یونان
دخی برزم عام جھولنه و سبل ظاهر و مزور و کمال **ک** اسطو
عانه عالیه نام و ناسان نقل و روایت اولنور جان و بیکر
هوا و عضون حاصل اولمصل **ب** اجزای ناره کجیل ابوب
یونان بر و ناریک ان **ب** عضون منیع اولوب **اه**
بولور اولدنی است مواه و و عضونیک لغرضی صادق

اولمصل

اولمصل **ب** بحسب تحقیق عضونک اصطلاحی انک اجامل
حسب لکمال مزاجن حراره غریزینک حر و حید الطارق
اولنوب و جوهر هوا **ب** بسط اولدنی سببان انک
انک اصطلاح اولمصل و نه و جهل انک عضون حاصله
اولور و بیدیر **ک** کجی بر اطباء متفادین و متناظرین بو
خصوصاً اتفاق ایلمیکه الله هوا و عضون حاصله
جواب و بیدیر **ک** ایلمیکه هوا و جوهر جواب و بیدیر
کجی بسط اولان شت غایت بساطت انک ناسان کمال
عضونیک کجوه منیع اولوب **ده** کمال کجی
کمال بساطت انک ناسنی انک عضونیک بولمصل و **ک**
هوا و کجی کمال کمال کجی انک عضونیک بولمصل
اه بزره ذریب اولان انک انک انک اولدنی انک
تعضون اصطلاح فرورد سبب اولوب **نه** کمال کجی
و اسطو و نقل و روایت اولن بقینه قیاسیه و بیدیر
کجی کمال کمال کجی انک انک عضون حاصله
اولمصل کجی اولوب **ک** کمال کمال کجی اولان
هوا و کجی کمال کمال کجی انک انک انک
و کلین و بیدیر یعنی انک عضونیک بولمصل و بیدیر
الحث الرابع ایلمیکه کجی و کجی کجی و کجی
روح حیوانیه قلب نولمصل ایلمیکه و انک نولمصل
با حود و کلین راجع ذرا و نمت لاریک **بس** یونان کجی
بزم انک ارواح حیوانیه انک قیاسیه نولمصل و بیدیر
واضح اولوب **ب** تحقیق ارواح حیوانیه طبیعتی مزاج

قلب در اثر بعضی زوایا صیقل اولوب بویله اولدیغی صورته
بجه ارواح قلب در نوله ایلمسی ممکن اولور و بایر اولوب
مغایره اولدی سی **این سببها** کتاب قانونک فی اولک
کتاب اولدی و برلرک عدل انسانیه ناک غایت احرر اولدی
شعی ارواح اولوب **دلک** کمالیوس وحی کتاب فرجینا
دیگر باین اصل اولان حرارت اولوب **دلک** ابوعلی
قانونک کتاب نوله سنک اولن الفیق فنانا دیرلرک هر
دیک و عینه ناک اصلایه ارواح اولوب بویله اولدی
صورته فرعان اصل نوله ایلمک ممکن اولوب بونقده
روح حیوانیه قلب نوله ایلمکی ثابت اولور و دیرلرک **دلک**
بینه نوبنا نکلر و دیرلرک تحقیق ارواح کونیه بینه عضم
نالیق اولوب و عضم نالیق بیدرک جمیع اعضه
بولور اولوب **نله** شرح نوله تحقیق ایدوب دار و حاک نوله
هر عضمه اولور و حقیقت ایدوب روح حیوانیه قلب نوله
ایلمه دیرلرک **دلک** کمالیوس کتاب صناعت الصوب سن
و علی بر عیس و شرح ابوعلی بوخصه صانع اتفاق ایلمه
تحقیق ارواح قلب نوله ایلموب وینه فایده ناکت در
دیرلرک **کتاب** بوکده وحی بو وجهه جواب باصیاب و برلرک
تحقیق ارواح نوله ایلمکی شفیق اولوب **احصی اول**
ایک شیبک بره اغایه لطیفه صافی و اولوب **فایده**
اول شیبک ایکنی سینه فاعل و حیزه جهنده اولوب و حیزه
وحی باین غایت حراره اولان عضمه قلب اولوب
و باین و بوندن احصی اولوب **ایله** بویله اولوب ارواح

قلب

قلب در متولد اولدیغی متعین اولدیغی دیوب **دلک**
ارواح قلب در احصی نوله ایلمه نوله ایلمه اولوب
نله کمالیوس مغایره اولدیغی استغایه
و باینه نوله ایلمه اولدیغی ایکنی و بایر **دلک** بینه
بونا کی جواب دیرلرک تحقیق ارواح وحی ایکنی فیه
اوزرینه مقسوم اولوب **احصی اول** فیه کمالیوس روح
عزیزه و در اولدیغی و حقیقت و رحم مادره و باین
حاصله اولوب **دیرلرک** روح البینه قلب نوله ایلمه
فایده ایکنی روح کمالیوس یعنی ایکنی تحقیق
اغایه لطیفه و اغایه نوله ایلمه اولور که ایکنی
استغایه ارواح نوله ایلمه قلب در اولوب **نله**
شرح ابوعلی نوله ایلمه کی و تحقیق عضمه بوندن اولدی
ارواح و ناک حقیقت اوزره اصولی ارواح عزیزه اصلیه
اولوب بوخصه اغایه نوله ایلمه ایکنی ارواح بینه نوله ایلمه
ایکنی نوله ایلمه قلب اولوب بزم ارواح دیرلرک ایکنی
مطهره دم اولان روح حیوانیه بینه نوله ایلمه
بوندن ایدوب ارواح عضمه ناکت در نوله ایلمه
قول تحقیق اولوب **بیک** عضمه ناکت در نوله ایلمه
برسنه نوله ایلمه حرارت اوزرینه اولدیغی سیدان
ایکنی نوله ایلمه قلب بینه دیرلرک **الحق** ایکنی
بشعی بحث وحی بوندن ایدوب ایکنی نوله ایلمه
منازه ایکنی اوسعه اولوب و حاکم و حاکم ایکنی ایله
اول کسه نوله ایلمه و باینه ناکت ایکنی و حاکم و نوله ایلمه

اولورک باخواد اولورک و بتمش ایدی **سب** بو خصوصاً ایدی
بزه ایچون عام قلمینه دالیل واضحه اولوب **سب** بو کلمه
کشت طمانه و اطمانه لرین معایم اولان کتب دیکره
مشکل تر کلمه کله مرادیه مرض غارضا اولوب اگر
مرادیه اطمانه غارضا اولوب و طبیعتی اناک غالبی دفعه
طریق و سبیل بوله بیلور **مشکل** اسم هال و باش و
باخواد عرق بونورانه غالیستی دفعه ایزوب و ازله ایدرس و بوج
صحتی و سب اولور **مشکل** کله اولان لک برک ایلو طریق
بوله ماری و قشدره مزاجی نخسل اولوب بعضی مجرم اولور
و بوب **مشکل** کله منافی و مسامح اولور **سب**
اولور **مشکل** طبیعتی اول و وسیع اولان منافی ان کله
تختره ایل و دفعه ایزوب بند اولور **سب** اولور و بوب
اگر اولان منافی و مسامح اولور **سب** اولور **سب** اولور
مزاج و طبیعتی دفعه اولور اولور **مشکل** اولور
کونه سب **مشکل** اولور و بیلور **مشکل** اولور
کتاب جمعا **مشکل** فاصدره بوز **مشکل** اولور
منافی و مسامح اولور اول **مشکل** اولور
مخصوصاً اولور و بیلور **مشکل** اولور
کله مره جواب اولوب و وادون بیلرینی حفظ ایلر کلمه
لصاح کله اولور بونورانه کله عمل عظیمه اولور **مشکل**
زمانه دفعه و باجه حرکت کثیره انقبوب اگر من اولور اول
هوانی متعفن موجود ایکنی تنفس ایلر **مشکل** اولور
تنفس کثیره موجب اولوب اگر مباحه تعفن و ارا **مشکل**

سبیل

سبیل اولور **مشکل** اولور **مشکل** اولور
مشکل اولور **مشکل** اولور
دفعه و باجه لایق اولان اولور **مشکل** اولور
تنفس اولور اولور اولور **مشکل** اولور
مزاج **مشکل** اولور **مشکل** اولور
منافی اولور **مشکل** اولور
اسمی **مشکل** اولور **مشکل** اولور
ایله **مشکل** اولور **مشکل** اولور
و دفعه اولور **مشکل** اولور
کله **مشکل** اولور **مشکل** اولور
اولور **مشکل** اولور **مشکل** اولور
عضوت **مشکل** اولور **مشکل** اولور
مشکل **مشکل** اولور **مشکل** اولور
مشکل اولور **مشکل** اولور
و باجه **مشکل** اولور **مشکل** اولور
تخالف کثیره اولور **مشکل** اولور
بخصوصاً **مشکل** اولور **مشکل** اولور
بعضی اولور **مشکل** اولور
الیه **مشکل** اولور **مشکل** اولور
لرک **مشکل** اولور **مشکل** اولور
فاسد اولور **مشکل** اولور
دفعه فاسد اولور **مشکل** اولور
اولور **مشکل** اولور **مشکل** اولور

مشکل

زیرا بنیض قلبه باعبر و در باطن **دلک** بوی که بی فارورده می
زمان صحنه اول در بی کی اولیوب الت مختلف اولور **زیرا**
فارورده یک میزانی که اولوب و یک الب قلبه
تا بعد رقب متغیر و فاسد اولد قریب الب باجه متغیر
و فاس اولوب و فارورده می کانی فاسد و صحت
مغایر اولور در باطن **کین** استیو کلام شیخ ابو علی استیو
کامنه مختلف اولوب اولر کتاب قانونیک کتاب رقبان
دیگر که برکت ندرت مرض عارض اوله انک فاروره
و نضی جوق مختلف ابلر دیوب **دلک** جالبسوس
کتاب حیات حکمانه اوجیه طرفین جواب اولرف
دیگر که برکت ندرت مرض عارض اوله انک نایت
جوق قوی فاسد اولوب و غرق نضت میزانی الب
ظاهر قلب اولغله هرینه وقت که قلبک ظاهر فاسد
اولیه نضت اختلاف کثیره ابلر مختلف اولیوب اولور
دخی شیخ اولور دیوب **ایمی** منزله کاره و چه جواب
و هرگز که تحقیق حمانه و باطنیک سببی برکت نیت سببیه منامک
در کواطلاط عفتونه کثیره اولغسیرین سر بعامر اولک
رینه سبب اولوب **کجه** اخطاط لفره عفتون رینه
سبب اولمش اولد ابدی سببیه نضت مختلف اولوب
والحال اختلاف کثیره وادی اولور ابدی دیوب ان وقت که
حمانک سببیتی و سببیه کفیتی ابلر نضت مختلف کثیره سببیه
وقت نومیکه حتی مختلفی ظاهر و باهر اولد ابدی دلجو
و بر دبل **الحق** **ب** باک باجی جنت دخی بر وجه اجمال

کله

حمانه و باطنیک فصل سببیه و نضی فصل اول اقبال ابلر کلانی نادر
اولمش ابدی **ب** یونخصه صاع دخی بر ابلر اولوب
ایم تحقیق وقت فصل سببیه جمع فصولک مقبله اولوب
زیرا حمانه و باطنیک حادث اولر ابلر هیوی رطبه دن و ابلر
مغلطه دن حادث اولور دیوب **نیز** شیخ ابو علی **انک**
دیگر کی که شیخ ندرت هیوی رطبه و ابلر غلیظ معنی اولوب
و حمانه و باطنیک قبوله و سببیه اوله نیتین سبب اولوب
و فصل سببیه حمانه و باطنیک اقباله اولغسیرین سببیه
اولور دیوب **دلک** یونخصه صاع سببیه دخی برکت تحقیق
حریف یعنی فصل کور حمانه و باطنیک قبوله دخی زیاد
سببیه اولوب **زیرا** ابلر دخی ابو علی دن مروی اولوب
تحقیق وقت فصل حریف مختلف اولوب که بر وقت
هوا بار اولوب و کاه جارا اولور یونصور سببیه اختیار
مصواب سببیه حمانه و باطنیک حریف اقباله دخی زیاد اولور دخی
دلک ارسطو کتاب علامات علم سببیه دخی برکت تحقیق
هوانک عفتون حمانه و باطنیک حمانه و باطنیک سببیه اولوب
کر فصل ربعان یعنی وقتیه باره هر حادث ابلر سببیه
زیرا ربعان طبیعتی حار رطب اولوب و حمانه و باطنیک
حرارة و رطوبتین حاصله اولوب و فصل ربعان مزاجی
معدن اولد یعنی سببیه حمانه و باطنیک بر اقبال اولور دخی
دلک یندیز یونخصه صاع دخی برکت **معاوی** اولد یعنی وجه
اولر برکت تحقیقا غلبه اخطاطین متواله اولان حیات الملک
هر برکت حمانه زمان مخصوصی اولوب **مثلا** وقتیه صیفان

حدیث ایشان صحیح است **فصل** غلبه سندان اولوب کما حمایه
صفر و به و بنلوب **و کذا** فصل حریفه علیه سوادان
اولوب رسد کاجی حمایه سواد و به و بنلوب و غیره می یونک
کبیر و یوب **و کذا** فصل حریفه **فاما** عفتوت هوادان
و سینه سندان متوالیه اولان حمایه زمان مخصوص و معینه
اولوب **و کذا** فصل سبب عفتوت هوادان متوالیه
واجرا رسد و به و یوب کوبان حاصله اولوب **نکته**
ابوعلی کتاب فالونک باب اولت مذکور اولدیی وجه
اوزره **و کذا** سبب حمایه سبب عفتوت هوادان اولدیه
حمایه و بانیه هر هر اوقاف منقولک و فاعلانک فایستی سبب
اولوب **و کذا** بوبله اولدیی صورت تحقیق فصل سبب
و فصل صفتان و فصل رسعا حادث اولوب **ایده** بزر
یونک سبب فاعلی بلوب اجتی حقیقه حانی الله عظیم
السان بلوب و تحقیق بزر یونک زیاده سنی فانونک
کتاب راعین شرح و تفصیل ابلک در **الحث الثامن**
ایده سکرچی بحث دجی مرض حمایه و بانیه علیه فقار
املک فایله و بر مرثه ناخوه و بر مرثه املک بیان اجالیسی
اولت ایده **بسی** بره کون بوخوص صاع دجی فصاحت
فایله سنی اولدیه و لاملر ظاهر اولوب **ایده** تحقیقا
چیزه اهدا اصفان استقرانک جمعیت سنی انفاق
ایستدرد که تحقیق استقرانک جانی موجب اولوب
و کذا فصل سبب استقرانک کلله اولدیه لولف برجه
جانبه کفر اولوب **ایده** زمان حمایه و بانیه هر الاحاله هوادان

منعش

منعش اولوب بو صورتی فصاحت اولدیه اولدیه عفتوت
هوامک جانی زیاده اولور و بانیه **عاب** بونور و بانیه
بزر زمان حمایه و بانیه هر اوقاف کلله اولدیه لولف برجه
بزر بو صورتی فصاحت اولدیه لولف برجه بانیه
اولور و بانیه **و کذا** ابوعلی دن فانونک کتاب اولدیه
راعیانما فصل و روایت اولوب و فصل فصاحت بزر
تحقیق حمایه سبب عفتوت و تحقیق بره فصاحت اولدیه
منوع اولوب خصوصاً حمایه و بانیه اسحاق حبیبیه
است در یوب **و کذا** سبب ابوعلی فصل و بانیه
و بزر بوخوص صاع لایق اولان فصاحت اولدیه لولف برجه
و یوب لکن **ایده** کلام جالیسک کتاب حمایه سنی اولان
اقواله مخالف اولوب و بزر تحقیقا علوم مینا سبب
فصاحت و سبب هالدر یعنی بدین اولان رطوبت منعش
ازاله فصاحت و سبب هالدر اولور و یوب **و کذا** شجاعت
فصل و بانیه سندان اولان قوی تحقیق حمایه و بانیه ده
فصاحت ایله سبب هالدر و بانیه لکن کلله مینا فصاحت
و سبب فصاحتی ظاهر و **ایده** کلام کلله
جواب و بزر که تحقیق بوبله و فصاحت فصاحت بزر
ایلی منعش اولوب **بسی** سبب **و کذا** بانیه
بدین اولان بعضی ایست اخلاطک بعضی سنی
استقرانک ایروب جفا مقدار **ایده** کربونان اقوام
ذکر اولدیه یعنی وجه اوزره جانی موجب و بانیه جواب
ایده بزر اولان هوادان اصل ایستدیه سببیه جانب

است یعنی گشتی بر سر است یعنی اولیور و بدیلها احکام نجوم
ماخوذ و حاصل و بوندان غیر برین **نکته** بر لسان الشیخ
ذکر اینست که اگر از نه حاجت یوفار و بدیلها **و کلمات** **نسخ**
ابوعلی قاضی امر ایله بر که غضب و صبر مرصنه مجاور
اولان هوا بکے اصحاب ایوب **نیز** ایوب مر دن استمال
اولان اولدر که غضب و صبر بعضی حیوانات صریحی
و غیره ایچون اصحاب ایوب ایستل لازم و لا با در اولو مرش
دیوب **و کلمات** سبکات جاهر فصحا ایچون اکثر از
ایستل لازم و واجب بر بدیلها صحیح اولوب و لویان
معلوم اولدر که اکثر از ادم ایله کله کله صحیح صفر اولیه
لوعن بن اتمش یوس جاهر و با نه در کل ایتمش
و بدیلها **الحق الثانی** ایله هفتور کجی تحت و حی ذکر
اولن یعنی و ج اوزر سر که وس **نسخ** و مضاف اولان
استمالر جهای و با نه به فانی ایستل راجع و دهیب ر
ایمالایان اولیوب **نسخ** بیان اولن یعنی فانی
حیوانات جهای مایله به فانی سسی اولیوب **نسخ** **نسخ**
وس سر جهای ایستل سسی و اب موجب اولیوب قلبی
اضعاف ایدوب و هه سو و اب کدک استیوب جاهر
مضاف اولوب الوبر مر دیوب **نسخ** بولدر اولیوب زفان
و با نه در اوج حیوانیه قوت اولیوب لازم اولوب و ایستل
قوت اولیوب لامحاله قلبی قوتیه قوت ایوب **نسخ**
اگر قبضیف اولور اب بدن ایستل جاهر و با نه
نکته فانی مسعود اولور بولدر اولیوب ذکر اولان سر که و ج

علی بن ابراهیم

علی بن ابراهیم مضی لازم کله و بدیلها استیوب
کلام ایفراطک و جالبیست و شیخ ابوعلی ایستل
فد صلیبینه مخالف اولوب **نسخ** ایوب و سر که و ج
س سر و جنور جاهر و با نه در محاط ایستل صاف
لامحاله وقت و با نه در کله اغریه و کله اشیریه
ایستل استمال ایستل لازم و لا با در بدیلها **نسخ**
حکایه مرفوایک ایستل بولدر اوزر و جاب و بر بولدر
تحتیف جمیع اصناف حیوانات ایچون منافع کثیره اولوب
اولی **نسخ** بیوست اولوب و **نسخ** **نسخ** **نسخ**
و **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ**
مخصوص اولدر که حراره غیره به میت ایستل اولیوب
اما بولدر کفایت کردن استعمال ایستل سر که بولدر
نسخ **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ**
و کلمات جالبیست کتاب ماه الامیرین روایت ایدر که
بن بولدر **نسخ** بولدر کله تحقیقا سر که هر محله مخصوص
اولوب و بولدر سبکه هر بر مبر دان قوت محله بولدر
ایستل ایستل قوت سر که هر بر مبر دان جان با قیله اولوب
نسخ **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ**
اولیوب ایچون نافع اولوب **و کلمات** **نسخ** **نسخ** **نسخ**
قوت و حی صحیح اولوب **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ**
کثیر اولیوب صور مبر اولوب **نسخ** **نسخ** **نسخ** **نسخ**
اوزر بولدر اولور اولیوب قوت فانی کامله ایستل فانی
اولور و بدیلها **الحق الثانی** ایله اوستیوب کجی

کتابه و با بیدار تر سرفاق فاروقی فانی است و در بیدار با خود
بویست بر جملگی بویان اقدم ذکر اولیوب **سرفاق** سرفاق
خصوصاً در سرفاق و بیدار سرفاق فاروقی
اصلاً فانی است اولیوب **زیر** سرفاق فاروقی و فقیه
و با بیدار استعمال اولیوب حرارتی موجب اولیوب و سرفاق
اب صحیح مزاج بچون لایه اولیوب و بر دخی هر دو درین
مرض اولیوب بچون لازم اولیوب و صورتی سرفاق فاروقی
کتابه و با بیدار فانی است اولیوب **زیر** سرفاق فاروقی
اولیوب یعنی جالبیوس منقلاً سرفاق سرفاق سرفاق
مزاج خار صحتی اولیوب بچون سرفاق اجتناب است
واجب اولیوب **زیر** سرفاق حرارتی سرفاق اولیوب
بچون محروم از مزاج اولیوب مزاجی صلاک ایدر اولیوب
و بیدار سرفاق و بیدار سرفاق خاصه مزاج مرضی
نصیح ایدر و مزاج صحیحی است ایدر **سرفاق** سرفاق
اولیوب زمان کتابه و با بیدار سرفاق فاروقی استعمال
اجتناب است لایه اولیوب و بیدار **و کذا** بوی سرفاق
بیدار سرفاق در روایت ایدر که **سرفاق** مزاج منقلاً
سرفاق فاروقی و بیدار استعمال سرفاق فاروقی سرفاق
یعنی کجا اولیوب و بیدار اولیوب و کذا مزاجی اطراف
زمان سرفاق سرفاق اولیوب ضعیف مزاج اولیوب
استعمال جائز اولیوب **و کذا** سرفاق سرفاق اولیوب
و بعضی ضعیف اولیوب و بیدار مزاج اولیوب **زیر** سرفاق
سرفاق اولیوب استعمال سرفاق فاروقی

استعمال

استعمال ایدر لایه با سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
و بیدار سرفاق فاروقی استعمال لازم اولیوب اولیوب
اولیوب و فقیه رعایت اولیوب و هر یک کجا سرفاق اولیوب
استعمال اولیوب و کذا اولیوب و کذا اولیوب استعمال
ایدر سرفاق و فقیه کل ایدر **و کذا** سرفاق سرفاق
بیدار سرفاق اولیوب و فقیه مزاجی سرفاق سرفاق
جائز اولیوب اولیوب و بیدار **و کذا** سرفاق سرفاق
کلام جالبیوس کتاب سرفاق سرفاق اولیوب سرفاق سرفاق
ایدر کجا سرفاق سرفاق سرفاق اولیوب سرفاق سرفاق
و بیدار سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
سرفاق فاروقی فانی است سرفاق سرفاق **و کذا** سرفاق
و بیدار سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
براد و بیدار سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
و بیدار سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
فانی لیدر و بیدار **سرفاق** سرفاق سرفاق سرفاق
بویوب سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
مختصر اولیوب **زیر** سرفاق سرفاق اولیوب و بیدار سرفاق
سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
اصناف سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
مضایر اولیوب اولیوب سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
زیر سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق
نصایب و عضو سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق سرفاق

ايدوب وقع ايدوب في الرخا ط فضليه وعضوت بايدوب طيبه
 يوانه يفي وقدمه تر با كات قوت فاعليه كعل ايدوب ومحل
 اولين قهر بسيله بايدوب واقعه اخلاط صححه والزمه في وحي تحصيل
 ايدوب اولوندمه فراج صححه بهضرا ايدوب وهضرت ظاهر به ايدوب
 ايدوب ولكن وقت زمان جمبات به ايدوب فراج باسلك جمع بين
 هوانك فسادمان بايدوب اراجي شغفه ايدوب ويزيد في عضه بايدوب
 يوانه يفي ازاله ايدوب بسيله بسيله مضبار اولور ويزيد في الرستول
 مسه بايدوب كخر ايدوب صححه اولوب وعضه بايدوب عاره وساله اولور
 اولوندمه فراج فاروقك مسه بايدوب اول مسه بهضرا ايدوب
 وهضرت ذكرا ايدوب يفي وجه ايدوب ظاهر اولور ويزيد في ايدوب
 بحكك كفضله يفي ايدوب وكجات فائولك در وحي
 مع السه في ذكرا ايدوب مراد ايدوب شرح فاكور دن مهاله
 ايدوب ويزيد في الله كحقيقه كمال وقدمه تر هه بهان الرساله
 بعون الله الملك المئان في بايدوبك زام حافظ حسن ابن احمد
 لورك زام وقدمه تر حمزه بسيله ايدوب من غزه في كحقيقه
 نسج وهاين والفت من الهجره البويه من له العه والفرق
 وصلى الله على سيدنا ورسولنا محمد
 وصحب البراق والرفق وعلى آله
 واوالاه واصحابه واتباعه وعقرب
 سلاما وانما من النبي
 والعرف وسلم
 سبحان
 والحمد لله
 والصلوة والسلام

SONUÇ

XVII. yüzyıl sonlarında imzalamak zorunda kaldığı Karlofça ve İstanbul antlaşmalarıyla tarihinin en büyük toprak kayıplarını yaşayan Osmanlı Devleti, duraklama döneminden çıkarak, gerileme devresine girmiş ve bu devre XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Hemen her alanda sıkıntılarla mücadele etmeye çalışan Osmanlı Devleti, bir de XVIII. yüzyıl boyunca topraklarında etkinliği arttıran vebâ illetiyle baş etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin başına gelmiş en büyük doğal afet olan bu hastalık, XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarını terk etmemiştir. Devletin merkezi olan İstanbul'da, 1705, 1712, 1725, 1726, 1727, 1740, 1746, 1750, 1751, 1765, 1770, 1778, 1779, 1780-81, 1783, 1788, 1795, 1796, 1797, 1798 tarihlerinde vakalar görülmüştür. Anadolu'da, 1712, 1764, 1777, 1792, 1800 yıllarında, Balkanlarda ise 1702, 1705, 1719, 1722, 1723, 1729, 1733, 1763, 1769, 1783, 1784, 1788, 1789, 1791, 1792, 1793, 1795, 1796, 1797, 1799, tarihlerinde ve Arap yarımadasında ise, daha çok yüzyılın ikinci yarısında vebâ vakaları görülmüştür. Yüzyıl içinde vebâ hastalığının en fazla yoğunlaştığı yer İstanbul olmuştur. Bunda hem liman şehri olması, hem de göç alan bir şehir olması etkilidir. İstanbul'la birlikte, Osmanlı topraklarının genelinde, yüzyılın son çeyreğinde, vakaların sıklığı ve şiddeti artmıştır. Bunda, yüzyılın ikinci yarısında daha fazla savaşa girilmesi etkili olmuştur. Çünkü savaş zamanlarında, hijyen koşulları zayıflar ve hastalığın yayılmasına uygun ortam oluşur. 1777 yılından itibaren, neredeyse yüzyılın sonuna kadar vebâ vakaları, hiç aralık vermeden devam etmiş ve ciddi tahribata yol açmıştır. Özellikle de Arap yarımadasında yüzyılın sonlarına doğru yaşanan kıtlıklar, vebâ salgınlarına körukleyici etkide bulunmuş ve bölgede ortaya çıkan vebâ vakalarını bir trajedi haline getirmiştir. Örneğin 1758'de Şam'da çıkıp 14 yıl boyunca devam eden, büyük vebâ salgınında her gün 1000 civarında cenaze kaldırılmıştır. Yine 1780 yılında Mekke ve Medine'de, muharrem ayının ilk gününden ramazan ayının sonuna kadar geçen sürede, 12.000'den fazla kişi vefat etmiştir. Aynı yıl Mısır'da da çok şiddetli bir vebâ salgını yaşanmıştır. Öyle ki Mısır valisi, ailesi, yönetici zümrenin hepsi vebâdan öldüğü için, bu durum Mısır'da iç karışıklıklara sebep olmuştur.

XVIII. yüzyılda, Osmanlı coğrafyasında görülen vebâ vakalarının ortak özelliklerinden biri de vakaların birbirinden kopuk olmasıdır. Örneğin 1712 yılında vebâ vakalarının görüldüğü yerler; İstanbul, Edremit, Ankara ve Diyarbakır'dır. Buna göre Anadolu'nun bir ucundan, diğer ucuna vakalar görülmüştür. Muhtemelen bu bölgelerin arasında kalan ve yakın olan vilayet, sancak ve kazalar da bu salgından nasibini almıştır. Bu verilerden hareketle, 1712 yılında Anadolu'nun büyük kısmının, salgının etkisi altında kalmış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu karşılaştığımız nadir örneklerdendir. Başta da söylediğimiz gibi vakalar genelde birbirinden kopuktur.

Vebâ hastalığının yayılımını özellikle liman kentlerinden sürdürdüğü tezi bu çalışmada da görülmüştür. Bu yüzyılda Osmanlı toprakları içerisinde saptadığımız yaklaşık seksen vebâ noktasının büyük çoğunluğu liman şehridir. Çünkü vebâ hastalığı görülen bölgelerden panik halinde kaçan gemiler, başka bir felakete yol açarak, hastalığı beraberlerinde gittikleri şehirlere götürmüşlerdir. Bu sebeple liman şehirleri vebâ vakalarının yüzyıl boyunca görüldüğü yerler olmuşlardır.

Genelde sosyal ve ekonomik etkileriyle ön plana çıkan vebâ salgınlarının, siyasi durumlara da doğrudan etki ettiğine, yüzyıl içerisinde incelenen vaka örneklerinde rastlanmıştır. Örneğin, 1738 yılında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşta Ruslar, vebâ salgını sebebiyle Kılburun ve Özi'den çekilmek zorunda kalmıştır. Yine diğer müttefiki olan Avusturyalılar ise, askerî sınıra karantina hattı çekmek zorunda kalmışlar. Aynı savaş içerisinde Osmanlı yöneticileri, Bender Kalesi'ne asker takviyesini gerekli görmüşlerdir. Ancak Bender'de vebâ salgını şiddetini arttırmış olduğundan bu takviye yapılmamıştır.

Bu yüzyılda Osmanlı topraklarında hüküm süren vebâ salgınlarının en göze çarpan etkisi ise ekonomik düzlemde olmuştur. Vergi mükellefi olan halk, avarız, nüzül, evlad-ı fatihan, cizye vesair tekâlifleri, gerek yaşanan ölümler, gerekse vebâdan korunmak için topraklardan yapılan göçler gibi sebeplerle, ödeyemez olmuştur.

Avrupalılar, henüz XIV. yüzyılda hastalığa önlem almak için karantina uygulamalarına başlamışken, Osmanlı Devlet yöneticileri, XIX. yüzyıla kadar sistemli bir karantina uygulaması geliştirememiştir. Bu sebeple, XVIII. yüzyılın özellikle sonlarına doğru Avrupa'da hastalık yok denecek kadar azalmışken, Osmanlı topraklarında yayılımını arttırmıştır. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önde gelen büyük hekimleri, bu kadim

hastalığın tedavisi için yoğun uğraş vermiş, hastalığa yakalananları kaderine terk etme yoluna gitmemişlerdi. İbn-i Sînâ, Galenos, Hippokrates gibi hekimlerin önerdiği geleneksel tedavi yöntemlerini ve ilaçları hastalığın iyileştirilmesi için kullanmış, bu hekimlerin eserlerinden edindikleri malumatla, hastalık konusunda hem halkı, hem de hastalığın tedavisi için çalışacak hekimleri bilgilendirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla çağın büyük hekimlerinden biri olarak Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi de Hekim İlyas'ın II. Bayezid döneminde kaleme aldığı *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ*' adlı risâleyi tercüme etmiştir. Risâlede vebâ ve tâûn hastalıkları hakkında kullanılabilecek tüm yöntemlere yer verilmiştir. Bir vebâ risâlesi olan bu eserde, vebâ hakkında sözü olan büyük hekimlerin fikirlerine yer verilmiştir. Bu fikirlerden hangilerinin daha geçerli olduğu eserde tartışılmıştır. Gevrekzâde tercüme ettiği bu esere ilavelerde bulunmamış, Hekim İlyas'ın verdiği bilgileri aktarmıştır. Çünkü bu yüzyılda vebâ hastalığının tedavisiyle alakalı yeni yöntemler geliştirilememişti. Bu sebeple risâlede verilen tedavi yöntemleri geleneksel yöntemler olmakla birlikte, geçerli olan yöntemlerdi.

Gevrekzâde, çevirisini yaptığı tüm eserlere çevirdiği eserin isminden farklı yeni bir isim vermişken, *Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ*' isimli incelediğimiz bu eserde, risâlenin ismiyle alakalı herhangi bir tasarrufta bulunmamıştır. Hekim İlyas'ın eserine verdiği bu ismi, aynen kullanmıştır. Bunu da Hekim İlyas'ın eserini çok az ilave yaparak tercüme etmiş olmasına bağlıyoruz.

Gevrekzâde'nin esere yaptığı ilaveler çok kısıtlı olsa da bu ilavelerden biri oldukça dikkat çekmektedir. Gevrekzâde, Hekim İlyas'ın vebâ hastalığı için verdiği terkibe, Hint illeti için de faydası olduğunu notunu düşmüştür. Bunun, Kaynağı Hindistan olan ve dünyaya yayılımı ve kavramsallaşması, bir pandemi olarak 1830'ları bulan Kolera hastalığına atıf olması muhtemeldir. Bu atıf, Osmanlı hekimlerinin kolera hastalığını bildiklerini ve diğer salgın hastalıklardan ayırt edebildiklerini göstermesi açısından, oldukça önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin başarılı hekimlerinden olan ve bir hekimin yükselebileceği son nokta olan hekimbaşılık makamına yükselen Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin, hekimliğine gölge düşüren ve onun azline sebep gösterilen, Sultan I. Abdülhamid'i tedavi etme meselesinin yanlış anlaşıldığı, bu çalışmada ortaya çıkmıştır. Mevcut çalışmalarda anlatıldığı şekliyle; I. Abdülhamid Özi Kalesi'nin düştüğünü öğrendiği anda beyin kanaması geçirmiş, durumu ağırlaşan Sultan Abdülhamid'i tedavi etmek için Hekimbaşı

Gevrekzâde Hasan çağırılmıştır. Hekimbaşı Hasan'ın, padişahın beyin kanaması geçirdiğini fark etmemiş olduğu söylenir. Ancak bu çalışmada tespit ettiğimize göre; padişahın hastalığını teşhis etmesine rağmen Gevrekzâde Hâfız Hasan, bu ümitsiz durumu padişaha fark ettirmek istememiştir. Bunu Çukadar Abdullah Ağa'yla aralarında geçen diyalogdan anlıyoruz.

Burada Gevrekzâde'nin hekimliğiyle alakalı bir problem görülmemektedir. Hekimbaşılığının sona ermesine gelince; ilk dönemlerden itibaren Padişahın eceliyle ölmesi durumunda dahî ihmali veya hatası olabileceği düşüncesiyle Hekimbaşılar görevlerinden azledilirlerdi. Ancak Padişahın başka sebeplerle tahttan ayrılması durumunda, Hekimbaşı görevine devam ederdi. Gevrekzâde de Sultan I. Abdülhamid'in vefâtından birkaç ay sonra azledilmiş ve önemli bir görev olan Halep mevleviyetine tevcih edilmiştir. Bu bir cezalandırma değil uygulanan bir teamüldür. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi bu görevden sonra bürokrasideki ilerlemesine devam ederek Mekke-i Mükerrerme payesine kadar yükselmiştir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

- BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/133
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/140
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/141
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/149
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/150
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/160
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/ 182
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/190
BOA, **İbnü'l-Emin-Sıhhiye** (İE. SH), No: 2/191
BOA, **Cevdet Sıhiyye** (C.SH), No: 24/1188
BOA, **Cevdet Sıhiyye** (C.SH), No: 27/1329
BOA, **Cevdet Sıhiyye** (C.SH), No: 28/1395
BOA, **Cevdet Sıhiyye** (C.SH), No: 28/1383
BOA, **Cevdet Sıhiyye** (C.SH), No: 29/1409
BOA, **Hatt-ı Hümayun** (HAT), No: 5/174
BOA, **Hatt-ı Hümayun** (HAT), No: 26/1254
BOA, **Hatt-ı Hümayun** (HAT), No: 29/1361
BOA, **Hatt-ı Hümayun** (HAT), No: 153/6431
BOA, **Hatt-ı Hümayun** (HAT), No: 245/13801
BOA, **Hatt-ı Hümayun** (HAT), No: 1399/56283
BOA, **Hatt-ı Hümayun** (HAT), No: 1412/57500
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 169/7412
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 170/7439
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 389/16081
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 401/16540
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 822/34975

BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 882/37877
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 951/41311
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 986/43058
BOA, **Cevdet Askeriye** (C.AS), No: 1007/44069
BOA, **Ali Emiri Selim III** (AE. SSLM. III), No: 235/13661
BOA, **Ali Emiri Ahmed III** (AE. SAMD. III), No: 151/14895
BOA, **Ali Emiri Ahmed III** (AE. SMHD. I), No: 194/15200
BOA, **Ali Emiri Mustafa III** (AE. SMST. III), No: 272/21770
BOA, **Ali Emiri Abdülhamid I** (AE. SABH. I), No: 220/14516
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 52/2431
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 66/3047
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 94/4218
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 113/5013
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 172/7294
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 306/12456
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 600/24762
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 530/21726
BOA, **Cevdet Maliye** (C.ML), No: 698/28549
BOA, **Cevdet Bahriye** (C.BH), No: 212/9882
BOA, **Cevdet Bahriye** (C.BH), No: 18/890
BOA, **Cevdet Bahriye** (C.BH), No: 32/1533
BOA, **Cevdet Dâhiliye** (C.DH), No: 33/1613
BOA, **Cevdet Dâhiliye** (C.DH), No: 35/1722
BOA, **Cevdet Dâhiliye** (C.DH), No: 145/7243
BOA, **Cevdet Dâhiliye** (C.DH), No: 147/7339
BOA, **Cevdet Zaptiye** (C.ZB), No: 13/635
BOA, **Cevdet Hâriciye** (C.HR), No: 15/702
BOA, **Cevdet Evkâf** (C.EV), No: 192/9580
BOA, **Cevdet Saray Mesâlihi** (C.SM), No: 165/8270
BOA, **Kamil Kepeci Defter** (K.K,d), No: 3505
BOA, **Bab-ı Defteri Küçük Ruznamçe Kalemi** (DKRZ. d), No: 33399
BOA, **Yabancı Arşiv Bulgaristan** (YB.04), No: 5/1

Kaynak Eserler

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus) (1998), **Abû'l-Farac Tarihi**, I, (Çev. Ernsat A. Wallis Budge ve Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK Basımevi.

Ahmed Bâdî Efendi (2014), **Riyâz-ı Belde-i Edirne (20.yy'a kadar Osmanlı Edirne'si)**, II/I, (Çev. Niyazi Adıgüzel ve Raşit Gündoğdu) Edirne: Trakya Ünivesitesi Yayını.

Ahmet Cevdet Paşa (1275), **Tarih-i Cevdet**, IV, İstanbul: Takvimhâne-i Âmire Matbaası.

_____ (1973), **Tarih-i Cevdet**, III, Mümin Çevik ve Dündar Günday (Haz.), İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Ahmet Vâsıf Efendi (1994), **Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr**, (Çev. Mücteba İlgürel), Ankara: TTK Basımevi.

_____ (2014), **Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr**, (Çev. Mücteba İlgürel), Ankara, TTK Basımevi.

Attaleiates, Mikhael (2008), **Tarih**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Başkumandan Simbat (1946), **Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)**, (Çev. Hrant D. Andreasyan), İstanbul: TTK Basılmamış Nüsha.

Câbî Ömer Efendi (2003), **Câbî Târihi**, II, Mehmet A. Beyhan (Ed.), Ankara: TTK Basımevi.

Dağtekin, Tuğba (2012), **Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri 1720-1725 Transkripsiyonu**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Evliya Çelebi (2008), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyâhatnamesi: İstanbul**, I/V, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (Ed.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, **Aslü'l-Usûl Terceme-i Kitâb-ı Fusûl**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T4289.

_____, **Dürretü'l-Mensûriyye fi-Terceme-i Mansûriyye**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T4268.

_____, **Dürretü'l-Mensûriyye fî-Terceme-i Mansûriyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1489.

_____, **Firâsetnâme**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T2695, vr. 1b-20b.

_____, **Firâsetnâme**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T7085, vr.113a-143b.

_____, **Mecmû'a**, İBAK, nr. Muallim Cevdet_K 434.

_____, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi nr. TY.1299.

_____, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspegorya**, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp nr. 114.

_____, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspegorya**, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp nr. 249.

_____, **Neticetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T7092.

_____, **Risâle-i Nikrîsiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr.1373.

_____, **Terceme-i Menâkıbü'l-Ârifîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr. 511.

_____, **Terceme-i Risâle-i Ledüniyye**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T1859.

_____, **Terceme-i Risâle-i Ledüniyye**, İBAK, Osman Ergin, nr. Yz.408.

_____, **Mürşid-i Libas fi Terceme-i İspegorya**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T7085.

_____, **Vekayiname-i Nadişahdır Mezâhib-i Şi'iyet ve Ca'feriyyet**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 2436.

Ioannes Zonaras (2008), **Tarihlerin Özeti**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ioannis Zonarae (1897), **Epitomae Historiarum, Lİbri XIII-XVIII**, Theodorus Büttner-Wobst (Ed.), Bonnae: Impensisi Ed. Weberi.

İstanbul Şer'iyye sicili, c.21, nr:24 İsam.

İbn-i Sînâ (2014), **El-Kânûn fi't-Tıbb**, I, (Çev. Esin Kâhya) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

_____, (2014), **El-Kânûn fi't-Tıbb**, V, (Çev. Esin Kâhya) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

İlyas b. Abram, **Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 2483.

- Kaya, Bayram Ali ve Küçük, Sezai (Ed.) (2011), **Defter-i Dervîşân Yenikapı Mevlevihanesi Günlükleri**, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Prokopius (2002), **İstanbul'da İsyân ve Vebâ**, (Çev. Adil Calap), İstanbul: Lir Yayınevi.
- Râşid Mehmet Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi (2013), **Târîh-i Râşid ve Zeyli**, III, Abdülkadir Özcan ve diğerleri (Ed.), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Sadullah Enveri (2014), **Enveri Tarihi**, III, (Çev. Ümmügülsüm Filiz Bayram) Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Skylitzes, John (2011), **A Synopsis of Byzantine History 811-1057**, (Çev. John Wortley), New York: Cambridge University Press.
- Süreyya, Mehmet (1996), **Sicill-i Osmani**, I, Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (1996), **Sicill-i Osmani**, II, Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (1996), **Sicill-i Osmani**, IV, Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi (1981), **Mür'i't-Tevarih (Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Tarihi)**, I, (Çev. Münir Aktepe), İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Şeyh Ahmet El Bedirî El Hallâk, (1995), **Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762: Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar**, (Çev. Hasan Yüksel), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Taylesanizâde, H. Abdullah (2003), **İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)**, (Çev. Feridun M. Emecen), İstanbul: TATAV Yayınları.
- Urfalı Mateos ve Papaz Grigor, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (Çev. Hrant D. Andreasyan ve M. Halil Yınanç), Ankara: TTK Basımevi.
- Ünver, Süheyl, **Ser-etıbbâ-yı Hâssa Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi Mecmû'a'sı Seçmeleri**, Süleymaniye kütüphanesi, Süheyl Ünver nr.658.

Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi (2007), **Subhî Tarihi , Sami ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte**, (Çev. Mesut Aydın), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Diğer Kaynaklar

Acıduman, Ahmet (2013), “Ankaralı Hekim Nidâ’î ve Ünlü Eseri Menâfi’ü’n-Nâs: XVI. Yüzyıldan Çocuk Hastalıkları ve Tıbbî Deontolojiye Bir Bakış” Murat Yurdakök ve diğerleri (Ed.), **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, 56, *içinde* (151-167).

Açık, Fatma (2011), “Taşkent Şehri Örneğinde Özbekistan’daki Mezar Taşları ve Milli Kimliğe Yansımaları”, **Milli Folklor**, XC, *içinde* (176-184), <http://millifolklor.com/Yayin/90> (20.03.2016).

Adivar, Adnan (1970), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Afyoncu, Erhan (2006), "Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri", Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I *içinde* (85-96), İstanbul: Biofarma.

Ağırakça, Ahmet (2004), **İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. yüzyıla kadar)**, İstanbul: Nobel Yayıncılık.

_____ (2006), "Osmanlı Tıbbi'nin Kaynakları", Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I *içinde* (133-164), İstanbul: Biofarma.

_____ (2013), “Osmanlı Döneminde Yazılan Tıp Eserleri ve Dayandıkları Kaynaklar”, **Journal of Islamic Research**, VI/I *içinde* (37-61), Rotterdam: İslamic University Europe.

Akgündüz, Ahmet ve Öztürk, Said (1999), **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul: OSAV, s.407.

Akşin, Sina (2009) “Siyasal Tarih (1789-1908)”, Sina Akşin (Ed.), **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)**, III *içinde* (77-187), İstanbul: Cem Yayınevi.

Alkayış, M. Fatih (2009), "Türkçede Kullanılan Alıntı Bitki Adları", **Turkish Studies**, IV/IV.

Arık, Feda Şamil (1991) “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", **AÜDTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, XV,(XXVI) *içinde* (27-57), Ankara: AÜDTCF.

Aydın, Cengiz ve Aydın, Gülseren (1992), “Batlamyus”, **DİA**, V *içinde* (196-199), Ankara: TDV.

- Aydın, M. Âkif (1996), **Türk Hukuk Tarihi**, XIX, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Aydın, Sebahattin (2006) “Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış”, Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I içinde (27-40), İstanbul: Biofarma.
- Baltacı, Cahit (1976), **XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul: İrfan Matbaası.
- Barkan, Ömer Lütfi (1979), "Avarız", **İA**, II içinde (13-19), İstanbul: MEB.
- Bayat, A. Haydar (1999), **Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, Ankara: AKMB Yayınları.
- _____ (2010), **Tıp Tarihi**, İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Berkes, Niyazi (2003), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgin, Arif (2006), “ Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler”, Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I içinde (3-19), İstanbul: Biofarma.
- Bilgin, Orhan (1995), **DİA**, XII, içinde (354-356) Ankara, TDV.
- Braun, Hügo (1944), **Bulaşıcı Hastalıklar**, (Çev. Ziya Öktem) Ankara: Maarif Matbaası.
- Browne, Edward G. (2012), **Arabian Medicine (İslam Tıbbı)**, (Çev. Enise Anaş), İstanbul: İnkılâb Kitabevi.
- Bulmuş, Birsen (2013), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma”, **Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, XIX içinde (17-22), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi.
- Bursalı Mehmet Tâhir (1975), **Osmanlı Müellifleri**, II, A.Fikri Yavuz ve İsmail Özen (Ed.) İstanbul: Meral Yayınevi.
- Bütün, Rengin (1981), "Hekimbaşı Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendinin "Nikris Risâlesinin Tanıtılması". **I.Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (Tıp-Dişhekimliği-Eczacılık Tarihi) Bildiri Kitabı**,II,(93-106),İstanbul: İTÜ. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

- Ceylan, Ömür (2005), **Ölümün Unutulan Adı Vebâ**, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1960), Sanglax- A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad, Mahdî Xân, London.
- Çolak, Songül (2002), “Patrona Halil Ayaklanması'nı Hazırlayan Şartlar ve İsyanın Pây-ı Tahttaki Etkileri”, Hasan Celal Güzel ve diğerleri (Ed.), **Türkler**, XII içinde (525-530), Ankara: YTY.
- Demirhan, Ayşegül (1982), **Kısa Tıp Tarihi**, Bursa: Bursa Üniversitesi Basım Evi.
- Devellioğlu, Ferit (2004), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 21. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dinar, Talat (2012), "Tıbb-ı Cedîd Yazmaları Üzerine Tespitler", **Turkish Studies**, v.7/4.
- Diñç, Gülten (2007), “Osmanlı Tıbbı (1299-1827)”, **Tıp Tarihi ve Etiği Ders Kitabı içinde** (87-96), İstanbul: İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Göyünç, Nejat (1994), "Diyarbakır", **DİA**, IX içinde (464-469), Ankara: TDV.
- Halaçoğlu, Yusuf (1998), **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara: TTK Basımevi.
- Hammer, J. Von, (2007), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, II, (Çev. M. Batu Müftüoğlu), Ahmet İzci ve diğerleri (Ed.), İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1999), "Osmanlı Bilim Literatürü", Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.) **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, II içinde (363-435), İstanbul: Feza Gazetecilik.
- _____ (2003), **Osmanlılar ve Bilim (Kaynaklar Işığında Bir Keşif)**, İstanbul: Nesil Yayınları.
- _____ (2008), **Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü**, III, İstanbul: IRCICA.
- İlgürel, Mücteba (1992), “ III. Ahmed ”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Kenan Seyithanoğlu (Ed.), XI içinde (115-135), İstanbul: Feza Gazetecilik.
- _____ (1992), “III. Osman”, Kenan Seyithanoğlu (Ed.), **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, XI içinde (147-150), İstanbul: Feza Gazetecilik.

İnalçık, Halil (2001), "İstanbul: Türk Devri", **DİA**, XXIII içinde (220-239), Ankara: TDV.

İpşirli, Mehmet (2003), "Medrese" **DİA**, XXVIII içinde (327-333), Ankara: TDV.

_____ (2006), "Müderris" **DİA**, XXXI içinde (467-470), Ankara: TDV.

İzgi, Cevat (1997), **Osmanlı Medreselerinde İlim**, II, İstanbul: İz Yayıncılık.

Jorga, Nicolae (2009), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)**, IV, (Çev. Nilüfer Epçeli), Kemal Beydilli (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

_____ (2009), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)**, V, (Çev. Nilüfer Epçeli), Kemal Beydilli (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kaçar, Mustafa (1995) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı" Feza Günergün (Ed.), **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, I, içinde, İstanbul: s.209-225.

Kâhya, Esin (1987), "Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", **Erdem**, III /VIII içinde (491-517), Ankara: TTK Basımevi.

_____ (1995), **Câbir b. Hayyan**, Ankara: TDV.

_____ (2010), "On Sekizinci Yüzyılda Yaşamış Belli Başlı Hekimlerden Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Haz.), **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi (İstanbul 3-6 Kasım 2010), Bildiri Kitabı**, (26-30), İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Kâhya, Esin ve Erdemir, A. Demirhan (2000), **Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Ankara: TDV.

Kâhya, Esin ve diğerleri (2010) "Hekimbaşı Nuh Efendi ve Çalışmalarının Değerlendirilmesi", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Haz.), **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi (İstanbul 3-6 Kasım 2010), Bildiri Kitabı**, (324-330), İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Karagöz, Hakan (2008), **1737-1739 Osmanlı Avsturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karatay, F. Edhem (1962), **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu**, I, İstanbul: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları.
- Karlığa, Bekir H. (1996) “Gazzâlî, Eserleri”, **DİA**, XIII *içinde* (518-530), Ankara: TDV.
- Kılıçoğlu, Sefa (1976), **Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, İstanbul: Meydan Yayınevi.
- Kiel, Machiel, (2010), "Şehirköy", **DİA**, XXXVIII *içinde* (454-456), Ankara: TDV.
- Köşe, Abdullah (1996), “Hacamat”, **DİA**, XIV *içinde* (422) Ankara: TDV.
- Kunt, Metin (2009), “ Siyasal Tarih (1600-1789)”, Sina Akşin (Ed.), **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)**, III *içinde* (19-72), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kurşun, Zekeriya (2013), “ Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca ” Zekeriya Kurşun ve Haydar Çoruh (Ed.), **Tarihimizden Portreler Osmanlı Kimliği içinde** (25-56), İstanbul: Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Derneği.
- Kurt, İsmail (2009), **Hadislerde Veba ve Korunma Yolları: Bezlü'l- Mâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde**, Sakarya Üniversitesi: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lewis, Bernard (1996), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara: TTK Basımevi.
- Lewis, Charlton T. (1984), **A Latin Dictionary**, Oxford: Oxford Universty Press.
- Little, Lester K. (2007) “Life and Afterlife of the First Plague Pandemic”, Lester K. Little (Ed.), **Plague and The End Of Antiquity (The Pandemic of 541-750) içinde** (3-32), New York: Cambridge University Press.
- Lowry, Heat W. (2003), "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries". Halil İnalçık ve diğerleri (Ed.), **The Journal of Ottoman Studies** (Osmanlı Araştırmaları), XXIII *içinde* (93-132), İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Marien, Gisele (2009), **The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1550**, , Bilkent Üniversitesi: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Nikiforuk, Andrew (1991), **Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, (Çev. Selahatti Erkanlı), İstanbul: İtişim Yayınları.

Onur, Oral (1999), **Kasr-ı Adl : Edirne Kadıları**, İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları.

Özcan, Abdülkadir (2000), "İdrîs-i Bitlisî", **DİA**, XXI içinde (485-488), Ankara: TDV.

_____ (2009), "Serdengeçti", **DİA**, XXXVI içinde (554-555) Ankara: TDV.

Özcan, Besim (2002), "Sultan III. Selim Dönemi Islahat Hareketleri (Nizâm-ı Cedîd)", Hasan Celal Güzel ve diğerleri (Ed.), **Türkler**, XII içinde (671-683), Ankara: YTY.

Panzac, Daniel (2011), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850**, (Çev. Serap Yılmaz), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Raczynski, Edward (1980), **1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyâhat**, (Çev. Turan Kemal), İstanbul: 1001 Temel Eser Tercüman Yayınları.

Redhouse, Sir James (1921), **Turkis and English Lexicon Redhouse**, Costantinople: American Board Mission.

Sander, Oral (2003), **Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)**, 11.Baskı Ankara: İmge Kitabevi.

Saraç, M.A. Yekta (1995), **Şeyhül İslam Kemâlpaşazade, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri**. İstanbul: Risale Basın Yayın.

Sarı, Nil (1981), "Gevrekzâde Hâfız Hasan ve Kafa Tramvaları Hakkındaki Bilgisi". **I.Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (Tıp-Dişhekimliği - Eczacılık Tarihi) Bidiriler**, II, (47-57), İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

_____ (2007), "İlkçağda Tıp ", **Tıp Tarihi ve Etiği Ders Kitabı içinde** (13-38), İstanbul: İ.Ü.Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.

Sarı, Nil ve diğerleri (1993), "Gevrekzâde Hâfız Hasan ve "Zübdetü'l-Kühliyye fi Teşrihi'l-Basariyye" **III. Tıp Tarihi Kongresi (20-23 Eylül 1993)**, (249-256), İstanbul: TTK Basımevi.

- Sarıyıldız, Gülden (2001) “Karantina”, **DİA**, XXIV içinde (463-465) Ankara: TDV.
- Sertoğlu, Midhat (2011), **Mufassal Osmanlı Tarihi**, V, Ankara: TTK Basımevi.
- Steingass Francis J. (1930), **Persian-English Dictionary**, London: Kegan Paul, Trench, Trubner&co.ltd.
- Subaşı, Ömer (2015), “XI. Yüzyılda Anadolu’da Meydana Gelen Doğal Afetler”, **TAED**, LIV içinde (505-535) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. (1957), **Türkiye Karantina Tarihine Giriş**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- _____ (1970), **Eczacılık Tarihi Dersleri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. ve diğerleri (1984), **Türk Tıp Tarihi**, Bursa: Taş Kitapçılık.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Raşit Gündoğdu ve diğerleri (Haz.), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014.
- Tekeli, Sevim ve diğerleri (2012), **Bilim Tarihine Giriş**, 8.Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Terzioğlu, Arslan (1993), “Tersane-i Âmire'deki Tabibhane'den Gülhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması”, Nezih Başgelen (Haz.), **Türk Tıbbının Batılılaşması, Gülhane'nin 90. Kuruluş Yıldönümü Anısına Sempozyuma Sunulan Bildiriler (Ankara ve İstanbul'da 11-15 Mart 1988)**, (24-30), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- _____ (1999), "İbn-Sînâ, Tıp" **DİA**, XX içinde (331- 336), Ankara: TDV.
- Tokaç, Mahmut (2006), “Türkçe Tıp Yazmaları” Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I içinde (165-186), İstanbul: Biofarma,
- Turabi, Ahmet H. (2005), **Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Mûsikî Risâlesi**, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Turna, Nalan (2011), “İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, **Studies of the Ottoman Domain**, I/ no. I, (1-36).

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi (1984), V, "Gevrekzâde Hasan Efendi" *çinde* (2362), İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Uludağ, Osman Ş. (1991), **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi**, İter Uzel (Düz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Unan, Fahri (2010), "Taşköprülüzâde ve Mevzû'ât el-'Ulûm'u", Yavuz Unat (Ed.) **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji (Makaleler) içinde** (131-160), Ankara: Nobel Yayıncılık.

_____ (2007), "Pâye", **DİA**, XXXIV *çinde* (193-194), İstanbul: TDV.

Unat, Ekrem Kadri ve Diğerleri (2004), **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TTK Basımevi.

Uslu, Recep (1997), **Tarihten**, I, İstanbul: Yayımlanmamış Çalışma İsam.

_____ (1997) "Hasan Efendi Gevrekzâde", **DİA**, XVI, *çinde* (316-318), Ankara: TDV.

Uzunçarşılı, İsmail H. (1988), **Osmanlı Tarihi**, V, Ankara: TTK Basımevi.

_____ (1998), **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara: TTK Basımevi.

_____ (1988), **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara: TTK Basımevi.

Uzunpostalcı, Mustafa (1992), "Bulkinî, Sâlih b.Ömer", **DİA**, VI *çinde* (411-412), Ankara: TDV.

Ünver, Süheyl (1966), **Tıp Tarihimiz Yıllığı**, I,(52) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü.

Ünver, Süheyl ve Teknik, Nur (1935), "Gevrekzâde Hâfız Hasan: Çocuk Hastalıkları Eserinde Şahsi Müşahedeleri", **Türk Tıp Tarihi Arkivi**, I *çinde* (115-120), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Varlık, Nükhet (2008), **Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Chicago University.

Varlık, Nükhet (2015), **Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience 1347-1600**, Cambridge University.

_____ (2011), "Tâ'ûn", **DİA**, XL içinde (175-177), İstanbul: TDV.

Yakıt, İsmail (2010), "İstanbul'da Meydana Gelen Salgın Hastalıklardan Ölenlere Düşürülen Tarihler", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Haz.), **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi (İstanbul 3-6 Kasım 2010) Bildiri Kitabı**, (455-461), İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Yalçınkaya, M. Alaaddin (2002), "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", Hasan Celal Güzel ve diğerleri (Ed.), **Türkler**, XII içinde (479-511), Ankara: YTY.

_____ (2010) "Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Avrupalılar'ın İstihdam Edilmesi" Seyfi Kenan (Ed.) **Erken Klasik Dönemden XVIII. yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat-Karşılaşma ve Etkileşim**, içinde. (421-448), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 421.

_____ (1998) "Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (1794-1795) Ve Osmanlı Devleti Hakkındaki Görüşleri", Halil İnalçık ve diğerleri (Ed.), **Osmanlı Araştırmaları**, XVIII, içinde (187-216), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1998, s.211.

Yazıcı, Tahsin (1989), "Ahmed Eflâkî " **DİA**, II içinde (62), Ankara: TDV.

Yıldırım, Nuran (2014), **14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar ve Hastaneler Kurumları: Sağlık Tarihi Yazıları-I**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____ (2010), "Salgın Afetlerinde İstanbul" Said Öztürk (Ed.), **Afetlerin Gölgesinde İstanbul**, İstanbul: İstanbul Kültür Aş., 2010.

Fatma Yıldız (2014), **19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri**, Pamukkale Üniversitesi: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yılmaz, Yasin (2006) "Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, I, İstanbul: Biofarma.

Yılmaz, Coşkun ve Yılmaz, Necdet (2006), "Arşiv Belgeleri" Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (Ed.), **Osmanlılarda Sağlık**, II, İstanbul: Biofarma, 2006.

Yurdaydın, Hüseyin (2009), "Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)", Sina Akşin (Ed.), **Türkiye Tarihi : Osmanlı Devleti (1600-1908)**, III içinde (275-326), İstanbul: Cem Yayınevi.

SÖZLÜK

A

'amûd: direk, sütun

'amûdî: yukarıdan aşağı, dikey olarak

acîb: tuhaf

acîbe: şaşılacak şey

âciz: beceriksiz, zayıf, güçsüz

adîde: çok, birçok

afüvv: merhametli

afv: suçunu bağışlama

agleb: daha, pek çok, kuvvetli

ahkâm: emirler, hükümler

ahmer: kırmızı

ahsen: güzel

ahvâl: durumlar

ahz: alma, kabul etme

akdem: ilk, önce

akîb: bir diğerinin arkasından gelen, sonrasında

akvâ: çok kuvvetli

akvâl: sözler

a'lâl: hastalıklar

âlâm: kederler

alâmât: izler, nişanlar

ale'r-rîk: aç karnına

alîl: hasta

anber: ada balığının bağırsaklarında toplanan yumuşak, yapışkan ve güzel kokan madde

anber-i bâris: kadıntuzluğu

anîf, anîfe: sert, şiddetli

anîk: güzel, zarif, tuhaf

ank, unk: boyun

arak: ter

‘ar‘ar: dikenli ardıç

a‘râz: hastalık alâmetleri

a‘râzî: tesadüfi, rastgele

arız: beden boşluğu

ârî: çıplak, hür, -sız

ark: ter

‘arûz: yan, taraf, yol, usul

arv: sıtmada ilk titreme

arz: dünya, toprak

arziyye: toprak

asel: bal

ashâb: sahipler, malikler

âsitâne: eşik, payitaht, merkez

asûde: rahat, dinç

atebât: eşikler, basamaklar

atebât-ı aliyye: padişahın yüce mertebesi

âtî: aşağıda

atîk: eski

athye: merhemler

atş: susuzluk

‘avâm: herkes, kaba ve cahil halk

avâriz: kazalar, belalar

avc bin ank: bazı eski kitaplarda ve anlatılarda adı geçen efsanevi dev

ayân: belli, açık

a‘zâ-yı re’isiyye: kalp

azil: ıslah edilemez

azîm: büyük

azîz: muhterem, saygın

‘avz: birine yakıştırma, birinin üstüne atma, iftira

B

babunç: papatya

ba‘de: sonra
bâdî: sebep, sebep olan, rüzgâra veya havaya ait, geçici
bâhir: belli, açık
bahur: tütsü
ba‘îd: uzak
bâis: sebep olan
bâkî: ağlamak
bârî: yaratan, yaratıcı
bârid: soğuk
bast: açma, uzun uzadıya anlatma
bâtın: iç, iç yüz, gizli
ba‘z: bir miktar, birkaç
bedîdâr: açık, belli, zahir
bedihi: açık, belli
behmen: zerdali diken
belâdin: beldeler
beldân: şehirler
beliyye: felaket, keder
belsan: Balsam ağacı, Mekke pelesenki
benefşe: menekşe
ber: meyve
ber’: iyileşme
berdi (yaş kamış) : hasır otu, Papirüs
berî: salim, kurtulmuş, temiz
berk: şimşek
besâtet: basitlik
beşere: insan derisinin dış tabakası
bevl: idrar
beyn: ara, aralık, arasında
beytûtet: geceleme, gece kalmak
bezr: tohum
bi-avni-ilâhi Teâlâ: Allah’ın yardımıyla
bi-hasbi: itiparıyla

bi-haseb: -ce, bakımından

bi-izn-illâh: Allah'ın izniyle

bilâd, bilâde: memleketler

bilâ-kusur: kusursuz

bimâristan: hastane, tımarhane

bivâye: nasipsiz, mahrum

buhûr: tütsü

bussed: mercan kökü

bürûdet: soğuk

bürûz: belirme, ortaya çıkma

büzâk: tükürük, salya

C

câ'iz: işlenmesinde cevaz olan, olabilir, olur

câme: çamaşır, elbise

cânib: taraf, cihet, yan

cazibe: çeken, cezbeden

cedvar: zencefil cinsinden kâfuru kokulu uyarıcı olarak kullanılan safran kökü

cefâf: kuruma

cehd: çalışma, çabalama

cem': toplama, yığma

cem'iyet: topluluk

cenâb-ı îz-i mennân: lütuf sahibi

cevâhir: cevherler, kıymetli taşlar, özler

cevf: kalbin içi

cevher: maya, öz

cevr: eziyet, zulüm

cevz: ceviz

ceyyid, ceyyide: taze, hoş, iyi, saf

cezb: kendine çekme, çekilme

cidd: ciddilik

cîfe: leş

cihandâr: cihanı tutan hükümdar, padişah

cihet: yön, taraf

cintiyan: eşek turpu, eşek hıyarı

cûşîş: coşkunluk

cüllâb: gülsuyu

cülûs: oturma

D

dâ': hastalık

dâ'-i udâl: tedavi edilmeyen hastalık

dakîk: işlenmiş, ince düşünce

dakk: çalma, vurma

dalâlet: doğru yoldan sapma

dârü'l-'allâm: âlimler

dârürrâhe: bkz. dârüşşifâ

dârüşşifâ: şifa yurdu

decâc: tavuk, horoz ve piliç cinsi

dem: kan

demeviye: kanla ilgili

derc: yazı, toplama

derûn: iç

derûnec: akrep otu

dimâ': kanlar

duhn: yağ

durunc: kaplan otu

dühn: sürülecek yağ

dürr-i nâ süfte: delinmemiş inci

E

ebdân: cisimler, vücutlar

ebhel: karaardıç

ebhire: buğular, dumanlar

ebyaz: beyaz

ecza: parçalar, kısımlar

edhân: güzel kokulu yağlar

ed'kiye: dualar

ed'kiye-i hayriye: hayırlı dua

edvâ': illetler, hastalıklar
edviye: ilaçlar
ef'â: engerek yılanı, mec. Fena tabiatlı
efâzıl: çok bilgililer
eflâk: gezegenler yıldızlar
efrenc: Frenk, Avrupalı
egziye: gıda
ehadü hümâ: ikiden biri, birinci olarak
ehemm: mühim
ehibbâ: dostlar, tanıdıklar, sevgililer
ekalce: hafifçe
ekl: bir şey yemek
ekser: en çok, daha ziyade
ekserî: çok defa, çoğu
el-hâl: şimdi, hala, henüz
elvan: çeşitli, renk
emrâz: hastalık
enfa': faydalı
enseb: daha uygun
envâ': çeşitli
enzar: bakışlar
erbâb: sahipler, malikler
erbâb-ı kemâl: bilgisi olgun insan
ervâh: canlar, yakın
erzân: lâyük, uygun
esbâb: sebepler
eshâ': rengârenk
eshâb: sahipler
esleh: daha iyi
esniye: metihler
esra': hızlı
esved: siyah
eşcâr: ağaçlar

eşheb: kır renkli

eşi'a: ışık

eşribe: içilecek şeyler, içkiler

eter: buharlaşıp uçmaya meyilli bazı alkol vesaire sulara verilen isimdir

etıbbâ': hekimler, doktorlar

evân: vakit, zaman

evfer: daha, pek çok

evlâ': uygun

evleviyet: başta gelmek, lâıyk olmak

evrâm: vücutta meydana gelen şişkinlik

evsa': daha, en, geniş

ez cümle: bu arada, başlıca, özellikle

ezdil: gönülden

ezkiyâ: eskiler

ezmad: sargı bezi

ezmân: vakitler

F

fâ'idemend: karlı, menfaat elde eden

fasd: hacamat, kan alma

fâsid, fâside: kötü, fena, bozuk

fasl: bölüm

fasl-ı harîf: güz mevsimi

fasl-ı rebî': bahar mevsimi

fasl-ı sayf: yaz mevsimi

fasl-ı şitâ: kış mevsimi

fâtıran: az sıcak, ılık

fazâlat: fazla

fâzıl: erdemli, üstün

fazl: fazla, ziyade, üstünlük, iyilik

fe-emmâ: kaldı ki, gelince

fehm: anlama, anlayış

fenn-i celîle: yüksek ilim

fer': dal, budak

ferruc: tavuk pilici
ferş: yaymak
fesâd: bozukluk
fevâkihe: meyveler, yemişler
fevr: acele, hemen
fi'l-asl: aslında
fusûl: bölümler

G

galebe: galip gelme, yenme
galiz, galiza: kalın, yoğun
gamâm: bulut
gar: defne ağacı
gasil: yıkama
gaşy: baygınlık
girân kıymet: pahalı
guref: çardaklar, köşkler
gurk: tavuk hindi
gurub: batmak

H

hâ'ile: dram, trajedi
hâb: yatak
habîs: hapseden, tutan
hacer-i pâdzehir: panzehir taşı
hadî'a: hile, aldatma
hâdis: meydana gelen
hakîr: itibarsız
halas: kurtulma
halet: hal, suret, keyfiyet
hâlî: hale mensup, şimdiki
halîl: dost
halt: karıştırma
hamelât: saldırışlar, saldırmalar
hâmiz: ekşi

hamr: şarap
hamz: ekşilik, kekrelik
han-ı yağma: fakirler için hazırlanan sofrası
harâret: sıcaklık
hâre: yiyecek
hâric: dış, dışarı
harîf: sonbahar
hârr: sıcak, kızgın
haseb: göre, cihetiyle, gereğince
hâsil: olan, çıkan
hassa: kuvvet, güç, nitelik
hatbü'l-'ar'ar: dikenli ardiç ağacı
hatbü'l-gar: defne ağacı
hâtır-ı nişân: hatırda kalan
hatıp: odunu çok olan oduncu
havâlî: civar çevre
havâss: saygın, ileri
havf: korku, korkma
hayyiz: durum, taraf, mevki
hâzık: maharetli
hazm: öğütmek
hefevât: kaymalar, ayak kayıp, sürçmeler
helâhil: panzehiri olmayan, öldürücü zehir
helâk: mahvolma
hemm: gam, keder
hereb: kaçma, şiddetli keder
hevâmiz: asit çoğ.
hevâmizât: sirke gibi keskin asitler
hezeyan: sayıklama
hıfz: saklama
hıyâr-ı şenbih: Çin tarçını
hilâf: karşı, zıt
hilkat: yaratılış, tabiat

himâyet: koruma
himmet: gaye, hedef, gayret, çalışma
himye: perhiz
hindibâ: Cichorium intybus
hûd-i hûn: kendi kendine
hudûs: ortaya çıkma
hulâsa: özet
hummâ: sıtma, nöbetli hastalık, ateş
hummâ-yı safraviyye: öd hummâsı
hummâ-yı sevdâviyye: kara sevda
hummâ-yı ufine: küflü hummâ
hummâ-yı vebâ'îyye: Vebâ'
hummâ-yı yevmiye: günlük hummâ
humret: kızılık
hurûb: savaşlar, kavgalar
hurûc: çıkma, yükselmek
hurus: horoz
husûl: üreme, türeme, çıkma
huzzâk: usta hekim
hükemâ': âlimler, bilginler
hülû: kızmemesi de denilen bir çeşit sulu ve lezzetli şeftali
hüveydâ: açık, belli
ıslâh: iyileştirme, düzeltme
ıtlâk: isimlendirme, salıverme, koyuverme
ıtnâb: sözü uzatma

İ

ibâre: cümle
ibrişim: ipek
ibtidâ: başlangıç, ilk
ibtidâen: başlangıç olarak
ibtigâ: maksat
ibtilâ: düşkünlük
ibtizâ': açık, meydanda

icabât: lazım gelmeler
icmal: özetleme
icmâlen: kısaca
icrâm: kabahat işleme
ictimâ': toplanma
ictinâb: sakınma, çekinme, uzaklaşma
id: bayram
i'dâd: hazırlama, geliştirme
idman: tekrar, alıştırma
ifâkat: hastalıktan kurtulma
ifrat: aşırı gitme, ileri varma
ifsad: bozma
ihâta: kuşatma, etrafını çevirme
ihlâk: helâk etme, öldürme
ihrâk: yakmak
ihrirâz: sakınma, çekinme
ihsar: tazyik etmek, işinden alıkoymak
ihțikan: Kan toplanması
ihțilâf: ayrılık, uymama, anlaşmazlık
ihțilât: karışma
ihțimam: dikkatle, gayretle çalışma
ihțiraz: korkma, sakınmak
ihțisar: kısaltma, sadeleştirme
ihțiyâr: seçme, seçilme
ikâme: oturma, kaldırma
ikbal: ilerleme, baht, talih, işlerin yolunda gitmesi
iklîl melik: sarıyonca, melilotus officinalis
iktirân: iki şeyin birleşmesi
iktisâb: kazanma, edinme
iktizâ: lazım gelme, gerekme
i'lâ: yükseltme, yüceltme
ilhâk: katma, katılma
'illetân: hastalıklar

imâle: meyl etme, bir tarafa eğme
inas: kadınlar
inâyet: ihsan, iyilik, lütuf
ind: yan, taraf, yön, düşüncesine göre
ineb: üzüm
in'ikâs: yansıma
inkıbâz: kabızlık, sıkıntı
intisab: bir kimseye mensup olma
îrâs: sebep olma, gerekme
irhâ: gevşetme, bırakma
irha': salıverme
irsal: gönderme, yollama
irşâd: doğru yolu gösterme, uyarma
isaba: isabet
is'âf: birinin isteğini kabul edip yerine getirme
ishâl: mülayim dışarıya çıkma, sürgün
iska': sulama, su verme
isti'dâd: kabiliyet, anlayışlılık
istidlâl: bir delile dayanarak bir şeyden sonuç çıkarma
istifrâg, istifragât: kusma
istihâle: imkânsızlık
istimâ: dinleme, işitme, kabul etme
isti'mâl: kullanma
işrabe: içirilme
iştupâh: şüphelenme
iştigâl: meşgul olma, bir şeyle uğraşma
iştihâ: meyl, istek, iştah
i'tâ': verme, verilme
itba': tabi kılma, arkasına ardına katma
i'tidâl: ortalama, aşırı olmama, ölçülülük
itmâm: tamamlama
ittisâl: bitişme, kavuşma, ulaşma
iyâl: aile

iz'âf: zayıflatma
iz'âf: zayıflatma, kuvvetini azaltma
izâfe: katma, karıştırma
izâle: giderme, giderilme, yok etme
iz'ân: anlayış, akıl, itaat, terbiye
izhâr: gösterme, meydana çıkarma
izhar-ı fazîlet: fazîlet göstermek

K

kabîha: çirkin fena
kabz u bast: kapanıp açılma, daralıp genişleme
kabz: peklik, kabız
kâfur: uzak doğuda yetişir bir çeşit taflandan elde edilen ve hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanan, ıtırı kuvvetli bir madde
kaht: kuraklık
kâide: esas, temel, usul
kâimen: ayakta olarak, yıkılmamış
kalak: iç sıkıntısı
kalîl: kısa
kalîle: az, çok olmayan
kalîlen: az olarak
kâmil: bütün, tam, noksansız
karîb: yakın
karûre: sidik kabı, göz bebeği
kasr: kısa kesme, kısaltma
kat': kesme, kesilme
kat'â: asla
kat'-ı nazar: şöyle dursun
kat'-ı ümid: ümit kesmek
kâvî: yakıcı
kaviyy, kaviyye: güçlü, sağlam
kavl: lakırdı, söz
kavl-i hûd: kendi sözü
kay': kusma

kaylûle: öğle uykusu
kâzibe: yalan
kebed: karaciğer
kelâl: yorgunluk
kemâ-hüve: olduğu gibi
kemal-i letâfet: güzelliğin son derecesi
kemâ-yenbagî: uygun şekilde, gereği gibi
kemiyyet: sayı, aded
kenz: yeraltında saklı değerli eşya
kerh: iğrenme, tikslenme
kerîh, kerîhe: iğrenç, çirkin
kerrat: defalar, kezler
kesat: yokluk, kıtlık
kesb: çalışıp kazanma
kesel: gevşeklik, tembellik
kesîr: çok olan, bol
kesîrû'l-vukû': çok ve sık vuku' bulan
kesl: tembellik
kesret: çokluk, bolluk
kevâkib: yıldızlar
kevâkib-i ulviyye: Jüpiter, Mars ve Satürn gezegenleri
kevâkibü's-seyyâre: güneş, ay ve beş gezegen
keyfiyet: husus bir şeyin iyi ya da kötü olması hali
kırân: birleşmek iki ayrı gezegenin birleşmesi
kırmız: kırmız böceğinden çıkarılan parlak ve al boya
kıst: pay, hisse
kısr: kabuk
kifâye, kifâyet: yeterlik
kirve: dost, peygamber dostluğu
kise: kese, kap
kişnic: kişniş
kûn: kıç, kuyruk sokumu bölgesi

kurs: odanın havasını güzel kokutmak için ateşe konulup yakılan pul şeklinde üd (öd ağacı) vesaire terkibi; kurs yakmak

küllab: çengel, kanca

külle yevm: her gün

külliyet: bütünlük

külliyât: bir şeyin bütünü, hepsi

küsûr: parçalar, artıklar

L

lâ-büdd: lazım, gerekli

lâdine: kendir, kenevir

lahm: et

lâ-mahall: yersiz, yeri olmayan, olmazsa olmaz

lâyih: aşikâr, meydanda

letâfet: hoşluk

levz: bâdem

lezz: akrep ve yılanın sokması

libab: zeki

li-merzâtillâh: Allah rızası için

lisân-ı hamel: sinir otu, Plantago major

lisân-ı sevr: sığırdili denilen çok yapraklı bir bitki

M

ma'fur: ölmüş kimse

mâ'-i rakîd: durgun su

mâ'-i verd: gül suyu

mâ'il: benzeyen çalan kırmızıya çalan

mâ-'adâ: başka, fazla, gayrı

maa-hazâ: bununla beraber

maa-zâlik: bununla birlikte

ma'cûn: hamur kıvamına getirilmiş ilac

mâ-dâme: devam ettikçe, süresince

mahal: yer, mekan

mahbûs: hapsolünmüş

mahfuz: saklanmış, korunmuş

mâhir: hünerli
mahlût: karıştırılmış, karışık
mahmûm: sıtmalı, ateşli
mahr r: ateşli, ateşlenmiş
mahsus: belli, aşıkar, meydanda
mahs sa: hususi
mak‘ad: kıç, makat
makal t: sözler, yazılar
makbul: kabul olunmuş
maks m: taksim edilmiş, ayrılmış, bölünmüş
mak le: akıllıca, mantıklı
ma‘l l: ‘illet, hastalık
ma‘l m: bilinen, belli
ma‘m l: yapılmış, işlenmiş
ma‘m re: şehir, kasaba
manzûr: bakılan, görünen
maraz: hastalık
maraz : hastalıklı
m ristan: hastaane (bim ristandan bozmadır)
mar z: hastalıklı
marzatullahi: Allah rızası
matar: yağmur
matiyye: binek hayvanı
matl b: talep edilen, istenilen
mat‘ n, mat‘ ne: Vebâ’ olmuş
m ver : art, geri, öte
m yi’: erimiş
mazrub: vurulmuş, dövülmüş
me‘c r: ecr ve sevabı verilmiş olan
mebde’: evvel, başlangıç, unsur
mecmu‘: toplanmış, bir araya getirilmif
mecmu‘-u edviye: hepsinin topluca dövülmesi
mecrûh: yaralı

medh: övme
medkuk: dövülmüş
mefsûl: mevsimler
meks: durma, bekleme
meksûf: keşfolunmuş, meydana çıkarılmış
melâl: usanma, bııkma
melh: tuz
meltafa: latiflik
memâlik: memleketler, ülkeler
memnu‘: yasak edilmiş
me’mûl: beklenen, ümit olunan
memzûc: karışırma
menâfi‘: yararlar, çıkarlar
menâfiz: menfezler, delikler, yarıklar
meneviyye: meniye müteallik
menhûs: uğursuz, kötü, meşam
mennân: ihsanı bol
mer’î: gözle görülen
merc: karıştırmak
merkûm: adı geçmiş
merrat: defalar, kereler
mervî: rivayet olunan
merzencûş: mercanköşk, sıçankulağı
merzûk: rızıklanmış
mesâmm: cilt üzerindeki küçük delikler
mesâmm: gözenek
mesfûr: adı geçmiş
mestûr: örtülü, kapalı, gizli
mestûre: üstünü örtmek, örtülü
meşrûh: açıklanmış, uzun uzadıya anlatılmış
mevâdd: fezada, boşlukta yer dolduran varlıklar, işler, hususlar
mey’a: karagünlük ağacı
meyâbis: kabızlık

meyelân: eğilim
mezbûr: adı geçen
mezbûretân: adı geçenler
mezc: karıştırma
mezkûr: adı geçen
micennet: Kalkan
miskal: yirmi dört kırıtlık bir ağırlık ölçüsü (on dört kırat bir şer'i dirhemin karşılığıdır)
misket: güzel kokulu meyve
miskîn: aciz
misullü: gibi
mi'şar: onda bir
mizac: huy, tabiat, sıhhat
mu'âlecât: ilaç yapmalar
mu'âlece: ilaç yapma, ilaç kullanma
muarrık: terleme
muayyen: belli, belirli
mubassır: gözetleyen
mûcib: lazım gelen, gereken
mugalata: ağız kalabalığı
mugâyir: aykırı, uymaz
muhakkaka: tahkik olunmuş, doğruluğu kanıtlanmış
muhalata: karışmak
muhallil: tahlil eden, analiz yapan
muhareset: muhafaza, koruma
muhlike: helâk eden, öldürücü
muhrik: yakan, yakıcı, acı
muhtebis: hapsolmuş, sıkışmış
muhtell: ihlal edilmiş, bozuk
muhterik: yanmış, yanık
mukabil: karşılık
mukaddime: giriş, önsöz
mukarenet: yaklaşma, kavuşma

mukavvî: güçlü, sağlam bir duruma getiren, kuvvet ilacı
mukavviye: takviye eden
munkabız: toplanmış, çekilmiş
munkatı‘: kesilen, kesilmiş
musab: isabet etmiş, musibete uğramış
musaffâ: süzölmüş
mutâbakat: uygunluk, uyuşma, Antlaşma
mu‘tâd: adet olunmuş, alışılmış
mutâraha: birbirine söz söyleme
mutasarrife: tasarruf eden, kendinde kullanma hakkı bulunan
mu‘tedil: münasip, uygun, ne az, ne çok
mu‘temed: kendisine güvenilen
muvâfakat: uygunluk, uyma
muvâfık: uygun, yerinde
muzâdde: zıt
muzırr: zararlı
muzırra: zararlı
muzlim: karanlık
mübâderet: bir iş yapmaya girişme
mübâhis: bir mesele üzerinde konuşan
mübâşeret: bir işe başlama, girişme
müberrid: soğutan, soğutucu
müberridât: soğutucu
mübeyyen: meydana çıkarılmış, açıkça söylenmiş
mübtelâ: tutkun, tutulmuş
mücâveret: komşuluk
mücâvir: komşu, yakın
mücerreb: tecrübe olunmuş, denenmiş
mücerrib: tecrübe eden
mücerribe: tecrübe eden
mücerribîn: tecrübe edenler
müdâvât: deva arama, hastaya bakıp ilaç verme
müdâvemet: devamlı çalışma

mü'ellif: kitap yazan, eser sahibi
mü'essir: tesir yapan, iz bırakan
müfid: faydalı
müfrit, müfrite: sınırı geçen, aşırı
mühtekine: kan toplanması, sıvı çıkması
mülâhaza: iyice düşünme
mülaki olmak: görüşmek, buluşmak
mülâkî: buluşan, karışan
müleyyinât: yatıştırıcı
müleyyine: yumuşatan, yumuşatıcı
mülükane: padişaha yakışır
mümâreset: el alışkanlığı, alışma
mümteni': imtina eden, çekinen
münâfık: nifak sokan, ikiyüzlü
münba'is: gönderilen, ileri gelen, doğan
mündefi': geçmiş, atlatılmış, savuşturulmuş
münderic: içinde bulunan, yer almış
münferid: yalnız, kendi başına
müntefi': menfaatlenen, yararlanmış
münten: hastalık bulaşmış
münzire: akıbetinin kötülüğünü söyleyerek korkutan
mürebba': terbiye görmüş
mürekkeb: bileşik, iki veya daha fazla şeyin karışmasından meydana gelen
mürettib: tertip eden, sıraya koyan
mürûr: geçmek
müsâb: sevap kazanmış
müsadif: tasdif eden
müsemma': tesmiye olunan, adlanmış
müşhil: kolaylaştırıcı
müsta'id: kabiliyetli, akıllı, anlayışlı
müstahdim: hizmet eden
müstahkem: sağlamlaştırılmış, sağlam
müsta'idd: kabiliyetli

müstakırr: istikrarlı, yerleşmiş
müstakîmü'l-ikâme: dosdoğru
müsted'â: istenen, dilenen
müstefâd: anlaşılmiş, kazanılmış
müstevfi: yeteri kadar
müstevfi: istila eden, ele geçiren
müşâbehet: benzeyiş, benzeme
müşâbih: benzeyen, benzer
müşâhede: bir şeyi gözle görme
müşâyih: şeyhler
müşebbehîn: benzetilen
müşkil: zor
müşterî: Jüpiter gezegeni
mütâla'a: okuma, düşünce
müte'abbid: kulluk, ibadet
müte'assir: güçleşen, zor, çetin
müte'affin: kokmuş, çürük
müteahhirîn: son zamanlarda gelenler, yetişenler
müte'ayyin: belli, meydanda
müte'azzir: özürlü, mümkün olmayan, güç
mütebahhirîn: ilim ve fazlda derya gibi vâsi ve âmik olanlar
mütegayyir: değişen, başkalaşan, bozulmuş
mütehâlif: birbirine uymayan
mütehâllif: uymayan, uygun gelmeyen
mütehâllil: bozulan
müteharrik: hareket eden, oynayan
mütehayyir: hayrette kalan, şaşırmış
mütehayyirîn: hayrette kalanlar, şaşırmışlar
mütekaddimîn: eski insanlar
mütekasir: çok, çoğalan
mütekessir: çoğalan, artan
mütemâdî: uzayan, süren, arasız
mütereşşih: sızan, terleyen, ter gibi sızan

mütesâ'id: yukarı çıkan, yükselen

mütesâviye: benzer

mütevâlî: aralıksız, birbiri ardına

mütevâliyen: art arda, üst üste

mütevellide: doğma, ileri gelme

mütevettir: gergin, sinirli

müttefik: birleşmiş, anlaşmış

müvâfakat: uygunluk, uyma

müzekkiye: saf

N

nâbü'l-fîl: fildişi

nâfi': faydalı

nâr: ateş

nasara: Hıristiyanlar

nâsiye: alın

nâsiye-i hal: yüzün gösterisi

nâsih: kitap istinsah eden

nâşi: ötürü, dolayı, sebebiyle

nazar-ı iltifat: iltifat etmek

nazîfe: temiz

nebât: bitki

necât: kurtulma, kurtuluş

nef': menfaat, fayda

nefh: güzel kokunun yayılması, esinti, üfleme

nef'î: faydacı

nefsü'l-emir: aslına bakılırsa, haddi zatında

nehr: kesmek, ağız

nesâiyih: nasihatler

nev': çeşit, türlü, cins, sınıf

nevâ'î: makam, ahenk ve nasip ile ilgili

nikmet: şiddetli ceza

nisâ: kadınlar

nisyân: unutmama

nûş: içki, içen, içici
nübe‘ân: kaynama, fişkırama
nücûm: yıldızlar
nüzûl: aşağı inmek

P

pâdzehr: panzehir
pare: parça
peydâ: meydanda, açıkta
pezîr: bulan
pezirâ: kabul eden
pur-taksîr: kusurlu

R

ra‘d: gök gürlemesi
radd: reddeden, geri döndüren
rahim: dölyatağı
râ‘id: gürleyen, gürüldeyen
râkde: uyku
rakîd: hareketsiz, durgun
rakîk: ince
ratb: yaş, nemli
ratbe: taze, yeşil, yaş
râz: sır, gizlenen şey
re‘y: görüş
reddiyye: bir fikri reddetmek için yazılan yazı
refîk: arkadaş, yoldaş
remâd: kül
reng: renk
resîde: yetişmiş, olgunlaşmış
revâiyih: kokular
ri‘âyet: gütme, gözetme, sayma
riba: araziler
ricâl: erkekler
ric‘at: geri dönme, geri kaçma

risâle: mektup, kısa yazılmış küçük kitap
riyâh: rüzgârlar
riyâzet: perhizle, kanaatle yaşama
rub‘-i meskûn: dünyanın kara olan dörtte bir kısmı
rü‘yet: görmek
rücu‘: dönme, geri dönme
rümmân: nar

S

sâ‘il: soran
sabiyye: ergenlik çağına ulaşmamış, küçük kız çocuğu
sâdık: doğru
sâfi: duru, temiz
safiyye: temiz, pak, saf
sagîr, sagîre: küçük, ufak
sahîh: gerçek, doğru
sahk: döğme, ezme
sa‘id: yüksek
sâ‘ika: yıldırım
sâkin: bir yerde oturan
sakk: deyimler, berat
sâlim: sıhhatde olan
sand, sandal: Hindistan’dan getirilen kuvvetli ve güzel kokulu sert bir ağaç
sanevber: çam fıstığı ağacı, çam fıstığı kozalağı
sani: ikinci
sârî: bulaşıcı
savâik: yıldırımlar
sa‘y: çabalama
sayf: yaz mevsimi
sebkât: geçme, ilerleme
sefercel: ayva
seher: gece uyumamak, ‘illetli, uykusuzluk
selâhiyet: yetki
selâmet: eminlik, kurtulma

selâtin: sultanlar
selîha: yalan tarçını
semek: balık
semîc: çirkin
semm: zehir
semm-ii katl: öldürücü zehir
semmiyet: zehirlilik
semmiyye: zehirli
senâ: övmek
seniyye: yüksek, yüce
sereyân: dağılma, yayılma
serî'an: hızlı bir şekilde
setr: örtme
serv: selvi
sevdâ: aşırı sevgiden doğan bir çeşit hastalık
seyelân: akma
seyl: şiddetle gelen şey
seyyal: akıcı, akan
seyyâre: gezegen
sezap: sedef otu
sıbg: ilacı eriterek hazırlama
sıbyan: çocuklar
sıhhat-i reside: sıhhate ulaşmış
sınv: dal, budak
sirâyet: bulaşma, yayılma
siyâb: giysi
subhan: eksiklikten uzak
sûf: yün
sukker: şeker
sukuf: damlar, tavanlar, çatılar
su'ûbet: güçlük, zorluk
sü'âl: öksürük
sühûlet: kolaylık

sühûnet: sıcaklık, kızgınlık

sülûk: bir yola girme

sürûr: sevinç

Ş

şâbb: genç

şahinşah: hükümdarların hükümdarı

şahm: yağlı

şa'ir: arpa

şakk: yarma, çatlama, kırma

şarab-ı Hummâz-ı ütrüc: ağaç kavunu ekşisi şarabı

şebîh: benzeyen, benzetici

şebiyye: benzer

şedîd: şiddetli

şehir: uykusuzluk

şekk: şüphe

şemm: koklama

şemuhat: kokular

şerh: açıklama

şevket: bir ot

şifâyâb: iyileşen

şimaliyye: kuzeyle ilgili

şîrhîşt: yeşil kudret helvası

şiş: ur, verem

şitâ: kış

şühedâ: şehitler

şühüb: kıvılcımlar, akan yıldızlar

şümûl: içine almak, kaplamak, dalalet etmek

T

ta'biye: uygulama

ta'ab: yorgunluk

ta'affün: çürüyüp, kokmak, bozulmak

ta'âm: yemek, aş

taayyün: meydana çıkma, belirme, aşikar olma

tab': huy
tabh: pişirmek
tabi'at: yaratılış, huy
tafsîl: açıklama
tafzîl, tafdîl: birini diğerlerine tercih etme
tagyîr: bozmak
tağlîz: kabalaştırma
tağrib: koruma
tahaffuz: sakınma, korunma
tâhir: temiz
tahkik: haktan, doğru
tahlîl: ekşitme, sirkeleştirme
tahmîl: yükleme, bir işi birinin üzerine bırakma
tahmîr: yoğurma, mayalanma
tahrîc: çıkartma
tahrîr: yazma, yazılma
tahsîl: ele geçirme, geçirilme
taht: alt, aşağı
tahte-l-arz: yeraltı
tahzî': ameliyat, kesme, yarma
tâka: güç, kuvvet, takat
takkîk: doğru olup olmadığını araştırma
takrîb: yaklaştırma, tahmin, vesile, bahane
ta'lik: asma, geciktirme, belli bir zamana bırakma
ta'mîk: derinleştirmek
tâmm, tâmme: bütün, eksiksiz, noksansız
tarh: düzenleme
tarîk: yol
tasaddî: başlamak
tasâ'ud: yukarı çıkma, yükselme
tasdir: yazmak, başa koymak
tasfîh: alkışlama
tasfiye: saflaştırma, temizleme

tashîh: iyileştirme
tatvîl: uzatma, uzatılma
tavîl: çok süren, uzun
tayerân: uçma, havada gaz olma
tayrân: uçmak
tayyibe: belgelemek
tâzî zebân: Arapça
ta'zîb: eziyet etme, boşuna yorma
te'dîb: terbiye etme
te'lîf: uzlaştırma, barıştırma
tebâdür: ansızın akla gelme
tebâşir-i hindî: hint kamışı, bambunun silisli katı kısmı
tebhîr: tütsülendirme, buharlaştırma
tebrîd: soğutmak
tecârib: tecrübeler
tecffî: kurutmak
tedârik: hazırlama, ele geçirme
tebdîr: bir şeyi temin edecek veya önleyecek yol
tefhîm: anlatma, bildirme
tegâyür: zıt
tehâlif: birbirine zıt olma, birbirine uymama
tehallûf: uygunsuzluk
tehevvu': kusma
tehvi: kusturma
tekasül: tembellik
tekevvün: var olma
telbis: üstünü örtmek
telehhüb: iltihaplanmak
telhis: özetleme
telvîn: renk verme
telyîn: yumuşatmak
temâyül: meyletme, eğilme
temyiz: ayırma, seçme

tenâkus: azalma, eksilme
tenâvül: alıp yeme, yeme-içme
tenkîs: boşaltma
terencübin: kudret helvası
tereşşuh: sızma, terleme
terkîb: birleştirme, karıştırma
tesadüf: yükselmek
tesâ'ud: buharlaşma
teskiye: su içirme, su verme, sulama
tesmiye: adlandırma
teşerrüb: içmek
teşmîr: sıvama
tettebbu': etraflıca inceleme
tevatür: ağızdan ağıza dolaşarak yayılmak
tevellüd: doğma
tevessül: sarılma
tevfik: Allah'ın yardımı
tevkif: durdurma, alıkoyma
tevsîk: sağlamlaştırma
teyakkun: tam olarak, tam bilinme
tezâyüd: sıkışma, çoğalma
tezir-i zuhûr: ortaya çıkan
tezkir: hatırlatma, nâsihat
tılâ: sürülecek merhem, yağ, ilaç
tîn-i ermeni: ermeni çamuru
tîn-i mahtûm: kırmızı toprak
tiryâk: zehirlenmeye ve bazı hastalıklara karşı kullanılan macun
tiryâk-ı farûk: 64 maddeden oluşan şifalı macun, panzehir
tuffâh: elma
tûl: uzunluk, boy
tulu': doğma, doğuş
tulû': doğma, doğuş
tuyûr: kuşlar

tüffah: elma

U

ubûdiyyet: kulluk, kölelik

ud: öd ağacı

ud-u belesan: eğir otu

ufûnet: kirlilik, pis koku, iltihap, çürüme (infection)

ulûm: ilim, bilgiler

ulviye: yüksek

urûk: damar

urûzî: arzlar, keyfiyetler, bildirimler, arız olma, gelme

usâre: özsu, sıkılan şeylerden çıkan su

usât: asiler, günahkârlar

uşak: amonyak zankı, gum amoniac

uzv: organ

Ü

ümid-i necat: ümitlenmek

ütrüc: ağaç kavunu

V

vâcib: yapılması gerekli olan şey, farz derecesine yakın

vâfire: çok, bol

vâid: birini iyiliğe sevk etmek için korkutma, yıldırma

vâkı', vâkıa: olan, olagelen

vakt: vakit, zaman

vakt-i sayf: yaz mevsimi

vaktaki: ne vakit ki, olduğu vakti, o zamanda

vâlih: şaşırın

varak: yaprak

vârid: gelen, erişen

vâsıl: erişen, ulaşan

vâsi': geniş, açık

vâzih, vâzıha: meydanda, belli

vec: Azak eğiri, tatlı hoş kokulu su zambağı, Acorus calamus

veca': ağrı

vech: yüz, surat, sebep, vasıta

vefire: çok, bol

verd: gül

vezn: tartma, tartılma

vusûl: ulaşma

Y

yâbise: kuru

yakin: sağlam bilgi

yâkut-u asfer: sarı yakut(az değerlidir)

yâkut-u rummâni: nar tanesi gibi yakut(en değerli yakut)

yed: el, kuvvet

yehûd: Yahudi, İsrailoğulları

yübûset: kuruluk

Z

za'f: zayıflık, kuvvetsizlik

zâ'il: sona eren, geçmiş

za'ter: kekik

za'ferân: safran

zâhir: açık, belli, meydanda

zâhir-i mübeyyen: açıkça söylemiş

za'îf: zayıf, güçsüz

zalîl: gölgeli

zamm: katma, ekleme

zarf: kab

zavârib: nabız damarları

zemherîr: gün dönümünden sonraki şiddetli soğuklar, karakış(22 Aralık'tan 31 Ocak'a kadar)

zenc: kara, siyah

zevâl: zail olma, sona erme

zevât: kişiler, şahıslar

zıfr: tırnak, cengel

zımâd: merhemle yaraya sarılan sargı, ilaç lapa, yakı

zımnında: için, dolayısıyla

zî: -den-dan, sahibi

zî-hayat: canlı, yaşar

zîk: darlık

zill: gölge

zîr-i zemîn: yerin altı

zîrûh: ruh sahibi

ziyâ: ışık

zûfâ-yı ratb: ermeni koyunlarının kuyruklarında bulunan pislik

zuhâl: Satürn

zuhûr: görünme, meydana çıkma

zulmet: karanlık

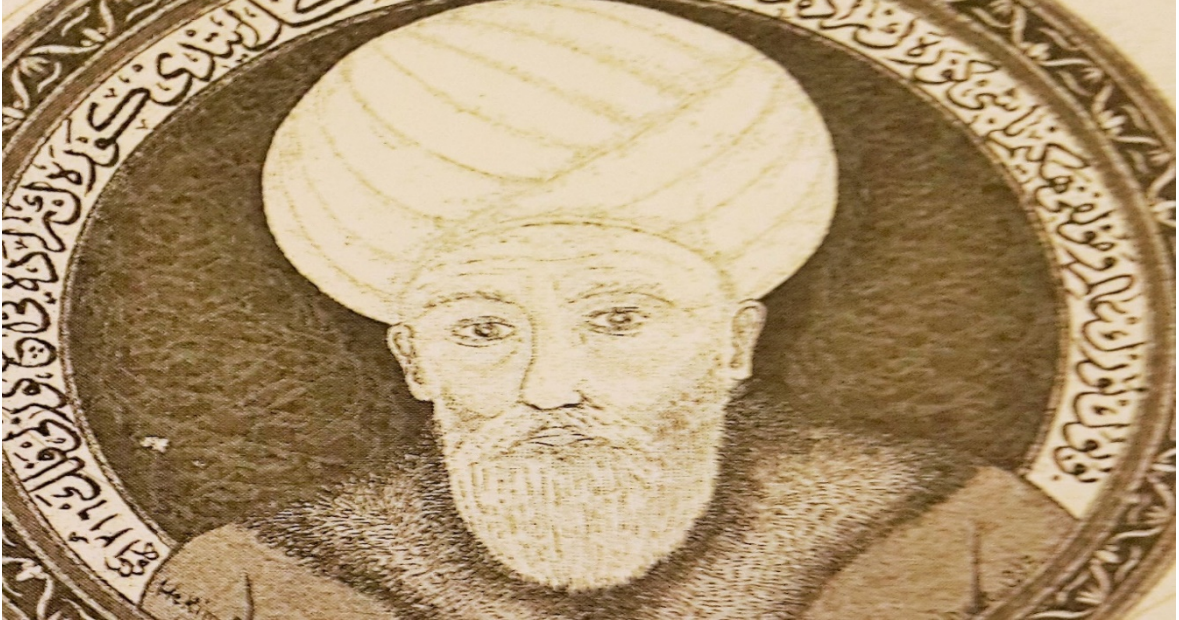

EKLER

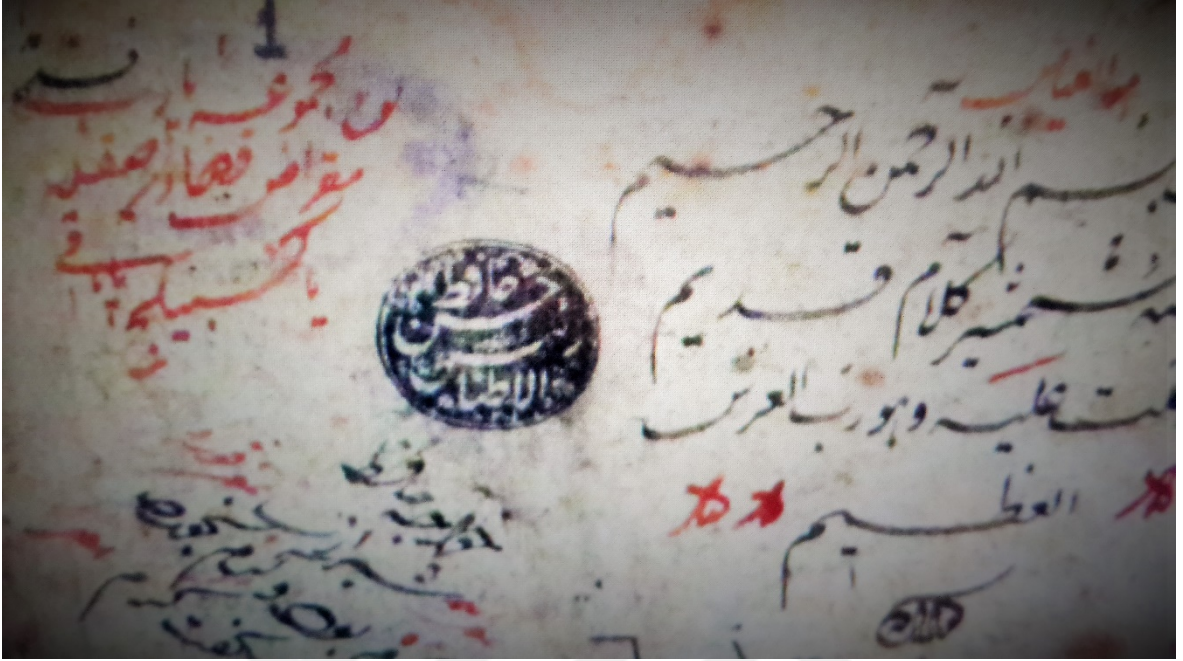
Ek 1. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin portresi (Fotoğraf, Süheyl Ünver'in Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi 1216 (1801), isimli eserin kapak sayfasından alınmıştır.)

Ek 2. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin portresi (Fotoğraf, İstanbul'da Sağlık I adlı Ansiklopesindeki, Erhan Ayfoncu'ya ait olan, Hekimbaşılar ve Hassa Hekimleri isimli makaleden alınmıştır.)

Ek 3. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin mührü (Mecmu'a adlı eserinden)

Ek 4. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin imzası (Mecmu'a adlı eserinden)

Ek 5. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin kabrinin bulunduğu hazire

Ek 6. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin mezar taşı

ÖZGEÇMİŞ

23.13.1984 yılında, Kayseri’de doğdu. İlk, Orta ve Lise öğrenimini Kayseri’nin Melikgazi ilçesinde tamamladı. 2003-2004 eğitim-öğretim yılında, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (KSÜ), Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü kazandı. 2007 yılında üniversiteden mezun olup, aynı üniversitede Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans programına başladı. 2010 yılında Artvin Çoruh Üniversitesi’nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. Aynı yıl, *179 no’lu Mardin Şer’iyye Sicili* isimli Yüksek Lisans tez çalışmasını hazırlayarak mezun oldu. 2011 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi’nde Doktora eğitimine başladı.

Ertuğrul TAN, evli ve bir çocuk babası olup yabancı dili İngilizcedir.